

EUROPA ORIENTALIS

STUDIA Z DZIEJÓW EUROPY WSCHODNIEJ
I PAŃSTW BAŁTYCKICH

EUROPA ORIENTALIS

STUDIA Z DZIEJÓW EUROPY WSCHODNIEJ

I PAŃSTW BAŁTYCKICH

9 (2018)

UNIWERSYTET
MIKOŁAJA KOPERNIKA
W TORUNIU

KOLEGIUM REDAKCYJNE

Waldemar Rezmer (Uniwersytet Mikołaja Kopernika) – redaktor naczelny, Zenonas Butkus (Vilniaus universitetas), Arūnas Gumuliauskas (Šiaulių universitetas), Ēriks Jēkabsons (Latvijas Universitāte), Zbigniew Karpus (Uniwersytet Mikołaja Kopernika), Michał Klimecki (Uniwersytet Mikołaja Kopernika), Maciej Krotofil (Uniwersytet Mikołaja Kopernika) – zastępca redaktora naczelnego, Andreas Lawety (Institut für Kultur und Geschichte der Deutschen in Nordosteuropa in Lüneburg), Wojciech Materski (Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk), Eugeniusz Mironowicz (Uniwersytet w Białymstoku), Rimantas Sliužinskas (Klaipėdos universitetas), Jonas Vaičenonis (Vytauto Didžiojo universitetas), Александр Вабішчэвіч (Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна), Валерий Гальцов (Калининградский государственный университет), Леонид Горизонтов (Институт славяноведения РАН), Леонід Зашкілняк (Львівський національний університет імені Івана Франка), Ігор Льюшин (Київський славістичний університет), Ирина Никулина (Алтайский государственный технический университет им. И. И. Ползунова), Иван Патриляк (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), Владимир Романов (Тамбовский государственный университет), Сергей Токць (Гарадзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы)

SEKRETARZE REDAKCJI

Kamil Anduła, Antonina Kozyrska

RECENZENCI

prof. dr hab. Janusz Odziemkowski (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego – Warszawa, Polska), dr hab. Krzysztof Filipow, prof. nadzw. (Uniwersytet w Białymstoku – Białystok, Polska), prof. dr Eglė Keturakienė (Uniwersytet Wileński – Wilno, Litwa), dr hab. Maciej Krotofil (Uniwersytet Mikołaja Kopernika – Toruń, Polska), dr hab. Dorota Michaluk, prof. nadzw. (Uniwersytet Mikołaja Kopernika – Toruń, Polska), prof. dr Irina Nikulina (Алтайский Государственный Технический университет им. Ивана И. Ползунова – Барнаул, Алтайский Край – Россия), prof. dr Wasyl Orlyk (Centralnoukraiński Narodowy Uniwersytet Techniczny – Kropywnycki, Ukraina), prof. dr hab. Waldemar Rezmer (Uniwersytet Mikołaja Kopernika – Toruń, Polska), prof. dr Walerij Skubniewski (Алтайский Государственный Технический университет им. Ивана И. Ползунова – Барнаул, Алтайский Край – Россия), dr hab. Maria Ewa Szatlach, prof. nadzw. (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego – Bydgoszcz, Polska), prof. dr Jonas Vaičenonis (Uniwersytet Witolda Wielkiego – Kowno, Litwa), prof. dr hab. Wojciech Włodarkiewicz (Wojskowa Akademia Techniczna – Warszawa, Polska), prof. dr hab. Wołodymyr Trofymowycz (Narodowy Uniwersytet „Akademia Ostrogska” – Ostrów, Ukraina)

PROJEKT OKŁADKI

Anna Prego

Poglądy i opinie wyrażane na łamach „Europy Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” są wyłącznie poglądami i opiniami autorów i nie mogą być utożsamiane z poglądami i opiniami Redakcji.

Czasopismo jest wydawane na zasadach licencji niewyłącznej Creative Commons i dystrybuowane w wersji elektronicznej Open Acceses poprzez Akademicką Platformę Czasopism

© Copyright by Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Toruń 2018

ISSN 2081-8742

REDAKCJA: Wydział Nauk Historycznych
Instytut Historii i Archiwistyki, Zakład Historii Wojskowej
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

DRUK: Drukarnia Wydawnictwa Naukowego UMK

Spis treści

ARTYKUŁY

- Наталя Пасічник
Йозеф Ланг: сучасний погляд на життєвий шлях та наукову спадщину професора Харківського університету 11
- Маргарита Потупчик
Соціокультурная деятельность польского населения Сибири в конце XIX–начале XX вв. 25
- Андрій Чуткий
Останній голова Польського гуртка студентів Київського комерційного інституту Чеслав-Домінік Мадей: реконструкція біографії періоду студентства 35
- Руслана Давидюк
Діяльність спецслужби УНР у волинському прикордонні (1926–1935 рр.) 63
- Simonas Jazavita
The Change in Attitude of the Lithuanian Political Elite towards Poland in 1934–1939 81
- Андрій Жив'юк
Колективні судові процеси над поляками в Рівненській області у 1939–1941 рр. 125
- Inga Stepukonienė
The change of person's identity in the diaries of Baltic writers in exile: Zenta Maurinia's "Trinties tragizmas" ("Exile tragedy") and Jurgis Savickis' "Žemė dega" ("The ground is burning") 141

Olga Jastrzębska <i>Rozpad ZSRR i jego konsekwencje w postaci rekonstrukcji oraz modyfikacji więzi łączących Rosję z państwami obszaru poradzieckiego</i> . .	161
--	-----

DOKUMENTY I MATERIAŁY

Wanda Krystyna Roman <i>Rewolucja lutowa w Rosji we wspomnieniach Kazimierza Trębieckiego</i> . .	185
--	-----

DYSKUSJA I POLEMIKA

Leszek Kania <i>Wojsko Polskie i formacje sojusznicze wobec ludności żydowskiej w czasie wojen o wschodnie granice Rzeczypospolitej 1918–1921</i>	215
--	-----

RECENZJE I OMÓWIENIA

<i>Bezpieczeństwo wewnętrzne województwa stanisławowskiego w 1939 roku w sprawozdaniach wojewody, wybór źródeł, wstęp i opracowanie naukowe R. Roguski, W. Włodarkiewicz, P. Pulik, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, Siedlce 2016, ss. 259; Bezpieczeństwo wewnętrzne województwa stanisławowskiego w 1938 roku w sprawozdaniach wojewody, wybór źródeł, wstęp i opracowanie naukowe W. Włodarkiewicz, R. Roguski, P. Pulik, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, Siedlce 2017, ss. 230 (Adam A. Ostanek)</i>	267
<i>Pomorski kosynier. Witold A. Herbst, Podniebna kawaleria, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2013, ss. 380 (Piotr Lech)</i>	275
<i>Mariusz Borowiak, Tadeusz Kasperski, U-Booty typu IX. Oceaniczna broń podwodna Hitlera, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2018, ss. 542 (Marcin Westphal)</i>	281

Українська політична еміграція в Польщі (1921–1939 pp.): суспільні виклики та повсякденні практики на території Волинського воєводства. Давидюк Руслана, Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія, Дятлик М., Львів–Рівне 2016, 704 с.
(Віталіна Данильчук) 295

Tragedia wschodnich chrześcijan w eseju Colosimo „Zbędni ludzie”. Jean-François Colosimo, Zbędni ludzie. Przekleństwo chrześcijan Bliskiego Wschodu, Wydawnictwo Dialog, Warszawa 2017
(Tomasz Sińczak) 303

SPRAWOZDANIA

Relacja z otwarcia wystawy „Śladami Marszałka Mannerheima w Polsce 1889–1919”
(Kamil Anduła) 313

Международная научно-практическая конференция «Ползуновские чтения» в Барнауле (Россия)
(Ирина Никулина) 317

XV Ogólnopolska konferencja studentów historyków wojskowości
(Paweł Pilarski) 321

Międzynarodowa konferencja naukowa „Drogi do niepodległości narodów Europy Środkowo-Wschodniej 1914–1921”, Ciechanowiec, 6–7 czerwca 2018 r.
(Antonina Kozyraska) 329

Хорошие и плохие соседи: опыт межкультурной коммуникации. „Dobre i złe sąsiedztwa. Doświadczenie międzykulturowej komunikacji”, Oriechowo-Zujewo, 11–12 maja 2018 r.
(Teresa Maresz, Katarzyna Grysińska-Jarmuła) 335

Konferencja naukowa „Marzec 1968 r. – etap w drodze do wolności”, Toruń, 21–22 marca 2018 r.
(Julia Kołodziejaska) 349

Noty o autorach 355

ARTYKUŁY

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2018.001>

Наталія Пасічник

(Центральноукраїнський державний
педагогічний університет імені
Володимира Винниченка,
Кропивницький, Україна)

Йозеф Ланг: сучасний погляд на життєвий шлях та наукову спадщину професора Харківського університету

Kluczowe słowa: finanse; nauki o finansach; ekonomia polityczna; kameralistyka; fizjokraci.

Keywords: finance; financial science; political economy; cameralistic sciences; physiocrats.

В історії становлення економічної думки України перша чверть XIX ст. є визначним етапом. Саме в цей період економічна та фінансова проблематика почала викладатися у новоствореному Харківському університеті (офіційне відкриття відбулося 17 січня 1805 року) – першому університеті Наддніпрянської України і другому в сучасних межах нашої держави. Утвердження на вітчизняних теренах економічної науки та науки про фінанси відбувалось у тісній взаємодії з провідними тенденціями розвитку тогочасної європейської науки. Значну роль у становленні фінансової та фінансово-правової науки як самостійної сфери наукових досліджень на початку XIX ст. відіграли представники так званої російсько-німецької школи (назву використав основоположник німецького історизму В. Рошер)¹ – іно-

¹ *Історія економічних вчень: навчальний посібник*, ред. В. В. Кириленко, Тернопіль 2007, с. 107.

земні, переважно німецькі, наукові діячі, запрошені до викладання в Харківському університеті. За словами професора В. Лебедева, автора одного з найкращих на теренах Російської імперії підручника з фінансового права, на початку XIX ст. відбулося переміщення німецької науки на російських ґрунт². Результатом їхньої наукової творчості був симбіоз теоретичних знань, набутих у Західній Європі, та російської суспільної практики³. Вітчизняній історичній науці важливо осмислити події цього історичного періоду, «тому що в Україні їм приділяється недостатня увага, а їхня історіографія перебуває в кризовому стані»⁴.

В останні роки спостерігається значний інтерес до становлення і розвитку політичної економії і фінансів як самостійних сфер наукового дослідження і навчальних дисциплін в університетах Російської імперії. Науковий інтерес викликає як «біографія наукових дисциплін», так і діяльність і творча спадщина представників цих наук періоду їх становлення у першій третині XIX ст. – професорів Л. Якоба, Й. Ланга і Т. Степанова, які відіграли значну роль у становленні економічної та фінансової наук у Харківському університеті. Загально-визнаною і ґрунтовно дослідженою є науково-педагогічна діяльність Л. Якоба і Т. Степанова, тому ми вважаємо за доцільне окреслити науково-педагогічну діяльність Йозефа Ланга, окремі ідеї якого набагато випередили свій час.

Інформація щодо запрошення випускника юридичного факультету Фрайбургського університету Йозефа Ланга (Joseph Lang) (1775 (або 1776–1820) до Харківського університету міститься у *Збірнику розпоряджень народної освіти*⁵. У фонді Департаменту народної освіти (Російський державний історичний архів, ф. 733) знаходяться документи про його зарахування і звільнення (інформація по Харківському університету оп. 49–50).

² В. А. Лебедев, *Финансовое право*, Москва, 2000, т. 2, с. 102.

³ В. В. Хошуляк, *Російсько-німецька школа фінансів та її вплив на становлення вітчизняної науки фінансового права*, „Фінансове право” 2012, с. 19.

⁴ В. М. Орлик, *Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст.*, „Історія науки і біографістика” 2010, № 2, http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf [10.08.2018].

⁵ *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения*, т. 1–2, Санкт-Петербург 1866, с. 151.

У перших історичних працях, де висвітлено історію становлення Харківського університету і які присвячувалися ювілеям університету і факультетів⁶, висвітлюється інформація про Й. Ланга, як запрошеного німецького викладача і його кар'єрне зростання. У біографічному словнику професорів і викладачів юридичного факультету Харківського університету за перші сто років його існування міститься інформація довідкового характеру про життєвий шлях і наукову діяльність Й. Ланга. Автор цієї автобіографічної довідки – професор В. Левитський – відносить науковця до попередників математичного напряму політичної економії⁷. В огляді публічних викладань Харківського університету за 1806–1825 рр. подається щорічна інформація про кар'єрні сходинки Й. Ланга, навчальні курси, які він викладав⁸.

Цікавим історіографічним джерелом, в якому представлено досліджуваний період, є мемуари професора Харківського університету Кристофа Дитриха фон Роммеля про своє перебування в Харкові протягом 1810–1815 рр. У своїх спогадах Роммель характеризує Й. Ланга як перспективного викладача політичної економії, котрий вважав, що розробив унікальні способи розв'язання політичних і соціальних питань⁹.

Проте не всі колеги Й. Ланга схвалювали його наукові розвідки. Відомий вчений Людвіг Якоб (1759–1827), який мав значний авторитет у наукових колах, як дослідник проблем камералістики, філософії та релігії у своїх спогадах скептично оцінює науковий рівень і особистісні якості Йозефа Ланга. Наукову працю Ланга з основ політичної економії гостро критикує та зазначає, що вона викладена сухо, містить

⁶ А. П. Рославский-Петровский, *Об учёной деятельности Императорского Харьковского университета в первое десятилетие его существования*, „Журнал Министерства народного просвещения” 1855, № 7, с. 1–36; К. Фойгт, *Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 года*, Харьков 1859; Д. И. Багалей, *Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования*, Харьков 1906.

⁷ *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*, т. 1: *История факультета*, ред. М. П. Чубинский, Д. И. Багалей, Харьков 1908, с. 271–272.

⁸ *Обозрение публичных преподаваний в Императорском Харьковском университете за 1806–1825 гг.*, Харьков (ежегодное издание).

⁹ К. Д. Роммель, *Пять лет из истории Харьковского университета. Воспоминания профессора Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьковском университете (1785–1815)*, Харьков 1868, с. 68.

схоластичні формули та несуттєві пропозиції, запозичені у Шеллінга¹⁰. Однак, вважаємо за необхідне зазначити, що у спогадах Л. Якоба професійний рівень значної кількості тогочасних професорів Харківського університету оцінюється достатньо критично. Також потрібно зауважити, що макроекономічні моделі Ланга не мали у той час практичного застосування й тогочасна економічна наука не оперувала такого типу абстрактними ідеями та структурами.

Визнання прийшло до Й. Ланга лише наприкінці ХХ ст., завдяки дослідженням німецького професора, фахівця в галузі економіко-математичного моделювання Гетц Юбе¹¹. Професор Юбе перевидав в Німеччині дві книги Ланга (*Ober den obersten Grundsatz der politischen Öconomie*, 1807 р., *Grundlinien der politischen Arithmetik*, 1810 р.) і дві урочисті промови науковця (*Ober das Studium der juridischen und politischen Wissenschaften*, 1810 р., *Was ist das Geld*, 1815 р.) з власними коментарями з урахуванням сучасних досягнень економічної науки¹², публікує статті про харківського професора німецького походження в Німеччині і США¹³ та отримує схвальні відгуки про науковий доробок Й. Ланга.

Російська дослідниця М. Покидченко, аналізуючи економічний аспект наукової спадщини Й. Ланга, зазначає, що Ланг хронологічно посідає місце між Кене і Марксом, а за рівнем економічного аналізу його теорія суспільного виробництва перевершує їх¹⁴.

Але виходом у світ зазначених праць ґрунтовне вивчення наукової діяльності та спадщини Й. Ланга, безумовно, не тільки не вичерпалось, а, швидше, лише розпочалось. Багато аспектів даного дослідного напрямку ще потребують своєї ретельної розробки, поглибленого

¹⁰ *Воспоминания о Харьковском университете профессора Людвиг Якоба*, [in:] *Харківський історіографічний збірник*, Харків 2014, вип. 13, с. 242–245.

¹¹ G. Uebe, *Joseph Lang aus Freiburg. Eine Kreislauftheorie von 1807. Zwischen Quesney und Marx*, „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik” 1990, № 1.

¹² J. Lang, *Grandlinien der politischen Arithmetik. 1811*, hrsg. von G. Uebe, Bern: Verlag Peter Lang, 1988; *Zwei Festreden Joseph Langs*, hrsg. von G. Uebe, Heidelberg: Physica-Verlag, 1990.

¹³ G. Uebe, *The model of Lang – National income account in 1807*, „Computers and Mathematic with Applications” 1992, vol. 24, No 8–9; G. Uebe, *Joseph Lang aus Freiburg. Eine Kreislauftheorie von 1807. Zwischen Quesney und Marx*, „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik” 1990, № 1.

¹⁴ М. Г. Покидченко, *Йозеф Ланг – новое имя в истории российской науки*, „Вестник Российской академии наук” 1994, т. 64, № 3, с. 266.

вивчення, осмислення та широкого визнання наукових досягнень Йозефа Ланга, чий науковий потенціал розкрився в Харківському університеті.

Йозеф Ланг по закінченню гімназії у Фрайбурзі навчався в одному з найстаріших вищих навчальних закладів Німеччини – Фрайбургському університеті, який з моменту заснування (1457 р.) мав репутацію потужної академічної школи. Майбутній науковець закінчив університет за спеціальністю філософія і правознавство. Терміни навчання Й. Ланга в університеті визначені нечітко, а саме, в деяких джерелах зазначено, що університетське навчання тривало протягом 1793–1798 рр.¹⁵; сучасні дослідники Г. Юбе, М. Покидченко у своїх роботах зазначають, що університетське навчання тривало рік або півтора¹⁶, причому після закінчення курсу Й. Ланг перебував на службі в тому ж університеті репетитором філософії і математики, а в 1795 році заміняв штатного професора математики Ріндерле (Rinderle) з нагоди його хвороби. Протягом 1796–1798 рр. служив актуариусом у містечку Вальдкірх поблизу Фрайбурга¹⁷, потім адвокатом у Фрайбурзі¹⁸, нарешті, 11 квітня 1803 року прибув до Харківського університету через Петербург із Фрайбурга.

На початку своєї наукової кар'єри в університеті Й. Ланг отримує посаду ад'юнкта відділення філософії і математики, потім переходить на відділення політичної економії, де працює на посаді екстраординарного (з 1810 р.), а з 1812 року – ординарного професора кафедри дипломатики та політичної економії. За період перебування у Харкові (1803–1820 рр.) Й. Ланг викладає значну кількість навчальних дисциплін, а саме: народну економію та політичну арифметику; науку про суспільні прибутки; науку про фінанси; природне право; загальне цивілізаційне та народне право; поліцію та науку про державні прибутки; політичну економію; логіку та метафізику; державне господарство; дипломатику (перелік дисциплін складено за щорічним огля-

¹⁵ *Юридический факультет Харьковского университета*, с. 271.

¹⁶ М. Г. Покидченко, *Йозеф Ланг – новое имя в истории российской науки*, „Вестник Российской академии наук” 1994, т. 64, № 3, с. 266.

¹⁷ Г. Юбе, Г. Кратпц, *Ланг Йосиф Матвеевич*. [Електронний ресурс]: *Немцы в России*, http://rusdeutsch-panorama.ru/jencik_statja.php?mode=view&site_id=34&own_menu_id=3978 [10.08.2018].

¹⁸ *Воспоминания о Харьковском университете профессора Людвиг Якоба*, [in:] *Харківський історіографічний збірник*, Харків 2014, вип. 13, с. 242.

дом публічних викладань)¹⁹. Це був корисний досвід для викладача, оскільки створював можливості для використання міждисциплінарного підходу, котрий вимагає використання відповідного науково-методичного інструментарію²⁰.

За вибором Ради університету протягом 1803–1812 рр. виконує функції секретаря морально-політичного відділення, з 1807 року – суббібліотекаря університету, а 1813 року обирається секретарем університетської ради і членом училищного комітету. Бере участь в організації Інституту цивільних чиновників при університеті, з 1813 року виконує функції секретаря відділення Словесних наук Харківського наукового товариства²¹.

Перед аналізом наукових досліджень Йозефа Ланга вважаємо за доцільне стисло охарактеризувати ситуацію, яка склалася в економічній науці Німеччини у період навчання майбутнього науковця в університеті Фрайбурга. У той період відбувалися суттєві зміни у сфері суспільних наук, що знайшло відображення у відходженні від теорії державного регулювання економіки як феодального, так і меркантилістського типу і поширенні ідеї саморегулювання економіки, провідниками якої були фізіократи і представники класичної школи політичної економії²². Проте необхідно зазначити, що незважаючи на те, що теорія фізіократів була в Німеччині достатньо відомою, під час навчання Й. Ланга в університеті серед його викладачів не було прихильників цього напрямку, також не були поширеними і популярними у той період і ідеї А. Сміта (перші рецензенти його твору вважали, що це розвиток ідей фізіократів)²³. У той час у Німеччині панувала державно-економічна школа камералістики (*Cameralia*), до якої відносилося вчення про різні галузі промисловості, котрі виступали джерела-

¹⁹ *Обозрение публичных преподаваний в Императорском Харьковском университете за 1806–1825 гг.*, Харьков, (ежегодное издание).

²⁰ В. М. Орлик, *Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформенний період*, Кіровоград 2007, с. 5.

²¹ Г. Юбе, Г. Кратц, *Ланг Йосиф Матвеевич*. [Електронний ресурс]: *Немцы в России*, http://rusdeutsch-panorama.ru/jencik_statja.php?mode=view&site_id=34&own_menu_id=3978 [10.08.2018].

²² Н. Winbel, *Die deutsche Nationalökonomie im 19. Jahrhundert*, Darmstadt 1977. с. 1–10.

²³ М. Г. Покидченко, *Йозеф Ланг – новое имя в истории российской науки*, „Вестник Российской академии наук” 1994, т. 64, № 3, с. 266.

ми задоволення державних потреб: агрономія, гірнича справа, лісівництво, торгівля; частково приєднувалася політична економія та деякі основи державного благоустрою і вчення про способи задоволення державних потреб²⁴. У своїх наукових працях Й. Ланг не посилається на розробки фізіократів, проте високо оцінює праці швейцарського економіста Герреншванд (Herrenschwand) – представника класичної школи політичної економії. Також зазначає, що на його наукові економічні погляди суттєво вплинули ідеї німецького фінансиста Георга Буша (1728–1800), який займався вивченням торгівля, грошового обігу, кредиту і страхової справи, та Артура Юнга (1741–1820) – письменника, історика економічного життя Англії і Франції.

Наукові дослідження Й. Ланга (оформлені німецькою мовою) та дисертація (оформлена латиною) відображають основні напрями творчого пошуку автора: *Про вищий принцип політичної економії* (*Über den obersten Grundsatz der politischen Öconomie*, 1807 р.), *Основні напрями політичної арифметики* (*Grundlinien der politischen Arithmetik*, 1810 р.), *Принципи економіки* (*Grundsatz Öconomie*, 1813 р.).

На прикладі першої праці Й. Ланга²⁵ продемонструємо авторську трьохсекторну модель суспільного відтворення. У науковій літературі поширена ідея, що Ланг розвиває ідеї Ф. Кене, який здійснив геніальну спробу проаналізувати процес відтворення та обігу всього суспільного продукту з метою виявлення головних народногосподарських пропорцій економічного розвитку²⁶, проте форма представлення цього загальноекономічного фінансового розрахунку набагато випередила свій час і, використовуючи сучасну термінологію, можна констатувати, що Й. Ланг подає у своїй праці першу в історії економічної науки статичну модель економічної рівноваги. Так, Й. Ланг виділяє в економіці 3 сектори: сільськогосподарський, промисловий і грошовий, використовуючи довільні додатні константи: a , A , b , B , c , C (на сучасному етапі використовуються індекси потоків).

²⁴ И. И. Янжул, *Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах*, Москва 2002, с. 44.

²⁵ J. Lang. Adjunkt der moralisch-politischen Sektion an der kaiserl. Universität zu Char-kow, Riga 1807 bey Carl Johann Gottfried Hartmann: „Über den obersten Grundsatz der politische Ökonomie“. Mit Bewilligung der kaiserl. Cenzur-Committee zu Dorpat. Gedruckt bey Johann Fridrich Steffenhagen und Sohn.

²⁶ *Історія економічних вчень*, ред. В. Д. Базилевич, Київ 2005, с. 166.

(1) Сільськогосподарський		(2) Промисловий		(3) Грошовий	
0	0	B	a	C	A
a	B	0	0	c	b
A	C	b	c	0	0
a+A	C+B	b+B	a+c	C+c	A+b

Рис. 1. Сектори національної економіки

Взаємозв'язок між секторами представляє у вигляді звичайних потоків.

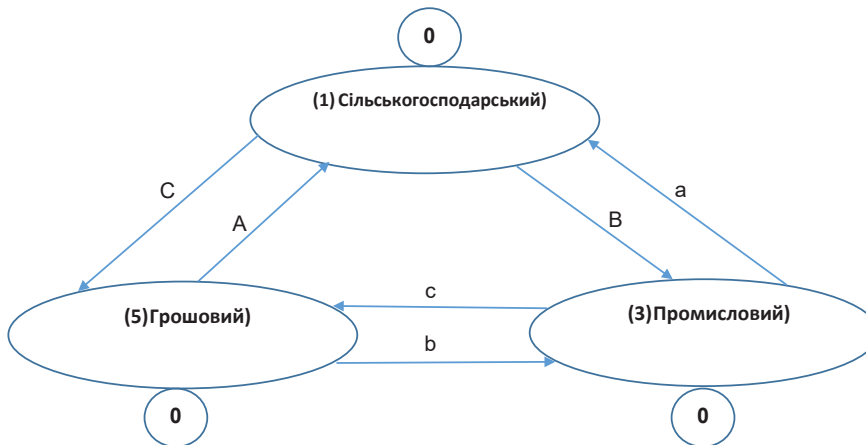

Рис. 2. Модель господарського кругообігу Й. Ланга

Господарський кругообіг Й. Ланг аналізує з використанням простих лінійних рівнянь, створюючи три національні баланси.

$$\begin{cases} 0 + B + C = x_1 = 0 + a + A \\ a + 0 + c = x_2 = B + 0 + b \\ A + b + 0 = x_3 = C + c + 0 \end{cases}$$

Рис. 3. Баланси у вигляді системи лінійних рівнянь

У праці *Основні напрями політичної арифметики*²⁷ Й. Ланг доопрацьовує розроблену у попередній праці модель господарського кругообігу та на основі цієї моделі здійснює спробу порівняти економіку тогочасної Російської імперії з економікою європейських країн²⁸.

За період своєї науково-викладацької діяльності в Харківському університеті Й. Ланг двічі виступає з актовими промовами: 1810 року *Ober das Studium der juridischen und politischen Wissenschaften* (Про вивчення юридичних та політичних наук, 1810 р.) і *Was ist das Geld?* (Що є гроші? 1815 р.). Актові промови були формою наукової роботи викладачів, засобом подання власних наукових ідей, способом спілкування з громадськістю та впливу на неї; вони оприлюднювалися професорами університету в урочисті для даного навчального закладу дні – 17 січня (річниця відкриття Харківського університету) і 30 серпня (день тезоіменитства Олександра I, який вважався засновником університету).

Актуальність промови про вивчення юридичних і політичних наук²⁹ була зумовлена наказом 1809 року про створення при університеті інституту цивільних чиновників. Й. Ланг визначає значення науки і університетської освіти для добробуту суспільства й обумовлює залежність суспільного добробуту від рівня підготовки державних службовців. Науковець підкреслює необхідність засвоєння майбутніми державними чиновниками юридичних і політичних наук, котрі містять загальні та важливі знання з природного права або філософічного правознавства, державного господарства, вітчизняного позитивного права; вітчизняної історії і статистики, римського права. З п'яти зазначених юридичних і політичних наук, автор виділяє дві, які були новітніми для вищих навчальних закладів Російської імперії – державне господарство і статистику. При характеристиці державного господарства науковець використовує як політекономічні аспекти,

²⁷ J. Lang, „Grundlinien der politischen Arithmetik“, Mit Bewilligung Charkowschen Censur-Commitat. Gedrückt in der Universitäts-Buchdruckerey. Kurak, im Verlage bey Carl Langner Buchhändler der kaiserl. naturforschenden Gesellschaft zu Moskwa 1811.

²⁸ М. Г. Покидченко, *Йозеф Ланг – новое имя в истории российской науки*, „Вестник Российской академии наук” 1994, т. 64, № 3, с. 268.

²⁹ J. Lang, *Ober das Studium der juridischen und politischen Wissenschaften/ Об изучении юридических и политических наук* [паралельно на російській і німецькій мовах], [in:] *Речи, произнесенные в торжественном собрании Императорского Харьковского университета, бывшем 30 июня 1810 г.*, Харьков 1811.

так і фінансові, зазначає, що предметом даної науки є досягнення вищого ступеня суспільного розвитку. Й. Ланг показує співвідношення зростання потреб громадян відповідно результатів їхньої діяльності. Визнаючи значення статистики (вона також була новітньою сферою дослідження для Російської імперії), яка виникла з потреб об'єктивного розвитку суспільства (тому що без необхідного мінімуму знань про рух товарно-матеріальних цінностей та людських ресурсів неможлива діяльність держави), Й. Ланг зазначає, що саме статистика надає інформацію про стан держави, рівень добробуту членів суспільства, визначає способи обчислення доходів членів суспільства і суспільного багатства в цілому.

У праці *Що є гроші?* (1815 р.) Й. Ланг створює вже чотирьохсекторну модель макроекономічного кругообігу та показує взаємозв'язок потоків продуктів, капіталу і грошей³⁰. Оцінюючи її з позицій сьогодення, Йозеф Ланг у провінційному Харкові на початку XIX ст. першим в історії фінансової науки здійснює спробу розробити інтегровані матриці фінансових потоків, які були оформлені лише в середині XX ст.

За часи життя Й. Ланга його відкриття не отримали визнання, що можна пояснити різноманітними факторами, серед яких – віддаленість провінційного Харкова від центрів наукової економічної і фінансової думки, рання смерть науковця (1819 року за самовільну відсутність з Харкова був звільнений з університету без атестату і помер по дорозі з Харкова до Санкт-Петербурга), особистісні якості вченого (був боязким, сором'язливим, скромним³¹, які не сприяли популяризації його ідей у наукових колах за часи життя, та широке використання математичного апарату в дослідженні економічних і фінансових процесів, що робило його винаходи незрозумілими для колег (його математичні будови були викладені сухо і формально порівняно з відомими економічними дослідженнями того часу). У той період економічна наука не була готова до сприйняття таких абстрактних ідей, а тому моделі Й. Ланга не мали практичного використання. Більше того, науковець висунув ідеї, які набагато випередили свій час. На сучасному етапі наукова спадщина Й. Ланга потребує додаткового вивчення та

³⁰ Н. Winbel, *Die deutsche Nationalökonomie im 19. Jahrhundert*, Darmstadt 1977.

³¹ *Воспоминания о Харьковском университете профессора Людвиг Якоба*, [ін:] *Харківський історіографічний збірник*, вип. 13, Харків 2014, с. 242.

популяризації з метою гідного її представлення в історії української економічної і фінансової думки.

Streszczenie

Joseph Lang: współczesne spojrzenie na życie i dziedzictwo naukowe profesora Uniwersytetu w Charkowie

Artykuł dotyczy nieznanych faktów z życia i osiągnięć naukowych Josepha Langa, absolwenta Wydziału Prawa Uniwersytetu Fryburskiego (1775/1776–1820), profesora, który wykładał dyscypliny ekonomiczne i finansowe na Uniwersytecie w Charkowie w latach 1805–1819. Analizowany jest jego mało znany dorobek naukowy, w tym autorski model reprodukcji społecznej. W tym modelu ogólne ekonomiczne obliczenia finansowe są przedstawiane jako statyczne modele równowagi ekonomicznej, próbuje się rozwijać zintegrowaną macierz przepływów finansowych i porównywać gospodarkę ówczesnego imperium rosyjskiego z gospodarkami krajów europejskich.

Summary

Joseph Lang: a modern view on life and scientific heritage of the professor of Kharkov University

The article deals with certain facts of life and scientific achievements of Joseph Lang, the graduate of the Law Faculty of the University of Freiburg (1775/1776–1820), who taught economic and financial disciplines in Kharkov University during 1805–1819 years. It is analyzed little-known to a broad scientific audience artistic heritage of the scientist, including the author's model of social reproduction. In this model the general economic financial calculation is presented as static models of economic equilibrium, it is attempted to develop the integrated matrix of financial flows and to compare the economy of the then Russian Empire to the economy of European countries.

Bibliografia

- Багалеї Д. І., *Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования*, Харьков 1906.
Воспоминания о Харьковском университете профессора Людвиг Якоба, [in:] *Харківський історіографічний збірник*, вип. 13, Харків 2014.

- Історія економічних вчень: навчальний посібник*, ред. В. В. Кириленко, Тернопіль 2007.
- Історія економічних вчень*, ред. В. Д. Базилевич, Київ 2005.
- Лебедев В. А., *Финансовое право*, т. 2, Москва 2000.
- Обозрение публичных преподаваний в Императорском Харьковском университете за 1806–1825 гг.*, Харьков (ежегодное издание).
- Покидченко М. Г., *Йозеф Ланг – новое имя в истории российской науки*, „Вестник Российской академии наук” 1994, т. 64, № 3.
- Орлик В. М., *Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період*, Кіровоград 2007.
- Орлик В. М., *Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст.*, „Історія науки і біографістика” 2010, № 2.
- Роммель К. Д., *Пять лет из истории Харьковского университета. Воспоминания профессора Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьковском университете (1785–1815)*, Харьков 1868.
- Рославский-Петровский А. П., *Об учёной деятельности Императорского Харьковского университета в первое десятилетие его существования*, „Журнал Министерства народного просвещения” 1855, № 7.
- Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения*, т. 1–2, Санкт-Петербург 1866.
- Фойгт К., *Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 года*, Харьков 1859.
- Хохуляк В. В., *Російсько-німецька школа фінансів та її вплив на становлення вітчизняної науки фінансового права*, „Фінансове право” 2012, № 4 (22).
- Юбе Г., Кратц Г., *Ланг Йосиф Матвеевич*. [Електронний ресурс]: *Немцы в России*, http://rusdeutsch-panorama.ru/jencik_statja.php?mode=view&site_id=34&own_menu_id=3978 [10.08.2018].
- Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*, т. 1, ред. М. П. Чубинский, Д. И. Багалея, Харьков 1908.
- Янжул И. И., *Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах*, Москва 2002.
- Lang J., *Ober das Studium der juridischen und politischen Wissenschaften / Об изучении юридических и политических наук*, [in:] *Речи, произнесенные в торжественном собрании Императорского Харьковского университета, бывшем 30 июня 1810 г.*, Харьков 1811.
- Lang J., *Grandlinien der politischen Arithmetik. 1811*, hrsg. von G. Uebe, Bern: Verlag Peter Lang, 1988.

Uebe G., *Joseph Lang aus Freiburg. Eine Kreislauftheorie von 1807. Zwischen Quesney und Marx*, „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik” 1990, № 1.

Uebe G., *The model of Lang – National income account in 1807*, “Computers and Mathematic with Applications” 1992, vol. 24, No 8–9.

Winbel H., *Die deutsche Nationalökonomie im 19. Jahrhundert*, Darmstadt 1977. *Zwei Festreden Joseph Langs*, hrsg. von G. Uebe, Heidelberg: Physica-Verlag, 1990.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2018.002>

Маргарита Потупчик

(Алтайская краевая универсальная
научная библиотека
им. В. Я. Шишкова, Барнаул,
Алтайский Край – Россия)

Социокультурная деятельность польского населения Сибири в конце XIX–начале XX вв.

Słowa kluczowe: ludność polska; edukacja; kultura; Syberia.

Keywords: Polish population; education; culture; Siberia.

Социокультурное развитие Сибири и формирование определенного уровня культурно-образовательной среды в пореформенный период (реформы 60–70-х гг. XIX в. в России) определяется изменением социально-экономических условий развития, усилением социокультурных связей с Европейской Россией. Большое влияние на данные процессы оказало переселение – поток мигрантов из европейской части России. Взаимодействие различных культур давали новые импульсы для творческого развития и обеспечивали обмен идеями. Административные центры Сибири – Тобольск, Омск, Томск, Барнаул, Иркутск – становятся центрами культурного развития территорий. В этих городах существовал обширный слой обеспеченного купечества либо интеллигенции, ориентирующихся на приобщение к общероссийским традициям, коллекционирование произведений искусств, создание крупных личных книжных собраний, поддерживающих образование, активно влияющих на весь процесс социокультурного строительства.

Заметной этнической группой в Сибири были поляки, внесшие достойный вклад в экономическое, культурное развитие региона. Сибирская колония имеет длительную историю: от ссыльных (XVIII – середина XIX вв.) и их потомков до добровольных переселенцев из числа польских крестьян, военных, врачей, инженеров (рубеж XIX–XX вв.). В. Шайдуров, анализируя материалы Первой всеобщей переписи населения 1897 г. (сведения о родном языке и вероисповедании), пишет, что на территории Западной Сибири проживало 13 274 поляка обоих полов, считавших польский язык родным¹. Сибирь предоставила полякам возможность для самореализации, в том числе в культурно-образовательной сфере путем создания и активного участия в культурно-просветительских, музыкальных, благотворительных обществах, формирования и функционирования библиотек и личных книжных собраний.

Поляки внесли заметный вклад в развитие образования Сибири. Среди преподавателей гимназий и других учебных заведений Сибири по переписи 1897 г. учебной и воспитательной работой в Томской губернии было занято 23 представителя польской диаспоры, в Тобольской губернии – 16 поляков². Некоторые исследователи отмечают, что широкий, разноязычный круг чтения поляков способствовал распространению большого числа представителей польской диаспоры среди преподавателей европейских языков (немецкого и французского)³. В Барнаульской мужской гимназии в 1915–1916 гг. учителем французского языка работала Ядвига-Елизавета Рожанская, в Бийской мужской гимназии учителем немецкого языка – Бронислава Роговая. Точные науки (математику и физику) в Барнауле и Бийске блестяще преподавал Петр Станиславович Малешевский (1877–1938) – активный организатор просвещения в Сибири, на Алтае⁴. П. С. Малешевский, сын ссыльного поляка–участника Варшавского восстания 1863–1864 гг.,

¹ В. Н. Шайдуров, *О некоторых особенностях формирования и закономерного развития польской общины Западной Сибири XIX–XX вв.*, „Вестник археологии, антропологии и этнографии” 2013, № 2, с. 93.

² *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, Санкт-Петербург 1905, с. 156.

³ Л. К. Островский, *Вклад поляков в развитие образования, науки и искусства Западной Сибири на рубеже XIX–XX веков*, „Интерэкспо Гео-Сибирь” 2013, № 2, с. 92.

⁴ А. Г. Бошков, *Малишевский Петр Станиславович*, [w:] *Поляки на Алтае*, Барнаул 2013, с. 22.

родился в Томске. После окончания Томской гимназии поступил в Казанский университет, а затем перевелся на физико-математический факультет императорского Варшавского университета. Преподавал в Барнаульском реальном училище, Барнаульской женской гимназии. В 1907 г. переехал в Бийск, где на протяжении десяти лет активно участвовал в общественной жизни города. В 1910 г. назначен директором мужской гимназии.

Внесли вклад поляки и в развитие высшего образования в Сибири. В 1888 г. в Томске открылось первое высшее учебное заведение – Императорский Сибирский университет. С первых дней в нем трудились профессора польского происхождения – Александр Догель и Станислав Залесский. Догель – выпускник медицинского факультета Казанского университета, организовал в Томском университете кафедру гистологии и эмбриологии, также в 1888–1890 гг. был деканом и секретарем медицинского факультета. С. Залесский получил образование в Варшавском университете, где защитил докторскую диссертацию. В Томском университете являлся первым профессором по кафедре химии, в 1893–1894 гг. возглавлял кафедру медицинской химии.

Значительные изменения в промышленности требовали подготовки инженерных кадров. В 1900 г. в Томске открылся технологический институт. Профессором горного дела с 1907 по 1921 гг. являлся Станислав Юлианович Доборжинский. В 1889 г. окончил Санкт-Петербургский горный институт, получив звание горного инженера. С апреля 1894 г. состоял на службе в Главном горном управлении, заведовал и управлял горнорудными предприятиями в Польше. В Томском технологическом институте читал курсы лекций студентам горного отделения по горно-заводской механике, горному искусству, рудничной механике и рудничной вентиляции, рудничному хозяйству, руководил дипломным проектированием и выполнением дипломных работ.

Большую роль сыграли представители польской диаспоры в развитии архитектуры Сибири. По данным Л. Островского, в Западной Сибири на рубеже XIX–XX вв. работали 16 архитекторов польского происхождения⁵. Среди них – Константин Антонович Заранек, реконструировавший в 1894 г. Томский римско-католический костел, Ви-

⁵ Л. К. Островский, *Вклад поляков в развитие образования, науки и искусства Западной Сибири на рубеже XIX–XX веков*, „Интерэкспо Гео-Сибирь” 2013, № 2, s. 95.

кентий Флорентинович Оржешко (сын ссыльного повстанца 1863 г.), построивший в Томске часовню на могиле старца Федора Кузьмича, здание Сибирского товарищества печатного дела, собственный дом архитектора по Офицерской улице. Собственный дом архитектора, только в Барнауле, построил ведущий архитектор на Алтае, инженер, общественный деятель Иван-Каликст Феодосиевич Носович (1863, г. Ровно – после 1929). Деревянный особняк И. Носовича, выполненный в стиле модерн, был построен в 1908 г. В настоящее время здание, известное в Барнауле как «Дом Носовича», является памятником архитектуры начала XX в. и в целом сохранило первоначальный вид. Он руководил строительством Народного дома в Барнауле (1899–1900 гг.), по его проектам на Алтае построены православные церкви в с. Сорокино, Тюменцево, Анисимово, часовня на Соборной площади в Барнауле, а также римско-католический костел в неоготическом стиле в Барнауле. Значительным стало строительство Народного здания в Бийске (ныне – Бийский драматический театр).

Значительный вклад в архитектурный облик городов Енисейской губернии внес Владимир Александрович Соколовский (1874, Витебская губерния – 1959). В. Соколовский родился польской семье, в 1901 году окончил Санкт-Петербургский институт гражданских инженеров, направлен на должность младшего архитектора в Красноярск. В 1909 г. Соколовский назначен Енисейским губернским архитектором. Только в Красноярске им было построено и реконструировано более 50 зданий⁶. Одним из первых зданий, возведенных Соколовским в Красноярске, был католический храм Преображения Господня. Среди построек В. А. Соколовского – много крупных и совершенно уникальных каменных сооружений, определивших лицо центральной, исторической части города, например, здание епархиального училища, здание Общественного собрания, особняк В. Н. Гадаловой.

Книжные собрания на польском языке, а также личные книжные коллекции поляков являются особенностью социокультурного развития Сибири рассматриваемого периода⁷. Частными коллекциями об-

⁶ О. Пичугина, *Строительство Красноярска в последней четверти XIX – начале XX в.*, [w:] *Баландинские чтения*, Новосибирск 2014, s. 127.

⁷ Т. Г. Недзельюк, *Польская книга в Сибири на рубеже XIX–XX вв. как социокультурный феномен*, [w:] *Книгопечатание и коммуникации: история и современность*, Барнаул 2014, s. 31.

ладали многие известные поляки в Томске и Барнауле. Разносторонний характер врача А. Н. Недзвецкого (Барнаул) отразился в многообразии авторов и жанров его личной книжной коллекции. Личная библиотека А. А. Лесневского также носила универсальный характер и формировалась в течение более чем полувека. Александр Адольфович Лесневский (1866–?) – межевой инженер, городской голова, общественный деятель, 17 лет прослуживший в Алтайском округе. Особый интерес вызывают владельческие конвалюты, например, небольшой томик в темно-зеленом коленкоровом переплете с золотым тиснением «Узаконения по землеустройству крестьян Алтайского округа». В него вошли пятнадцать отдельно изданных в 1899–1909 гг. небольших книжек (инструкции, приказы, правила по землеустройству), которыми руководствовался межевой инженер А. А. Лесневский в своей деятельности. Известный сибирский предприниматель Ипполит Андроновский, как пишет его правнук А. Андроновский, в целях сохранения польской культуры выписывал различные польские журналы⁸. Андроновские, имея дома польскую библиотеку, охотно делились книгами и проводили дискуссии с друзьями и знакомыми.

Наряду с частными коллекциями имелись также публичные общедоступные при благотворительных обществах и учреждениях. Например, фонд польской литературы в библиотеке Минусинского краеведческого музея (Енисейская губерния) насчитывал 468 книг и 366 журналов, а польский отдел в железнодорожной библиотеке г. Омска насчитывал около 2,0 тыс. томов. Узкоспециализированные книжные собрания имелись в церковных библиотеках многих католических приходов и молитвенных домов в Иркутске, Красноярске, Томске, Новониколаевске.

Автор предпринимал попытку исследования вклада поляков в развитие книжного дела на Алтае⁹.

Яркая страница в истории становления народного образования и культуры, в том числе библиотечного дела восточных окраин Казахстана, которые в XIX в. входили в обширный Алтайский горный округ, вписана политическими ссыльными С. С. Гроссом, В. Гинто-

⁸ А. К. Андроновский, *История одной семьи как отражение социокультурной ситуации на Алтае в XIX в.*, „Ползуновский альманах” 2017, № 3, с. 6.

⁹ М. Потупчик, *Вклад поляков в развитие библиотечного дела на Алтае в начале XX в.*, „Europa Orientalis” 2013, № 4, с. 43–51.

ват-Дзевялтовским. Северин Северинович Гросс (1852–1896) был дворянином-помещиком из Ковенской губернии, активным участником Виленского социалистического кружка, действовавшего с 1874 г. По приказу царя от 13 (25) января 1882 г. Гросс и другие члены этого кружка были сосланы в Сибирь на 5 лет. Американский журналист, автор книг о Сибири, каторге и ссылке в России Джордж Кеннан встретился с Гроссом в поселке Ульбинске, который находился недалеко от Усть-Каменогорска. Кеннан отмечает, что С. Гросс говорил по-французски и по-немецки, интересовался политической экономией. Ссылный народник С. П. Швецов писал, что Гросс «широко образованный, выделялся среди товарищей по ссылке и по возрасту – ему было около сорока – и по целостности личности, стойкости и выраженности характера»¹⁰.

В Семипалатинске Северин Гросс владел большой библиотекой, книгами которой позволял пользоваться всем интересующимся. Позднее Гросс вместе с другими политическими ссылными участвовал в создании Семипалатинской общественной библиотеки. Он был в числе тех, кто занимался изучением быта кочевников и собирал ценные коллекции по археологии, зоологии, научной литературы, которые были положены в основу открытых областного музея и общественной библиотеки. Общественная библиотека была открыта 20 сентября 1883 г. Библиотека и музей разместились в 4-х комнатах статистического комитета, работали ежедневно с 10 ч. утра до 9 ч. вечера, а по воскресеньям и праздникам – с 11 до 14 ч. Выдача на дом книг была платной. Годовой абонемент стоил 3 руб. В начале фонд библиотеки состоял из 174 названий сочинений (272 томов) и 45 названий периодических изданий. В мае 1884 г. библиотека насчитывала 602 названия книг (944 тома) и 54 названия периодических изданий. При библиотеке имелась бесплатная читальня, которая к 1886 г. имела 49 названий газет и журналов. К 1 января 1886 г. в библиотеке было 150 подписчиков¹¹. До отъезда в г. Ковно в 1897 г. (после освобождения от гласного надзора) С. Гросс работал в Семипалатинском музее.

Опыт работы библиотекарем в русской эмигрантской библиотеке в Париже помог Владиславу-Люциану Францевичу Гинтоват-Дзевял-

¹⁰ И. Н. Никулина, *Польские ссылные 80–90-х гг. XIX в. на Алтае*, [w:] *Алтайский сборник*, вып. 20, ред. В. А. Скубневский, Барнаул 2000, s. 44–45.

¹¹ *Сибирская хроника [Семипалатинск]*, „Сибирская газета” 1886, № 26, ст. 831.

товскому в организации народной библиотеки в Усть-Каменогорске. В. Гинтовт-Дзевялтовский – дворянин Дисненского уезда (Виленской губернии) родился ок. 1857 г. Воспитывался в Витебской гимназии, из которой вышел в 1877 г., не окончив курса. Жил в Москве, эмигрировал за границу. После возвращения в Россию по постановлению Особого совещания от 20 июня 1883 г. вследствие политической неблагонадежности выслан под гласный надзор на три года в Западную Сибирь. В сентябре 1883 г. водворен в Усть-Каменогорске (Семипалатинская область).

В. Гинтовт-Дзевялтовский, как и другие передовые, прогрессивно настроенные горожане и политические ссыльные входил в Общество попечения о народном образовании, ставшее инициатором создания библиотеки в г. Усть-Каменогорске. Известный путешественник, профессор Томского университета В. В. Сапожников так описывал город: «Усть-Каменогорск как город решительно ничем не замечателен, как большинство маленьких городков нашего захолустья. Единственное место, сколь-нибудь оправдывающее наименование города, это площадь около собора. Интеллигентная жизнь в зародыше; достаточно сказать, что даже общественная библиотека основалась лишь весьма недавно»¹². Библиотека была открыта 20 марта 1896 г. Книги из личной коллекции В. Гинтовт-Дзевялтовского и других политических ссыльных, так же как и в Семипалатинске, стали частью фонда вновь открытой библиотеки. Через два года библиотека насчитывала 385 названий книг (830 томов) и 33 названия периодических изданий, однако количество читателей было гораздо больше, чем в библиотеках других городов Казахстана, – 428 человек. В течение 1898 г. было выдано 3262 книги¹³. По окончании срока ссылки занимался золотопромышленностью в Усть-Каменогорске и принимал активное участие в городских делах.

Для многих поляков, живших в конце XIX – начале XX вв. за Уралом, Сибирь становится «краем интересов»¹⁴, частицей истории собственного народа. Ими было сделано много для освоения региона,

¹² В. В. Сапожников, *Катунь и ее истоки. Путешествия 1897–1899 годов*, Томск 1901, s. 271.

¹³ С. Е. Черных, *Начало положила крепость*, Усть-Каменогорск 2007.

¹⁴ *Проблемы социально-экономического и культурного развития Сибири XVII–XX вв.*, Новосибирск 2005, s. 127.

экономического и культурного преобразования Сибири. Многие поляки, проживающие в городах, проявили себя как активные участники общественной жизни.

Streszczenie

Działalność społeczno-kulturalna ludności polskiej na Syberii na przełomie XIX i XX wieku

Artykuł omawia rolę ludności polskiej w społeczno-kulturalnym rozwoju Syberii na przełomie XIX i XX wieku. Pokazuje działania Polaków w dziedzinie edukacji, architektury czy wydawania książek. Stawia tezę o ich aktywnym uczestnictwie w życiu publicznym regionu.

Summary

Sociocultural activity of the Polish population of Siberia in the late XIX – early XX centuries

The article considers the role of the Polish population in the sociocultural development of Siberia in the late XIX – early XX centuries. Activity of Poles in the field of education, architecture, book publishing is shown. The conclusion is drawn on their active participation in public life of the region.

Библиография

- Андроновский А.К., *История одной семьи как отражение социокультурной ситуации на Алтае в XIX в.*, „Ползуновский альманах” 2017, № 3, s. 5–14.
- Бошков А. Г., *Малишевский Петр Станиславович*, [w:] *Поляки на Алтае*, Барнаул 2013, s. 22–23.
- Недзелюк Т.Г., *Польская книга в Сибири на рубеже XIX–XX вв. как социокультурный феномен*, [w:] *Книгопечатание и коммуникации: история и современность*, Барнаул 2014, s. 31–38.
- Никулина И. Н., *Польские ссыльные 80–90-х гг. XIX в. на Алтае*, [w:] *Алтайский сборник*, вып. 20, ред. В. А. Скубневский, Барнаул 2000, s. 44–45.
- Островский Л. К., *Вклад поляков в развитие образования, науки и искусства Западной Сибири на рубеже XIX–XX веков*, „Интерэкспо Гео-Сибирь” 2013, № 2, s. 92.

- Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1987 г.*, Санкт-Петербург 1905.
- Пичугина О., *Строительство Красноярска в последней четверти XIX – начале XX в.*, [w:] *Баландинские чтения*, Новосибирск 2014, s. 127–129.
- Потупчик М., *Вклад поляков в развитие библиотечного дела на Алтае в начале XX в.*, „Еуропа Orientalis” 2013, № 4, s. 43–51.
- Проблемы социально-экономического и культурного развития Сибири XVII–XX вв.*, Новосибирск 2005.
- Сапожников В. В., *Катунь и ее истоки. Путешествия 1897–1899 годов*, Томск 1901.
- Сибирская хроника [Семипалатинск]*, „Сибирская газета” 1886, № 26, ст. 831.
- Черных С. Е., *Начало положила крепость*, Усть-Каменогорск 2007.
- Шайдуров В.Н., *О некоторых особенностях формирования и закономерного развития польской общины Западной Сибири XIX–XX в.*, „Вестник археологии, антропологии и этнографии” 2013, № 2, s. 92–97.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2018.003>

Андрій Чуткий

(Київський національний
економічний університет імені
Вадима Гетьмана, Україна)

**Останній голова Польського
гуртка студентів Київського
комерційного інституту
Чеслав-Домінік Мадей:
реконструкція біографії
періоду студентства**

Słowa kluczowe: historia Polski XX wieku; polski ruch niepodległościowy; ki-jowska społeczność polska; stosunki ukraińsko-polskie na początku XX wieku.

Keywords: history of Poland XX century; Polish national independence move-ment; Polish community in Kyiv; Ukraine-Poland relations at the beginning of XX century.

Де кілька років тому мною було започатковано вивчення студентських організацій створених поляками у Київському комерційному інституті, оскільки вони раніше не становили предмету наукового вивчення і були невідомі загалу. Наслідком тривалих архівознавчих пошуків була розвідка присвячена Польському гуртку та Варшавському земляцтву, які успішно діяли у цьому ВНЗ напередодні Першої світової війни¹. Подальше вивчення цієї теми логічно привело до потреби реконструювати всі складові життя членів цих організацій в студент-

¹ А. І. Чуткий, *Невідомий аспект з історії польської громади Києва початку XX ст.: Польський гурток та Варшавське земляцтво у Київському комерційному ін-*

ський період. Це важливо з огляду на те, що всі складові суспільного життя творяться окремими індивідами, з дій яких властиво й складається загальна історія суспільства. Звичайно, що життя й досягнення різних осіб далеко не однакові. Особливий інтерес становлять біографії лідерів. Тож в результаті тривалого вивчення всього масиву архіву Київського комерційного інституту вдалось виявити комплекс документів, що стосуються особи останнього керівника Польського гуртка студентів Київського комерційного інституту Чеслава-Домініка Андрійовича Мадея, який очолював цю організацію з 12 лютого 1912 р. до 27 жовтня 1913 р.², тобто два терміни поспіль³ (що свідчило про довіру йому зі сторони інших студентів-поляків цього вишу).

Виявлені документи дозволяють встановити походження Чеслава-Домініка Андрійовича Мадея та доволі повно реконструюють студентський період в його біографії та початки професійної кар'єри, що допомагає «побачити» життя поляка в Києві в переломний період напередодні та під час Першої світової війни. Відповідно, можна з'ясувати які особи ставали лідерами польського молодіжного руху напередодні відродження політичної незалежності Польщі, а отже їх діяльність безсумнівно сприяла і цій великій меті. У випадку ж з Ч.-Д. Мадеєм ситуація особливо показова, адже ж самим фактом головування у польській організації патріотичного напрямку він засвідчив ступінь власної національної свідомості. До того ж Чеслав-Домінік Мадей очолив цю організацію у найбільш складний період її історії – в період посиленого тиску з боку репресивних органів влади Російської імперії, що, на жаль, завершився ліквідацією Польського гуртка. Відповідно, це додатково підтверджує особливо високий ступінь національної свідомості та здатності для самопожертви заради справи своєї нації з його боку. Додатково посилює актуальність цього дослідження і та обставина, що Чеслав-Домінік Мадей своїм життям показав взірець позитивного руслу українсько-польських взаємин, що є важливим і на сучасному етапі для обох наших держав і народів. Акцентування ж уваги на студентському періоді важливо з огляду на те, що для будь-якої людини саме в цей час завершується формування осо-

смітими (1908–1914 pp.), „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2015, nr 6, s. 11–34.

² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 135, арк. 32.

³ Ibidem, арк. 67.

бистості, завершується входження до справді дорослого життя та відбувається визначення з майбутньою професійною діяльністю. Зокрема, юна особа у студентські роки ознайомлюється і з політичною сферою та часто включається до неї як активний учасник. Тому студентський період є справді важливим для вивчення у біографії будь-якої людини.

Перейдемо ж до реконструкції біографії цього польського патріота і непересічної особистості. Як слідує з особової справи Чеслава-Домініка Мадея з архіву Київського комерційного інституту, він народився 16 (28 – за новим стилем) липня 1889 р. в селі Войцеховіце Опатівського повіту Радомської губернії «о восьмій годині після опівночі»⁴. Його батьками були Андрій Мадей (працював садовником і на той час мав 33 роки) та Аделаїда «уроджена Дуцень». «Восприємниками», тобто хрещеними батьками, виступали Антон Мазуркевич та Юліана Липка, а сам обряд хрещення відбувся 23 липня того ж року⁵. Наприкінці метричної виписки зазначено, що як рідні, так і хресні батьки Чеслава-Домініка Мадея були неписьменними.

Попри неписемність батьків, останні зробили все для здобуття принаймні повної середньої освіти Чеславом-Домініком Мадеєм. Так, він зазначав у автобіографії, що «читати та писати вчився у Богорійському початковому училищі Сандомирського повіту, а потім у початковій школі в Іванісках Опатівського повіту». Потім, у 1902–1906 рр., Чеслав-Домінік Мадей навчався у Сандомирській чотирикласній прогімназії, а в 1906–1909 рр. – у п'ятому – сьомому класах Келецького комерційного училища⁶.

У зв'язку зі зміною навчальних закладів відбувалась і зміна місця проживання Чеслава-Домініка Мадея. Так, 22 квітня 1901 р. він отримав посвідчення від віята гміни Опатов Радомської губернії на право вступу до навчальних закладів, в якому було зазначено, що він належав до селянського стану та постійно мешкав у с. Черніков⁷. Натомість з посвідчення про приписку до призовної дільниці за березень 1910 р. слідує, що на той час Ч.-Д. Мадей «був постійним мешканцем міста Сандомир»⁸.

⁴ Ibidem, оп. 7, спр. 1236, арк. 5.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem, арк. 41.

⁷ Ibidem, арк. 6.

⁸ Ibidem, арк. 7.

Оскільки здобута в комерційному училищі освіта не давала права на вступ до державних вишів, то, як зазначав Ч.-Д. Мадей в автобіографії, він переїхав до Києва, де в червні 1910 р. склав екстерном екзамени за курс Володимирського Київського кадетського училища⁹ і на їх основі був «визнаний таким, що має задовільні пізнання в розмірі повного курсу кадетських корпусів, а тому [...] нема перепон для його вступу у військові училища, так само як і на службу у війська»¹⁰. Зазначу, що найвищий бал серед отриманих оцінок ним було виявлено з німецької та французької мов, а також з алгебри та історії¹¹. Це ламає стереотипи щодо тогочасного селянства і водночас засвідчує, що Ч.-Д. Мадей був людиною різнобічних інтересів і батьки всіляко підтримували його у здобутті освіти, а отже розуміли її важливість.

22 вересня 1910 р. Ч.-Д. Мадей подав заяву про вступ на комерційне відділення Київського комерційного інституту¹², хоча в його автобіографії зазначено, що він був зарахований на економічне відділення¹³. Зазначу, що останнє відділення було більш престижним, що засвідчується кількаразовим переважанням (порівняно з комерційним) вступників на нього.

Повертаючись до вступу Ч.-Д. Мадея до Київського комерційного інституту, додам, що, як слідує з подальших документів особової справи Ч.-Д. Мадея з архіву цього вишу, цю заяву він подав особисто директору інституту, а 27 вересня подав і всі необхідні для зарахування документи¹⁴. В цих документах він назвав своєю адресою у Києві – вул. Золотоворітська, буд. 6, кв. 32, тобто мешкав майже там, де зараз знаходиться Посольство Республіки Польща у Києві (вул. Ярославів вал, 12) – ці адреси розділяє кілька будівель, що є до певної міри знаковим. Повертаючись до необхідних документів, які Мадей мав подати для вступу в інститут, то найдовшою була справа з отримання свідоцтва про політичну благонадійність – воно було отримано лише наприкінці жовтня 1910 р.¹⁵, що можна розглядати як бюрократичну

⁹ Ibidem, арк. 41.

¹⁰ Ibidem, арк. 3–3 зв.

¹¹ Ibidem, арк. 3, 4.

¹² Ibidem, арк. 2.

¹³ Ibidem, арк. 41.

¹⁴ Ibidem, арк. 8.

¹⁵ Ibidem, арк. 12.

тяганину, так і як потрапляння Ч.-Д. Мадея вже в той період до розряду «підозрілих» з точки зору імперських органів влади.

Попри всі тяганини, з осені 1910 р. Ч.-Д. Мадей був зарахований студентом економічного відділення Київського комерційного інституту – в листопаді йому були виписані відповідні документи¹⁶. Також він значиться під № 635 серед дійсних студентів (тобто студентів стаціонару), що поступили на економічне відділення Київського комерційного інституту восени 1910 р.¹⁷ Цікаво, що одночасно із ним в Київському комерційному інституті навчалася ще одна особа, яка за рік до Мадея також закінчила екстерном Київський кадетський корпус – С.С. Остапенко, котрий на початку 1919 р. став одним з перших прем'єр-міністрів незалежної України¹⁸. Тож вони цілком могли спілкуватись в період навчання в Київському комерційному інституті. Зазначу, що серед студентів цього вишу було тоді ще чимало визначних згодом діячів у політичній, науковій та культурній сферах, що безперечно сприяло зростанню у такому середовищі нових неординарних постатей.

Повертаючись до справи навчання Ч.-Д. Мадея у Київському комерційному інституті, зазначу, що він виявляв особливу старанність та наполегливість у здобутті знань – зі складених 7 іспитів 5 були здані на «відмінно» і 2 – на «добре»¹⁹. Натомість умови життя для цього були несприятливі.

Принаймні вже на початку другого року навчання в інституті Ч.-Д. Мадей мусив звернутись до директора інституту з проханням про звільнення від плати за навчання у першому семестрі 1911–1912 навчального року – тут він вже фігурує як студент економічного відді-

¹⁶ Ibidem, арк. 80.

¹⁷ Ibidem, оп. 8, спр. 198.

¹⁸ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 198, арк. 113; Г. О. Костюк, *Сталінізм в Україні: (Генеza і наслідки)*, Київ: Смолоскип, 1991, с. 232; Т. С. Осташко, *Остапенко Сергій Степанович*, [in:] *Енциклопедія історії України*, т. 7, ред. В.А. Смолій та ін, Київ: Наукова думка, 2010, с. 672; О. М. Завальнюк, *Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.)*, Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006, с. 268–272; *Уряди України у ХХ ст.*, ред. С.В. Кульчицький та ін.; відп. ред. В.М. Литвин, Київ – К.: Наукова думка, 2001. – С. 163–166; А. І. Чуткий, *Нотатки до біографії Сергія Остапенка: аналіз перших наукових досліджень*, „Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія” 2015, вип. 4 (127), с. 37–41.

¹⁹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1236, арк. 13.

лення, тобто здійснив перехід вочевидь через більший нахил до предметів цього відділення інституту. Це звернення мотивувалось тим, що батько Мадея «за професією садівник-орендар, що отримував незначний дохід і був обтяжений великою родиною, був неспроможний допомагати», а тому Мадей заробляв на життя «уроками», які «заледве давали засоби для існування»²⁰. Прохання про звільнення від плати за навчання за осінній семестр пояснювалось тим, що підробітки у формі репетиторства зазвичай були більш успішними навесні, коли більше учнів активно готувались до перевідних чи випускних іспитів, тобто Мадей розраховував у весінньому семестрі заробити більше, а отже й сплатити за своє навчання самостійно. У цьому зв'язку можна твердити і про те, що Мадей мав певну гордість, бо звертався у найбільш скрутний час для себе і просив лише те, без чого б справді не зміг продовжити навчання. Рівень його матеріальної скрути засвідчується і тим, що він змінив адресу свого помешкання у Києві – перебрався з центру ближче до околиць, оскільки новою його адресою зазначено вул. Микільсько-Ботанічну, буд. 19, кв. 5²¹. На цьому зверненні стоїть віза про зменшення для Мадея плати за навчання на 20 руб., тобто йому все ж таки потрібно було сплатити 30 руб. – повна вартість навчання за семестр в інституті тоді становила 50 руб.

Оскільки і цю суму сплатити вчасно Мадей не міг, то він 9 листопада 1911 р. знов звертався до директора інституту з проханням бодай відстрочити час її внесення до 15 грудня 1911 р. Неможливість сплатити цю суму раніше Мадей пояснював тим, що він мав «лише один урок на 15 руб. на місяць і більше жодних доходів у мене немає»²². Це його прохання було задоволено. Відповідно до протоколу Правління Київського комерційного інституту № 200 Ч.-Д. Мадею було відстрочено внесення плати за навчання до 15 грудня 1911 р.²³ Зазначу, що сам факт зменшення плати за навчання або відстрочка у її внесенні були неабиякою пільгою в Київському комерційному інституті, бо він був приватним ВНЗ, а отже існував виключно за рахунок внесення студентами плати за навчання. Тож такі поступки студентам у цьому ВНЗ робились, але лише за умови вкрай важкого матеріального

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem, арк. 14.

²³ Ibidem, оп. 8, спр. 303, арк. 98.

становища або (та) надзвичайної успішності у навчанні. У випадку Ч.-Д. Мадея можна вести мову про поєднання цих двох факторів.

Решта документів, що становлять особову справу Ч.-Д. Мадея в архіві Київського комерційного інституту – це майже самі звернення Мадея та бланки, що засвідчують його матеріальну скруту у студентські роки.

Так, 24 січня 1912 р. датоване чергове звернення Мадея з приводу звільнення його від плати за навчання у другому семестрі 1911–1912 навчального року. Це звернення Мадей мотивував тим, що він «ні від батьків, ні від будь-яких установ допомоги не отримує, і уроками заробляє на своє існування»²⁴. На ньому стоїть віза директора інституту про зменшення плати за навчання на 15 руб., а також позначення нової адреси Ч.-Д. Мадея – вул. Караваївська, буд. 47, кв. 13, та зазначення, що він здав шість іспитів на «5» і два – на «4»²⁵. Отже, Мадей вчився в інституті справді добре, попри матеріальні негаразди та пов'язані із цим підробітки (що мало забирати частину часу) і постійні переїзди, оскільки це була вже третя його київська адреса менш ніж за два роки перебування у місті. Поряд із зменшенням плати за навчання у поточному семестрі, в березні 1912 р. Мадей також отримав чергове звільнення від призову до армії до 1914 р. у зв'язку із навчанням²⁶.

16 березня 1912 р. Мадей знов прохав директора Київського комерційного інституту про зменшення йому плати за навчання у поточному семестрі у більшому розмірі, аніж він вже отримав, та про відстрочку у сплаті решти цієї суми і знов повідомляв, що єдиним джерелом надходження коштів для нього було репетиторство за яке він отримував 15 руб. на місяць²⁷. Оскільки відповіді на це своє прохання Мадей не отримав, то 7 травня 1912 р. він знов прохав директора інституту про додаткове зменшення йому плати за навчання у поточному семестрі та про дозвіл сплатити решту суми до 1 жовтня, бо сподівався під час літніх канікул заробити більше, аніж тепер²⁸. Зрештою, ми вперше можемо отримати точну інформацію про ціну уроку, який проводив студент, що займався репетиторством в Києві початку ХХ ст. Вона

²⁴ Ibidem, оп. 7, спр. 1236, арк. 15–15 зв.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem, арк. 16.

²⁷ Ibidem, арк. 17.

²⁸ Ibidem, арк. 18.

становила 15 руб. за чотири заняття на місяць, тобто 3,75 руб. за урок. А якщо вести мову про п'ять занять на місяць, то 3 руб. за урок.

Влітку 1912 р. Ч.-Д. Мадей, як видно із його листів до інституту з приводу надання відпускнуго квитка замість загубленого, він перебував на своїй малій батьківщині – у м. Сандомир²⁹.

Перебування влітку 1912 р. вдома дозволяло Чеславу Мадею не платити за квартиру у Києві, хоча внаслідок цього він її і втратив, оскільки після повернення до Києва восени 1912 р. вже мешкав за новою, четвертою адресою у Києві – по вул. Бульварно-Кудрявській, буд. 41, кв. 49. Однак разом із тим він і не мав підробітків, а тому не зміг накопичити необхідну суму для сплати за навчання, на що він розраховував. Тож вже 11 вересня 1912 р. Чеслав Мадей прохав директора Київського комерційного інституту про відстрочку у сплаті коштів за поточний семестр, зазначаючи у цьому зв'язку і те, що поки не мав підробітків, які були єдиним джерелом його надходжень³⁰.

А 22 вересня 1912 р. Мадей прохав про надання позики для погашення вартості навчання у поточному семестрі і вона була йому надана, але лише у розмірі 10 руб., тобто зменшувалась лише на 20%³¹. Це своє подання він мотивував особливою успішністю у навчанні (склав всі заліки, а з 11 іспитів 9 склав на «відмінно» і 2 – на «добре») та матеріальною скрутою.

Також Мадей прохав і про продовження терміну відстрочки на відбування військової повинності, оскільки, як він сам зазначав, через підробітки та погіршення здоров'я не міг закінчити курс навчання в інституті вчасно³². Це звернення було подано до контори Київської губернської тюрми 8 листопада 1912 р. (як видно зі штампу, а також засвідчується спеціальним поданням прокурора Київського окружного суду)³³, де на той час перебував Мадей.

Справа арешту Ч.-Д. Мадея розкривається на підставі запиту з Міністерства торгівлі та промисловості до керівництва Київського комерційного інституту від 23 січня 1913 р. З неї слідує, що Чеслава Мадея було арештовано в жовтні 1912 р. під час участі у «зібранні для

²⁹ Ibidem, арк. 19.

³⁰ Ibidem, арк. 21.

³¹ Ibidem, арк. 22.

³² Ibidem, арк. 23.

³³ Ibidem, арк. 23 зв., 24.

нарад та дій, що державному порядку суперечать» і це зібрання відбувалось «у лікаря Бартошевича, що мешкає в Києві»³⁴. За участь у цьому зібранні 5 листопада 1912 р. Мадея рішенням губернатора «було піддано арешту на 2 місяці» і тому Учбовий відділ міністерства прохав повідомити «відомості про поведінку та успіхи Мадея»³⁵. Зазначу, що на цей час Мадей вже був головою Польського гуртка студентів Київського комерційного інституту, а тому найбільш ймовірно, що вищезазначене зібрання було організовано польською громадою Києва в рамках роботи польського національно-визвольного руху.

Попри все, вже 31 січня 1913 р. Мадей подав директору Київського комерційного інституту чергову заяву з проханням про відстрочку в оплаті вартості навчання за поточний семестр до 15 березня, бо він «не отримував жодних грошових засобів з дому на забезпечення та навчання, а заробляв їх деякими уроками»³⁶. Оскільки вона була завізована штампом інституту в день подання, і тому що такі документи подавались лише особисто прохачем, то це означало, що принаймні станом на кінець січня 1913 р. Мадей вже був вільним.

Ця заява була задоволена. Проте напередодні 15 березня Мадей подав директору інституту нову заяву з проханням відстрочити внесення плати за навчання у поточному семестрі до 1 травня³⁷.

18 вересня 1913 р., тобто на початку нового навчального року, Мадей за вже усталеною ним практикою подав до правління Київського комерційного інституту чергове прохання про відстрочку у сплаті коштів за навчання у першому семестрі поточного навчального року, яке було задоволено. Тут він зазначив і свою чергову (вже п'яту з виявлених) київську адресу – вул. Нестерівська, буд. 20, кв. 9, тобто оселився недалеко від інституту. Також 14 березня 1914 р. датоване звернення Мадея щодо виклопотання для нього чергової відстрочки з відбування військової повинності³⁸.

Від весни 1914 р. по осінь 1915 р. особова справа студента інституту Мадея має хронологічну лакуну в документах. Це пояснюється тим фактом, що у 1914 р. він вирушив у закордонне відрядження. Це була

³⁴ Ibidem, арк. 25.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem, арк. 26.

³⁷ Ibidem, арк. 27.

³⁸ Ibidem, арк. 30.

типова практика для Київського комерційного інституту, коли кращі студенти, що володіли відповідними мовами, вирушали до інших країн для поглиблення своїх знань та збору матеріалу для написання дипломних робіт. Наприклад, так само навесні 1914 р. відрядження до Німецької імперії «вибив» ще один студент-поляк Київського комерційного інституту Вітольд Станіславович Фергардт, що походив з Брацлавщини³⁹.

Щодо Мадея, то він 31 березня 1914 р. подав директору інституту прохання про «призначення мені від імені інституту на літній час відрядження до Італії, головним чином до Турину та Генуї для вивчення російського експорту головних сільськогосподарських культур до Італії»⁴⁰. З цього документу слідує, що Мадей давно цікавився цим питанням та налагодив відповідні контакти – спілкувався зі співробітниками Південно-західного відділення Російської Експортно-імпортової Палати та Російсько-італійської Торгової Палати. Також Мадей повідомив, що вивчає італійську мову та пройшов повний курс з вивчення французької мови⁴¹, а отже міг вільно спілкуватись та вивчати друковану продукцію в Італії. А свої задатки до наукової діяльності Мадей обґрунтовував вміщенням у польській газеті Києва «Dziennik Kijowski» трьох публікацій з економічної тематики⁴². Окрім цього, 21 квітня 1914 р. датована його письмова робота *Російський експорт головних сільськогосподарських продуктів до Італії за 1901–1910 рр.*, подана на розгляд керівництва інституту⁴³.

Ця курсова робота Мадея заслуговує на окрему увагу, оскільки засвідчила його добру обізнаність з предметом дослідження, а також і схильність до наукового підходу. Вона починається, як і сучасні наукові публікації, з огляду джерел⁴⁴. При цьому – джерела піддані критичній та порівняльній оцінці. Після цього йде аналіз кожної з головних статей експорту з Російської імперії до Італії, а саме: пшениці⁴⁵,

³⁹ Ibidem, оп. 8, спр. 919.

⁴⁰ Ibidem, спр. 924, арк. 1.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem, арк. 1 зв.

⁴³ Ibidem, оп. 9, ч. II, спр 318.

⁴⁴ Ibidem, арк. 1–3.

⁴⁵ Ibidem, арк. 3–4 зв.

кукурудзи⁴⁶, вівса⁴⁷, ячменю⁴⁸, жита⁴⁹, стручкових рослин⁵⁰, льону⁵¹, свійських тварин (коней, великої рогатої худоби, овець, свиней) та тваринницької продукції (м'ясо, сало, тваринні вовна, жири, шкіра)⁵² та різних видів деревини⁵³. При цьому Мадей аналізує поточну ситуацію та можливості для збільшення експортних поставок, звертає увагу на наявні недоліки. Зокрема, зазначає на занепаді тваринницької галузі (зменшенні обсягів поголів'я порівняно до зростання населення, зниження якості тваринницької продукції тощо). Ця робота містить і загальні висновки, що систематизують наявні недоліки та пропонують шляхи їх вирішення⁵⁴, а тому вона має прикладне значення. Щодо досліджуваних статей експорту, то очевидним є той факт, що вони представляли товари, які експортувались у першу чергу з підвладних Російській імперії польських та українських земель, а отже стосувалась саме взаємин цих країн з Італією.

Безперечно, що написання Мадеєм такої ґрунтовної роботи, так само як і друковані замітки з теми пропонованого відрядження, добре володіння італійською і французькою мовами та високий рівень успішності під час навчання в інституті в підсумку сприяли позитивному вирішенню питання про його закордонне відрядження. Тож 8 травня 1914 р. керівництво Київського комерційного інституту надало Мадею посвідчення на предмет клопотання перед київським губернатором щодо надання йому закордонного паспорту⁵⁵. І це після арешту Мадея за участь у зібранні визнаному владою як антиурядове. Це можна пояснити лише надзвичайним лібералізмом керівництва Київського комерційного інституту.

Також Мадей отримав від інституту на це відрядження 200 руб. при загальних асигнуваннях на закордонні відрядження на 1914 р. у роз-

⁴⁶ Ibidem, арк. 4 зв.–5 зв.

⁴⁷ Ibidem, арк. 5–6 зв.

⁴⁸ Ibidem, арк. 6 зв.–7.

⁴⁹ Ibidem, арк. 7.

⁵⁰ Ibidem, арк. 7 зв.–8.

⁵¹ Ibidem, арк. 8–8 зв.

⁵² Ibidem, арк. 8 зв.–12.

⁵³ Ibidem, арк. 12–14.

⁵⁴ Ibidem, арк. 14–16.

⁵⁵ Ibidem, стр. 924, арк. 6.

мірі 3000 руб.⁵⁶ Плюс інститут надав Мадею спеціальне посвідчення, аби йому надавали сприяння у його науковому відрядженні «адміністративні установи і особи Російської імперії та Італії»⁵⁷.

Як видно з листів Ч.-Д. Мадея до Київського комерційного інституту, в середині травня він вже опинився в Італії⁵⁸. В червні 1914 р. Мадей повідомляв з Італії, що зміг отримати тут ряд цікавих видань (про стан торгівлі та навігації Венеції за 1907–1911 рр., статут Вищої комерційної школи Венеції, описи низки фірм та ін.), які він надіслав до інституту. Також він повідомив узагальнюючу інформацію про Венецію⁵⁹. Зокрема те, що «головною галуззю промисловості, якщо так можна висловитись, є іноземці» і далі фактично описує туристичну галузь Венеції⁶⁰. Таким чином, з цього листа можна почерпнути інформацію і про розвиток туризму в Європі напередодні Першої світової війни. Також Мадей повідомляв, що для успіху свого відрядження він мав відвідати ще Турін, Геную, Мілан («найбільший центр італійського машинобудування») та Неаполь («найважливіший порт всього півдня Італії»)⁶¹. Отже, у Венеції Мадей затримався найдовше – до кінця червня 1914 р., як видно зі штемпелів направлених ним листів до Київського комерційного інституту. Наприкінці червня він перебував у Туріні, звідки на початку липня вирушив до Генуї⁶².

В листі, який надійшов до інституту 16 липня 1914 р., Мадей повідомляв, що зосередився на вивченні окремих статей експорту російських товарів до Італії, а саме: пшениці, сала, шкір⁶³. Окрім цього він збирав матеріали для Музею товарознавства Київського комерційного інституту; вивчив діяльність вільного порту в Генуї; ознайомився з комерційними інститутами у Мілані, Венеції, Туріні і Генуї та отримав їх статuti і звіти за останні роки⁶⁴. Також він писав, що планує відвідати ще Неаполь як центр Південної Італії і важливий осередок експорту пшениці з Російської імперії і тому прохав додатково асиг-

⁵⁶ Ibidem, арк. 17 зв.

⁵⁷ Ibidem, арк. 7.

⁵⁸ Ibidem, арк. 14.

⁵⁹ Ibidem, арк. 15–15 зв.

⁶⁰ Ibidem, арк. 15 зв.–16.

⁶¹ Ibidem, арк. 17.

⁶² Ibidem, арк. 23–24.

⁶³ Ibidem, арк. 19.

⁶⁴ Ibidem, арк. 21.

нувати йому 50 рублів, бо всі отримані на це відрядження гроші вже витратив, а тому «вже вліз у борги і перебуваю у скрутному матеріальному становищі»⁶⁵. Проте у наданні цих коштів йому було відмовлено «у зв'язку з неможливістю переслати гроші»⁶⁶. Останнє модно пояснити наближенням війни, а отже й ускладненням у міждержавних відносинах.

Враховуючи закінчення грошей та наростання напруги в Європі у переддень Першої світової війни можна припускати, що десь наприкінці липня 1914 р. Ч.-Д. Мадей повернувся з Італії до Києва, що підтверджується й пізнішими документами. До середини січня 1916 р. Мадей направив звіт (з відгуком професора Л. М. Яснопольського) про своє відрядження до Італії влітку 1914 р. декану економічного відділення, а той передав його директору Київського комерційного інституту⁶⁷.

Попри триваючу війну, 16 травня 1915 р. Ч.-Д. Мадей подав директору інституту чергове прохання про закордонне відрядження. Цього разу він планував відвідати Румунію, Болгарію, Італію та Францію «для вивчення умов та заохочення експорту насіння буряків з Росії до цих країн», оскільки Росія виступала найбільшим експортером цукру і властивості насіння її буряків було кращим за іноземні аналоги⁶⁸. Але при цьому Російська імперія «не вивозить їх майже зовсім за кордон» і натомість головний її ворог – Німецька імперія – виступала головним експортером цього продукту. Безперечно, що за умов війни таку ситуацію потрібно було подолати аби «скинути з себе принизливе німецьке засилля» і у зв'язку з наявністю «значного надлишку бурякового насіння, що сягає до мільйона пудів»⁶⁹.

Отже, Мадей знов показав добру обізнаність з предметом запропонованого закордонного відрядження і одночасно знов обрав предметом вивчення продукт, що мав особливе значення для економіки Польщі та України, тобто і в цьому виявився його національний патріотизм та обізнаність зі станом української економіки оскільки він вчився на українських теренах.

⁶⁵ Ibidem, арк. 21 зв.

⁶⁶ Ibidem, арк. 24 зв.

⁶⁷ Ibidem, арк. 25.

⁶⁸ Ibidem, оп. 8, спр. 1164, арк. 1.

⁶⁹ Ibidem, арк. 1 зв.

Також Мадей додавав, що має доручення у цій справі і від однієї великої фірми, що можна розглядати як прояв його підприємливості та вміння використати свої знання для налагодження відповідних ділових контактів. Варто нагадати і те, що Мадей добре володів італійською та французькою мовами, а також вивчив і німецьку. Все це в комплексі забезпечило позитивну відповідь директора Київського комерційного інституту М. В. Довнар-Запольського на це його прохання: 20 травня 1915 р. Ч.-Д. Мадей отримав від інституту посвідчення на предмет отримання у київського губернатора закордонного паспорта⁷⁰. Також інститут надав Мадею і спеціальне посвідчення на предмет сприяння йому в цьому відрядженні зі сторони «адміністративних установ та осіб Російської імперії, Франції, Італії, Румунії та Болгарії»⁷¹.

4 червня 1915 р. Ч.-Д. Мадей звернувся до директора Київського комерційного інституту з проханням про асигнування коштів на це закордонне відрядження, оскільки він планував «окрім свого прямого завдання вивчення експорту насіння буряків з Росії до Румунії, Болгарії, Італії та Франції» також вивчити і «інститути заохочення експорту до Франції та зібрати матеріали для запланованої мною роботи „Російсько-італійські торгової відносини”»⁷². Також потреба в асигнуванні коштів пояснювалась і тим, що згідно з отриманих Мадеєм «від знайомої мені людини, що повернулась з-за кордону, відомостям, у зв'язку з військовим часом, значно зросли витрати на проїзд та на візування закордонного паспорта у консульствах тих держав, через територію яких потрібно проїздити»⁷³. Зазначене уточнення дуже суттєве, оскільки показує реальну ситуацію із закордонними поїздками під час Першої світової війни: вони були можливі, але витрати на них суттєво зростали, плюс посилювався митний контроль.

Зазначене подання Мадея від 4 червня 1915 р. має дві дописки, які пояснюють долю цього відрядження. З першої слідує, що початково відрядження планувалось за рахунок самого Мадея, що з врахуванням вище згаданих посилань на доручення від однієї великої фірми може бути пояснене наданням коштів на це відрядження останньою.

⁷⁰ Ibidem, арк. 3.

⁷¹ Ibidem, арк. 4.

⁷² Ibidem, арк. 9.

⁷³ Ibidem.

А в другій дописці мова йде про недоцільність асигнування коштів на це відрядження, оскільки «згідно з приватними свідченнями київський губернатор відмовив Мадею у видачі закордонного паспорта»⁷⁴.

Таким чином, друге закордонне відрядження Мадея, заплановане на літо 1915 р., не відбулось. Пояснювалось це як ускладненням на Південно-Західному фронті, де події розгортались не на користь Російської імперії, так і наявними відомостями про можливий вступ Болгарії (яку планував відвідати Мадей) у війну на боці Німецької імперії. Також в травні 1915 р. у війну вступила й Італія. Вочевидь, влада також посилила контроль за особами, котрі планували виїздити за кордон. А тому не складало проблем отримати інформацію про участь Мадея за два роки до цього в зібранні антиурядового спрямування, що в поєднанні з його польського національністю ставило його в розряд «неблагонадійних» для влади.

Тож Мадей залишився в Києві. Але й тут існували свої загрози. Як відомо, навесні 1915 р. німецькі та австро-угорські війська на Східному фронті здійснили т.зв. Горлицький прорив і суттєво потіснили російські війська, зокрема вибили їх з Польщі та ряду західноукраїнських земель⁷⁵. Побоюючись подальшого просування ворога та посилення антиурядових настроїв, російська влада розробила правила з евакуації у східному напрямі на відстань «не менш як 300 верст від Дніпра» підприємств, установ та організацій, зокрема і навчальних закладів⁷⁶. Тож відповідно до рішення військової влади у серпні – вересні 1915 р. відбулась евакуація Київського комерційного інституту до Саратова⁷⁷, де він перебував до літа 1916 р.⁷⁸ На новому місці умови для навчання, професійної діяльності та життя загалом були вкрай несприятливими. Наприклад, один з викладачів Варшавського універ-

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ В. М. Литвин, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко, *Історія України*, Київ: Знання-Прес, 2002, с. 434–435; Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, *Історія України*, Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2001, с. 10.

⁷⁶ Е. В. Спекторский, *Столетие Киевского университета св. Владимира*, репринт. вид, Киев: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2007, с. 89; Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 4.

⁷⁷ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 242; ibidem, спр. 1279, арк. 216.

⁷⁸ Ibidem, спр. 1277, арк. 406–408, 414; ibidem, спр. 1279, арк. 56–57; А. І. Чуткий, *Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.)*, Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2013, с. 277–301.

ситету, який 1915 р. був евакуйований до Ростова-на-Дону, так оцінював його становище на новому місці у листі до київського професора Є. В. Спекторського: «Сумне враження виношу зі спостереження за тутешнім краєм: некультурність, грубість та жахлива розпущеність населення. В науковому відношенні суцільна порожнеча: книг немає, бібліотека існує лишень на папері, заняття зі студентами проводити серйозно неможливо. Медичний факультет зовсім не функціонує. Обіцянок місто надавало масу, але цим справа й обмежилась»⁷⁹. До цього варто додати різке зростання цін на житло та харчування в Саратові у зв'язку з надзвичайною концентрацією у цьому місті багатьох установ та величезної маси евакуйованих⁸⁰. Закономірно, що за таких умов переїзд до цього міста для багатьох студентів став неможливим: з 3977 студентів, які навчались в Київському комерційному інституті станом на осінь 1915 р. до вересня 1916 р. залишилась всього 2130 осіб⁸¹. До тих, кому переїзд до Саратова виявився не по кишені, належав і Ч.-Д. Мадей, який, як ми мали змогу переконатись, і за мирних умов жив у постійній матеріальній скруті. Він і сам називав головною причиною неможливості виїзду до Саратова «відсутність будь-яких засобів»⁸². Тож 30 вересня 1915 р. Ч.-Д. Мадей звернувся до директора інституту з проханням надати йому відпускний білет до січня 1916 р. (тобто про отримання дозволу залишитись) та квитка для пільгового проїзду з Києва до Саратова та назад (тобто на час сесії аби скласти її і таким чином залишатись студентом цього ВНЗ)⁸³. Це подання було задоволено. При цьому Мадей зазначив у ньому таку свою адресу: «Сулимівка Полтавської губернії, хутір Казимирівка, пані Л. Будзинській для Чеслава Мадея»⁸⁴. Отже, на той час Мадей мешкав на хуторі у польської аристократки: чи навчав її дітей, чи перебував там з іншої причини – питання відкрите. Повертаючись до суті подання Мадея відзначу, що необхідні документи з інституту були йому надіслані⁸⁵.

⁷⁹ В. Ульяновський, В. Короткий, О. Скиба, *Останній ректор Університету Святого Володимира*, Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007, с. 132.

⁸⁰ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1279, арк. 40.

⁸¹ Ibidem, оп. 8, спр. 891, арк. 91.

⁸² Ibidem, оп. 7, спр. 1236, арк. 32.

⁸³ Ibidem, арк. 32.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Ibidem, арк. 35.

До 27 червня 1916 р. Ч.-Д. Мадей закінчив курс навчання в інституті про що отримав відповідний документ – тимчасове свідоцтво про проходження курсу⁸⁶. Відповідно, він допускався до випускних іспитів, що давало право на отримання диплому. Тож вже наступного дня після завершення навчання Мадей подав прохання про допуск до випускних іспитів «в осінній екзаменаційній сесії»⁸⁷. При цьому це прохання було підписано в Саратові, а отже Мадей приїздив у травні – червні 1916 р. до цього міста, але тимчасово, бо зазначав своєю адресою масток у Ржищеві Київської губернії⁸⁸.

Цікаво, що незабаром, а саме 23 вересня 1916 р. Мадей звернувся до директора Київського комерційного інституту з проханням видати йому документи необхідні для вступу до одного з київських військових училищ⁸⁹. Важко сказати наскільки серйозним був його намір вступити до військового училища, а отже й піти до діючої армії. На мою думку у цьому клопотанні було більше удаваного, ніж дійсного бажання піти до війська. Скоріш за все Ч.-Д. Мадей робив це для уникнення призову на військову службу, що чекав на нього у зв'язку із закінченням навчання, а отже і втратою права на відстрочку. До того ж в той самий час, яким датоване звернення Мадея щодо бажання вступити до військового училища, він був зайнятий зовсім іншою справою, яка не передбачала вступ до військового училища: протягом вересня – листопада 1916 р. Ч.-Д. Мадей складав випускні іспити в Київському комерційному інституті. І доволі успішно – 18 листопада 1916 р. був удостоєний диплома кандидата економічних наук першого розряду⁹⁰, тобто вживаючи сучасну термінологію – отримав диплом про вищу освіту з відзнакою.

Успішне складання випускних іспитів було поєднано з так само успішним (як видно з його семестрової картки та матрикула) навчанням в інституті впродовж всіх курсів: він отримав (в підсумку) «відмінно» з 12 предметів з 17, а з решти – «добре», здав заліки ще з 7 дисциплін та успішно вивчив французьку, німецьку та італійську мови. Також позитивно була оцінена його дипломна робота на тему *Росій-*

⁸⁶ Ibidem, арк. 37.

⁸⁷ Ibidem, арк. 39.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Ibidem, арк. 33.

⁹⁰ Ibidem, арк. 45, 92, 94.

ський експорт головних сільськогосподарських продуктів до Італії за 1901–1910 рр.⁹¹ Між іншим, позитивний відгук їй дав такий метр економічної науки як професор Л. М. Яснопольський. Останній, як і ще ціла низка видатних науковців (піонер вітчизняної соціології О. О. Русов, провідний вчений-аграрій П. Р. Сльозкін, директор інституту і визначний вчений-історик М. В. Довнар-Запольський, визначний вчений-економіст і засновник економічної географії К. Г. Воблій, всесвітньо відомий вчений-математик Д. О. Граве та ін.⁹²) викладав у Ч.-Д. Мадея в інституті. Закономірно, що перебування в середовищі таких світил наукової сфери не могло минути для старанного і закоханого у науку юнака марно.

Тож попри вкрай складні матеріальні умови, пов'язані з загостренням соціально-економічної кризи в умовах триваючої Першої світової війни, Ч.-Д. Мадей не поринув у заробітчанство, а одразу ж після отримання диплому про закінчення Київського комерційного інституту подав документи про зарахування до числа професорських стипендіатів (по кафедрі прикладної економії), тобто в сучасній термінології – вступив до аспірантури цього ВНЗ. 18 листопада 1916 р. Мадей був затверджений професорським стипендіатом в засіданні Ради професорів Київського комерційного інституту⁹³. Це становище давало йому право на чергову відстрочку від призову, чим він негайно і скористався – відповідну заяву він подав через три дні після обрання професорським стипендіатом⁹⁴ і вона була задоволена⁹⁵.

Відповідно до звітів інституту за 1918–1919 рр. Ч.-Д. Мадей рахувався серед професорських стипендіатів, яких, окрім нього, в Київському комерційному інституті було всього п'ять⁹⁶. Між іншим, обраний разом із ним професорським стипендіатом С. І. Новаківський зго-

⁹¹ Ibidem, арк. 47, 81–91.

⁹² І. Верба, Д. Карпусь, *Київська історико-економічна школа М.В. Довнар-Запольського*, Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012; В. А. Вергунов, *Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862–1927)*, Київ: Аграрна наука, 2007; О. С. Ровнер, *Костянтин Григорович Воблій*, Київ: Наукова думка, 1968; В. М. Урбанский *Дмитрий Граве и его время*, Київ: Наукова думка, 1999; А. І. Чуткий, *Праця О. О. Русова в Київському комерційному інституті*, „Сіверянський літопис” 2015, № 4 (124), с. 148–156.

⁹³ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 84, арк. 1 зв.

⁹⁴ Ibidem, арк. 3.

⁹⁵ Ibidem, арк. 5, 6.

⁹⁶ Ibidem, оп. 8, спр. 1550, арк. 9, 50.

дом став одним з найкращих в СРСР знавцем китайської та японської мов. Тож в період перебування у Київському комерційному інституті Мадея оточували не лише викладачі, більшість з яких належали до визначних науковців. Так само і серед студентів та аспірантів було чимало талановитих осіб, що згодом уславились у різних сферах життя.

З особової справи професорського стипендіата Мадея (1916–1918 рр.) довідуємось, що на той час він був неодружений, в бойових діях участі не брав, покаранням не піддавався, нагород чи відзнак не отримав⁹⁷.

17 лютого 1917 р., тобто за десять днів до початку демократичної революції в Російській імперії, Мадей звернувся до директора інституту з проханням про надання йому тривалого відрядження до Італії. Це прохання він мотивував виступом на засідання Південно-західного відділу Російської Експортної Палати) 7 лютого 1917 р. самого директора інституту М. В. Довнар-Запольського (який водночас був і головою Південно-західного відділу Російської Експортної Палати) з промовою про необхідність російсько-італійського зближення і що для цього необхідні «тривалі відрядження молодих осіб (росіян до Італії та італійців до Росії), що спеціально вивчають торгівлю»⁹⁸.

Також Мадей прохав надати йому відрядження «на два або принаймні на півтора роки для вивчення економічної політики в Комерційному університеті [...] в Мілані та принагідно для детального вивчення економічного становища Італії, яка, ймовірно, стане після війни, найважливішим контрагентом Росії по торгівлі»⁹⁹. До цього Мадей додав, що вже відряджався інститутом до Італії влітку 1914 р. і наслідком того відрядження було написання трьох досліджень, з одним з яких він, між іншим, виступав на засіданні членів Південно-західного відділу Російської Експортної Палати 21 грудня 1916 р., а потому прочитаний італійсько мовою під час прийому Італійської торгово-промислової делегації у Київській міській думі 6 лютого 1917 р.¹⁰⁰ Зазначу, що роздрукований екземпляр останнього виступу прикріплений до особової справи Мадея як професорського стипендіата Київського

⁹⁷ Ibidem, оп. 1, спр. 84, арк. 2.

⁹⁸ Ibidem, арк. 8.

⁹⁹ Ibidem, арк. 8 зв.

¹⁰⁰ Ibidem, арк. 9.

комерційного інституту і нараховує 19 сторінок¹⁰¹, тобто був доволі розлогий.

У цьому поданні Мадея на отримання закордонного відрядження зустрічаємо і вказівку на тривалості його першого закордонного відрядження – два місяці – термін, який він вважав недостатнім для детального ознайомлення з економічним життям Італії, а тому і прохав про тривале відрядження до цієї країни цього разу¹⁰². Також Мадей повідомляв, що того разу не встиг дістатись півдня Італії¹⁰³. Вочевидь, початок війни перервав те відрядження десь на межі липня – серпня 1914 р.

Також Мадей розробив докладну структуру цього відрядження: літні місяці він планував присвятити вивченню італійської мови «у Флоренції або взагалі у провінції Тоскана, оскільки тосканська говірка вважається самою правильною, тобто не відрізняється від літературної мови»¹⁰⁴. Також перші пів роки він планував присвятити вивченню «економічного становища та спеціально торгівлі півдня Італії»¹⁰⁵. Далі Мадей розповідав, що один рік планував присвятити «вивченню політичної економії та економічної політики (спеціально торгівлі та торговій політиці) в одній з вищих комерційних шкіл Італії [...] Окрім того планував знайомитись з ходом занять у торгових палатах, комерційних музеях, інформаційних бюро, збирати зразки італійських товарів для наших музеїв та підтримувати постійний зв'язок з існуючими [...] в Києві інституціями подібного характеру»¹⁰⁶.

Заявлена програма пропонованого відрядження, так само як і володіння італійською мовою та наявність власних надрукованих досліджень з російсько-італійських економічних взаємин, безперечно свідчили на користь надання Мадею відрядження до Італії. Але втрутились зовнішні обставини: за десять днів в Російській імперії відбулась демократична революція і докорінно змінилась влада та відповідні посадові особи. Відбулась зміна керівництва і в Київському комерцій-

¹⁰¹ Ibidem, арк. 10–21.

¹⁰² Ibidem, арк. 9.

¹⁰³ Ibidem, арк. 9 зв.

¹⁰⁴ Ibidem, арк. 9–9 зв.

¹⁰⁵ Ibidem, арк. 9 зв.

¹⁰⁶ Ibidem.

ному інституті¹⁰⁷. До того ж вища школа поринула у вир політичного життя¹⁰⁸, що робило решту питань другорядними та малозначимими. На це накладалось і загальне погіршення економічної ситуації на постімперському просторі та у вищій школі зокрема¹⁰⁹, а отже і складність асигнування коштів на закордонні відрядження. Хоча в економіці Італії і спостерігалось поживлення, але в цілому ситуація була суперечливою¹¹⁰. Тож все це в комплексі унеможливило здійснення і цього закордонного відрядження Мадея.

В жовтні 1917 р. виконувач обов'язків ректора Київського комерційного інституту П. Р. Сльозкін звернувся до Мадея з пропозицією надати «річний звіт про діяльність як професорського стипендіата»¹¹¹. Відповіддю на це звернення можна вважати видану Мадеєм в 1917 р. у типографії Університету св. Володимира брошуру «Вищі комерційні школи в Італії»¹¹², яка була доволі об'ємною (мала 53 сторінки) та детально описувала розвиток вищої економічної освіти в Італії в порівнянні з вітчизняною, а отже так само мала риси науковості.

23 травня 1918 р. Чеслав Мадей (який на той час мешкав у Києві по вул. Фундуклеївська, буд. 86, кв. 3) звернувся до ректора Київського комерційного інституту з заявою у якій прохав: «1) з 20 червня не видавати мені більше стипендії, 2) але рахувати мене як і раніше професорським стипендіатом (по кафедрі економічної політики), оскільки

¹⁰⁷ А. І. Чуткий, *Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.)*, Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2013, с. 307–309; А. І. Чуткий, *Питання зміни професорської культури в Києві на початку ХХ ст.: «справа Є. Д. Станішевського» та припинення М. В. Довнар-Запольським роботи в Київському комерційному інституті*, „Гілея” 2011, № 49 (№ 7), с. 77–83.

¹⁰⁸ *Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920. Матеріали, документи, спогади*, упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський, кн. 1., Київ: Прайм, 2000, с. 132–134; *Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920. Матеріали, документи, спогади*, упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський, кн. 2, Київ: Прайм, 2001, с. 239–258.

¹⁰⁹ *Экономическая история мира. Европа*, т. 3, под общ. ред. М. В. Конотопова, Москва: Дашков и Ко, 2006, с. 138–140; *Alma mater. Університет Св. Володимира*, кн. 2, с. 660.

¹¹⁰ *Новейшая история стран Европы и Америки. ХХ век*, под ред. А. М. Родригеса и М. В. Пономарева, Москва: ВЛАДОС, 2001, с. 330; Н. Дейвіс, *Європа: Історія*, пер. з англ., Київ: Основи, 2008, с. 937.

¹¹¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 84, арк. 7.

¹¹² Ч. Мадей, *Высшие коммерческие школы в Италии*, Киев: Тип. Университета Св. Владимира, 1917.

я твердо вирішив, попри всі ускладнення, зайнятись науковою діяльністю»¹¹³. Це рішення було викликано тим, що він вже пробув в званні професорського стипендіата два встановлених роки і тому міг бути відрахований за невиконання плану. Причиною ж цієї затримки стали складні матеріальні умови, оскільки, як писав сам Мадей, отримувана стипендія була недостатньою для життя у Києві «за теперішньої дорожнечі» і тому йому доводилось витрачати чимало часу на «пошуки сторонніх додаткових заробітків, внаслідок чого дещо уповільнюються мої заняття, як професорського стипендіата»¹¹⁴. При цьому Мадей пояснював, що обирав таку діяльність «яка була б більш або менш тісно пов'язана з моєю подальшою професорською діяльністю (у минулому році я був секретарем Південно-західного відділу Російського Експортної Палати, в цьому році я читаю лекції з політичної економії, цивільного і торгового права та з загального вчення про торгівлю на Польських Комерційних Курсах)»¹¹⁵. Ці пояснення підтверджують погіршення рівня життя більшості населення Києва (як і України в цілому) у той період, а водночас свідчили про щире прагнення Мадея робити саме науково-педагогічну кар'єру і водночас про його участь у справі національно-культурного відродження польської нації та вказують на існування у тогочасному Києві ще одного спеціального вишу для поляків – Польських Комерційних Курсів.

Заслухавши вищезазначені пояснення Мадея щодо затримки із виконуваною ним роботою як професорського стипендіата в засіданні ради економічного факультету Київського комерційного інституту 5 червня 1918 р. було вирішено вважати Мадея «професорським стипендіатом без стипендії до кінця другого року і у випадку ненадання звіту або незадовільності такого відрахувати»¹¹⁶. Відповідне подання економічний факультет зробив ректору інституту¹¹⁷ і воно було задоволено.

8 липня 1918 р. Мадей отримав від Київського комерційного інституту посвідчення «на предмет поїздки до Варшави та інших міст Цар-

¹¹³ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 84, арк. 51.

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ Ibidem.

¹¹⁶ Ibidem, арк. 1 зв.

¹¹⁷ Ibidem, арк. 52.

ства Польського»¹¹⁸. Оскільки на цьому документі особова справа Мадея як професорського стипендіата Київського комерційного інституту уривається і в пізніших звітах по штату інституту його прізвище не фігурує, то це дає підстави вважати, що він з Польщі до Києва вже не повернувся. Це було цілком логічно у зв'язку з відновленням того року політичної незалежності Польщі та черговою ескалацією війни між різними силами в Україні, що робило перебування в її межах вкрай небезпечним. До того ж і відновлена Польща за умов закінчення війни та налагодження всіх сфер життя могла надати молодому і перспективному науковцю кращі можливості для професійної реалізації, що засвідчується переїздом до неї багатьох науковців з постімперського простору, зокрема і з Київського комерційного інституту.

Таким чином, виявлені документи допомогли детально реконструювати весь період навчання Чеслава-Домініка Мадея у Київському комерційному інституті (1910–1916 рр.), а також встановити місце і дату його народження та пролити світло на його батьківську сім'ю. Отримана інформація про походження Мадея дозволяє вести мову про те, що серед лідерів польського національного руху початку ХХ ст. були й вихідці з селянства. Попри своє просте походження (і з бідних родин) вони водночас прагнули здобуття освіти, обираючи фах, який би мав практичне застосування. Все це відповідало західноєвропейській практиці, а отже дозволяє вести мову про контекстуальність розвитку польської нації з західноєвропейськими націями на початку ХХ ст.

Встановлено, що весь період навчання Мадея в Київському комерційному інституті характеризувався матеріальною скрутою. Тож він систематично звертався до керівництва інституту з проханням про звільнення від плати за навчання або її зменшення (чи відстрочення), що задовольнялись різною мірою. Водночас вдалось довідатись, що головним джерелом отримання коштів для незаможних студентів було репетиторство і що середня вартість одного уроку складала від 3 до 3,75 руб., тобто була доволі високою.

Завдяки навчанню у Київському комерційному інституті влітку 1914 р. Мадей зміг здійснити і перше у своєму житті закордонне відрядження, до Італії. З його листів під час цього відрядження випливає, що вже напередодні Першої світової війни важливе значення для еко-

¹¹⁸ Ibidem, арк. 53.

номіки ряду міст (зокрема Венеції) відігравав туризм і на обслуговування туристів працювали цілі галузі економіки.

Попри відволікання на репетиторство та загалом складне матеріальне становище, посилене початком Першої світової війни, Мадей зміг успішно закінчити навчання та вступив до аспірантури Київського комерційного інституту: спеціалізувався по кафедрі прикладної економіки до липня 1918 р., після чого, вочевидь, виїхав до Польщі, яка стрімко готувалась до відновлення своєї політичної незалежності. В останньому випадку потрібно вести мову і про те, що сам факт відродження польської державності сприяв поверненню до її меж розкиданих по світу поляків. Отже, цим засвідчувався особливий патріотизм поляків – риса, що допомогла їм зберегти свою національну ідентичність та двічі за одне століття відродити власну державність.

Streszczenie

Czesław Dominik Madej, ostatni przewodniczący Koła Polskiego Studentów Kijowskiego Instytutu Komercyjnego: rekonstrukcja biografii z okresu studiów

Artykuł jest poświęcony badaniom okresu studenckiego w życiorysie założyciela Koła Polskiego Studentów Instytutu Komercyjnego w Kijowie Czesława Dominika Madeja. Temat jest aktualny z uwagi na to, że odtwarza ważny okres w życiu jednego z liderów młodzieżowego ruchu polskiego Kijowa z początku XX w. Opracowanie opiera się na źródłach archiwalnych, wprowadzając je po raz pierwszy do obiegu naukowego. Sprzyja to zarówno prezentacji nieporuszanego wcześniej tematu, jak też rozszerzeniu bazy źródłowej dotyczącej polskiej społeczności Ukrainy na początku XX w.

Postać Madeja jest ciekawa, gdyż łamie stereotypy o przywódcach w środowisku młodej generacji patriotów polskich początku XX w. Wywodząc się z niepiśmiennej rodziny chłopskiej spod Sandomierza, przez cały okres swej młodości Madej szczerze i stale chciał zdobywać wiedzę. Swój cel osiągnął: po zdobyciu wykształcenia podstawowego i średniego w szeregu szkół w Polsce, Madej w 1910 r. dostał się na studia i ukończył z wyróżnieniem (w 1916 r.) pierwszą na Ukrainie szkołę wyższą o profilu ekonomicznym – Kijowski Instytut Komercyjny. W trakcie studiów był przewodniczącym Koła Polskiego. W tym okresie został nawet zatrzymany za udział w tajnym zebraniu o charakterze antyrządowym (październik 1912 r.). Ciekawe jest to, że *de facto* był on „kryty” przez władze instytutu. W ten sposób latem 1914 r. zdołał zrealizować wyjazd służbowy do Włoch, czego

owocem było wydanie kilku jego pierwszych prac naukowych. Madej wykazał się uporczywością w studiowaniu, pomimo bardzo trudnej sytuacji materialnej, co dodatkowo świadczyło o jego wytrwałości w dążeniu do celu oraz o talencie.

Od razu po ukończeniu Instytutu Komercyjnego w Kijowie Madej rozpoczął studia doktoranckie na tej uczelni (w Katedrze Ekonomii Stosowanej). Tu pozostał do lipca 1918 r., a następnie wyjechał do odradzającej się Polski.

Oprócz ustalenia wszystkich elementów życiorysu Madeja, dotyczących okresu studenckiego, odkryte i wprowadzone do obiegu naukowe dokumenty archiwalne będą przydatne także w badaniach nad innymi tematami. Przykładowo jego listy z Włoch (lato 1914 r.) wskazują na charakter gospodarki i stanu edukacji ekonomicznej w tym kraju, dostarczają informacji o rozwoju branży turystycznej itp. A jego podania w sprawie zagranicznych wyjazdów służbowych w 1915 i 1917 r. zawierają szczegóły o życiu Kijowa podczas I wojny światowej.

Summary

The last head of the Polish student group of the Kyiv Commercial Institute Czesław Dominik Madej: reconstruction of the student-period part of his biography.

The paper is devoted to studying the student-period part of the biography of the founder of the Polish student group of the Kyiv Commercial Institute Czesław Dominik Madej. The topic is relevant owing to its reconstructing an important period in the biography of one of the leader of the Polish youth movement in Kyiv at the beginning of XX century, being based on archive materials that have been put into scientific circulation for the first time. It helps not only to provide insight into the topic that has not been studied, but also to increase the sources base for studying the Polish community of Ukraine at the begging of XX century.

The personality of Madej is of interest from the point of view of breaking stereotypes about the leader in the environment of the young generation of Polish patriots in early XX century. He originated from an illiterate family from a town of Sandomierz, all his teenage years he was thirsty for practical knowledge. This desire resulted in a success: after graduating from elementary and secondary schools of Poland, in 1910 Madej enrolled and graduated with flying colours (in 1916) the first higher education establishment of the economic profile in Ukraine – Kyiv Commercial Institute. While being a student of this institute, Madej became head of the Polish group. During this period he was arrested for complicity in a secret meeting of anti-government character (October 1912). Interestingly, the Institutes's administration effectively covered for him, Thereby, in summer 1914 Madej could make a trip to Italy, resulting in the publication of a number of his

first scientific works. His perseverance in education was marked by a difficult financial situation that Madej experienced that demonstrates how goal-oriented and talented he was.

After graduating from the Kyiv Commercial Institute, he began his postgraduate studies at this Institute (department of Applied Economics) where he studied until July 1918 and later went to Poland which was approaching to the restoration of its political independence.

Besides elucidating all details of his student-period, the number of found out and put into scientific circulation it promotes the studying of other subject matters. Thus, his letter from Italy (summer 1914) provides insight into the character of the economic life and state of economic education in this country, sheds light on the development of tourism industry, etc. And official documents requesting permission for abroad trips add interesting details to the life of Kyiv during the First World war period.

Bibliografia

Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 84; оп. 7, спр. 1236; оп. 8, спр. 135, 147, 198, 303, 891, 919, 924, 1164, 1550, 1277, 1279; оп. 9, ч. II, спр. 318.

Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920. Матеріали, документи, спогади, упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський, кн. 1, Київ 2000.

Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920. Матеріали, документи, спогади, упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський, кн. 2, Київ 2001.

Верба І., Карпусь Д., *Київська історико-економічна школа М. В. Довнар-Запольського*, Київ 2012.

Вергунов В. А., *Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862–1927)*, Київ 2007.

Дейвіс Н., *Європа: Історія*, пер. з англ., Київ 2008.

Завальнюк О. М., *Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.)*, Кам'янець-Подільський 2006.

Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г., *Історія України*, Київ 2002.

Мадей Ч., *Высшие коммерческие школы в Италии*, Киев 1917.

Мицик Ю. А., Бажан О. Г., *Історія України*, Київ 2001.

Новейшая история стран Европы и Америки. XX век, под ред. А. М. Родригеса и М. В. Пономарева, Москва 2001.

- Осташко Т. С., *Остапенко Сергій Степанович*, [in:] *Енциклопедія історії України*, т. 7, редкол. В. А. Смолій та ін, Київ 2010.
- Ровнер О. С., *Костянтин Григорович Воблий*, Київ 1968.
- Спекторский Е. В., *Столетие Киевского университета св. Владимира*, репринт. вид., Київ 2007.
- Урбанский В. М., *Дмитрий Граве и его время*, Київ 1999.
- Ульяновський В., Короткий В., Скиба О., *Останній ректор Університету Святого Володимира*, Київ 2007.
- Уряди України у ХХ ст., ред. С. В. Кульчицький та ін., Київ 2001.
- Чуткий А. І., *Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.)*, Ніжин 2013.
- Чуткий А. І., *Невідомий аспект з історії польської громади Києва початку ХХ ст.: Польський гурток та Варшавське земляцтво у Київському комерційному інституті (1908–1914 рр.)*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2015, nr 6, s. 11–34.
- Чуткий А. І., *Нотатки до біографії Сергія Остапенка: аналіз перших наукових досліджень*, „Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія” 2015, вип. 4 (127), с. 37–41.
- Чуткий А. І., *Питання зміни професорської культури в Києві на початку ХХ ст.: «справа Є.Д. Сташевського» та припинення М.В. Довнар-Запольським роботи в Київському комерційному інституті*, „Гілея” 2011, № 49 (№ 7), с. 77–83.
- Чуткий А. І., *Праця О. О. Русова в Київському комерційному інституті*, „Сіверянський літопис” 2015, № 4 (124), с. 148–156.
- Экономическая история мира. Европа*, т. 3, под общ. ред. М. В. Конотопова, Москва 2006.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2018.004>

Руслана Давидюк **Діяльність спецслужби УНР
у волинському прикордонні
(1926–1935 рр.)**

(Рівненський державний
гуманітарний університет –
Рівне, Україна)

Słowa kluczowe: Państwowe Centrum Ukraińskiej Republiki Ludowej; ukraińscy emigranci polityczni; służby specjalne; stacje wywiadowcze; obwód wołyński; Druga Rzeczpospolita.

Key words: The State Center of Ukrainian National Republic; Ukrainian political emigrants; secret service; reconnaissance spots; Volhynian voivodship; The second Commonwealth of Poland.

Внаслідок поразки революції 1917–1921 рр. на територію Другої Речі Посполитої спрямувалася потужна хвиля української політичної еміграції. Особливість її полягала у тому, що „на еміграцію вийшла «держава» – Державний Центр Української Народної Республіки, як всеукраїнський символ і фактичний речник державно-політичної суверенності українського народу”¹. О. Лотоцький вбачав завдання еміграції у збереженні „прапора, на якому написано – незалежна вільна та самостійна Україна”², й О. Шульгин уважав основним

¹ Я. Рудницький, *В 65-річчя екзилу уряду УНР (1920–1985)*, Онтаріо, 1985, с. 5.

² О. Лотоцький, *Шляхи української державности*, „Українська нива” 1927, 28 січня, ч. 4, с. 1.

„боротьбу за державність і самостійність, за права наших меншостей, за єдність, соборність нації”³.

У цій боротьбі важливе значення відводилося унерівській спецслужбі, яка активізувалася після травневого перевороту 1926 р. Утворений Генеральний штаб Міністерства військових справ екзильного уряду охоплював три секції (відділи): 1-ша – організаційна – опікувалася реєстрацією та підготовкою українського вояцтва, 2-га підтримувала нелегальні зв’язки з УСРР та її населенням, 3-тя виготовляла та перекидала на радянський бік пропагандистські матеріали⁴. Українські розвідувальні пункти й унерівська агентура підтримувалися II відділом польського Генерального штабу, що акумулював усю інформаційно-розвідницьку діяльність.

Перед спецслужбою УНР стояли, насамперед, завдання воєнно-розвідувального характеру: вивчення політичної й економічної обстановки, здобуття інформації про дислокацію загонів Червоної армії, стану охорони державного кордону, провадження пропагандистсько-інформаційної роботи серед населення УСРР. Така діяльність вимагала засилання агентів через мережу спеціальних розвідувальних пунктів, організованих у прикордонні, що мали поширювати на радянській стороні друковану продукцію, здобувати необхідну інформацію про ситуацію в УСРР⁵. Мережею таких пунктів опікувався Іван Литвиненко, уродженець с. Хоружівка на Сумщині, учасник Першої світової війни, командир Запорізької дивізії Армії УНР, який перебував у таборах для інтернованих, закінчив 1922 р. спеціальні чотиримісячні курси командного складу Армії УНР⁶.

Звільнившись з табору інтернованих у 1924 р., І. Литвиненко приїхав до м. Острога, поселившись у свого побратима Костя Смовського (на той час керівника відділу Українського центрального комітету

³ О. Шульгин, *Державність чи гайдамащина?*, Париж 1931, с. 15.

⁴ С. Литвин, *Вбивство С. Петлюри і ГПУ: до історіографії проблеми*, „З архівів ГПУ-НКВД-КДБ” 2000, № 2/4, с. 404–405; *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах розвідки*, Київ 2017, с. 7.

⁵ А. Жив’юк, *Діяльність контрольно-розвідувального пункту військової спецслужби Державного центру УНР в екзилі у Рівному на Волині (20–30-і роки XX ст.)*, „Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії”, Рівне 2008, вип. 14, с. 109–114.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), Київ, ф. 5, спр. 10418, арк. 3–4, 16–18, 28–29, 65.

(УЦК) в Острозі). Однак не зміг знайти роботи і був виселений поліцією як такий, що не мав права проживати у прикордонній зоні⁷.

За сприянням генерал-хорунжого Генштабу УНР В. Сальського, у жовтні 1924 р. отримав право азилу⁸, був залучений Миколою Чеботарівим до розвідувальної роботи⁹.

Наступного 1925 р., Іван Литвиненко знову перебрався на Волинь, поселився у садибі головного капелана Армії УНР Павла Пащевського у с. Бабин Рівненського повіту. Саме тут зосереджувалася, очолювана генерал-хорунжим Армії УНР Євгеном Білецьким, колонія військових емігрантів, що працювали на місцевій цукроварні. Із вересня 1925 до лютого 1926 р. І. Литвиненко трудився на цукроварні у м. Шпанові згаданого вище повіту¹⁰. Проживання у місцях найбільшого скупчення унерівських емігрантів, колишніх інтернованих військових, уможливлювало налагодження нових контактів, відновлення колишніх зв'язків. Це підтверджує факт, що працівники Шпанівської цукроварні, військові емігранти Олекса Матух, Михайло Позлацаний, Дмитро Задорожний, Сергій Полікша, Василь Павловський та інші тісно співпрацювали з І. Литвиненком¹¹. О. Матух, згодом осівши у с. Дядьковичі Рівненського повіту, М. Позлацаний – у с. Гуменники того ж повіту, мали власні крамниці¹², що значно полегшувало важливу для розвідувальної діяльності комунікацію з різними людьми. Водночас, як засвідчують матеріали Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ), часто ці контакти ставали відомими і радянським спецслужбам.

Офіційним співробітником розвідувального відділу УНР у Варшаві І. Литвиненко став у 1927 р.¹³ У червні цього року під прізвищем Івана Даниловича Морозенка очолив розвідувальний пункт у Могилянах

⁷ Ibidem, арк. 67–68.

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ у Львові), ф. 580, оп. 1, спр. 482, арк. 1–2.

⁹ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 10418, арк. 3.

¹⁰ Ibidem, арк. 96.

¹¹ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 275–276.

¹² ГДА СБУ, Рівне, ф. П, спр. 5219, арк. 43; Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.), ф. 46, оп. 9, спр. 4041, арк. 15.

¹³ Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. 30, оп. 20, спр. 845, арк. 28.

поблизу Острога, а з осені 1928 р. до 1935 р. – контрольньо-розвідувальний пункт у Рівному¹⁴. У Могилянах І. Литвиненко співпрацював із сотником Юхимом Огородником, відомим під іменем „Петриченко”¹⁵, який у 1928–1931 рр. продовжив керування розвідпунктом¹⁶, водночас працюючи у кооперації. Висловимо здогадку, що мова йде про того Юхима Огородника, який народився 1884 р. у с. Мурафа Ямпільського повіту, у міжвоєнний час жив у Могилянах та займався кооперацією. У роки німецько-радянської війни був призначений директором народної школи. 7 жовтня 1944 р. за належність до УПА був засуджений Військовим трибуналом військ НКВС Рівненської області до 20 р. каторжних робіт з конфіскацією майна і 5 р. втрати громадянських прав. Помер 22 січня 1954 р. у Степлазі¹⁷.

Поселившись у Рівному, Іван Литвиненко у листопаді 1928 р. очолив місцевий відділ УЦК, змінивши на цій посаді Данила Ковпаненка¹⁸. На зборах 21 травня 1933 р. вчергове був переобраний на цю посаду. Очолюючи місцевий осередок емігрантів, І. Литвиненко долучився до громадської роботи, що давало можливість спілкування з емігрантами, місцевими людьми, польськими урядовцями. У 1931 р. він очолив Український громадський комітет із ушанування пам’яті С. Петлюри в Рівному, сприяв проведенню академії на честь Головного отамана, на якій були присутні понад 500 осіб, серед них – Тадеуш Голувко та Генрик Юзевський у супроводі інших польських чиновників¹⁹. Виступав І. Литвиненко ініціатором збірки пожертв на Бібліотеку ім. Симона Петлюри у Парижі, надіславши у лютому 1933 р. світлину академії на честь Головного отамана в Рівному та переказав кошти в розмірі 47,55 фр. і 40 румунських лей²⁰.

Під керівництвом І. Литвиненка при філії УЦК у Рівному виник спеціальний комітет для встановлення пам’ятника отаманові Василе-

¹⁴ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 10418, арк. 3, 13 зв., 70, 286, 322; В. Сідак, Т. Вронська, *Спецслужба держави без території: люди, події, факти*, Київ 2003, с. 62.

¹⁵ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 273.

¹⁶ Т. Вронська, *Діяльність польської розвідки на теренах УСРР у 20-і роки ХХ ст.* „Ucrainica Polonica”, Київ – Житомир 2008, вип. 2, с. 91.

¹⁷ ГДА СБУ, Рівне, ф. П., спр. 8192, арк. 7, 10, 36.

¹⁸ Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 2, оп. 1, спр. 597, арк. 87; Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 29, арк. 913.

¹⁹ *Академія пам’яті С. Петлюри*, „Українська нива” 1931, 10 червня, ч. 19, с. 1.

²⁰ „Тризуб” 1933, 16 квітня, ч. 16–7, с. 14–15.

ві Тютюннику, який помер у Рівному у грудні 1918 р. від тифу. Упродовж періоду 1929–1931 рр. зусиллями комітету зібрали 736,70 зл. на території Польщі, 40 лей – Румунії. Усього ж було зібрано близько 900 зл., що дозволило встановити на місцевому дубенському цвинтарі обеліск В. Тютюнникові, урочиста посьвята якого відбулася 14 жовтня 1931 р.²¹ Місцевий відділ УЦК під керівництвом І. Литвиненка намагався морально та матеріально допомагати нужденним емігрантам, організував похорони одиноких побратимів²². 2 вересня 1934 р. збори членів рівненської філії УЦК обрали Литвиненка делегатом на III еміграційний з'їзд у Варшаві²³.

Радянські спецслужби, будучи добре поінформованими про діяльність уенерівської розвідки у прикордонні, описували Литвиненка-Морозенка так: „на вигляд йому 35–38 років, середнього зросту, кремезний, брютет, носить вуса над усією верхньою губою – підстрижені по краях, одягнутий в чорний штатський костюм, очі карі, носить сіре літнє пальто і сіру мягку шляпу”, „постійно курить трубку”²⁴. Повідомлялося, що Литвиненко „має широке коло знайомств серед вищих кіл суспільства. Дуже часто його можна бачити серед військових і поліцейських. В емігрантських колах він відіграє помітну роль”²⁵.

У Рівному Іван Литвиненко-Морозенко винаймав квартиру в помічника нотаріуса Степана Кулія. Згодом, орієнтовно в 1934–1935 рр., мешкав у домовласника Ільвіцького. Після встановлення у 1939 р. радянської влади господаря його першої квартири заарештували. На слідстві він стверджував, що знав І. Морозенка як агронома (так було записано в домовій книзі), а серед його постійних відвідувачів називав власника книгарні Андрія Мартинюка, адвокатів Миколу Багринівського й Івана Корноухова, бухгалтера магістрату Данила Ковпаненка, працівника податкового відділу магістрату, згодом інкасатора електростанції Василя Проказюка, працівника електростанції Степа-

²¹ А. В. Панахида на могилі отамана Василя Тютюнника в Рівному, „Українська нива” 1931, 30 жовтня, ч. 32, с. 2; „Тризуб” 1932, 17 січня, ч. 2–3, с. 28; 10 липня, ч. 28–9, с. 41–42.

²² Є. Круківський, *Сотник Микола Сак*, „Тризуб” 1933, 8 жовтня, ч. 36, с. 24–25; Г. Литвиненко, *Микола Миколаєнко*, „Тризуб” 1934, 25 травня, ч. 19–20, с. 29–30.

²³ Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 69, арк. 218 зв.

²⁴ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 280–281.

²⁵ *Ibidem*, с. 289.

на Письменного. Усі вони, крім А. Мартинюка, належали до середовища наддніпрянської еміграції міста²⁶.

Як засвідчують документи ГДА СЗРУ, у Рівному І. Литвиненко-Морозенко тісно співпрацював із членами мистецького товариства²⁷. Мова йде про „Літературно-мистецького товариство ім. Лесі Українки” (трапляється назва „Літературно-артистичне товариство ім. Лесі Українки”), зареєстроване воєводським урядом 2 грудня 1927 р.²⁸ Ініціаторами товариства були наддніпрянці Микола Багринівський, Данило Ковпаненко, Іван Корноухов, останній і очолив цю мистецьку організацію. Функції секретаря виконували по чергово Сергій Полікша, Данило Ковпаненко, до складу режисерської управи входив Василь Павловський, членом правління був художник Петро Зінченко, режисером – Андрій Дубиновський. Статут товариства підписали, крім уже згаданих, емігранти Полікарп Бульба, Борис Веселовський, Володимир Беньяк, Євген Колодяжний, Станіслава Томкович, Василь Сочинський²⁹. Радянська розвідка інформувала про тісні контакти І. Литвиненка з П. Бульбою, використання аптеки останнього для необхідних зустрічей. Як також про комунікацію із відомим кооператором Євгеном Архипенком, який у 1930 р. переїхав до Рівного, працював бухгалтером у споживчому кооперативі та влаштувався на друге півріччя викладати природознавство у молодших класах української приватної гімназії³⁰.

Робота згаданого вище мистецького товариства обмежувалася постановками аматорських вистав, вечорів, сенок, які проводилися переважно у приватних помешканнях симпатиків організації³¹. Опоередковано інформацію про координування роботи діячів „Літературно-мистецького товариства ім. Лесі Українки” із уенерівською розвідкою підтверджує факт, що 16 квітня 1935 р. Рада товариства ухвалила

²⁶ А. Жив'юк, *op. cit.*, с. 109–114; Держархів Рівненської обл., ф. Р–2771, оп. 2, спр. 4187, арк. 10.

²⁷ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 89.

²⁸ Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 840, арк. 5, 52.

²⁹ Р. Давидюк, *Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства*, Львів – Рівне 2016, с. 527.

³⁰ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних...*, с. 279, 286, 288.

³¹ Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 840, арк. 17, 18, 23.

рішення про самоліквідацію³², відтак її існування співпадає у часі із перебуванням у Рівному І. Литвиненка та функціонуванням тут контрольно-розвідувального пункту.

І. Литвиненко здійснював загальне керівництво розвідувальними пунктами УНР у Могілянах, Корці, Костополі, Острозі, Ланівцях, зі 1928 р. – у Гусятині та Барсуках. Періодично ці пункти змінювали свою дислокацію, до 1935 р. залишився лише один пункт – у Рівному³³. Агенти поділялися на три категорії: розвідники, резиденти, кур'єри. Кур'єри переходили кордон вночі, як правило зі зброєю, яку могли застосувати у спробі їх затримання на радянському боці. Кожен кур'єр, розвідник чи резидент мав свій особистий номер³⁴, зокрема Іван Королько, уродженець с. Глodosи Єлизаветградського повіту, який за завданням В. Недайкаші та І. Литвиненка переходив на радянський бік мав номер 420³⁵. І. Королько кілька разів переходив польсько-радянський кордон, доки не був затриманий у 1930 р. більшовиками та перевербований ними, отримавши псевдо „Переконаний”. У 1932 р. І. Королька викрили як агента ДПУ і вбили у лісі поблизу Рівного³⁶.

Для переходу кордону уенерівською агентурою І. Литвиненко отримував перепустки від польської бригадної розвідки³⁷. Як стверджував він на допиті, до агентури залучали дві основні групи людей: 1) некваліфікованих, малописьменних і 2) кваліфікованих і ділових за своїми рисами характеру осіб, часто із середовища інтелігенції. Перших, зазвичай, використовували для переправлення за кордон антирадянських листівок, газет, поширення їх на радянській території серед родичів і знайомих або для просто розкидання на радянському боці. Такі агенти надсилали листи в заклеєних конвертах із радянськими поштовими марками на адреси тих, хто проживав у Радянській Україні. Ква-

³² Ibidem, арк. 59.

³³ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 10418, арк. 105; В. Сідак, *Особливості розвідувальної діяльності військової спецслужби Державного Центру УНР в екзилі у міжвоєнний період*, „Воєнна історія” 2002, №3–4, http://www.warhistory.ukrlife.org/3_4_02_9.htm [01.11.2016].

³⁴ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 8, 12, 23.

³⁵ Держархів Рівненської обл., ф. Р 2771, оп. 2, спр. 791, арк. 50–53.

³⁶ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ), ф. 1, спр. 7246, арк. 334–335.

³⁷ В. Сідак, Т. Вронська, *op. cit.*, с. 69.

ліфіковану агентуру, здебільшого, залучали до вербування агентів для розвідки УНР. Вони мали проводити антирадянську агітацію, поширювати відомості про повернення уряду УНР, інформувати про його роботу в еміграції. У разі організованого повстання було заплановано, що ці люди очолять місцеві органи влади. У своїй роботі агенти мусили дотримуватися чітких правил конспірації, працюючи за „системою трійок”³⁸.

Для пошуку можливої агентури Іван Литвиненко через сотника Василя Раєвського, який проживав у Сарнах, а згодом у с. Цепцевичі, налагодив контакти із групою польської молоді³⁹. За дорученням уенерівської розвідки та узгодження дій з польськими прикордонниками, на радянську територію ходив Тарас Бульба-Боровець, збираючи інформацію про колективізацію і Голодомор в УСРР, підтверджуючи її речовими доказами⁴⁰. 2 вересня 1934 р. за підписом Івана Литвиненка було підготовлено „Меморандум Української політичної еміграції Рівненського повіту на Волині в Польщі” до секретаріату Ліги націй у Женеві, в якому наголошувалося: „апелюємо в ім’я засад людскости до всіх Культурних Народів Світу, представлених у Лізі Націй – зупинити свою високу увагу на мільйонах трупів українців планово вимордованих московітами”⁴¹.

Архівні документи засвідчують, що працівники уенерівської спецслужби залучали до розвідувальної діяльності селян, які перейшли радянсько-польський кордон, втікаючи від колективізації, переважно українців, хоча були серед них і поляки, для прикладу Адам Войцеховський, Микола Войцеховський. Двоє згаданих поляків та шестеро українців у 1930 р., не бажаючи вступати у колгосп у с. Печиводи Ганнопільського району на Житомирщині, нелегально перейшли кордон та добровільно зголосилися у відділ КОПу у Корці. Після допиту, триденного перебування під вартою, всі були звільнені з умовою, що за кожного поручиться хтось із місцевих жителів. Поселившись у м. Корець, були залучені до розвідувальної роботи представником уенерів-

³⁸ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 10418, арк. 129–130.

³⁹ Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 791, арк. 15.

⁴⁰ Т. Бульба-Боровець, *Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади*, Вінніпег 1981, с. 36, 39.

⁴¹ Держархів Волинської обл., ф. 199, оп. 2, спр. 2, арк. 122–123.

ської спецслужби Гальчевським, якого знали під іменем Орловського⁴². Згодом кілька разів ходили на радянську територію, поширювали там листівки, розкидаючи їх по дорозі, підкладаючи під копиці сіна, передаючи селянам. Один із таких „рейдів” тривав 16 днів⁴³. Для поширення літератури у прикордонних районах використовували агентів на транспорті, на поїздах, що курсували зі Здолбунова⁴⁴. Зауважмо, що про згаданих вище осіб, що втекли у Польщу, через своїх інформаторів знали більшовицькі спецслужби, встановивши після цього контроль за їхніми родинами⁴⁵.

Часто агенти, переправлені на радянський бік, більше не поверталися: затримувалися радянськими прикордонниками, арештовувалися чи перевербовувалися. Іноземний відділ Державного політичного управління (ІНО ДПУ) (рос. – Иностранный отдел Государственного политического управления – ИНО ГПУ) УСРР повідомляв, що у червні 1930 р. Славутський прикордонний загін затримав „Любов Оскілко, дочку відомого отамана, ліквідованого нами. Вона направлялася від Івана Морозенка до Василя Пелешука, резидента УНР у Києві, що стало приводом до ліквідації останнього як провокатора”⁴⁶.

Утворений у 1927 р. контрольно-розвідувальний пункт у Корці очолював повстанський отаман Орел, сотник Армії УНР Яків Гальчевський. Більшовицький уряд неодноразово вимагав від поляків його видачі, здійснював провокації, внаслідок чого той змушений був змінити прізвище на Войнаровський. 1930 р. Я. Гальчевський за контрактом пішов служити в польське військо⁴⁷. Із 1931 до 1933 р. розвідувальний пункт у Корці, а згодом резидентуру в Острозі очолював Яків Галюк-Малиновський (Маєвський). За інформацією ДПУ, працюючи у Корці він ніби-то „скрутив голову з пам’ятника Пилсудському, за що був переведений в Острог, хоча поляки вимагали цілковитого відсторонення”⁴⁸. Попри налагодження співпраці із секретарем філії УЦК

⁴² ГДА СБУ, Рівне, ф. П., спр. 16037, арк. 20–21.

⁴³ Ibidem, арк. 25.

⁴⁴ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 47.

⁴⁵ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 12617, т. 1, арк. 171–172.

⁴⁶ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 69.

⁴⁷ А. Руккас, *Яків Гальчевський – український офіцер у війську Польському міжвоєнного періоду*, „Молода нація” 2000, № 4, с. 101.

⁴⁸ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 30.

в Острозі Костем Климовичем⁴⁹, до Маєвського (Майського) критично ставилися інші емігранти, зокрема адміністративний старшина Армії УНР, учасник двох Зимових походів Оникій Богун⁵⁰. Врешті Я. Малиновського перевели у Болгарію⁵¹, який невдовзі фактично став представником Міністерства військових справ УНР у цій країні. Боротьба за лідерство та грошове забезпечення спровокована ним призвела до роз'єднання уенерівської еміграції в Болгарії⁵².

З 1933 р. начальником розвідувального пункту у Корці став Олександр Недзвецький, підполковник мазепинського кінного полку 2-ї Волинської дивізії, відомий під прізвищем Гавронський (Фургонський), який відійшов від роботи через фінансові проблеми⁵³. Його наступником став Микола Шаховський (Стаховський), уродженець Полтавської губернії, хорунжий Армії УНР, який, за інформацією ДПУ, намагався „залучати до роботи ідейних українців, не вірить втікачам, підозрює їх у дворушництві”⁵⁴.

Очільником розвідпункту в Костополі від червня 1927 р. до червня 1928 р. був Андрій Дідковський, відомий як „Дорошенко”, чи Куприченко Андрій Григорович. Уродженець с. Дідковичі на Житомирщині, за освітою вчитель, у період революції був старшиною з особливих доручень ставки Головного отамана Симона Петлюри, співпрацював з М. Чеботарівим. Хорунжий армії УНР, учасник Волинської повстанчої організації на чолі з П. Петриком, перебував у таборі інтернованих у Каліші. Працював на каменоломні в Яновій Долині, згодом на будівництві доріг. ДПУ характеризувало його як „обережного і енергійного розвідника”, повідомляло, що він матеріально підтримує матір, яка живе в Дідковичах, листується з дружиною, висланою в Іркутськ, та те, що один його брат розстріляний, інший засланий на Соловки⁵⁵.

⁴⁹ Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 51, арк. 85–85 зв.; ф. Р–2771, оп. 2, спр. 4233 у 2 т., т. 1, арк. 148.

⁵⁰ Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 51, арк. 85 зв.

⁵¹ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 7.

⁵² В. Власенко, В. Гузун, *Національно-демократичне середовище міжвоєнної української еміграції в країнах Південно-Східної Європи*, „Сумська старовина” 2016, № XLVIII, с. 38.

⁵³ ГДА СБУ, Рівне, ф. П., спр. 16037, арк. 2.

⁵⁴ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 82.

⁵⁵ *Ibidem*, с. 155.

Інформація більшовиків про те, що Дідковський „по характеру дуже добрий, незважаючи на свій суворий вигляд, старається допомагати емігрантам”⁵⁶, корелюється тим, що у його будинку у Костополі завжди знаходили прихисток утікачі від голоду з Радянської України, ті, кого більшовики переслідували як куркулів⁵⁷.

Будучи членом костопільської філії УЦК, очолюваної хорунжим Армії УНР Степаном Рощинським, Андрій Дідковський налагодив співпрацю з кооперативом „Поміч”, який засновували емігранти⁵⁸.

З Дідковським підтримувала зв'язок група емігрантів із Берестовця, зокрема Матвій Мозговий, Теодосій Молдаваненко, Олексій Кмет-Кметик та ін.⁵⁹ Останній для налагодження контактів із емігрантами мандрував селами як перукар, імовірно, виконуючи таким чином розвідувальні завдання. За однією інформацією Кмет-Кметик пішов на радянську сторону у 1933 р. за завданням Дідковського і не повернувся⁶⁰. Органи ДПУ ще у 1931 р. інформували про листування Кмет-Кметика із сином, який жив в УСРР і ніби-то збирався до нього йти⁶¹.

Тісно контактував Андрій Дідковський із вже згаданим вище Василем Недайкашею⁶², очільником розвідувального сектора „Наступ” II секції Генштабу Міністерства військових справ екзильного уряду⁶³. М. Лівницький писав, що В. Недайкаша 1927 р. нелегально переходив радянсько-польський кордон, „мав контакти з національними опозиціонерами в лавах КП(б)У, бачився з Панасом Любченком”⁶⁴. Крім того, він переправляв на радянський бік листівки, журнали й іншу літературу⁶⁵. Оселившись у Польщі, В. Недайкаша близько року працював репетитором сина священика с. Кричильськ, згодом жив у Сар-

⁵⁶ Ibidem, с. 156.

⁵⁷ Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 721, арк. 29.

⁵⁸ Ibidem, арк. 4.

⁵⁹ Ibidem, арк. 38, 46 зв.

⁶⁰ Ibidem, арк. 38–38 зв.

⁶¹ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 160.

⁶² Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 721, арк. 10, 27.

⁶³ В. Сідак, Т. Вронська, *op. cit.*, с. 40, 59.

⁶⁴ М. Лівницький, *ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками*, Мюнхен–Філадельфія, 1984, с. 28–29.

⁶⁵ Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 791, арк. 51.

нах на квартирі сотника Василя Раєвського⁶⁶, а з 1935 р. за завданням розвідки виїхав до Франції⁶⁷.

Резидентом у Барсуках, Ланівцях з 1927 р. був колишній повстанський отаман, уповноважений УЦК на Збараський повіт Яків Водяний⁶⁸. Він діяв під безпосереднім керівництвом очільника II секції Генштабу військового міністерства В. Змієнка, відмовившись від роботи під орудою І. Литвиненка, лише час від часу отримував від нього інструкції⁶⁹. Усі інші контрольні-розвідувальні пункти функціонували під загальним керівництвом Івана Литвиненка-Морозенка, звітували йому про виконану роботу. Коли інформація становила підвищений інтерес, агента викликали до контрольного пункту, а іноді навіть до вищого керівництва розвідки у Варшаву. Утім, траплялося, що військове міністерство перекидало агентів на територію УСРР без погодження з керівником контрольні-розвідувального пункту в Рівному.

Для послаблення супротивника ДПУ намагалося розкласти уєнерівську розвідку зсередини, тому зосереджувало увагу на проведенні глибокої агентурної роботи. Так, перед завербованим 1932 р. жителем с. Юзефин Корецької гміни Никифором Гринчуком поставили завдання „вербовки резидента петлюрівської розвідки у Корці Фургонського-Недзвецького”. Одначе той завдання не виконав і в березні 1933 р. був затриманий Славутським прикордонним загоном та звинувачений у зв'язках із „резидентом петлюрівської розвідки в Корці і його агентами Палієм, Якубовським, Трофимчуком та ін.”, а також у переходах польсько-радянського кордону для шпигування. 20 червня 1933 р. ОН при колегії ДПУ УСРР ув'язнила Н. Гринчука на три роки⁷⁰.

Емігранта Якова Бондаренка, який із табору Щипйорно прибув на цукроварню с. Бабин, а згодом оселився в Корці, загітував до співпраці з радянською розвідкою брат його дружини, місцевий мешканець Дмитро Наумець. На радянський бік Я. Бондаренко переходив 5–6 разів⁷¹. У „Меморандумі”, за підписом уповноваженого іноземного від-

⁶⁶ Ibidem, арк. 15, 18 зв., 22, 27.

⁶⁷ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 10418, арк. 271.

⁶⁸ *Самоорганізація та громадське життя української еміграції в Польщі (друга половина 1925 р. – 1 вересня 1926 р.)*, „Вісті УЦК” 1926, жовтень, ч. 5, с. 11.

⁶⁹ В. Сідак, Т. Вронська, *op. cit.*, с. 65.

⁷⁰ ГДА СБУ, Рівне, ф. П., спр. 2985, арк. 25–28.

⁷¹ Ibidem, спр. 5219, арк. 48–49 зв.

ділу 20-го Славутського прикордонного загону ДПУ йдеться про те, що завербований у 1930 р. колишній петлюрівець Яків Бондаренко себе не виправдав. За підозрою у дворушництві секретний політичний відділ почав перевірку, встановивши, що Степан Тимощук, Дмитро Наумець та Яків Бондаренко контактували зі службовцями 3-го батальйону КОП, за їхнім завдання переходили на радянський бік, а „Бондаренко підтримував зв'язки з петлюрівцями”⁷². Співробітники Славутського прикордонного загону 17 березня 1931 р. заарештували Я. Бондаренка. За вироком Трійки при Колегії ДПУ УСРР 2 грудня 1931 р. його було ув'язнено на 10 років у концтаборі⁷³.

До агентурної роботи намагалися залучати жителів волинського прикордоння різні спецслужби. У 1925–1930 рр. за винагороду працював на радянську розвідку Федір Петренко, колишній комендант петлюрівської армії, що мешкав у Здолбунові⁷⁴. Отримав завдання збирати інформацію про політико-моральний стан населення, рух польських військ, їхню дислокацію, стан доріг, телефонну сітку Пилип Усик (псевдонім „Нікітченко”), котрий часто переходив кордон на ділянці між Корцем і Бабиним⁷⁵.

У подвійній агентурній діяльності звинувачували жителя Здолбунівського повіту Івана Романюка. Завербований 1933 р. розвідкою II батальйону КОП в Острозі, проінструктований поляками про порядок користування спеціальним хімічним складом тайнопису, він у червні 1934 р. перейшов на радянський бік із завданням залучити до роботи своїх родичів із с. Нетішин Славутського району. Після цього І. Романюк мав осісти за визначеною адресою в УСРР і підтримувати подальший зв'язок поштою. Згодом І. Романюка перевербували більшовицькі спецслужби: він став секретним співробітником 20-го Славутського прикордонного загону НКВС⁷⁶.

Про аналогічні ситуації розповідав Литвиненко-Морозенко на допитах у 1945 р.: „Хоча я направляв цілий ряд агентів-вербувальників [...] але успіху вони не мали, так як були перехоплені радянською роз-

⁷² Ibidem, арк. 73.

⁷³ Ibidem, арк. 50–63.

⁷⁴ Держархів Рівненської обл., ф. Р–2771, оп. 2, спр. 3663, арк. 7–12.

⁷⁵ Ibidem, спр. 3793, арк. 22–24.

⁷⁶ ГДА СБУ, Рівне, ф. П., спр. 3283, арк. 1, 27–28, 30.

відкою і пізніше стали двійниками”⁷⁷. Зрозуміло, що, перебуваючи під тиском слідчих органів НКВС, Литвиненко намагався применшити значення своєї розвідувальної роботи, проте безсумнівним видається те, що радянська зовнішня розвідка провадила активну діяльність щодо знешкодження своїх опонентів, зокрема шляхом їхнього перевербування⁷⁸. Хоча, подекуди, зустрічалися і зворотні процеси. У січні 1932 р. за завданням уенерівської розвідки пішов на співпрацю з ДПУ Іван Байдак, уповноважений УЦК по Здолбунівському повіту⁷⁹. Проте у квітні 1933 р. більшовики прийшли до висновку про його дворушництво, тому намагалися викликати для ліквідації, але невдало⁸⁰.

У 1928 р. працівники органів ДПУ розглядали можливості завербувати на свій бік І. Литвиненка, позаяк характеризували його не як політика, а як „українця-націоналіста”, людину, яка має матеріальні проблеми і мріє повернутися в Україну. Розуміючи, що шансів на успішну вербовку небагато, вони все ж обмірковували використати для цього агента, якого б Литвиненко добре знав і який мав би „солідне уенерівське минуле”, був „поворотником”⁸¹. Загалом, більшість емігрантів УНР, незважаючи на внутрішні суперечності, об’єднувала антибільшовицька позиція. Розмірковуючи про цілі своєї роботи, І. Литвиненко, за словами його дружини Галини Шпігельман, казав: „ми відкриваємо очі Європі на більшовицьку реальність, підтримуємо до деякої міри національний дух в народі на цьому та іншому боці кордону [...]”⁸².

Після ліквідації центрального контрольно-розвідувального пункту в Рівному І. Литвиненка-Морозенка відкликали до Варшави, де він перебував у розпорядженні В. Змієнка, а 24 січня 1936 р. виїхав до Української Станиці у м. Каліш⁸³. Діяльність 2-ї секції було призупинено з 1 січня 1936 р., агентурну мережу на території радянської України законсервовано до слушного моменту для нового антибільшовицького виступу.

⁷⁷ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 10418, арк. 131.

⁷⁸ *Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали*, упоряд. В. Верстюк, В. Скальський, Я. Файзулін, Київ 2011, с. 11.

⁷⁹ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 7246, т. 1, арк. 129, 332.

⁸⁰ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 69.

⁸¹ *Ibidem*, с. 269–270.

⁸² ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 10418, арк. 287.

⁸³ *Ibidem*, арк. 57, 290.

Таким чином, територія Волинського воєводства, як прикордонного, мала особливе значення у протистоянні української, польської та радянської спецслужб. Після травневого перевороту 1926 р. тут було налагоджено функціонування мережі спеціальних розвідувальних пунктів під керівництвом Івана Литвиненка, з яким співпрацювала значна частина українських політичних емігрантів. Водночас на цій території діяла значна частина перевербованих чи подвійних агентів, для багатьох із яких ця робота стала засобом фінансового виживання. Ускладнювало ситуацію недостатнє дотримання правил конспірації, брак досвіду, внутрішні суперечності та добра підготовка радянських спецслужб, які часто працювали на випередження.

Streszczenie

Działalność służb specjalnych URL na pograniczu wołyńskim (1926–1935)

Artykuł dotyczy specyfiki działalności służb specjalnych Państwowego Centrum Ukrainiskiej Republiki Ludowej na uchodźstwie na Wołyniu w latach 1926–1935. Analizie poddano funkcjonowanie sieci specjalnych jednostek wywiadowczych pod kierownictwem Iwana Litwinienki, którego pracę kontrolował polski wywiad. Wskazano główne kierunki i formy działania służby specjalnej URL w regionie, udowodniono, że współpracowała z nią znaczna część ukraińskich emigrantów politycznych. Ustalono, że niewystarczające przestrzeganie zasad konspiracji, brak doświadczenia, wewnętrzne sprzeczności i dobre przygotowanie sowieckiej służby wywiadowczej skomplikowało sytuację na Wołyniu, gdzie działała znaczna część „odwróconych” lub podwójnych agentów.

Summary

Activity of UNR secret services in Volhynian frontier (1926–1935)

In the research article the particularity of The State Center of Ukrainian National Republic secret services activity in exile in Volhynian voivodship from 1926 to 1935 is regarded. The functioning of a system of special reconnaissance spots under auspices of Ivan Lytvynenko, the work of which the polish reconnaissance inspected was analyzed. The main areas and forms of activities of UNR's secret services in the region were studied out, it was proved that great number of Ukrainian political emigrants collaborated with them.

It was deduced that low keeping to the rules of conspiracy, lack of experience, inner discords, good practice of Soviet secret services complicated the situation in Volhynian frontier, where a great number of converted or double agents worked.

Bibliografia

I. Źródła

- Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), Київ, ф. 5, спр. 10418.
- ГДА СБУ, Рівне, ф. П., спр. 2985.
- ГДА СБУ, Рівне, ф. П., спр. 3283.
- ГДА СБУ, Рівне, ф. П., спр. 5219.
- ГДА СБУ, Рівне, ф. П., спр. 8192.
- ГДА СБУ, Рівне, ф. П., спр. 16037.
- Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ), ф. 1, спр. 7246, т. 1.
- ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 12617, т. 1.
- Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.), ф. 46, оп. 9, спр. 4041.
- Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 2, оп. 1, спр. 597.
- Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. 30, оп. 20, спр. 840.
- Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 845.
- Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 29.
- Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 51.
- Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 69.
- Держархів Волинської обл., ф. 199, оп. 2, спр. 2.
- Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 721.
- Держархів Рівненської обл., ф. Р 2771, оп. 2, спр. 791.
- Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3663.
- Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3793.
- Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 4187.
- Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 4233 у 2 т., т. 1.
- Лівицький Микола, *ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками*, Мюнхен-Філадельфія 1984.
- Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах розвідки*, Київ 2017.

Бульба-Боровець Тарас, *Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади*, Вінніпег 1981.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ у Львові), ф. 580, оп. 1, спр. 482.

Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали, упоряд. Владислав Верстюк, Віталій Скальський, Ярослав Файзулін, Київ 2011.

II. Prasa

А. В., *Панахида на могилі отамана Василя Тютюнника в Рівному*, „Українська нива” 1931, 30 жовтня, ч. 32, с. 2.

Академія пам'яті С. Петлюри, „Українська нива” 1931, 10 червня, ч. 19, с. 1.

Круківський Є., *Сотник Микола Сак*, „Тризуб” 1933, 8 жовтня, ч. 36, с. 24–25.

Литвиненко Г., *Микола Миколаєнко*, „Тризуб” 1934, 25 травня, ч. 19–20, с. 29–30.

Лотоцький О., *Шляхи української державности*, „Українська нива” 1927, 28 січня, ч. 4, с. 1.

Самоорганізація та громадське життя української еміграції в Польщі (друга половина 1925 р.–1 вересня 1926 р.), „Вісті УЦК” 1926, жовтень, ч. 5, с. 11.

„Тризуб”, 1932, 17 січня, ч. 2–3, с. 28.

„Тризуб”, 1932, 10 липня, ч. 28–9, с. 41–42.

„Тризуб”, 1933, 16 квітня, ч. 16–7, с. 14–15.

III. Opracowania

Власенко В., Гузун В., *Національно-демократичне середовище міжвоєнної української еміграції в країнах Південно-Східної Європи*, „Сумська старовина” 2016, № XLVIII, с. 25–49.

Вронська Т., *Діяльність польської розвідки на теренах УСРР у 20-і роки ХХ ст.*, „Ucrainica Polonica”, Київ – Житомир 2008, вип. 2, с. 85–98.

Давидюк Р., *Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства*, Львів–Рівне 2016.

Жив'юк А., *Діяльність контрольно-розвідувального пункту військової спецслужби Державного центру УНР в екзилі у Рівному на Волині (20–30-і роки ХХ ст.)*, „Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії”, Рівне 2008 вип. 14, с. 109–114.

Литвин С., *Вбивство С. Петлюри і ГПУ: до історіографії проблеми*, „3 архівів ГПУ-НКВД-КДБ” 2000, № 2/4, с. 404–405.

Рудницький Я., *В 65-річчя екзилу уряду УНР (1920–1985)*, Онтаріо 1985.

Руккас А., *Яків Гальчевський – український офіцер у війську Польському міжвоєнного періоду*, „Молода нація” 2000, № 4, с. 93–128.

Сідак В., Вронська Т., *Спецслужба держави без території: люди, події, факти*, Київ 2003.

Сідак В., *Особливості розвідувальної діяльності військової спецслужби Державного Центру УНР в екзилі у міжвоєнний період*, „Воєнна історія” 2002, №3–4, http://www.warhistory.ukrlife.org/3_4_02_9.htm [01.11.2016].

Шульгин О., *Державність чи гайдамащина?*, Париж 1931.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2018.005>

Simonas Jazavita

(Vytautas Magnus University, Kaunas
City Museum, Kowno, Litwa)

The Change in Attitude of the Lithuanian Political Elite towards Poland in 1934–1939

Słowa kluczowe: Kazys Škirpa; Jurgis Šaulys; Stasys Raštikis; Stasys Lozoraitis; stosunki polsko-litewskie; polityka zagraniczna Litwy w okresie międzywojennym; historia dyplomacji.

Keywords: Kazys Škirpa; Jurgis Šaulys; Stasys Raštikis; Stasys Lozoraitis; Lithuanian-Polish relationship; Lithuania's Foreign Policy during the Interwar period; History of Diplomacy.

Introduction

Lithuania and Poland are the neighbouring countries which have been historically very closely related from ancient times. Considering the hundreds of years of history, one could feel happy that most frequently the two countries were in close friendship. The Grunwald Battle in 1410, which finished the existential struggle with the most developed military force at that time, the Teutonic Order, for the benefit of Lithuania and Poland, was the most significant example of collaboration between the two countries, but there have been more of them. For instance, not everybody knows that the Lithuanian and Polish armies repelled the forces of the Crimean Khan at at Lopushna in 1512, not even to mention one of the greatest battles in

the modern European history in 1621 when the joint military forces of the Lithuanian-Polish Commonwealth won against the powerful army of the Osman Empire at Chotin. When Russia became more powerful at the end of the 18th century and divided the Lithuanian-Polish Commonwealth with its Western neighbours, Lithuanians and Poles struggled together against it many times. The heroic struggle of Tadas Kosciuszka and two hopeless but at the same time relentless uprisings in the 19th century demonstrated a strong will of both nations and emphasized the fact that there were more similarities rather than differences between Lithuania and Poland.

Still, the new era of national revival promoted the search for differences and individuality in all Europe. This helped forming modern Lithuanian and Polish nationality and also caused conflicts about the common past and, of course, the future. Vilnius city remained one of the most problematic issues: for Lithuanians, it is undoubtedly the historical capital and for Polish it is the city with many Polish residents, which implied that it was a part of national future Poland. The idea of reestablishing the Lithuanian-Polish Commonwealth had some supporters in Poland, but was not popular in Lithuania with only a small number of supporters-intellectuals. One of these people was Mykolas Riomeris, a Lithuanian Pole, who sincerely wished all the best for Lithuania and also saw the Lithuanian-Polish relationship together. Still, no one could stop the unresolved conflict, which was referred to as a struggle between Don Quixote and Prometheus¹ by historian Algimantas Kasparavičius, even mediation by the Entente states, which won the war. This was demonstrated by failed Paul Hymans negotiations and constant futile disputes in the League of Nations. The situation when Poland was depicted as a clumsy and neglectful hooligan in Lithuania, abusing the help of more powerful states, settled for some time, while Lithuania was viewed by the Polish as a small and insolent villain, who kept throwing stones and then quickly hid behind the backs of Germany and the SSRS dissatisfied by the Versailles agreements. The armies of both countries constantly discussed the plans of a possible war, and there were disagreements not only because of Vilnius, but also because of Klaipėda and its dependence; in addition, the political leaders frequently manipulated with the fear of the enemy in order to reach their internal policy aims.

¹ A. Kasparavičius, *Don Kichotas prieš Prometėją (tarpukario lietuvių – lenkų iracionalioji diplomatija)*, „Darbai ir dienom“, t. 30, Kaunas 2002, p. 50.

In the case of Lithuania, the grievance about Vilnius was so strong that it unified Lithuanians more than a prayer or an anthem².

The situation started to change slightly only in 1933, when the National Socialists headed by Adolf Hitler came into power in Germany. It became apparent that the Versailles system would experience considerable challenges in the nearest future. Germany did not want to incite other states against it; therefore, it signed a non-aggression pact with Poland in 1934. On the other hand, Lithuania, being a small country, became one of the first victims of the new and aggressive regime. This was unsurprising: it was the easiest to offend Lithuania, a small country, by constantly talking about the violation of German rights in Klaipėda and encouraging the feelings of revenge in society, which led to WWII. Therefore, the direction of the Lithuanian foreign policy started changing. During 1934–1935, Lithuania was the first country which organized the prelude of the Nuremberg trials: it tried the National Socialists of Klaipėda Region who had organized an anti-national conspiracy. Only because of the Western countries, which were trying to maintain their *status quo*, President Antanas Smetona modified the sentence and suspended the death penalty to the conspiracy organizers. The reaction of the Third Reich was adverse: an economic blockade for Lithuania started, army troops gathered in East Prussia, and the planes of the newly recreated German army, Wehrmacht, crossed the Lithuanian border. Therefore, unsurprisingly, all political elite, i.e. not only A. Smetona, but also his new Minister of Foreign Affairs, Stasys Lozoraitis, and Commander-in-Chief Stasys Raštikis started thinking about possible easing of relations with Poland.

For Poland, the conflict with small Lithuania was useless because the issue of Vilnius caused the hostility of Lithuanians, which could be manipulated by both Berlin and Moscow. Both these capitals attempted to regain the glory lost at the end of WWI and hoped for instability in Central Eastern Europe region. This meant that 1934 was the year when the conditions were favourable to look for at least a minimal compromise. The circumstances reached a climax in 1938, but this was not the way the idealists of both sides had expected. Nevertheless, the relations between the two

² Illustrative example to this fact – during the time of Poland's ultimatum to Lithuania, even prohibited underground Party of Communists in Lithuania for a while recommended to its members to abstain from anti-government policy, at least till the time it will be clear there are no Poland's occupation danger anymore. More on this – G. Janauskas, *Jėga nėra teisė (1938 m. Lenkijos ultimatumas ir Lietuvos visuomenė)*, „Darbai ir dienom“, t. 30, Kaunas 2002, p. 115.

countries were slowly improving; however, they were terminated by the severe catastrophe of the 20th century, which had devastating consequences for Lithuania and Poland, WWII.

Consequently, the aim of the present research is to discuss the period of 1934–1939, when the relations between Lithuania and Poland were improving. It is also the 80th anniversary of the establishment of diplomatic relations between the countries. Currently, the situation has changed and none of the countries has territorial pretensions. In addition to that, both countries respect each other's modern statehood, and Lithuanian society views Poland as a strategic partner. It is important to remember how cooperation started during much more unfavourable time: what obstacles were met and what personalities contributed to improving relations. Despite the fact that historiography on this event is abundant, it is interesting to analyse its aspects not only from colleagues' works³, but also from archive sources which have been researched mostly in Lithuania – Central State Archive and Department of Manuscript's in National Martynas Mažvydas Library, but some documents from Archives of Modern Records in Poland was used as well. In this work there is an aim to reflect the turn of Lithuanian policy towards the Polish factor as a counterbalance for the increasing power of Germany, which aimed at its small Eastern neighbour, Lithuania. Later, the German aggression and the Soviet insidiousness turned into a death trap to the sovereignty of both states. Still, both countries survived this dramatic period and are celebrating the centenaries of their modern statehood. Taking into consideration that contacts were established 80 years ago in the adverse atmosphere, what obstacles should appear in developing close relations now, when they are extremely necessary for both Lithuania and Poland?

1934: a New Course of the Lithuanian Foreign Policy

Even though the conflict with Germany occurred in Lithuania before A. Hitler's coming to power, in January 1933 mass student demonstrations

³ Detail list of used publications is in "Bibliography". Most important works, used in this article is from Lithuania's historians Algimantas Kasparavičius, Vytautas Žalys, Česlovas Laurinavičius, Saulius Sužiedėlis, Giedrius Janauskas, Egidijus Aleksandravičius, Asta Petraitytė–Briedienė, Jonas Vaičenonis, Aldona Gaigalaitė, Liudas Truska. Some of them wrote not one article or study regarding Lithuanian – Polish relations.

from the University of Berlin were organized, where students participated dressed in Nazi uniforms, and the Rector also appeared. The participants chanted “No Germany without Memel”⁴. (Memel is name of Klaipėda in German language – S.J.). The more the Nazi regime dominated in Germany, the more anxiety there was in Lithuania. This preconditioned a different view towards the painful question, a conflict with Poland over Vilnius. Therefore, A. Smetona chose S. Lozoraitis as a foreign policy representative; another reason was the perception that the attempts to regain Vilnius by any means could lead to the loss of all Lithuania due to the increasing threat from Germany. Thus, the President needed a politician who did not have a negative attitude towards Poland⁵. The new Commander-in-Chief Stasys Raštikis soon joined him. He became the Commander-in-Chief after an unsuccessful putsch against the President, which was organised by a pro-German wing of the army, trying to gain stronger central government. V. Žalys refers to the foreign policy of these two young, yet very important men as a tandem⁶. There were some diplomats and politicians who were suspicious about the attempts to mitigate the relations with Poland, for instance, military attaché in Germany Kazys Škirpa, the General Staff Colonel and the first volunteer of the Lithuanian Army. In his report, he considered that the reduction of tension between Germany and Poland may be beneficial for Lithuania as the conflict between these countries would have involved it as well⁷. This report is distinctive from the context in its optimism⁸.

⁴ 1933.01.16 Pro Memoria from Lithuania’s Legation in Germany. Unknown author. Lietuvos centrinis valstybės archyvas ((Lithuania’s Central State Archive) Further – LCVA), f. 671, ap.1, b.7, l.10.

⁵ A. Petraitytė-Briedienė, *Lietuvos diplomatinės tarnybos šefas Stasys Lozoraitis (1940–1983)*, Vilnius 2012, p. 40.

⁶ V. Žalys, *Lietuvos diplomatinės tarnybos ir kariuomenės vadovybės sąvoka įtvirtinant Lietuvos valstybingumą 1923–1938 metais*, [in:] *Lietuvos Nepriklausomybei – 80*, Vilnius 1999, p. 68.

⁷ A. Gaigalaitė, *Stasio Lozoraičio politinė veikla dėl Lietuvos nedalomumo, taikos ir saugumo (1934 06 12–1938 12 05)*, [in:] *Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940*, Kaunas 1999, p. 298.

⁸ More about K. Škirpa’s personality, his ideas and diplomatic works in other articles, of the same author’s – S. Jazavita, *The Position of Lithuania in the Japanese-German Relationship: Cooperation between Kazys Škirpa and Hiroshi Oshima in 1935–1939*, „Darbai ir dienos” 2017, Nr 67, p. 191–213; S. Jazavita, *Illusion and Reality of Statehood: the Search for Parallels between the Lithuanian Activist Front and the Organisation of Ukrainian National-*

Nevertheless, at the same time K. Škirpa sent his considerations about the army reorganization and the Lithuanian foreign policy to Minister Stasys Lozoraitis and the Commander-in-Chief Stasys Raštikis. In fact, this was a suggestion to continue his policy developed until 1926 when he had served as the Military General Staff when the left government was in power. In his document, K. Škirpa discussed the defence from the two enemies of Lithuania's independence: Germany, which, in his opinion, wanted to obtain Klaipėda Region and push eastwards, and Poland, which would be willing to revive the union and dominate culturally in the federal state⁹. Moreover, K. Škirpa developed the idea that regaining Vilnius with a large part of Lithuanian society was the most important aim of foreign policy and could happen only with the help of the stronger neighbour. He vividly claimed the following:

Provoking an isolated-separate Lithuania's conflict with Poland, which is more than ten times stronger than us, would be such an adventure that the future generations and history could never forgive us.¹⁰

As Lithuania had significant problems with both Poland and Germany at that time, naturally, it was believed that the only neighbour which could help was the USSR. It did not have a common border with Lithuania, and Lithuanian society constantly discussed that the agreement of July 12, 1920 with the Soviets ensured the real territory of Lithuania, while its one third had been occupied by Poland. Therefore, unsurprisingly, S. Lozoraitis, the new Minister of Foreign Affairs, first went to Moscow in 1934. In 1935, the tension from Germany reached climax, and *military attaché* Kazys Škirpa snapped during the meeting with Major Horst Rössing, the representative of the German General Staff, that “To Lithuania, Germany seems to be

ists, „Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія” 2017/1 (132), с. 72–82; S. Jazavita, *Diplomatic Activities of Kazys Škirpa, the First Lithuanian Envoy to Poland, in March–December, 1938*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” nr 6 (2015), s. 91–117; S. Jazavita, *Pirmosios sovietinės okupacijos dienos K.Škirpos akimis: slaptas Lietuvos diplomato vizitas į Kauną*, „Kauno istorijos metraštis”, t. 16, p. 71–84.

⁹ J. Vaičėnionis, *Dokumentai pasakoja. Lietuvos kariuomenės vyriausiojo štabo viršininko plk. K.Škirpos Lietuvos kariuomenės vystymo planas*, „Karo archyvas” 2006, t. 21, p. 337.

¹⁰ *Ibidem*, p. 341.

a greater enemy than Poland”¹¹. This was not surprising as Lithuania was the first state which tried Nazis, who were getting more active in Klaipėda Region. Due to this, German society was agitated about Lithuania¹². For instance, immediately after the trial of the Hitlerites in Klaipėda, the youth dressed in stormtrooper uniforms kept marching by the legation shouting various insults. Lithuanian envoy to Berlin, Jurgis Šaulys, received both anonymous letters threatening death and expressing admiration that such a small country had courage to oppose Hitler¹³. Obviously, under such circumstances, J. Šaulys’s resolution to turn to Poland was increasing. According to him, relying not only on the USSR but also on Poland, Lithuania would gain more political power against German intentions¹⁴. It is important to present this person, who became one of the most significant supporters of the Polish-Lithuanian rapprochement, in greater detail. J. Šaulys was one of the most active signatories of the February 16 Act, who encouraged to get closer to the democratic layers of Germany and to “bring back” Lithuania to Europe. He became the first Lithuanian envoy to Warsaw in 1919, during the period when the relations between the two young countries were becoming complicated but still were not hopeless. Before the war, J. Šaulys had participated in the activities of Vilnius Masonic Lodge, where the questions of reestablishing the Lithuanian-Polish Commonwealth had been discussed in addition to other issues, when the Russian Empire would collapse. The leader of the lodge was above-mentioned M. Riomeris; among other active people, there were future signatories of the Independence Act: Jonas Vileišis, Steponas Kairys, Donatas Malinauskas, Mykolas Biržiška, and many other intellectuals. During the war, J. Šaulys was the leader of the lodge “Lietuvos Didieji Rytai” (“Lithuanian Great East”)¹⁵; however, it did not manage to reach the aim to reestablish the Grand Duchy of Lithuania, which, of course, would have been in close cooperation with Poland. Even though the contacts established in

¹¹ 1935.01.16, Pro Memoria from Lithuania’s Military Attache in Germany K. Škirpa. About Discussion with Mayor Rössing, LCVA, f.648, ap.1, b.36, l.1–3.

¹² A. Gaigalaitė, op. cit., p. 312.

¹³ 1935.03.30, Lithuania’s Envoy in Germany J. Šaulys Report to Minister of Foreign Affairs S. Lozoraitis, LCVA, f.648, ap.1, b.36, l.71–72.

¹⁴ 1935.04.05, Lithuania’s Envoy in Germany J. Šaulys Report to Minister of Foreign Affairs S. Lozoraitis, LCVA, f.648, ap.1, b.36, l.83–85.

¹⁵ J. Kastanauskaitė, *Lietuvos inteligentija masonų ir paramasoniškose organizacijose (1918–1940)*, Vilnius 2006, p. 17.

1919 were broken off by the incited conflict, they still remained to a certain extent. The signatory of the Independence Act was married to Kazimiera Celinska, a sister of a Polish officer. Even after her death, he managed to maintain contact with his brother-in-law, and using the contacts, unofficially met with Marshal Józef Piłsudski, the Polish Military Chief. J. Šaulys always felt close to Poland, even during the period when this was not popular among the Lithuanian state leaders. These attitudes were strengthened when A. Hitler and the National Socialists came into power in Germany, which terrified J. Šaulys and caused to look for help.

This was one of the first “swallows” in Lithuania’s turn towards Poland. But it was not the only one. In the same year, two influential people associated with Christian Democrats also encouraged to orientate to Poland more actively; they may have foreseen that Nazi Germany caused a significant threat. These people were Vytautas Magnus University Professor Kazys Pakštas, the leader of Ateitininkai Federation, who had a leading authority in Lithuanian society, and Leonas Bistras, the leader of the oppositional Christian Democrats Party. The latter received much criticism for these ideas¹⁶. The time was really too early.

Could Warsaw Be a Better Alternative than Moscow?

Concerning the question of Vilnius, Lithuania sought help in many European states. It aimed at attracting influential politicians. In some cases, these attempts were successful; for instance, in 1933, an influential member of Swedish Riksdag, a former Burgomaster of Stockholm, and an old friend of Lithuania, Karl Lindhagen, recognised Vilnius for Lithuania¹⁷. It should be mentioned that the Swede strived for this idea taking into consideration the growing power of Germany and aiming at a closer cooperation between the Scandinavian and the Baltic countries, where Poland could also have some space. When the Swedish politician visited Lithuania in 1934, its semi-official newspaper referred to Lindhagen as “the great Swedish guest”¹⁸. The

¹⁶ S. Sužiedėlis, *Vilniaus klausimas ir lietuvių – lenkų konfliktas ketvirtio dešimtmečio krizės ir Antrojo pasaulinio karo kontekste*, [in:] *Lietuva ir Lenkija XX a. geopolitinėje vaizduotėje*, Kaunas 2012, p. 161.

¹⁷ R. Motuzas, *Lietuvos diplomatinis atstovavimas Švedijoje*, Vilnius 2011, p. 323.

¹⁸ Didis Švedų svetys – C. Lindhagenas išvažiavo, „Lietuvos aidas“, 31.07.1934, p. 6.

visit of this great guest coincided with Minister Lozoraitis's trip to Moscow; therefore, the Lithuanian press was replete with positive words about the attempts of Moscow to "preserve peace" in Europe. In addition, much attention was paid to the visit of the Polish Minister of Foreign Affairs Colonel Józef Beck to Moscow and the relations between Poland and Latvia, which had a common border at that time. Among other publications, this was discussed by the military magazine "Karys"¹⁹. The same issue provided more criticism towards the German pressure in Klaipėda Region and discussed its other aspirations to expand influence in Europe. Thus, during this year, the press included some changes in the usual policy. In 1934, not only Minister S. Lozoraitis, but also a large group of Lithuanian journalists visited Moscow; the group of journalists was versatile, representing various political views. There was even Jonas Kalnėnas, the editor of *Trimitas*, the magazine of the paramilitary organization the Lithuanian Riflemen's Union. In the photos provided, Edvardas Turauskas, acting as the director of the News Agency ELTA, was probably the most noticeable person, who later managed to become one of the most influential Lithuanian diplomats. Next year, the intellectuals from the organization "The Lithuanian Union for the Cultural Knowledge of the USSR Nations" visited the USSR, and the group included such famous people as the most famous writers Vincas Krėvė, Balys Sruoga, or the above-mentioned Mykolas Biržiška, who acted as the head of the "Union for the Liberation of Vilnius" in 1925–1935. However, these people could not foresee the threat of the Soviets. The Lithuanian envoy to Moscow poet Jurgis Baltrušaitis complained to the USA ambassador in Moscow William Bullitt that the German forces in East Prussia were larger than the Lithuanian military forces 5–6 times, but it was hardly possible to expect hope from the USSR as Poland and Latvia would not be willing to let the Red Army pass their territory. J. Baltrušaitis was considering that the USSR forces could possibly come by sea²⁰. Still, it should be taken into consideration that in Reichstag A. Hitler was ardently cursing Lithuania, German planes constantly crossed the border, and the military forces were accumulated near the border²¹. However, the Soviets were cunning in their foreign policy: it was important for them to manipu-

¹⁹ *Politikos apžvalgas*, „Karys” 1934, Nr. 8, p. 142.

²⁰ 1935.06.19, USA Ambassador in USSR W. C. Bullitt Report to Secretary of State C. Hull, LCVA, f.R-952, ap.1, b.66, l.23–27.

²¹ A. Gaigalaitė, op. cit., p. 306–307.

late the dreams of Lithuanians to receive help under necessity, but they did not want to provide any clearer guarantees.

The Changes in the Attitudes towards Poland: why did the Compromise Attitude Become more Popular?

During this period, the attitude towards Poland was becoming more favourable, at least in internal communication among diplomats. V. Žalys has made the following valuable conclusion:

Gradually, the opinion that despite the problem of occupied Vilnius it is necessary to find some *modus vivendi* with Poland was becoming more dominant. Therefore, in the 1930s, “the Polish factor” was not treated as a threat to the Lithuanian independence. Polish cultural expansion was also not viewed as threatening²².

In other words, for a long time the mistrust in Poland was related to a fear. However, Lithuania progressed in all spheres during the interwar period, and this provided some benefit in the mid-1930s: more confidence developed and, consequently, there was more courage to formulate ideas in foreign policy. The proof of this was the military domain. The year 1934 may be considered to be the breaking point because a large part of the Lithuanian military forces was transferred from the border with Vilnius Region to Nemunas, near the border with Germany²³.

An important role during this period was played by the young Lithuanian Minister of Foreign Affairs, S. Lozoraitis. Even though his opponents were trying to stick him the “Polonophile’s” label during his later rich political life and would even disdainfully transcribe his surname in Polish, *Lazerowsky*²⁴. his attitudes were sufficiently pragmatic. He was sure that Lithuania would not regain Vilnius by force, while Germany and the USSR were not friendly countries, which would be willing to help selflessly. Also, Germany caused huge tension to Lithuania, and S. Lozoraitis himself was

²² V. Žalys, op. cit., p. 66.

²³ Ibidem, p. 66.

²⁴ E. Aleksandravičius, *Politinių veiksmų realijos ir marginalijos. Lenkų klausimas lietuvių išsivijoje*, „Darbai ir dienom“ 2002, Nr. 30, p. 160.

critical towards Nazism. Therefore, he sincerely believed that the relations between Lithuania and Poland could be different, and both countries would benefit from this. His insight was also demonstrated by the fact that he was a very rare person in contemporary Lithuania who perceived that Germany and the USSR were not interested in resolving the question of Vilnius: it was more important for them to keep this question open and to manipulate it constantly²⁵.

The Relations between Lithuania and Poland after the Death of Marshal J. Pilsudski

One of the reasons why the year 1935 was important was that the long-time Polish leader and one of the independence fathers, J. Pilsudski, passed away. Of course, this attracted much attention in Lithuania. The semi-official newspaper "Lietuvos aidas", the newspaper of Christian Democrats *Rytas*, and the newspaper of the Lithuanian Peasant People's Union "Lietuvos žinios" published information on the main pages about the funeral, attempted to create the picture on what the largest European capitals were talking about the situation, and were also trying to guess the destiny of Poland and, of course, Lithuania. On May 13, the main message in the editorial of "Lietuvos aidas" was the following: "Marshal J. Pilsudski Passed away," and the title was written in capital letters. Next to it, there was an addition: "Rydz-Smigly was appointed as the General Inspector of the army, and Gen. Kaspzyckis was appointed as the Military Minister. Berlin is nervous." Of course, the most interesting thing is that the message about "nervous Berlin" appeared, and it also included a respectful quotation about the Marshal from the organ of the Nazi party "Voelkicher Beobachter"²⁶. The Lithuanian authorities were afraid of Germany and Poland getting closer because it had a conflict with both large neighbours. As the USSR did not promise anything specific, there was hope that the relations with Germany and Poland would worsen and the Damocles' sword would retreat from Lithuania. These ideas were supported by paraphrased insights from the British media that the death of the Marshal would cause a signif-

²⁵ V. Žalys, op. cit., p. 67.

²⁶ *Mirė maršalas J. Pilsudskis*, „Lietuvos aidas“, 05.13.1935, p. 1.

icant crisis in Poland as the government was operating only because of his authority. The insights from the Polish press were mentioned only the next day; in addition, the narrative claimed that the Polish would have difficulty in replacing J. Pilsudski²⁷. On the same day, “Lietuvos aidas” published an unsigned article titled “The Path of Life of Juozas Pilsudskis.” Despite the fact that positive articles about Poland were not numerous, this was exceptional, describing the contribution of the Marshal the following:

The Polish are right in saying that Pilsudskis will represent a distinct period in Polish history. His merits to Poland are really considerable. He was working for Poland all his life, even though he was totally separated and closed from the Polish. However, this attracted the Polish to him even more, which is demonstrated by the overwhelming impression caused by his death in all Polish society layers.²⁸

This might have been a rule typical of a Christian country, i.e. not to say anything negative about the person who passed away. However, the Lithuanian form of his name, Juozas, also shows certain national sentiments. In general, more positive references were used in the newspaper “Rytas” of Christian Democrats. The article printed in this newspaper referred to J. Pilsudski as a “real Samogitian”, and his life was described in a way similar to an adventure film; also, his heroism was emphasised. The description stopped with 1918. As for the later period, it was claimed that “further activities of Marshal Pilsudski are well-known to everyone”²⁹; therefore, the author did not want to remind the reader about his relations with Lithuania, which would have deteriorated the respectful tone of the article.

Nevertheless, this was an exception from the general rule. The newspaper “Lietuvos žinios” of the Lithuanian Peasant People’s Union was more critical. It published a series of articles “Marshal Juozas Pilsudskis. From the Red Flag to the Marshal’s Dictatorship”. It described all life of J. Pilsudski and the change in opinion from socialist ideas to a strict leader, who did not care about the values of social justice, but aimed at rees-

²⁷ *Pilsudskio darbą tegali pakelti tik milijonai – sako lenkų spauda*, „Lietuvos aidas”, 05.14.1935, p. 1.

²⁸ *Maršalo Juozo Pilsudskio gyvenimo kelias*, „Lietuvos aidas”, 05.14.1935, p. 3.

²⁹ *Juozas Pilsudskis. Jo kilmė ir jaunystė*, „Ryta”, 05.15.1935, p. 5.

tablishing Poland with the borders of 1772³⁰. Unsurprisingly, the policy of viewing Poland as the main enemy was still dominant in the public life of Lithuania. On October 9, 1935, Lithuania commemorated the 15th anniversary of the Suwalki Agreement and the loss of Vilnius. For this occasion, poet Petras Vaičiūnas created a performance in the State Theatre titled “The Broken Oath.” The performance was reviewed by the military magazine “Kardas”. The review highlighted the metaphor of a Lithuanian girl, and two colonels, Polish Bandurskis and Lithuanian Budrys, who fell in love with her. Because of the love to Marilė, Bandurskis promised never to raise a sword against Lithuania, but, of course, did not keep to his promise and came to “liberate” her. Of course, there is even no doubt which hero was chosen by Marilė. Finally, Bandurskis, who was rejected, left her and being unable to deal with the pain because of the loss and moral decline, which led to the betrayal, shot himself to death. According to “Kardas” author col.ltn. Romanas Bukevičius, this was *the moral suicide of Poland, which had broken the oath*³¹. Besides, the reviewer was also indignant that Budrys was shown as a weak personality because he defeated the enemy and let him go, while Bandurskis was shown as modest, noble, and knightly, which contrasted with his horrible action, which symbolized breaching the Suwalki Agreement. This drama may sound strange for a reader in 2018; however, it should be noted that all most important officers and the Commander-in-Chief of the Lithuanian Army, S. Raštikis, appeared in the premiere, which means that such ideas seemed attractive to most Lithuanians. This example is only one among many others. October 9 commonly reminded of a national mourning day. On that day, at midday, everyone would stop working, traffic would also stop, and everyone would stand and consider about the lost capital³². Naturally, the government’s attempts to change policy were complicated because society had already got used to the idea that the loss of Vilnius and the aspiration to regain it had been the factor which united the nation the most. Diplomats could make agreements quickly and develop a different policy, but changes in people’s mentality take the longest; thus, naturally, fast changes were accepted unwillingly.

³⁰ Maršalas Juozas Pilsudskis. Nuo raudonosios vėliavos iki maršalo diktatūros, „Lietuvos indos”, 05.17.1935, p. 3.

³¹ R. Bukevičius, *Sulaužytoji priesaika*, „Kardas” 1935, Nr. 21, p. 468.

³² L. Truska, *Ilgas kelias į Vilnių*, „Kultūros barai” 2010, Nr. 4, p. 73.

Attempts for a Breakthrough and the Signs of Traditional Hostility

Certain changes in the situation may be noted in the attempts to integrate Lithuania into the Baltic States more thoroughly. Despite the consideration that there were four Baltic States during the interwar period, they were connected very little. Finland, having tight relations with Sweden, was naturally linked more to the Scandinavian countries, while there was closer communication between Estonia and Latvia. It was complicated for them to cooperate with Lithuania as they considered the USSR as a threat and did not have conflicts with Germany and Poland. Therefore, the questions of Vilnius and Klaipėda placed the countries at a different level. The Lithuanian press often criticised Latvia and Estonia, especially when they cooperated with Poland more closely. The Baltic Entente, which was established in 1934 with the contribution of Minister Stasys Lozoraitis, changed the situation. A friendly attitude of Latvia and Estonia towards Poland could help to search for compromises in the Lithuanian cultural and political elite. An exceptional person here was the Rector of Vytautas Magnus University Mykolas Riomeris, who was well-known to the Polish political elite. When giving a talk in the Lithuanian-Latvian-Estonian cooperation congress in Ryga, he even produced an idea about the federalization of the Baltic seaside states. These three countries had to be in a closer contact with Poland. It should be noted that M. Riomeris criticised the model chosen by Poland to prove its domination by imperial methods and discussed about the federation of equal states. Even though it was an utopia, one can claim that M. Riomeris was really insightful. He perceived very well that historically both Lithuania and Poland are doomed when the geopolitical factors of Germany and Russia start cooperating³³.

A certain breakthrough had to be reached when a Lithuanian press representative in Poland was appointed based on the suggestion of Polish diplomat Tadeusz Katelbach. In the absence of diplomatic relations, this could be a sufficiently effective way to find out more about the neighbouring country. A deeper analysis of the Lithuanian press has shown that Lithuanian readers were always interested in Poland due to the fact that infor-

³³ M. Riomeris, *Baltijos politinės problemos*, „Kultūra” 1935, Nr. 8, p. 442.

mation about it was abundant. Young journalist Valentinas Gustainis, who was really liked by the Lithuanian elite, was appointed as the representative. In 1937, he published a book titled *Lenkija ir lenkai (Poland and the Polish)*, where he described a psychological portrait of the Polish, exaggerating in many places. It was difficult for Poland to cope with J. Pilsudski's death, and soon the atmosphere became more strained. Therefore, V. Gustainis's mission was finished in 1936. He wrote a detailed report to Minister S. Lozoraitis and concluded the following: "I am sure that there is no hope to communicate with the Polish"³⁴. This was said after the meeting of S. Lozoraitis with the Polish Minister of Foreign Affairs Col. J. Beck in Geneva in 1935, which provided some hope that the relations between the countries would be reestablished. The unsuccessful negotiation was caused by the absence of support from A. Smetona. On March 24, 1936, when unofficial negotiation was conducted, the President claimed during an open lecture that the nation would not allow establishing relations with Poland by any means as the cost was simply too high³⁵. In the same year, a new event shook all Europe, i.e. a civil war in Spain. Germany and the USSR actively supported both sides; therefore, this war became the field of ideological competition. Also, the Berlin Olympics was held in Germany, where it aspired to demonstrate its superiority in any sphere to other countries. Only two countries were not invited to the Olympics, Lithuania and the USSR. Naturally, Lithuania was feeling isolated and attempted to develop relations with the USSR, for which Lithuania was a certain gate to Europe due to cultural isolation. Thus, some Lithuanians chose a traditional direction, Moscow: Col. Jonas Černius, the Chief of the Army General Staff, and Col. Konstantinas Dulksnys, the Chief of the Information Unit of the General Staff. The latter was shot dead by the same Soviets. In Moscow, J. Černius complimented the Red Army to the newspaper "Pravda" for good organization³⁶. At the same time, the Communist Party was forbidden, and the Komintern spies were caught. However, foreign policy required to maintain the direction which had few alternatives. The USSR envoy to Lithuania Michail Karskij was satisfied with this policy

³⁴ 1936.07.21, Lithuania's Special Press Envoy in Poland V. Gustainis Report to Minister of Foreign Affairs S. Lozoraitis LCVA, F.648-ap.1.b.23, l.11.

³⁵ L. Truska, *Ilgas kelias į Vilnių...*, p. 75.

³⁶ *Kariuomenės štabo viršininkas Maskvoje*, „Trimitas" 1936, Nr. 19, p. 450.

and mentioned that earlier J. Černius and K. Dulksnys had been “cold,” but the visit helped them perceive that because of worsening relations with Germany and no perspectives with Poland, Lithuania had no other option, only to expect help from the East³⁷. When the Polish government appointed Col. Ludwik Bociański as Vilnius Voivode, and he employed stricter means against local Lithuanians, the newspaper of the popular Riflemen’s Union “Trimitas” paid much attention to this: it constantly published articles about the sad situation of Lithuanians in Vilnius Region and asked to wait for the moment when the capital would be liberated using guns³⁸. The officers’ newspaper “Kardas” resented even during Christmas why Poland accused Lithuania of not treating the Polish minority fairly and provided precise numbers that in Lithuania there were 20 Polish unions, 23 primary schools, and 4 gymnasia. Also, it was noted that there were no differentiation based on nationality when entering the university and a rhetorical question was posed: “What is the situation with Lithuanians in Vilnius?” The answer was provided immediately: “The Polish brutality is already affecting the depth of our hearts”³⁹. Even though the title of the article was “Kalėdinės mintys” (“Christmas Thoughts”), it was hardly related to the celebration, which demonstrated that one or another decision or attempt to change the relations were necessary. Possibly, because of desperation or in order to find solace or mobilization of the country, “Trimitas” also published such pieces as the poem “Mano tautai” (“To my nation”) by Kazys Sabulis. The poem harshly criticized both Germany and Poland. It claimed that in the West the “*stern and bloody*” sun is going down, while in the South “misters are still pressing about the union.” When poverty is walking in the fields in Vilnius, “a Pole is proud of his wolf-like morality.” Finally, in order for the “Polish and Germans to understand,” the Lithuanian nation is suggested to start talking in “tons of dynamite.”⁴⁰ This militant and inspiring, yet too ambitious piece of writing for a small nation reflects the sufficiently complicated and tense situation, which was problematic to resolve even for the most intelligent diplomats.

³⁷ A. Kasparavičius, *Lietuvos kariuomenė Maskvos politinėse ir diplomatinėse spekuliacijose (1920–1936 m.)*, [in:] *Lietuvos nepriklausomybei – 80*, Vilnius 1999, p. 40.

³⁸ *Dėl lietuviybės persekiojimo Vilniaus krašte*, „Trimitas” 1936, Nr. 36, p. 835.

³⁹ *Kalėdinės mintys*, „Kardas” 1936, Nr. 24, p. 641–643.

⁴⁰ K. Samulis, *Mano tautai*, „Trimitas” 1936, Nr. 35, p. 829.

New Personalities in the Army and the Change in the Main Source of Threat

Officers played a very important role in Lithuania's life during the inter-war period. Their attitude towards the changing situation and the geopolitical role of Poland is illustrated by the report of the Commander-in-Chief S. Raštikis and the Chief of the General Staff J. Černius to the Minister of National Defence Stasys Dirmantas. The report considered that Poland could either seek to involve Lithuania in a close union or simply occupy it because of the fear that Germany could use the territory of Lithuania in order to attack Poland. The military chiefs started perceiving that most probably other states would not risk to get involved into a large-scale conflict because of Lithuania; therefore, a better scenario appeared to be a peaceful regulation of relations, maintaining the rights to Vilnius, but not expecting to regain it in the nearest future. The regulation of the conflict would allow retreating a part of military forces and positioning them in the area where the conflict was mainly expected. Even though the strategists of the Lithuanian army did not refuse Vilnius, they were afraid that Germany had much higher abilities to commit an act of aggression against Lithuania than Poland, and it might have been possible to stabilize relations with the latter one⁴¹. The young Commander-in-Chief S. Raštikis was both liked and disliked by Lithuanian society; however, he had already become one of the most popular figures. His critics emphasised that he was married to the President's niece, while his supporters stressed that he was almost the only person who dared making independent decisions, and President A. Smetona appreciated them. As for the question of Poland, S. Raštikis held identical views with S. Lozoraitis⁴². Even in his memoirs published after the war in the USA, which became the book reviewed the most among Lithuanian exiles, S. Raštikis recalled those times quite positively and claimed to have willingly agreed with S. Lozoraitis's initiatives⁴³; he was also positive about the Polish military *attaché in Lithuania*, Leon Mitkiewicz⁴⁴. In 1937,

⁴¹ V. Lesčius, *Lietuvos kariuomenės gynybos planai ir priemonės galimai lenkų agresijai atremti 1921–1937 m.*, „Karo archyvas“, t. 28, 2013, p. 295–298.

⁴² V. Žalys, op. cit., p. 68.

⁴³ S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos. Kario atsiminimai*, t. 1, Los Angeles, 1956, p. 515.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 472.

there were more reports where the Military Commander was looking for possible partners against the German threat, and he mentioned Poland as a possible variant more frequently. S. Raštikis was able to convince the Minister of National Defence, S. Dirmantas, about this attitude. He and the Minister of Foreign Affairs S. Lozoraitis mentioned to foreign diplomats that in the case of a German attack, they would seek for help not only in Moscow, but also in Warsaw⁴⁵.

The Ultimatum of 1938: Forced Relations or a Dictate of Necessity?

Historian A. Kasparavičius views the year 1938 as the period when the first serious threat to Lithuania's statehood coincided with the starting crises all over Europe⁴⁶. The German annexation of Austria, commonly referred to as Anschluss, opened the possibilities for other countries to use force policy. After six days, Poland, unfortunately, used the same methods and demanded Lithuania to start diplomatic relations immediately. Even though Poland ensured the support of two most powerful and competing European states, Great Britain and Germany, because of different reasons, the reaction spread all over Europe with the fear that this conflict could turn into the second Sarajevo. Taking into consideration the military situation and the need to establish relations, Lithuania accepted the ultimatum, which caused anger in society, and politicians had to react to this. Because of these reasons, Lithuanian newspapers announced that Lithuania was supporting peace and made a sacrifice for the peace of all Europe. It was expected that the image of a victim could save the prestige of the government to a certain extent, which suffered greatly because of accepting the ultimatum⁴⁷. Immediately after the ultimatum, the mood of Lithuanian society was particularly unfavourable towards the government. This situation was used by more radical political powers both on the right and on the left. According to Liudas Truska, as regaining Vilnius had become a moral symbol of the nation, its factual denial and acceptance of the ultimatum was humiliation of the

⁴⁵ V. Žalys, op. cit., p. 72.

⁴⁶ A. Kasparavičius, *Katastrofos nuojautos: Lietuvos karinė diplomatija Antrojo pasaulinio karo išvakarėse*, „Karo archyvas“, t. 27, 2012, p. 238.

⁴⁷ G. Janauskas, op. cit., p. 99.

nation, which caused a moral crisis⁴⁸. One of the attempts to improve the situation was appointing Col. K. Škirpa, the first volunteer of the Lithuanian Army and the former Chief of the General Staff, as the first Lithuanian envoy to Poland. K. Škirpa was known as the supporter of the “hard line”, who attempted to struggle actively for regaining Vilnius and was not afraid to negotiate with German and the USSR representatives. However, he was also considered to be in opposition to President A. Smetona and even tried to hinder his coming to power in 1926. Appointing K. Škirpa as the envoy, A. Smetona possibly wanted to kill two birds with one stone.

Even though in the Lithuanian and Polish historiography⁴⁹ the image dominates that K. Škirpa was pro-German and pro-Polish, this statement has to be specified as K. Škirpa’s conception constantly changed depending on geopolitical changes. A more detailed work on K. Škirpa’s activities in Poland has already been produced⁵⁰; therefore, this article concentrates on his attempts to improve relations in Warsaw and their reflections in Kaunas. First, his presentation of credentials to the Polish President Ignacy Mościcki was very successful. The President complimented Lithuanians and emphasised that they had established the state “in fact, from nothing.” This was a confirmation that Poland agreed with the new and national conception of the Lithuanian state and did not attempt to negate its legitimacy or return to the union tradition. In addition, the President mentioned that K. Škirpa would win many hearts in Warsaw. He thanked the President and diplomatically emphasised that “despite the special circumstances under which I’m starting my mission [...], I’m tabula rasa in the relations that I’d try to establish”⁵¹. After leaving the reception, K. Škirpa mentioned being deeply touched when the orchestra played the Lithuanian anthem, and this emotion was even strengthened by the fact that this was happening in the middle of Warsaw. In addition to this, I. Mościcki left a really favourable impression on K. Škirpa; he was sure that “the President really wanted

⁴⁸ L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius 1996, p. 344–346.

⁴⁹ In Lithuania’s historiography this tendency could be seen from 1980 in works of Regina Žepkaitė, in Poland from 1985 in works of Piotr Łossowski. After that it was re-cited by various historians.

⁵⁰ More on this in article by same author – S. Jazavita, *Diplomatic Activities of Kazys Škirpa, the First Lithuanian Envoy to Poland, March–December, 1938*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich”, 2015 (6), c. 91–117.

⁵¹ 1938.03.31, Lithuania’s Envoy in Poland K. Škirpa Report to Minister of Foreign Affairs S. Lozoraitis, LCVA, f.648, ap.1, b.23, l.13.

to develop good relations between the two countries”⁵². The Lithuanian envoy was soon invited to hunt pheasants with the Polish President, and in diplomacy this was viewed as a clear sign of goodwill.

Nevertheless, real politics is often unrelated to demonstrative politeness. Naturally, there were many problems that had to be resolved. Even though K. Škirpa himself was surprised that such a large number of Polish officials had a positive attitude towards him, there were also some supporters of the “strict line.” The opinions of the Lithuanian envoy and the Head of the Eastern Europe Department of the Ministry of Foreign Affairs of Poland Tadeusz Kobylanski were completely different. He was the person who had the most negative point of view towards Lithuania and was planning to prepare a much more aggressive text of the ultimatum as it may have even required to recognise Vilnius to Poland. More prudent Polish state actors still made a decision that such an ultimatum could still be accepted, but it would hurt the national pride of Lithuanians, and this would not lead to positive future relations⁵³. K. Škirpa and T. Kobylanski had several conversations, during which they did not manage to find any common ground. On April 29, during a banquet organized for the Lithuanian delegation, T. Kobylanski claimed that a Lithuanian plane entered the territory of Poland; K. Škirpa replied without any irony: “I hope, Sir, you didn’t shoot it?”⁵⁴ This situation illustrated the communication atmosphere, where such phrases were not scarce. Undoubtedly, during the interwar nationalism period, one of the important questions topical to both the Polish and Lithuanians was the question of minorities. Lithuanians were concerned about their countrymen in Poland, and the Polish cared about their countrymen in Lithuania. In his telegram to the Ministry of Foreign Affairs about the first visit days, K. Škirpa mentioned that he consciously had not talked about this, but he wanted to mention that Lithuania accepted the ultimatum with a territorial reserve, hoping to regain Vilnius. T. Kobylanski was angry about it and prevented the reserve from delivery, even though the Lithuanian envoy had almost agreed with Minister J. Beck⁵⁵, who in prin-

⁵² Ibidem, l.14.

⁵³ A. A. Žulys, *Dar kartą 1938 m. kovo mėn. Lenkijos ultimatumo Lietuvai klausimu*, [in:] *Lietuva ir Lenkija XX a. geopolitinėje vaizduotėje*, Kaunas 2012, p. 105.

⁵⁴ 1938.05.02, Lithuania’s Envoy in Poland K. Škirpa Report to General Secretary of Ministry of Foreign Affairs J. Urbšys, LCVA, f.383, ap.7, b.2041, l.73.

⁵⁵ 1938.04.03, Lithuania’s Envoy in Poland K. Škirpa Secret Telegram to Ministry of Foreign Affairs, LCVA, f.383, ap.7, b.2041, l.92.

ciple led the Polish foreign policy. This situation may be compared to the Lithuanian one: the Lithuanian Minister of Foreign Affairs, S. Lozoraitis, had much less freedom in decision-making. Despite the fact that A. Smetona trusted him and tended to listen to him, the main decisions were made by the President, which was rarely reflected in documentation. As for the President's attitude, it should be noted that he gave a more detailed speech at the beginning of the year, which was published in "Mūsų Vilnius", the newspaper published by the "Union for the Liberation of Vilnius." He emphasised that Poland was making a mistake, aiming to establish relations forcefully as Lithuania would never allow this. In addition, he condemned narrow nationalism and claimed that Lithuania would not start persecuting loyal Polish, even though Lithuanians were persecuted in Poland. A. Smetona maintained:

Lithuanians have always valued everyone's national consciousness and don't want to inflict violence. In their large state, different nationalities could co-exist. They can also co-exist now, when the small state is reestablished⁵⁶.

The President's ideas were real nice; yet, the article was published two months before the ultimatum, which was accepted. In this case, despite being sufficiently insightful, A. Smetona made a mistake by not trying to prepare society for a possible establishment of relations, while Lithuanian officers, politicians, and diplomats were discussing and waiting for this.

As for the activities of the envoy, he managed to find considerable support from the people who were favourable towards K. Škirpa and Lithuania, and were devoting remarkable efforts to affect the attitude of all Polish political elite. An exceptional person was Earl Stanisław Tyszkiewicz, a Vice-Burgomaster of Warsaw, whose father Aleksandras was living in Kretinga and was renowned as a patriot of Lithuania. Making use of the acquaintance with this person, K. Škirpa soon found a connection with his son. The Earl was worried about weak democracy in Europe and conniving to the Communist movements. Therefore, he viewed Fascism and its radical variation, National Socialism, as the only counterbalance⁵⁷.

⁵⁶ A. Smetona, *Tautų santykiai privalo būti tvarkomi teisingumu*, „Mūsų Vilnius“ 1938, Nr. 1–2, p. 1–2.

⁵⁷ 1938.04.07, Pro memoria from Lithuania's Envoy in Poland K. Škirpa. About Discussion with Count Tyszkiewicz, Vice-Burgomaster of Warsaw, LCVA, f.648, ap.1, b.23, l.30.

K. Škirpa did not want to agree with this and attempted to convince him that anti-Communism in Germany aimed at justifying mass arming, while a sufficiently large number of officers tended to reach an agreement with the Soviets⁵⁸. Another person who was favourable to Lithuania was the Minister of Social Security, Marian Zyndram Kościałkowski. It may seem that his direct job was hardly related to foreign affairs, yet he was an influential politician, who worked as a Prime Minister in 1935–1936, and had been one of the closest J. Pilsudski's friends and companions. Originally, he was from Pandėlys, Lithuania, and his birth certificate is still preserved at Rokiškis Region Museum. Because of these reasons, this influential Polish politician was very favourable to Lithuania. He immediately told that he would talk to K. Škirpa privately, as a person rather than a minister, who could not get asleep because of a threat from Germany⁵⁹. He and the Lithuanian envoy discussed in great detail why the countries had not managed to have the same position in the struggle against common enemies in 1918–1920. In addition, it should be noted that these two men directly were at different fronts⁶⁰. He also considered that the main object of the German aggression should be the Baltic States rather than Poland. K. Škirpa replied that first Germany would be willing to reestablish the borders of 1914, which was a considerable threat not only to Lithuania, but also to Poland. In addition, the envoy was consistently lobbying about Lithuanian schools in Vilnius Region. In his opinion, Poland was not doing anything to attract Lithuanians psychologically, which would be useful in the future as the relations between the countries would improve. M. Z. Kościałkowski explained that it was T.Kobyłański who was destroying the relations and suggested addressing his brother Bogdan Kościałkowski on any question, who was a Lithuanian Affairs Adviser at the Ministry of Foreign Affairs. K. Škirpa reported on this situation to K. Lozoraitis that M. Z. Kościałkowski “undoubtedly holds pro-Lithuanian views.”⁶¹ This suggests the fact that M. Z. Kościałkowski, having an important position in fights

⁵⁸ Ten pat, l.31.

⁵⁹ 1938.08.01, Lithuania's Envoy in Poland K. Škirpa Report to Minister of Foreign Affairs S. Lozoraitis, LCVA, f.648, ap.1, b.23, l.110.

⁶⁰ Marianas Zyndram-Koscialkovskis, Information from Rokiškis Museum, <https://www.muzejusrokiskyje.lt/apie-muzeju/ekspedicijos-tyrimai/marianas-zyndram-koscialkovskis>, looked at 10.13.2018.

⁶¹ 1938.08.01, Lithuania's Envoy in Poland K. Škirpa Report to Minister of Foreign Affairs S. Lozoraitis, LCVA, f.648, ap.1, b.23, l.112.

against Lithuania twenty years ago (he was the Head of the Polish Intelligence in Vilnius and actively contributed to the POW conspiracy), did not hinder the relationship. At that time, they were fighting on opposing fronts as K. Škirpa was the Chief of the 5th Infantry Regiment, which was fighting with the Polish Army in Suwalki Region. This made an influence on careful K. Škirpa's attitude towards contacts with Poland for the rest of his life; nevertheless, the situation in 1938 made him search for contacts and cope with his internal mistrust. This situation demonstrated that insightful actors both in Lithuania and Poland perceived their past mistakes and unwillingness to communicate, which had tragic consequences, and attempted to correct them at least to a certain extent. Moreover, M. Z. Kościółkowski's forefathers were a distinguished family of Lithuanian nobility.

One more influential person with whom cooperation was established was Cardinal Aleksander Kakowski. K. Škirpa visited him as a representative of another Catholic country and left a very positive impression.⁶² The Cardinal's support could help the envoy attract more sympathies. On his order, one more Lithuanian mass was served in the Marion Church in Warsaw, and not only the staff of the legation, but also Lithuanians living in Warsaw were attending the mass. Little by little, K. Škirpa was feeling more comfortable in Warsaw; therefore, he would invite guests and actively discussed various issues even with the Polish opposition, who maintained close contacts with Gen. Władysław Sikorski, living in France and disliked by the authorities⁶³. His main task and idea was to find friends and increase the number of pro-Lithuanian people in Warsaw.

Undoubtedly, it difficult to reconstruct which state actors were really sincere and which only pretended to be as such. In his letter to a friend and diplomat Albertas Gerutis to Geneva, the Lithuanian envoy claimed that "it is even more complicated to pursue the path here, in Warsaw, than anywhere else, especially as I'm feeling too much of 'brotherly' Polish love"⁶⁴. It was difficult to perceive the real opinions. K. Škirpa had visited all most influential actors of the Polish state. In addition to the above-mentioned ones, he also paid a visit to the Prime Minister Gen. Felicjan Sławoj Skład-

⁶² 1938.05.22, Lithuania's Envoy in Poland K. Škirpa Report to Minister of Foreign Affairs S. Lozoraitis, LCVA, f.648, ap.1, b.23, l.66.

⁶³ 1938.08.31, Lithuania's Envoy in Poland K. Škirpa Report to Minister of Foreign Affairs S. Lozoraitis, LCVA, f.648, ap.1, b.23, l.133–134.

⁶⁴ 1938.05.05, K. Škirpa Personal Letter to A.Gerutis, LCVA, f.668, ap.1, b.603, l.8.

kowski, the President of Warsaw Stefan Starzyński, the Vice-Minister of Foreign Affairs Jan Szembek, the Minister of Trade and Industry Antoni Roman, the Minister of Post and Telegraph Emil Kaminski, the Minister of Communication Col. Juljusz Ulrych, Minister of Religions and Education Prof. Wojciech Świątosławski, Head of Senate Aleksander Prystor, Vice-President of Seimas Stanisław Schaetzel, Head of the General Staff Gen. Waclaw Stachiewicz, Marshall J. Piłsudski's widow Aleksandra Piłsudska, famous historian Prof. Władysław Wielhorski, the Head of the Second Department of the Polish Military Staff (Intelligence) Gen. Tadeusz Pełczyński, and other people who held different views and were representatives of various professions⁶⁵.

The conversations with the person who led the Polish foreign policy, J. Beck, were very important, yet difficult. He and the Lithuanian envoy were of similar age; they were both colonels devoted to their country. One more similarity was that he was also a representative of the "hard-line attitude" towards Lithuania⁶⁶. It is interesting that not only Lithuanian but also British and American diplomats, who held friendly attitudes towards Poland, referred to J. Beck as "a person without any scruples"⁶⁷. During conversations with J. Beck, similar to T. Kobylanski, attempts were made to demonstrate that despite positive contemporary relations between Germany and Poland, the situation may change any time. For instance, during a conversation K. Škirpa suggested him to take into consideration his words that "there are millions of Communists in Germany, just dressed in brown"⁶⁸; therefore, an agreement between the Third Reich and the USSR was only a question of time. Unfortunately, the Lithuanian envoy was absolutely right. Even though the Lithuanian envoy was criticizing J. Beck's policy at the beginning, before leaving Warsaw he expressed many positive words about the Polish Minister of Foreign Affairs⁶⁹ to

⁶⁵ 1938.07.08, Pro memoria from Lithuania's Envoy in Poland K. Škirpa. Report to Cabinet of Ministers of Lithuania about Policy of Poland, LCVA, f.648, ap.1, b.23, l.92.

⁶⁶ S. Sužiedėlis, op. cit., p. 162.

⁶⁷ 1938.03.23, USA Embassy's in Great Britain Chancellor H.V. Johnson Report to Secretary of State C. Hull, LCVA, f.R-952, ap.1, b.66.

⁶⁸ 1938.06.07, Lithuania's Envoy in Poland K. Škirpa Report to Minister of Foreign Affairs S. Lozoraitis, LCVA, f.648, ap.1, b.23, l.82.

⁶⁹ 1938.12.06 USA Ambassador in Poland A. Biddle Report to Secretary of State C. Hull, LCVA, f.R-952, ap.1, b.66, l.155.

his friend and influential ambassador of the USA in Poland⁷⁰, Anthony Biddle Jr.

Another important person who came to Poland in 1938 was the Lithuanian Military *Attaché*, Colonel of the General Staff Aloyzas Valušis. He was one of the most energetic Lithuanian officers. In 1926–1927, he was President A. Smetona's Adjutant; he fell in love and got married to the President's daughter. In 1934–1938, he was the Chief of the 1st Hussars' Regiment of the Lithuanian Great Hetman Jonušas Radvila. He was selected to take this position in Poland by Commander-in-Chief S. Raštikis and the Chief of the General Staff J. Černius⁷¹. K. Škirpa was the first to express the need for a military attaché as he himself had served in this position in Germany in 1928–1937. He claimed that the people in the highest military ranks did not want to reveal information, while the position of an envoy was not suitable to communicate with lower-rank officers, who could provide valuable information. In addition, it was observed that more tension between Germany and Czechoslovakia required careful monitoring of the Polish army⁷². The fact that S. Raštikis, J. Černius, and later Minister S. Lozoraitis chose this person, most probably illustrated the idea that he had shared similar ideas on the question of Poland. On the other hand, this might have been a subtle sign of favour from President A. Smetona. Of course, the Polish intelligence knew that the military attaché was the Lithuanian President's son-in-law.

The Activities and Destiny of “The Union for the Liberation of Vilnius”

“The Union for the Liberation of Vilnius” (subsequently, ULV) took probably the strictest position towards Poland during the interwar period in Lithuania. This organization had been established in 1925 and expanded considerably by the end of the 1930s: it had 25,000 active members and

⁷⁰ C. Morley, Foreword, *Poland and the Coming of the Second World War. The Diplomatic Papers of A.J. Drexel Biddle Jr., United States Ambassador in Poland 1937–1939*, Ohio State University Press, 1976, p. XI.

⁷¹ 1938.06.10, Lithuania's Armed Forces Commander S. Raštikis Report to Minister of Foreign Affairs S. Lozoraitis, LCVA, f.383, ap.7, b.2046, l.17.

⁷² 1938.05.24, Lithuania's Envoy in Poland K. Škirpa Report to Minister of Foreign Affairs S. Lozoraitis, LCVA, f.383, ap.7, b.2046, l.19.

more than 600,000 supporters. The divisions of the organization were spread all around Lithuania, and their number reached more than 600. It was one of the most influential public organizations in Lithuania. Many active members of this organization were linked to another influential organization of interwar Lithuania, the Lithuanian Riflemen's Union. ULV was also interesting in the sense that it was open for all parties: the supporters of the right and the left, Lithuanians, and the representatives of other nationalities, mainly Jews and Belarusians, participated in its activities. The organization published the magazine "Mūsų Vilnius" ("Our Vilnius"), which was popular and widely read. The chairperson of the Union in 1935–1938 and the editor of "Mūsų Vilnius" was Antanas Juška, who published an article before the ultimatum. It explained that Poland would never understand Lithuania, because it was dominated by aristocrats, similarly to the period of Lithuanian-Polish Commonwealth, while workers and farmers did not have rights there. Vilnius Voivod L. Bociański, who pursued strict policy towards Lithuanians was even compared to Vilnius Governor-General Michail Muravjov, who had applied particularly strict measures, suppressing the uprising of 1863. In addition, Lithuanian Poles were accused of not joining Lithuania's Council in 1918. It was also mentioned that no relations were possible with Poland which used sticks in the historical capital of Lithuania or imprisoned people for keeping Maironis's poems⁷³. However, the author also mentioned that Lithuania would be very happy, having a friendly southern neighbour:

an agreement with Poland would be welcomed by all Lithuanians, and we would be the first ones. Nevertheless, the main conditions of this agreement is a sincere perception of New Lithuania and the aspirations of the Lithuanian nation and an objective treatment of Vilnius question. [...] The present Polish language and activities would not cause any resonance, and we will strengthen forces and look for friends to go against Poland rather than with it.⁷⁴

The same issue published the considerations of Juozas Žlabys, a right-wing officer and a poet, titled "Visi keliai veda į Vilnių"⁷⁵ ("All Roads Lead to Vilnius"). The article indicated that each self-conscious Lithuanian had to

⁷³ A. Juška, *Lenkija ir Lietuva*, „Mūsų Vilnius“ 1938, Nr. 6, p. 99.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 100.

⁷⁵ J. Žlabys, *Visi keliai veda į Vilnių*, „Mūsų Vilnius“ 1938, Nr. 6, p. 100–101.

have a map of Vilnius and its region and study it carefully, while the main aim of Lithuanian mothers was to teach their children the legend about the Iron Wolf, so that the children would grow up as liberators of Vilnius. The magazine also published the reviews of new books. The book *Benjamins Kordušas* by Jonas Marcinkevičius continued the ideas expressed by P. Vaičiūnas in “The Broken Oath.” J. Marcinkevičius was a volunteer of the Lithuanian Army, who deserted to Poland and was sentenced to life imprisonment. Being under-age, he received a 10-year punishment. In prison, he was reading considerably and became a famous novelist. The main character was a landlord who had lost his fortune, had huge debts, viewed the new farmers with disdain, and could not bear the thought that elite in Kaunas was farmers’ children. According to the reviewer, “J. Marcinkevičius highlights the parasitism of Polish nobility and the unclear position of the old generation officials”⁷⁶. The end of the novel reminded of P. Vaičiūnas’s play as being unable to stand life in unfair Lithuania and disillusioned with everything, landlord Kordušas shot himself to death.

Naturally, the Polish ultimatum caused much pain for the editorial board of “Mūsų Vilnius”. “Lithuanian society was very solemn, grieving, and deeply moved, yet exceptionally united when facing this sad hour”⁷⁷. Still, the editorial board emphasized that rumours about Vilnius did not have any ground. Lithuanian society was particularly afraid that the ultimatum forced Lithuania to recognize Vilnius for Poland. Also, the speech of President A. Smetona was quoted, where he claimed that “it seems, there wasn’t such severe cruelty in Vilnius, even under the Russian government”⁷⁸. Of course, the organization could feel sufficiently safe when the President himself expressed such views publicly. In response to the ultimatum, the ULV attempted to strengthen its activities. Priest Fabijonas Kėmešys encouraged to strengthen the teaching of French and English and to be much more active as the arrival of the Polish envoy could increase the disloyalty of Lithuanian Poles⁷⁹. At the end of the month, it was announced that the year 1937 was exceptional as the organization received the most abundant sup-

⁷⁶ J. V. Narbutas, *Dvarininkija mūsų naujoje literatūroje*, „Mūsų Vilnius” 1938, Nr. 6, p. 100–101.

⁷⁷ *Lietuvos sūnūs ir dukterys!*, „Mūsų Vilnius” 1938, Nr. 7, p. 113.

⁷⁸ *A. Smetonos kalba pasakyta Lietuvos šaulių sąjungos rinktinių suvažiavime 1938 m. kovo 12 d.*, „Mūsų Vilnius” 1938, Nr. 7, p. 114.

⁷⁹ *Lenkų viltys ir mūsų kelias*, „Mūsų Vilnius” 1938, Nr. 7, p. 117.

port from Lithuanian residents, while after the ultimatum in 1938, a record number of new members joined the ULV and the number of subscribers of “Mūsų Vilnius” was also increasing⁸⁰. The publication started demonstrating a certain change in the attitude towards Poland with a noticeable note of triumph. An anonymous author asked in the issue published on May 15 “Kas kaltas?” (“Who is Guilty?”) and discussed the troubled relations between Poland and Germany. The author reminded that Poland had to remember history and the period of Grunwald Battle when “the most reliable friends of the Polish were and could be only Lithuanians and Czechs. Who knows, maybe it will be destined for the times of Grunwald Battle to revive?”⁸¹ However, the Polish authorities were criticized that they did not attempt to have closer relations with Lithuanians or Czechs; on the contrary, they spoiled the relations by their aggressive attitude towards Lithuanians in Vilnius Region. These articles were frequent, and they reminded for the Lithuanian reader that despite the signed agreement on diplomatic relations, there were still many problems.

Nevertheless, the changed circumstances affected the conditions. In autumn, during Munich agreements, Germany appeared to be an aggressive European state which dictated its own conditions, and its pressure increased in Klaipėda; for these reasons, the threat of Poland seemed to be much smaller to Lithuanian politicians. The ULV was closed, even though this caused a turmoil in society, which had been used to the idea of regaining Vilnius fast.

Changes after the Munich Conference

The geopolitical situation in Europe changed completely after the Munich Conference. Germany became more powerful and exerted more pressure to Klaipėda. This influenced the Lithuanian political elite to search for a closer contact with Poland, especially as the relations with the USSR were worsening when Lithuania had not received any support from Moscow during the Polish ultimatum⁸². At that time, a group of people formed

⁸⁰ *Dirbkime ir toliau savo darbą*, „Mūsų Vilnius” 1938, Nr. 7, p. 131.

⁸¹ *Kas kaltas?*, „Mūsų Vilnius” 1938, Nr. 10, p. 178.

⁸² Č. Laurinavičius, *Ką reiškia Lietuvai turėti Klaipėdą?*, „Acta Historica Universitatis Klaipedensis”, vol. 21, Klaipėda 2010, p. 21.

in Poland who were trying to establish contacts with Lithuania. One of the main persons was the above-mentioned M.Z. Kościałkowski, who wanted to come to Kaunas as a private person rather than a minister. Other well-known people were Gen. Roman Gorecki, former Polish Senator Roman, and engineer Straszewicz, who could even talk Lithuanian quite well. According to K. Škirpa, this “Union of Friends of Lithuania” had been established four years ago, when the conditions were not very favourable; however, it managed to do as much as possible, taking into consideration the context; it was even attempting to intercede for the Lithuanians in Vilnius Region⁸³. K. Škirpa expected M. Riomeris and J. Vileišis to host the guests as they were favourable to Poland and were respected by Lithuanian society. It should be noted that the Ministry of Foreign Affairs suggested postponing the visit, refusing the guests in a polite way⁸⁴. Similarly, after the discussion with S. Lozoraitis, the General Secretary of the Ministry of Foreign Affairs Juozas Urbšys suggested K. Škirpa postponing another initiative, a visit of journalists from Poland, which had to take place on October 7, 1938⁸⁵. It is unknown why one more important initiative was not undertaken. On December 12, 1938, the Burgomaster of Kaunas Antanas Merkys visited Warsaw. He was the person close to A. Smetona. K. Škirpa had talked to the Vice-Burgomaster of Warsaw S. Tiskiewicz and proposed bringing flowers to the grave of the Unknown Soldier in Warsaw. According to the Lithuanian envoy, the fact that the funeral wreath would be brought by an influential Lithuanian could serve as a certain symbol, pleasing Poland but not provoking an angry reaction from Lithuanian society as the wreath should be only from Kaunas and not from all Lithuania⁸⁶. Naturally, attention should have been paid to this, especially after all those years of negatively portraying Poland in press and in the speeches of political actors. Most probably, because of this reason, the Lithuanian political elite did not dare to make this step: A. Merkys was welcomed respectfully in Warsaw and communicated with all representatives of the Polish Government, but did not lay a funeral wreath on the tomb of the Un-

⁸³ 1938.11.14, Lithuania’s Envoy in Poland K.Škirpa Report to Minister of Foreign Affairs S.Lozoraitis, LCVA, f.383, ap.7, b.2041, l.10–11.

⁸⁴ 1938.12.01, Lithuania’s General Secretary of Ministry of Foreign Affairs J. Urbšys Report to Envoy in Poland K. Škirpa, LCVA, f.383, ap.7, b.2041, l.9.

⁸⁵ *Ibidem*, l.12.

⁸⁶ 1938.12.05, Lithuania’s Envoy in Poland K. Škirpa Report to General Secretary of Ministry of Foreign Affairs J. Urbšys, f.383, ap.7, b.2014, l.288–291.

known Soldier. Despite the fact that the authorities of the Ministry of Foreign Affairs tended to improve the relations with Poland, their cautiousness preconditioned the suspension of initiatives of the envoy. In December, when the relations with Germany absolutely deteriorated, K. Škirpa was appointed to serve there, hoping that his acquaintances with German politicians, officers, and foreign diplomats could reduce the pressure from the Third Reich. At that time, J. Šaulys was not even received by the officials of the German Ministry of Foreign Affairs. He was appointed to Warsaw, and this job was suitable for J. Šaulys and his conception, which he could implement.

The Development of Relations after J. Šaulys's Arrival to Warsaw

J. Šaulys returned to Warsaw when the relations between Lithuania and Poland were quickly improving. One of the manifestations was closer communication of diplomats in other states. An illustrative example of this was a party organized by the Polish envoy to the USA Jerzy Potocki in honour of the Lithuanian legacy in Washington. The Lithuanian envoy to the USA Povilas Žadeikis referred to this politician as extremely favourable to Lithuania⁸⁷. J. Šaulys was continuing the successful work. He was particularly interested in the Lithuanian-Polish relations when he was working in Berlin. For instance, in the summer of 1938, he visited Vilnius, where he met Bronisław Krzyżanowski, a member of the Polish Democratic Party, who held opposing views to the official policy embodied by L. Bociański. J. Šaulys had known B. Krzyżanowski for a long time, and they both were active Masons in Vilnius. It is interesting that local Lithuanians wanted to join the Polish led by B. Krzyżanowski and even to raise the question of Vilnius Region autonomy⁸⁸. J. Šaulys finished his ideas by noting that local Lithuanians would like to have a Lithuanian Consulate in Vilnius. He himself also supported this idea because he thought that this would encourage more intensive contacts between Kaunas and Vilnius, and this could be beneficial.

⁸⁷ 1938.12.03, Lithuania's Envoy in USA P.Žadeikis Report to General Secretary of Ministry of Foreign Affairs J. Urbšys, LCVA, f.383, ap.7, b.2014, l.282.

⁸⁸ 1938.08.04, Pro Memoria from Lithuania's Envoy in Germany J. Šaulys. About situation in Vilnius region, LCVA, f.383, ap.7, b.2097, l.101.

He was trying to implement this policy after arriving to Warsaw. Polish officials were joyfully waiting for him because the Polish Ambassador in Berlin Józef Lipski had announced to his authorities in Warsaw that J. Šaulys was particularly constructive towards Poland⁸⁹. In his first speech in Poland J. Šaulys declared, that he is well aware about common history bonds between Lithuania and Poland, as well, that he is going to Warsaw definitely not for first time, and always was interesting in Polish nation fight for her independence, as he always was on Polish side in their independence fights. He declared that there were successful works done from both sides in 1938, but he hopes to continue that with even bigger energy and hope from the help from President of Poland I. Mościcki⁹⁰. Even though it was common in diplomacy to be friendly then You arrive for first time, tone of this speech was very pro-Polish. On January 21, 1939, the new Lithuanian envoy met with the Prime Minister of Poland, F. Sławoj Składkowski. In their discussion, many hopes were expressed that this year would be particularly beneficial for the development of Lithuanian-Polish relations. They both agreed that there were some problems, but they were being resolved little by little. They were just worried about the relations with neighbours, and here the Polish and Lithuanian politicians were wrong. They expected the USSR to be involved in internal problems for a long time and Germany to devote efforts to retrieving colonies and reestablishing the Kaiser's empire⁹¹. However, this did not happen. On March 22, Lithuania was forced to give up Klaipėda, and Germany, which was becoming more powerful, also started an aggressive policy towards Poland. In Warsaw, J. Šaulys could do more than K. Škirpa, because he was also closer to the Lithuanian political elite. President A. Smetona was his close friend; in addition, his private letters have revealed that the new Minister of Foreign Affairs, J. Urbšys, respected J. Šaulys very much and was learning from his political experience⁹². Also, he had more influential

⁸⁹ S. Sužiedėlis, *op.cit.*, p. 165.

⁹⁰ Lithuania's Envoy to Poland J. Šaulys Speech during meeting with President of Poland I. Mościcki, Archiwum Akt Nowych w Polsce (Poland's Archive of Modern Reports. Further – AAN), f.322, b.16800, l.15–16.

⁹¹ 1939.01.23, Pro Memoria from Lithuania's Envoy in Germany J. Šaulys. About discussion with Gen. F.Skławodski, Prime Minister of Poland, LCVA, f.648, ap.1, b.23, l.180.

⁹² 1932.03.28 and 1939.08.03, J. Šaulys Personal Letters to J.Urbšys, Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo bibliotekos rankraščių skyrius (Lithuania's Martynas Mažvydas National Library Department of Manuscripts. Further LNMMBRS), f.15, b.344, l.1–2.

friends. Here, the attitudes of his close friend, the Signatory of the Act of February 16 and the Burgomaster of Kaunas, J. Vileišis, are very interesting. On January 31, 1939, this influential and authoritative person wrote an article to the newspaper *XX amžius (Twentieth Century)*. In the article, J. Vileišis criticized the regime established by his acquaintance A. Smetona and considered that there had been many mistakes made in the relations with Poland, which led to the ultimatum. Better relations may have allowed “regaining one or another meter of the Lithuanian land”⁹³. Yet, even the representative of centre-left political views, J. Vileišis, admitted the fact that the Polish involvement into the activities of Vilnius Conference and the Council of Lithuania in 1917–1918 could have preserved Vilnius for Lithuania, but would not have allowed establishing national Lithuania as these both choices were impossible. Because of these and other reasons (the lack of democracy in contemporary Lithuania), political censorship did not allow to publish this article.

Relations between the Countries after the Loss of Klaipėda and the Beginning of WWII: the Visit of the Lithuanian Military Commander to Warsaw

The loss of Klaipėda was useful neither to Lithuania, nor to Poland. The latter, trying to win Lithuania’s sympathies, agreed to sign an agreement on better transit via Klaipėda port on December 22, 1938. An initiative was also displayed by Lithuania. Poland opened consulate in Klaipėda and tried observe situation here. On January 31, 1939 Poland’s envoy to Lithuania Frantyszek Charwat send report to minister of foreign affairs J. Beck about situation here. He mentions that situation here are completely controlled by disloyal local Germans, Lithuania’s police held no authority there and there are a lot of portraits of local Germans’ leaders Wilhelm Bertuleit and Ernst Neumann⁹⁴. On March 10, 1939, the Lithuanian Military Commander went this far that even inquired the Polish military *attaché* L. Mitkiewicz about the possibility to establish a military alliance which would be

⁹³ 1939.01.31, Manuscript of J. Vileišis article „Prisiminus praeitį” (To Remember the Past). Prohibited to print by censorship, LNMMBRs, f.29, b.1699, l.2.

⁹⁴ 1939.01.31, Poland’s Envoy in Lithuania F. Charwat Report to Minister of Foreign Affairs J. Beck, AAN, f.474, b.170, l.15

joined by all anti-German countries⁹⁵. Even though Poland did not agree with this, it was still worried about the further activities of the Third Reich. Poland carefully observed situation in Klaipėda and Lithuania let Poles to open Consulate in this city. Consul Józef Weyers at the time sent a lot of interesting reports to the Polish envoy to Lithuania F. Charwat. In one of them, dated March 18, 1939, J. Weyers expressed that leader of Klaipėda nacionalsocialists Wilhelm Bertuleit was angry that Lithuania government approve chant “Heil Smetona”, “Heil Voldemar”, “Heil Stalin” and for now even “Heil Pilsudski”, but local Germans are prohibited for expressing such a expression of respect to their leader in Berlin⁹⁶. This information once again proves that Lithuanian government saw Germany as a main threat to Lithuania, and believed that not only USSR could help, but Poland as well. Of course F. Charwat also communicated with S. Lozoraitis, a former Minister of Foreign Affairs (he was changed by J. Urbšys on December 5, 1938), who at that time took the office of an envoy to Italy and an authorised minister and head of the commission for resolving the Lithuanian-German problems of the take-over of Klaipėda Region⁹⁷. F. Charwat was compassionate about the loss of Klaipėda and also tried to clarify whether the agreement signed had not contained any secret paragraphs. On the other hand, he mentioned that Poland cared much about the possible German pressure on Lithuania, and his government would devote all efforts to decrease it. According to F. Charwat, the German aggression was dangerous for *everyone*. S. Lozoraitis himself emphasised these words of the envoy⁹⁸. Edvardas Turauskas, an influential member of the Christian Democratic Party, was appointed as the Director of the Policy Department of the Ministry of Foreign Affairs and was working along the same lines. He had so much enthusiasm that on March 21, during his visit to Warsaw, he was trying to save from the German ultimatum and arbitrarily, without any agreement from the Government, suggested the French ambassador in Poland, Leon Noel, that Lithuania would defend itself from Germany if all other countries would be willing to begin a war with it. Lithuanians

⁹⁵ Č. Laurinavičius, op. cit., p. 26.

⁹⁶ 1939.03.18, Poland’s Consulate in Klaipėda J. Weyers Report to Envoy in Kaunas F. Charwat, AAN, f.471, b.11, l.6.

⁹⁷ A. Petraitytė – Briedienė, op.cit., p. 41–42.

⁹⁸ 1939.03.25, Pro Memoria from Lithuania’s Special Minister S. Lozoraitis. About Discussion with Poland’s Envoy F. Charwat, LCVA, f.648, ap.1, b.54, l.31–34.

knew that L. Noel was supportive for Lithuania, and even he was known as a person who protested to Poland's Vice-Minister of Foreign Affairs Jan Szambek at the time then Poland chosen to start diplomatic relations with ultimatum. L. Noel then said, that Poles used methods similar to those Nazi Germany are using in Europe.⁹⁹ This supportive position of France was a result of long time hard work of Lithuania's envoy in Paris and signatory of Independence Act Petras Klimas who managed to prove French politicians that Lithuania is friendly country with anti-Nazi opinion. However this was not enough, because Poland, France, and other countries were not willing to start fighting about such an unimportant question as Klaipėda and hoped Germany stop her aggression in Europe after Anschluss of Klaipėda¹⁰⁰.

Germany was attempting to use the peaceful take-over of Klaipėda for its propaganda. The visit of the Commander-in-Chief S. Raštikis to Berlin on April 20, 1939 to celebrate the 50th Hitler's anniversary served this purpose. During the visit, S. Raštikis was constantly photographed and appeared on magazine covers. In his memoirs, he wrote that during his short conversation with the Fuhrer and with Joachim von Ribbentrop, the Minister of Foreign Affairs of the Third Reich, he was photographed from all sides, and his photo was even chosen on the cover of the semi-official newspaper¹⁰¹. Poland reacted by inviting S. Raštikis to visit Warsaw. After the agreement with President A. Smetona and the Minister of Foreign Affairs J. Urbšys, S. Raštikis accepted the offer and visited Warsaw on May 8, 1939. He was accompanied by the Head of the Information Department of the General Staff, K. Dulksnys, who had searched for a common European coalition partners against Germany, the Polish military *attaché to Lithuania* L. Mitkiewicz, and the Lithuanian military *attaché to Poland* A. Valušis. In Warsaw, S. Raštikis was welcomed by the highest Polish officials led by the Commander-in-Chief of Poland's armed forces, Gen. Edward Rydz-Śmigły¹⁰². "Lietuvos aidas" published a commentary that the Lithuanian Military Commander was met with applause in Warsaw¹⁰³.

⁹⁹ Pro Memoria from Unknown Author in Poland's Foreign Ministry. About French Diplomacy Reaction to Poland's Ultimatum to Lithuania. AAN, f.1775,b.1,l.1–2.

¹⁰⁰ E. Turauskas, *Lietuvos nepriklausomybės netenkant*, Vilnius 1990, p. 31–32.

¹⁰¹ S. Raštikis, *min.veik.*, p. 566–568.

¹⁰² *Ibidem*, p. 570.

¹⁰³ *Kariuomenės vadas gen. Raštikis Varšuvoje*, „Lietuvos aidas”, 05.09.1939, p. 1.

In the evening publication, the commentaries of Polish newspapers were published, which were extremely warm, and the common Lithuanian-Polish interests were emphasized. "Ostatnie Wiadomości" referred to him as "a guest close to our hearts," and the editorial of "Kurjer Warszawski" was titled "Long Live Lithuania".¹⁰⁴ It should be noted that there were no such problems as at the end of 1938, when A. Merkys could not lay a funeral wreath on the Unknown Soldier's grave because of unclear reasons, even having in mind the compromise suggested by K. Škirpa. This may be treated as a symbolic, yet very belated moment in the relations between interwar Lithuania and Poland, which marked a different stage in the Lithuanian-Polish relations.

Looking through the memoirs of the Commander-in-Chief, it seems that he felt sufficiently comfortable in Warsaw. He communicated fluently and fruitfully with E. Rydz-Śmigły and with the Chief of the General Staff Gen. W. Stachiewicz; in addition, the conversation with Prime Minister F. Sławoj Składkowski was also very nice and successful. The President also left quite a positive impression. S. Raštikis was very negative only towards the Minister of Foreign Affairs J. Beck. He seemed to be dictator-like, not allowing for his interlocutor to say something, and talking only about himself and his merits. S. Raštikis was shocked that in his office J. Beck had a collection of European politicians, and A. Hitler's photo with his personal autograph was placed in the most visible place. In general, in his memoirs written after WWII, S. Raštikis praised the courage of the Polish army demonstrated during the war. His positive attitude is also highlighted by the fact that even 18 pages of his memoirs are devoted to this meeting in Warsaw.¹⁰⁵ Most importantly, after coming back to Lithuania, S. Raštikis gave an interview to "Karys",¹⁰⁶ where he expressed particularly positive views about the attitude of the Polish press and army towards his visit and the compliments about Lithuania. This was of particular importance as S. Raštikis was really popular among soldiers and society; therefore, his opinion was taken into consideration.

¹⁰⁴ *Kariuomenės vadas gen. Raštikis Varšuvoje*, „Vakarinis Lietuvos aidas“, 09.05.1939, p. 1.

¹⁰⁵ S. Raštikis, min. veik., p. 569–586.

¹⁰⁶ *Lietuvos neutralumo žygis*, „Karys“ 1939, Nr. 20–21, p. 600.

Instead of an Epilogue: the Conversation between J. Šaulys and I. Mościcki in Switzerland

The warming relations between Lithuania and Poland were destroyed by WWII, which caused tragedies, destruction, and millions of casualties for both states. With respect to percentage, both Poland and Lithuania experienced the greatest destruction in Europe, and both became the victims of the *devils' alliance* – Germany and the USSR. How the relations might have developed in the future, a conversation between the former Lithuanian envoy to Poland and one of the fathers of the modern state, J. Šaulys, who had the office of a Lithuanian envoy to Switzerland, and the former President of Poland I. Mościcki might reveal. J. Šaulys mentioned that the conversation in Friburg, a symbolically neutral territory, where the former Polish President found shelter, was private and sincere. He told that J. Pilsudski, who had signed an agreement with Germans, had warned not to trust them, just being ill, did not expect to see this time himself. Both politicians were glad that Lithuania accepted almost 100,000 refugees from Poland. I. Mościcki inquired whether the refugees were not causing problems and diplomatically suggested behaving with them as nice as possible in the name of the future friendship between the countries. J. Šaulys responded that the behaviour with them was nice despite the fact that the youth expressed certain dissatisfaction with Lithuania. The former Polish President was dissatisfied with some Polish emigrants who reproached Lithuania about Vilnius and was glad that it did not belong to the Bolsheviks. I. Mościcki spoke prophetic words, which echo from the unhappy 1940: “Vilnius won’t be an obstacle between Poland and Lithuania. Not any more...”¹⁰⁷

Even though during the interwar period the modern states of Lithuania and Poland found more differences than similarities, the last years demonstrated a complicated but purposeful movement forward. Even after long-term mutual hostility, the countries managed to find at least partial *modus vivendi*. They were united by mutual threats, especially by the German aggression, when the disaster of WWII was approaching, which caused overlooking differences and forgetting the most important question of Vilnius,

¹⁰⁷ 1940.04.06, Pro Memoria from Lithuania’s Envoy in Switzerland J. Šaulys. About Discussion with I. Mościcki, former President of Poland, LCVA, F.MK-9, ap.1, b.6, l.29.

at least temporarily. Unfortunately, both Lithuania and Poland perceived aggressive intentions of Germany, but did not pay appropriate attention to the Soviet Union, which was as aggressive as Germany and much more treacherous. Therefore, the geopolitical factor instigated by revolutionary Communist ideology determined the destiny of both countries. The utopian ideas of the front against Germany could not become true when the USSR attempted to use this for subjugating the neighbouring countries. Thus, it is obvious that the Lithuanian-Polish cooperation would have gained new forms without the aggressive neighbouring countries, which destroyed the Lithuanian-Polish Commonwealth in 1795 and decided to delete modern Lithuania and Poland from the political map for a long time in 1939. It is difficult to say what positive and negative things would have been caused by the cooperation, but history lessons should help us be strong and not to repeat painful mistakes, at the same time avoiding comfortable moralization from a retrospective. Thus after half a century of these events, Lithuania and Poland drove out invasive Communism, got rid of Moscow domination, and started their new epoch. During this epoch, the past can become our strength and help facing new challenges.

Conclusions

1. The traditional Lithuanian foreign policy with Poland based on conflict started changing in 1933, when National Socialists came into power in Germany. As it started intensive pressure on Lithuania, the impossibility to fight two fronts was perceived as well as the fact that changes were necessary. Their first signs were the appointment of Stasys Lozoraitis as the Minister of Foreign Affairs of Lithuania and the changes in the Lithuanian Army, from which pro-German officers were expelled after the June putsch against President Antanas Smetona.
2. The changes towards Poland were slow. Under the conditions of German pressure in 1934–1936, Lithuania attempted to orientate towards the USSR; however, some people encouraged to search for help not only in Moscow, but also in Warsaw. The contemporary envoy to Germany Jurgis Šaulys, the Rector of Vytautas Magnus University Mykolas Riomeris, the leader of the opposition Christian Democratic Party Leonas Bistras, and the Head of Ateitininkai Federation

Kazys Pakštas were among them. However, the image of Poland as an enemy was still prevalent in a large part of society. The 15th anniversary of the Suwalki Agreement was commemorated intensively, in the form of mourning.

3. Even though in the defensive plans of the Lithuanian Army Germany was more frequently viewed as the main enemy and the main defensive forces were directed towards it, diplomatic relations were established only in 1938, after the Polish ultimatum to Lithuania. An experienced officer and diplomat Kazys Škirpa was appointed as the first envoy to Poland, who was renowned as the supporter of the “hard line” towards Poland. Still, a number of his initiatives were a reasonable compromise, but they were cancelled by the Ministry of Foreign Affairs as suggested too early. Nevertheless, both sides made compromises. Poland refused the demand for Lithuania to deny the right to Vilnius and its region, while Lithuania closed the Union for the Liberation of Vilnius, which united the nation in order to regain the capital.
4. After the Munich Conference, the “Appeasement” policy experienced a fiasco, and the power of Germany was gradually increasing. K. Škirpa went to work in Berlin, and J. Šaulys was transferred to Warsaw. This way, the Lithuanian Government attempted to appease Germany and to strengthen its positions in Poland. However, Germany annexed Klaipėda, and Poland suggested only moral help. Because of these reasons, the image of Poland was improving in Lithuania. The visit of the Commander-in-Chief Gen. Stasys Raštikis, who was very popular in society, to Poland in May, 1939 particularly contributed to this. The visit was probably the warmest episode in the Lithuanian-Polish relations during the whole interwar period.

Streszczenie

Zmiana postrzegania Polski przez litewską elitę polityczną w latach 1934–1939 r.

Artykuł analizuje starania elity politycznej Litwy, by zmienić politykę wobec Polski w okresie 1934–1939. Początek tych starań wiąże się z przemianami geopolitycznymi, przede wszystkim z dojściem do władzy w Niemczech narodowych socjalistów w 1933 r. i wkrótce potem podpisanym niemiecko-polskim układem

1934 r. W reakcji na to prezydent Antanas Smetona na nowego ministra spraw zagranicznych wyznaczył Stasysa Lozoraitisa, który nie był negatywnie nastawiony wobec Polski. Oprócz niego za złagodzeniem stanowiska wobec Polski opowiedzieli się znani litewscy działacze społeczni, a po mianowaniu na przywódcę wojska Stasysa Raštikisa w 1935 r. – również wielu wysokich oficerów. Mimo to proces ocieplania stosunków był powolny. W prasie litewskiej poprzez inercję wciąż jeszcze dominowało wyobrażenie Polaka jako wroga, mimo że dyplomaci i oficerowie coraz częściej upatrywali głównego niebezpieczeństwa w rosnących w siłę Niemczech. Elita polityczna powoli zaczęła rozumieć, że Litwa może nie odzyskać Wilna w najbliższym czasie, tymczasem utrata wrót morskich – Kłajpedy – stawała się coraz bardziej realna.

To zaważyło na pierwszych zmianach. W planach wojskowych z 1937 r. jako główne niebezpieczeństwo traktuje się już Niemcy, podnoszona jest też kwestia porozumienia z Polską. Do tego jednak trudno było doprowadzić, zwłaszcza że stosunki między Polską i Litwą zostały nawiązane w sposób nieprzyjemny – jedna ze stron otrzymała ultimatum. Wydarzenie to wywołało na Litwie niemały kryzys moralny i polityczny. Głównym ambasadorem w Polsce mianowano słynącego z twardego kursu wobec Polski pierwszego ochotnika armii litewskiej, oficera i dyplomata, Kazysa Škirpę, wojskowym attaché zaś został zięć prezydenta Antanasa Smetony, pułkownik sztabu generalnego Aloyzas Valiušis. Mimo wszystko K. Škirpa starał się kierować relacje z Polską w stronę konstruktywnej współpracy, przestrzegał polskich kolegów o agresji Niemiec i ich prawdziwych planach. Czasem kierownictwo MSZ musiało gasić inicjatywę ambasadora, sądząc, że społeczeństwo może ją źle zrozumieć. Najlepszym przykładem jest przełożenie wizyty wpływowych polskich polityków w Kownie pod pretekstem nadejścia zimy.

Po konferencji w Monachium w Europie jeszcze bardziej wzmożła się niemiecka groźba. Niemcy zaczęły zagrażać zwłaszcza Kłajpedzie. W interesie Polski nie leżało, by Litwa straciła ten port, co stało się kolejnym przyczynkiem do wzajemnego zbliżenia. W celu złagodzenia nacisku ze strony Niemiec Litwa wysłała do Berlina K. Škirpę, który miał wiele znajomości w wysokich kręgach politycznych Trzeciej Rzeszy, równocześnie, dążąc do wzmocnienia relacji z Polską, przeniosła do Warszawy dyplomata i sygnatariusza aktu Niepodległości z 16 lutego Jurgisa Šaulysa, który znany był jako największy zwolennik naprawy stosunków z Polską. Mimo podjętych starań Niemcy i tak odebrali Litwie Kłajpedę, a do ściślejszej współpracy pomiędzy Litwą a Polską nie doszło. Jednak sympatie litewskiego społeczeństwa, zwłaszcza po aneksji kraju kłajpedzkiego przez Niemcy, wyraźnie przesunęły się w stronę Polski. Widać to było zwłaszcza po tym, w jak pozytywnym świetle przedstawiona została wizyta przywódcy armii litewskiej, cieszącego się dużą popularnością, generała Stasysa Raštikisa w maju 1939 r. – był to bodajże najcieplejszy epizod okresu międzywojennego w stosunkach obu krajów.

Summary

The Change in Attitude of the Lithuanian Political Elite towards Poland in 1934–1939

The present article analyses the efforts of the political elite of Lithuania to change the policy towards Poland in 1934–1939. The beginning of the changes is related to geopolitical changes, first of all, the coming of the National Socialists to power in Germany in 1933 and the German-Polish Agreement in 1934. Reacting to this, President Antanas Smetona appointed Stasys Lozoraitis as the new Minister of Foreign Affairs, who did not have a negative attitude towards Poland. In addition, other famous society members expressed the opinion to soften the attitude towards Poland; after Stasys Raštikis was appointed as the Commander-in-Chief in 1935, a large number of officials supported this opinion. Still, the processes were not changing immediately: the Lithuanian press was still dominated by the image of a Pole as an enemy despite the fact that diplomats and officials saw Germany, which was getting increasingly stronger, as the main threat. The political elite gradually perceived that Lithuania could not regain Vilnius in the nearest future, but there was a real threat to lose Klaipėda, the gate to the sea.

These factors preconditioned the first changes. In 1937, in the plans of the Lithuanian army, Germany was viewed as the main threat, and questions were raised that an agreement with Poland had to be made. It was difficult to achieve this; therefore, the relations were established by an unpleasant way, after the Polish ultimatum. This situation provoked a considerable moral and political crisis in Lithuania. The first Lithuanian Army volunteer, an officer, and diplomat Kazys Škirpa, who was renowned as the supporter of the “hard line” towards Poland, was appointed as the first envoy to Poland, while Aloyzas Valušis, the son-in-law of President Antanas Smetona was appointed as a military *attaché*. K. Škirpa attempted to change the relations with the Polish colleagues towards a more constructive direction and warned them about the aggression of Germany and its real plans. The heads of the Ministry of Foreign Affairs sometimes had to stop the initiatives of the envoy, being afraid that society could understand them in a wrong way. For instance, the arrival of the influential members of the Polish political elite to Kaunas was postponed due to the start of winter, as it was explained.

After the Munich Conference, Germany posed even more threat to Europe, particularly to Klaipėda. Poland was not interested in Lithuania losing the port, and this was one more reason for closer contacts. In order to soften the pressure from Germany, Lithuania sent K. Škirpa to Berlin, as he had many acquaintances among the authorities of the Third Reich. For the sake of strengthening relations with Poland, it transferred the diplomat and the signatory of February 16 Act, Jur-

gis Šaulys, to Warsaw, who was a strong supporter of renewing relations with Poland. Despite this, Germany annexed Klaipėda, while a closer connection between Lithuania and Poland was not created. Still, especially after the annexation of Klaipėda Region, Lithuanian society was much more favourable towards Poland. This was highlighted by the Lithuanian and Polish media, which described the visit of the Commander-in-Chief of the Lithuanian Army General, Stasys Raštikis, who was particularly popular in society, in a very warm way. The visit, which took place in May, 1939, was possibly the warmest episode in the Polish-Lithuanian relations during the whole interwar period.

Bibliography

- Archivum Akt Nowych w Polsce – AAN (Poland's Archive of Modern Records): F.322, b. 16800; F.471, b. 11; F.474, b.170; F.1775, b.1.
- Aleksandravičius E., *Politinių veiksmų realijos ir marginalijos. Lenkų klausimas lietuvių išėivijoje*, „Darbai ir dienos” 2002, Nr 30.
- A. Smetonos kalba pasakyta Lietuvos šaulių sąjungos rinktinių suvažiavime 1938 m. kovo 12 d., „Mūsų Vilnius” 1938, Nr. 7.
- Bukevičius R., *Sulaužytoji priesaika*, „Kardas” 1935, Nr. 21.
- Dėl lietuviybės persekiojimo Vilniaus krašte*, „Trimitas” 1936, Nr. 36.
- Didis Švedų svety* – C. Lindhagenas išvažiavo, „Lietuvos aidas”, 07.31.1934.
- Dirbkime ir toliau savo darbą*, „Mūsų Vilnius” 1938, Nr. 7.
- Janauskas G., *Jėga nėra teisė (1938 m. Lenkijos ultimatumas ir Lietuvos visuomenė)*, „Darbai ir dienos” 2002, Nr. 30.
- Gaigalaitė A., *Stasio Lozoraičio politinė veikla dėl Lietuvos nedalomumo, taikos ir saugumo (1934 06 12–1938 12 05), Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940*, Kaunas 1999.
- Jazavita S., *Diplomatic Activities of Kazys Škirpa, the First Lithuanian Envoy to Poland, March–December, 1938*, “Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2015 (6).
- Jazavita S., *Illusion and Reality of Statehood: the Search for Parallels between the Lithuanian Activist Front and the Organisation of Ukrainian Nationalists*, „Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія” 2017/1 (132).
- Jazavita S., *Pirmosios sovietinės okupacijos dienos K. Škirpos akimis: slaptas Lietuvos diplomato vizitas į Kauną*, „Kauno istorijos metraštis”, nr 16.
- Jazavita S., *The Position of Lithuania in the Japanese-German Relationship: Cooperation between Kazys Škirpa and Hiroshi Oshima in 1935–1939*, „Darbai ir dienos” 2017, Nr. 67.

- Juozas Pilsudskis. Jo kilmė ir jaunystė*, „Rytas”, 05.15.1935.
- Kalėdinės mintys*, „Kardas” 1936, Nr. 24.
- Kariuomenės štabo viršininkas Maskvoje*, „Trimitas” 1936, Nr. 19.
- Kariuomenės vadas gen. Raštikis Varšuvoje*, „Lietuvos aidas”, 05.09.1939.
- Kariuomenės vadas gen. Raštikis Varšuvoje*, „Vakarinis Lietuvos aidas”, 05.09.1939.
- Kas kaltas?*, „Mūsų Vilnius” 1938, Nr. 10.
- Kasparavičius A., *Don Kichotas prieš Prometėją (tarpukario lietuvių – lenkų iracionalioji diplomatija)*, „Darbai ir dienos” 2002, Nr. 30.
- Kasparavičius A., *Katastrofos nuojautos: Lietuvos karinė diplomatija Antrojo pasaulinio karo išvakarėse*, „Karo archyvas” t. 27, 2012.
- Kasparavičius A., *Lietuvos kariuomenė Maskvos politinėse ir diplomatinėse spekuliacijoje (1920–1936 m.)*, [in:] *Lietuvos nepriklausomybei – 80*, Vilnius 1999.
- Kastanauskaitė J., *Lietuvos inteligentija masonų ir paramasoniškose organizacijose (1918–1940)*, Vilnius 2006.
- Laurinavičius Č., *Ką reiškia Lietuvai turėti Klaipėdą?*, „Acta Historica Universitatis Klaipedensis”, vol. 21, Klaipėda 2010.
- Lenkų viltys ir mūsų kelias*, „Mūsų Vilnius” 1938, Nr. 7.
- Lesčius V., *Lietuvos kariuomenės gynybos planai ir priemonės galimai lenkų agresijai atremti 1921–1937 m.*, „Karo archyvas”, t. 28, 2013.
- Lietuvos centrinis valstybės archyvas – LCVA (Lithuania’s Central State Archive): F. 383 ap.7, b.2014,2041,2046,2097; F. 648 ap.1, b.23,54; F. 668 ap.1, b.603; F. 671 ap.1, b.7; F. R-952 ap.1, b.66; F. MK-9 , ap.1, b.6.
- Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius – LNMMBRS (Lithuania’s Martynas Mažvydas National Library Department of Manuscripts). F.15, b.344; F.29, b.1699.
- Lietuvos sūnūs ir dukterys!*, „Mūsų Vilnius” 1938, Nr. 7.
- Lietuvos neutralumo žygis*, „Karys” 1939, Nr. 20–21.
- Marianas Zyndram-Koscalkovskis, Rokiškio krašto muziejaus informacija, <https://www.muziejusrokiskyje.lt/apie-muzieju/ekspedicijos-tyrimai/marianas-zyndram-koscalkovskis>, žiūrėta: 10.13.2018.
- Maršalas Juozas Pilsudskis. Nuo raudonosios vėliavos iki maršalo diktatūros*, „Lietuvos žinios”, 05.15.1935.
- Maršalo Juozo Pilsudskio gyvenimo kelias*, „Lietuvos aidas”, 05.14.1935.
- Mirė maršalas J. Pilsudskis*, „Lietuvos aidas”, 05.13.1935.
- Morley C., *Poland and the Coming of the Second World War. The Diplomatic Papers of A.J. Drexel Biddle Jr., United States Ambassador in Poland 1937–1939*, Ohio State University Press, 1976.
- Motuzas R., *Lietuvos diplomatinis atstovavimas Švedijoje*, Vilnius 2011.
- Narbutas J. V., *Dvarininkija mūsų naujoje literatūroje*, „Mūsų Vilnius” 1938, Nr. 6.

- Petraitytė-Briedienė A., *Lietuvos diplomatinės tarnybos šefas Stasys Lozoraitis (1940–1983)*, Vilnius 2012.
- Pilsudskio darbą tegali pakelti tik milijonai – sako lenkų spauda*, „Lietuvos aidas“, 05.14.1935.
- Politikos apžvalga*, „Karys“ 1934, Nr. 8.
- Raštikis S., *Kovose dėl Lietuvos. Kario atsiminimai*, t. 1, Los Angeles 1956.
- Riomeris M., *Baltijos politinės problemos*, „Kultūra“ 1935, Nr. 8.
- Samulis K., *Mano tautai*, „Trimitas“ 1936, Nr. 35.
- Smetona A., *Tautų santykiai privalo būti tvarkomi teisingumu*, „Mūsų Vilnius“ 1938, Nr. 1–2.
- Suziedėlis S., *Vilniaus klausimas ir lietuvių – lenkų konfliktas ketvirto dešimtmečio krizės ir Antrojo pasaulinio karo kontekste*, [in:] *Lietuva ir Lenkija XX a. geopolitinėje vaizduotėje*, Kaunas 2012.
- Truska L., *Ilgas kelias į Vilnių*, „Kultūros barai“ 2010, Nr. 4.
- Truska L., *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius 1996.
- Turuskas E., *Lietuvos nepriklausomybės netenkant*, Vilnius 1990.
- Vaičenonis J., *Dokumentai pasakoja. Lietuvos kariuomenės vyriausiojo štabo viršininko plk. K.Škirpos Lietuvos kariuomenės vystymo planas*, „Karo archyvas“, t. 21, 2006.
- Žalys V., *Lietuvos diplomatinės tarnybos ir kariuomenės vadovybės sąvoka įtvirtinant Lietuvos valstybingumą 1923–1938 metais*, [in:] *Lietuvos nepriklausomybei – 80*, Vilnius 1999.
- Žlabys J., *Visi keliai veda į Vilnių*, „Mūsų Vilnius“ 1938, Nr. 6.
- Žulys A. A., *Dar kartą 1938 m. kovo mėn. Lenkijos ultimatumo Lietuvai klausimu*, [in:] *Lietuva ir Lenkija XX a. geopolitinėje vaizduotėje*, Kaunas 2012.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2018.006>

Андрій Жив'юк
(Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені Степана Дем'янчука – Рівне, Україна)

Колективні судові процеси над поляками в Рівненській області у 1939–1941 рр.

Słowa kluczowe: „pierwsza sowietyzacja”; Polacy w procesach sądowych; obwód rówieński; sąd cywilny; trybunał wojskowy.

Key words: “the first sovietization”; Poles on trials; Rivne region; civil court; court-martial.

Від початку польської кампанії Червоної армії на території Західної України радянською владою було вжито жорстких каральних методів щодо тих верств польського населення, які трактувались класово ворожими (поміщики, підприємці, торговці, осадники) та контрреволюційними (офіцери, поліцейські, жандарми, чиновники). У перші дні окупації траплялись непоодинокі випадки, коли командири і рядові Червоної армії, члени оперативно-чекістських груп, представники робітничої гвардії, селянських збройних дружин вчиняли самосуди над польськими військовими та чиновниками. Однак досить швидко ця „визвольна стихія” була упроваджена в рамки радянської репресивної системи, апробованої в період масових репресій 1920–1930-х рр., що супроводжували будівництво в СРСР соціалістичного суспільства. Хто і як має карати ворогів першої у світі соціалістичної держави було чітко визначено Політбюром ЦК ВКП(б),

кримінальними кодексами союзних республік і відомчими наказами та інструкціями наркомату внутрішніх справ.

Зауважимо, що теоретики радянського суду розглядали його як „форму розправи”, яка визначалася умовами класової боротьби. У ССРСР було запроваджено поняття „політичної юстиції” як „частини юридичної системи, спеціально створеної чи використаної для придушення політичних противників шляхом застосування правових і протиправних засобів”. Політична юстиція включала уповноважені державою оперативні служби, які займалися виявленням, розшуком, затриманням, дізнанням політичних злочинців, зокрема НКВД і НКГБ, військові трибунали, Військову колегію (ВК) Верховного Суду (ВС) ССРСР, спеціальні колегії республіканських, обласних судів, органи прокуратури, установи з виконання покарань, об'єднані в ГУЛАГ, та позасудові органи („двійки”, „трійки”, Особа нарада тощо)¹.

Переважна частина репресивних заходів періоду вересня 1939 – червня 1941 рр., у тому числі розстріли військовополонених офіцерів та інших „контрреволюційних елементів”, чотири спецпереселенські акції і значна кількість ув'язнень до т. зв. виправно-трудова таборів (ВТТ) були здійснені на основі позасудових рішень Політбюро ЦК ВКП(б), постанов Особої наради при НКВД ССРСР, директив народного комісара внутрішніх справ та рішень „оперативних трійок” УНКВД західних областей УССР.

Водночас, радянська влада намагалась продемонструвати населенню Західної України законність і підставовість своїх дій проти „ворогів народу”, як також маніпулювати масовою свідомістю шляхом підготовки і проведення колективних судових процесів над представниками „соціально чужих” суспільних прошарків і політичними супротивниками. До них влада зарахувала колишніх польських поліцейських, агентів, конфідентів, військовополонених, учасників антирадянського підпілля. Саме вони підлягали ізоляції в таборах та фізичному знищенню.

За нашими підрахунками, з 23 листопада 1939 р. до 14 червня 1941 р. у Рівненській області відбулось 39 колективних (стосовно 3-х і більше осіб) судових процесів за звинуваченням у контрреволюційній діяльності (ст. 54 Кримінального кодексу (КК) УРСР). 435-й військовий

¹ В. Баран, В. Токарський, „Зачистка”: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр., Львів 2014, s. 110–111.

трибунал (ВТ) 5-ї армії Українського фронту (УФ), Військовий трибунал 5-ї армії Київського особого військового округу (КОВО), Рівненський обласний суд розглянули справи щодо 361 особи, 118 (32,7%) з яких були засуджені до вищої міри покарання (ВМП) – розстрілу. Обвинуваченими на 16-ти з 39-ти колективних процесів, що відбулись з 23 листопада 1939 р. до 28 березня 1941 р., були поляки (поліцейські, агенти, конфіденти, військовополонені, учасники антирадянського підпілля). Загальне число обвинувачених на цих процесах склало 124 особи (96 – поляки, 28 – інші), 30 (24,2%) з яких отримали ВМП (4 з яких – українці). У 6-ти випадках ВМП згодом замінено ув'язненням у ВТТ.

Перший великий колективний процес відбувся у Рівному 23–25 листопада 1939 р. 435-й ВТ 5-ї армії УФ під головуванням військового юриста 3-го рангу Кондратенка, члени трибуналу – військовий юрист Дибченко і „товариш” Оліфіренко, розглянув справу щодо звинувачення за ст. 54–13 КК УРСР (боротьба проти робітничого класу і революційного руху) 18-ти осіб, колишніх поліцейських і агентів Клеванської поліційної дільниці, мешканців Рівненського і Костопільського повітів (містечко Клевань, села Грабів, Деражне, Дерев'яне, Новосілки, Сухівці)².

Характерними є особи співробітників держбезпеки, які провадили розслідування у справі. Звинувачення склав 10 жовтня 1939 р. випускник Ленінградської міжрайової школи НКВД, заступник начальника 2-го відділення 2-го економічного відділу УНКВД м. Ленінграда, молодший лейтенант держбезпеки Александр Кучепатов, котрий володів польською мовою (загинув у 1942 р. на фронті). Затвердив звинувачення начальник оперативної групи НКВД м. Рівне, лейтенант держбезпеки Іван Попов³.

Іван Михайлович Попов – ключова фігура в оперативній, агентурній, слідчій роботі, яку провадили органи НКВД щодо польської спільноти на Рівненщині у 1939–1941 рр. З 1936 р. він працював у Ленінградській області, 25 серпня 1937 р. удостоєний знака „Почетный работник ВЧК-ГПУ (XV)”. Зауважимо, що цей знак був заснований наказом ОГПУ 23 листопада 1932 р., присвоювався за „видатні заслуги”, стаж

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), Рівне, спр. П-11286.

³ Ibidem, арк. 212.

служби претендента в органах держбезпеки мав складати не менше 10 р. У вересні 1939 р. І. Попов очолив одну з оперативно-чекістських груп НКВД, надісланих у Рівненський повіт, згодом став начальником Рівненського повітового відділу НКВД, начальником 3-го відділу УГБ УНКВД у Рівненській області, отримав звання старшого лейтенанта держбезпеки. Особливо І. Попов відзначився у агентурному вербуванні жінок, зокрема, дружин польських офіцерів, чоловіки яких перебували в полоні чи ув'язненні. 13 листопада 1939 р. він завербував дружину польського офіцера, майбутню утримувачку конспіративної квартири радянського агента-терориста Ніколая Кузнецова Лідію Лісовську. Л. Лісовська, з якою Попов „подеколи проводив вільний час”, отримала псевдонім „Веселовська”⁴.

Під час слухань у трибуналі обвинувачений Едмунд Кастнер, колишній начальник Клеванської поліційної дільниці, зізнався, що мав 29 інформаторів (по 1–2 у кожному селі). Серед іншого він заявив: „Ніколи не передбачав, що війська РСЧА будуть у Західній Україні. Я був упевнений, що з маленької Польщі буде «Велика Польща» з територією від моря до моря, тобто від Балтійського до Чорного моря”⁵. Поліцейський Болеслав Хіль зазначив: „Було розпорядження забороняти молоді співати пісні і збиратись вечорами... Коли молодь збиралась, я виїжджав у села і розганяв усіх. Співати пісні я не дозволяв”⁶. Поліцейський Болеслав Граніс визнав: „В частині боротьби з розгрому комуністичного підпілля я також виявляв ініціативу, оскільки в цій галузі можна було показати себе на роботі і отримати просування по службі”⁷.

Свідками перед трибуналом виступили колишні члени Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), партії „Сельроб” і комсомолу. Головний свідок – Олександр Гуц – член КПЗУ, був засуджений у Другій Речі Посполитій до 12 р. ув'язнення, у 1939 р. працював заступником голови Тимчасового правління в м. Клевань⁸. Член КПЗУ Іван Тимошук, був засуджений до 10 р. ув'язнення, очолював Клеванську робітничу гвардію⁹.

⁴ Т. Гладков, *Кузнецов. Легенда советской разведки*, Москва 2004, s. 249.

⁵ ГДА СБУ, Рівне, спр. П-11286, арк. 223–224.

⁶ Ibidem, арк. 224.

⁷ Ibidem, арк. 225.

⁸ Ibidem, арк. 235.

⁹ Ibidem, арк. 238.

Член КПЗУ Олексій Юхнич, який до вересня 1939 р. відбував 5-річне покарання, наголосив: „Заходив до колишнього коменданта поліції Кастнера з тим, щоб він дозволив постановку... Кастнер відповів, що він дозволить мені лише в тюрмі сидіти”¹⁰. Ще один член КПЗУ Мефодій Гунько, засуджений до 6-річного ув’язнення, підсумував: „Взагалі Клеванську поліцейську дільницю багато товаришів пам’ятають. Вона своїми жорстокими побоями «славилась» на всю Волинь”¹¹.

У своєму останньому слові колишній очільник поліцейської дільниці Е. Кастнер не вдався до жодного лукавства, сказавши: „Я старий поліцейський служака. Працюючи в поліції, я мав виконувати накази своїх вищих начальників. Безумовно, в розгromі КПЗУ і Комсомолу я виявляв ініціативу, оскільки сподівався за цю роботу отримати підвищення по службі”. Поліцейський Б. Граніс категорично заявив: „Я нічого не буду просити. Свою долю я рятувати не думаю”¹².

Натомість колишній поліцейський агент Зиновій Кондратчук вдався до каяття і самозасудження: „Я негідник, собака, провокатор. Я заслужив велику кару... Звітуючись за свій злочин, я нічого не прошу. Таким, як я, не місце на великій землі Радянського Союзу”¹³.

ВТ визначив для 7-х звинувачених – поліцейських Едмунда Кастнера, Болеслава Граніса, Францишка Кобачинського, Болеслава Хіля, агентів поліції Тихона Козачка, Зиновія Кондратчука, Василя Романухи – ВМП – розстріл з конфіскацією належного їм майна.

Інші звинувачені отримали таке покарання: поліцейський Юзеф Лобода, агенти поліції (конфіденти) Ігнат Крутина, Володимир Гетнер, Андрій і Петро Крижовці, Дмитро Лайко, Михайло Лійко, Устим Максимов, Михайло Півень, Іван Продайко засуджені до 10 р. ув’язнення у ВТТ і 5 р. позбавлення громадянських прав з конфіскацією майна, Німан Пейсах – до 8 р. ув’язнення і 5 р. позбавлення прав з конфіскацією майна. З обвинувачених у справі 6-ти поляків, 11-ти українців і 1-го єврея у віці від 25-ти до 54-ти років винними себе визнали лише Тихін Козачок, Зиновій Кондратчук і Василь Романуха. Саме вони, окрім поліцейських, були засуджені до розстрілу.

¹⁰ Ibidem, арк. 240.

¹¹ Ibidem, арк. 243.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem, арк. 244.

Оскільки 3 жовтня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) надало право військовим радам Українського і Білоруського фронтів „затверджувати вироки трибуналів до найвищої міри покарання по контрреволюційних злочинах цивільних осіб Західної України і Західної Білорусії та військовослужбовців колишньої польської армії”¹⁴, вирок затверджено постановою Військової ради КОВО 9 січня 1940 р.¹⁵ Варто зазначити, що до її складу у січні 1940 р. входили командуючий округом, командарм 2-го рангу Семен Тимошенко, член Військової ради, дивізійний комісар Сергій Кожевников, член Військової ради, секретар ЦК КП(б)У Микита Хрущов.

Засуджені до ВМП були розстріляні 5 лютого 1940 р. у Рівному комендантом УНКВД у Рівненській області, молодшим лейтенантом держбезпеки Петром Клімчуком у присутності начальника 1-го спецвідділу УНКВД, лейтенанта держбезпеки Моїсея Резницького та виконуючого обов'язки обласного прокурора Холодова¹⁶. Комендант П. Клімчук був основним виконавцем вироків у Рівному в 1939–1941 рр., включно з розстрілами 22 червня 1941 р. Як зазначає дослідник процедури розстрілів у ССРСР у 1920–1930-х рр. Алексій Тепляков, з точки зору чекістів, добрий начальник тюрми чи комендант – це була штучна посада, яка вимагала людини загартованої і перевіреної¹⁷. Очевидно, що таким виконавцем, який „фізіологічно переродився в автомат смерті і вбивства”¹⁸, був П. Клімчук.

Водночас, комендантські відділи не були монополістами у виконанні смертних вироків. У чекістів взагалі вважалось добрим тоном виконувати вироки саме тому слідчому, який вів справу. Вважалось, що такий порядок підвищує відповідальність за результат розслідування. Особиста участь у стратах була своєрідною посвятою в чекісти. Навіть керівні співробітники органів НКВД постійно практикувались у стратах.

Показовою щодо цього є справа, яку 12 грудня 1940 р. розглянув ВТ КОВО, засудивши сімох польських мешканців міст Львів і Дубно

¹⁴ В. Баран, В. Токарський, *op. cit.*, s. 114.

¹⁵ ГДА СБУ, Рівне, спр. П-11286, арк. 252.

¹⁶ *Ibidem*, Контрольно-наглядова справа, арк. 8.

¹⁷ А. Тепляков, *Процедура: исполнение смертных приговоров в 1920–1930-х годах*, Москва 2007, s. 23.

¹⁸ *Ibidem*, s. 36.

як учасників антирадянської повстанської організації. Четверо з них – Лех-Юрій Вітковський, Владислав Дзядур, Стефанія Курцвайль, Броніслав Монковський – отримали вирок у вигляді ВМП – розстрілу. Вирок виконали у Києві 26 березня 1941 р. начальник 2-го відділу НКГБ УССР старший лейтенант держбезпеки Цветухін та начальник внутрішньої тюрми НКГБ УССР старший лейтенант держбезпеки Нагорний¹⁹. У 1944 р. той самий Фьодор Цветухін, уже в чині полковника і начальника УМГБ у Рівненській області, входить до керівного ядра операції „Сейм”, покликаної „остаточно вирішити польське питання” в західних областях УССР²⁰.

Щодо начальника 1-го спецвідділу УНКВД у Рівненській області М. Резніцького, то нам відомий лише один акт від 27 березня 1941 р., підписаний ним як безпосереднім виконавцем смертного вироку над Михайлом Гордіюком²¹. В інших віднайдених актах він фігурує як ключовий свідок розстрілів. Це, однак, не може виключати його ролі в якості виконавця у випадках, за які нам невідомо. Пізніше М. Резніцький досяг значного кар’єрного росту в органах НКВД, отримав звання майора держбезпеки, працював заступником начальника 1-го спецвідділу НКВД УССР, був нагороджений орденом Червоної Зірки і Червоного Прапора²².

Фігуранти справи, засуджені до ув’язнення у ВТТ, були звільнені з-під варти у період з 29 серпня до 16 грудня 1941 р., відповідно до угоди „Сікорського – Майського” і Указу Президії Верховної Ради ССРСР від 12 серпня 1941 р. Лише один з них – Дмитро Лайко – помер 22 жовтня 1940 р. у таборі в Комі АССР.

Реабілітацію засуджених у справі Клеванського поліцейного відділу здійснила прокуратура Рівненської області у січні 1993 р. Цікаво, що в одній з довідок була вказана така підстава для неї: „На час скоєння злочину Хіль Б.Й. був громадянином Польщі, він не підпадав під юрисдикцію ССРСР”²³.

¹⁹ ГДА СБУ, Рівне, спр. П-6274, Контрольно-наглядова справа, арк. 256, 263, 269, 275.

²⁰ *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, т. 6: *Operacja „Sejm”. 1944–1946*, Warszawa–Kijów 2007.

²¹ ГДА СБУ, Рівне, спр. П-6155, арк. 199.

²² І. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, Книга друга, Київ 1994, s. 514–515.

²³ ГДА СБУ, Рівне, спр. П-11286, арк. 299.

Аналогічною до Клеванської може правити справа „Сарненського відділення 2-го відділу польського Генерального штабу”, резидентом якого у 1934–1939 рр., як вважали слідчі, був Микола Ткачук. Решту 16 фігурантів справи – мешканців м. Сарни і с. Доротичі Сарненського району – слідство іменувало конфідентами „двійки”. Серед них знаходимо 3-х поляків, 9-х українців, 2-х євреїв, 2-х білорусів, 1-го росіянина, які, очевидно, співпрацювали не стільки з „двійкою”, як з „дефензивою”.

Справа розслідувалась УНКВД у Житомирській області, звинувачувальний висновок за ст. 54–11, 54–13 КК УССР підписав заступник начальника цього УНКВД, лейтенант держбезпеки Ворона, частина заарештованих утримувались у Житомирі, частина – у Рівному²⁴.

З огляду на те, що 15 січня 1940 р. нарком юстиції ССРСР М. Ричков і голова ВК ВС ССРСР В. Ульріх звернулися до ЦК ВКП(б) і СНК ССРСР з пропозицією передати справи про контрреволюційні злочини обласним судам та військовим трибуналам з наступним затвердження розстрільних вироків у Москві, а не у військових радах фронтів (округів)²⁵, справу розглядав Рівненський облсуд у засіданні 27–30 вересня 1940 р., ухваливши вирок: Станіслав Богінський, Орест Міліщук, Микола Ткачук засуджені до ВМП – розстрілу з конфіскацією майна, Адольф Анжан, Станіслав Бранде, Євдоким Гребенюк отримали 10 р. ув’язнення у ВТТ і 3 р. позбавлення прав з конфіскацією майна, Микола Величук, Янкель Пришкульник – по 8 р., Костянтин Грабовецький – 7 р., Шимон Вайсблат – 6 р., Федір Добринський, Олексій Коржан, Георгій Малярчук – по 5 р., Іван Славінський – 4 р. ВТТ. Сергій Кондуш і Костянтин Сухобоков судом виправдані, Володимир Остапенко помер 1 вересня 1940 р. у в’язниці № 1 м. Рівне під час слідства. Вік засуджених, виправданих і померлого – від 18 до 51 року.

Вирок щодо засуджених до ВМП виконано 4 лютого 1941 р. у Рівному²⁶. Частина засуджених звільнені з-під варти у вересні 1941 – лютому 1942 рр., Є. Гребенюк помер 23 липня 1941 р. в ув’язненні, доля решти залишається невідомою.

Іншою, значнішою групою справ, що розглядались на судових процесах 1940–1941 рр., були ті, що пов’язувались з антирадянською,

²⁴ ГДА СБУ, Рівне, спр. П-15648, т. 2, арк. 179–190.

²⁵ В. Баран, В. Токарський, *op. cit.*, s. 129.

²⁶ ГДА СБУ, Рівне, спр. П-15648, т. 2, арк. 325.

у тому числі організаційною, діяльністю. Кістяк польського націоналістичного підпілля в Західній Україні був найперше репрезентований Союзом збройної боротьби (*Związek Walki Zbrojnej* – ЗВЗ), як також Польською організацією військовою (ПОВ), Легіоном незалежності Польщі (ЛНП) та ін. Не дивлячись на втрати, польські національні формування від початку 1940 р. розгорнули активну діяльність з підготовки збройного виступу, що був запланований на весну того ж року.

Дещо ослаблював підпілля конфлікт між ЗНЗ-1 і ЗНЗ-2, який пояснюється політичними розбіжностями: лідери ЗНЗ-1 дотримувалися переважно ендецьких поглядів, а ЗНЗ-2 належали до табору підсудчиків. Обидві організації намагались встановити стосунки з українськими політичними колами, відповідно з петлюрівцями і митрополитом А. Шептицьким.

Поряд із відзначенням зробленого польським антирадянським підпіллям, варто зазначити, що вже з другої половини 1940 р. його діяльність в західних областях УРСР була фактично паралізована. Командуючий польським підпіллям у радянській окупаційній зоні полковник Л. Окулицький визнавав, що „робота польських підпільних організацій нічого не варта, оскільки вони достатньо відомі радянській контррозвідці. Умови конспіративної роботи дуже важкі, Загалом можна сказати, що дії гестапо у порівнянні з діями НКВД є просто дитячою грою”²⁷.

Окремими здобутками польського підпілля в Галичині стали спроба повстання у Чорткові в січні 1940 р. та організація терористичного акту в ніч з 7 на 8 липня 1940 р. на території водного басейну будинку Червоної армії Львівського гарнізону під час гуляння командного складу, у результаті якого вбито 3 і поранено 27 осіб²⁸. На терені Волині на такі акції польське підпілля не спромоглося. Дослідниця Тетяна Самсонюк підсумувала це таким чином:

Відразу після вторгнення Червоної армії на територію Західної України в середовищі польських громадських, професійних та військових органі-

²⁷ *Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939–1941*, Кн. 2, Варшава–Москва 2001, s. 1180.

²⁸ *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 3: *Polskie podziemie 1939–1941: Od Wołynia do Pokucia*, Cześć pierwsza, Warszawa–Kijow 2004, s. 564–593, 1116–1169.

зацій утворилися ізольовані конспіративні структури, керовані місцевими активістами, головною метою яких було протидіяти радянському окупаційному режимові. Однак можна констатувати, що їхня діяльність... характеризувалася низькою ефективністю, зумовленою потребою централізованого управління й об'єднання зусиль усіх наявних нелегальних організацій²⁹.

Однією з основних причин невдач, яких зазнало польське антирадянське підпілля, стала репресивні акції з боку органів НКВД-НКГБ. За даними 1-го спецвідділу НКВД СРСР восени 1939 – травні 1941 рр. в західних областях УРСР було арештовано понад 22 тис. поляків³⁰.

Так, 11–12 липня 1940 р. Рівненський облсуд розглянув справу щодо звинувачення за ст. 54–2, 54–11 КК УРСР 9-ти учасників польської антирадянської організації в с. Янова Долина Костопільського району. У результаті Богдан Вержбовський, Мар'ян Зарембський засуджені до 10 р. ув'язнення у ВТТ, Стефан Батор – до 5 р., Станіслав Кшищик, Юзеф Макульський – до 3 р., Юзеф Кшищик – до 1 р., Ян Заводзяк – до 8 місяців примусових робіт, Генріх Варих і Вацлав Тимчук звільнені за недоведеністю злочину³¹. Ув'язнені, вік яких коливався в межах від 18 до 30 років, вийшли на волю в період з 28 серпня 1941 р до 9 квітня 1942 р.

24–26 серпня 1940 р. у Рівненському облсуді слухали справу про діяльність молодіжної антирадянської організації „Легіон незалежності Польщі”, до якої входили 8 мешканців м. Рівне. Організатора групи Тадеуша Станьчика засуджено до ВМП – розстрілу з конфіскацією майна, однак ВК ВС СРСР замінила йому ВМП на 10 р. ув'язнення. Михайло Волинський, Чеслав Кайпус, Болеслав Луковський за ст. 54–2, 54–11 КК УРСР також отримали по 10 р. ВТТ, Мар'ян Подлецький, Януш Сенкевич – по 8 р., Григорій Гонецький – 6 р., Андрій Ремаркевич – 4 р. Хлопці мали вік від 16 до 19 років, на волю вийшли з 30 серпня до 20 грудня 1941 р.³²

²⁹ Т. Samsoniuk, *Ocaleni od zapomnienia: polskie antysowieckie podziemie*, „Monitor Wołyński” 2016, nr 2, s. 7.

³⁰ О. Горланов, А. Рогинский, *Об арестах в западных областях Украины и Белоруссии в 1939–1941 гг.*, [в:] *Исторические сборники „Мемориала”*, вып. 1: *Репрессии против поляков и польских граждан*, Москва 1997, с. 88, 89, 104, 105.

³¹ ГДА СБУ, Рівне, спр. П-10448.

³² ГДА СБУ, Рівне, спр. П-13297.

4 листопада 1940 р. лінійним судом Ковельської залізниці у м. Сарни засуджено за антирадянську агітацію (ст. 54–10 ч. 1 КК УССР) Едварда Ячевського (10 р. ув'язнення), Олександра Даниловця (8 р.), Володимира Сорочинського (7 р.). Звільнені 3–4 вересня 1941 р.³³

13–15 листопада 1940 р. Рівненський облсуд ухвалив вирок стосовно 15-ти членів організації ЗВЗ, яка діяла в містах Рівне, Здолбунів, містечку Мізоч, селі Глинськ Здолбунівського повіту. Трьом засудженим за ст. 54–2, 54–11 КК УССР до ВМП – Станіславу Бонку, Владиславу Кендзерському, Антону Лукаржевському – Президія ВС ССРСР дарувала життя, замінивши розстріл на 10 р. ВТТ. Такий само термін покарання отримали Вітольд Бідаковський, Степан-Михайло Гурняк, Леон Роговський, Генріх Соколовський, 8 р. належало провести в ув'язненні Ядвізі Войнаровській, Вікентію Держбіцькому, Юзефу Загороднику, 7 р. – Лонгвину Боханьчику, Тадеушу Ковальському, 6 р. – Ядвізі Загурській, 5 р. – Галині та Ізабеллі Печкіс³⁴. Про цих та ряд інших учасників польського антирадянського опору опубліковані нариси та спогади у часописі „Монітор Волинський”³⁵.

28 листопада 1940 р. у Рівненському облсуді за антирадянську агітацію (ст. 54–10 ч. 1 КК УССР) покарані мешканці с. Борове Рокитнівського району Юзеф Бучинський – 10 р. ВТТ, Фелікс Ганушевич, Мечислав Доманський – 8 р., Емерік Заруцький – 7 р.³⁶

14 грудня 1940 р. Рівненський облсуд ухвалив, на підставі ст. 54–2, 54–11 КК УССР, ВМП щодо двох керівників антирадянського підпілля в м. Рівне – Станіслава Зентари і Вітольда-Здіслава Лазурека. Третій підсудний – Євген Мясковський – отримав 8 р. ВТТ³⁷. Звинувачувальний висновок від 6 листопада 1940 р. затверджений заступником начальника УНКВД у Рівненській області старшим лейтенантом держбезпеки Мастіцьким³⁸.

С. Зентара працював ксьондзом-законоучителем у Рівному з 1908 р. На початку березня 1940 р. зв'язався з колишнім полковником поль-

³³ ГДА СБУ, Рівне, спр. П-15476.

³⁴ ГДА СБУ, Рівне, спр. П-13213.

³⁵ А. Radica, *Stanisław Bąk: los harcerza*, „Monitor Wołyński” 2016, nr 16, s. 4–5; *Wspomnienia Zygmunta Wirpszi z Wołynia, Syberii i Kazachstanu*, „Monitor Wołyński” 2018, nr 5, s. 7; nr 6, s. 6; nr 7, s. 12–13; nr 8, s. 7; nr 9, s. 12–13.

³⁶ ГДА СБУ, Рівне, спр. П-15597.

³⁷ ГДА СБУ, Рівне, спр. П-13212.

³⁸ *Ibidem*, арк. 355–360.

ської армії Тадеушом Маєвським, який прибув з Варшави із завданням створення на території колишнього Волинського воєводства антирадянської повстанської організації – ЗВЗ³⁹.

ВМП затверджена ухвалами ВС УССР від 8 лютого 1941 р. і ВС СССР від 31 березня 1941 р., „приведена до виконання” комендантом УНКВД П. Клімчуком 8 квітня 1941 р.⁴⁰ Відмітимо, що у розслідуванні справи брав участь І. Попов, який звертався до УНКВД у Волинській області з клопотанням про організацію очних ставок між Т. Маєвським і С. Зентарою.

7 січня 1941 р. ВТ КОВО розглянув справу щодо звинувачення польських військовополонених та пов'язаних з ними жителів сіл Божкевичі і Мошків Млинівського і Острожецького районів у антирадянській пропаганді (ст. 54–10 ч. 1 КК УССР). Поляк Генріх Марковський і українець Антон Козак були засуджені до ВМП, котру ВК ВС СССР замінила на 10 р. ув'язнення. Інші обвинувачені – Ян Завацький, Іван Васюк отримали 5 р. ВТТ, Григорій Шпартюк – 3 р.⁴¹

15 січня 1941 р., Рівненський облсуд виніс ухвалу щодо членів польської націоналістичної організації, мешканців міст Дубно і Крем'янець. Двоє з них – Броніслав Румель і Мар'ян Шнайдер – отримали за ст. 54–2, 54–11 КК УССР ВМП з конфіскацією майна. Юзеф Лейс і Броніслав Шевчик покарані 10 р. ув'язнення, Ядвіга Траутман і Вікентій Хмелевський – 6 р.⁴²

17–18 січня 1941 р. у Рівненському облсуді слухалась чи не найрезонансніша справа, пов'язана з діяльністю ЗВЗ у м. Рівне. Перед судом стали 14 осіб, 3 з яких засуджені до ВМП – керівники організації, власник кінотеатру „Новий світ” Казимир і власник тютюнового магазину Ян Язвінські, поштовий службовець Георгій Крюгер⁴³. Вирок щодо них виконано комендантом УНКГБ П. Клімчуком 10 червня 1941 р. Службовець фірми „Зінгер” Адам Вагнер, власник продуктових магазинів Ольгерд Вірпша, ветфельдшер Владислав Слівінський, Матвій Жалнерчик, Юзеф Копитяк, Сигізмунд Сочінський, Юзеф-Броніслав Яніцький засуджені до 10 р. ув'язнення кожен. Перукар Фелікс Га-

³⁹ Ibidem, арк. 357.

⁴⁰ Ibidem, арк. 399.

⁴¹ ГДА СБУ, Рівне, спр. П-5812.

⁴² ГДА СБУ, Рівне, спр. П-13122.

⁴³ ГДА СБУ, Рівне, спр. П-15162, т. 1–3.

лас, Ян Триба отримали 8 р., механік Рівненського млина Мечислав Куліковський, Антон Мацієвський – 6 р. ВТТ. Найстаршому з них – Ю.-Б. Яніцькому – було 65 років, він помер у таборі 12 січня 1942 р., наймолодшому – М. Куліковському – 22 роки. Засуджені вийшли на волю у період з 28 серпня 1941 р. до 12 лютого 1942 р.

Члени ще однієї підпільної організації, яка діяла в м. Рівне – ПОВ, стали перед Рівненським облсудом 13 лютого 1941 р. Організатор групи Тадеуш Пара засуджений до ВМП з конфіскацією майна, Георгій Кулеша і Сигізмунд Чайковський – до 10 р. ВТТ, Леонард Зелінський – до 8 р., Ірена Герасимович – до 6 р., Олена Ковальська – до 5 р.⁴⁴

13 березня 1941 р. ВТ 5-ї армії КОВО у Рівному засуджені за антирадянську агітацію військовополонені-поляки, які утримувались у м. Броди – Роман Хмелевський (покараний 7 р. ВТТ), Мартин Чехович – 6 р., Ян Куцнер – 5 р.⁴⁵

Через 5 днів, 18 березня 1941 р., той самий ВТ 5-ї армії КОВО розглянув справу за звинуваченням у створенні антирадянської організації мешканцями міст Рівне і Острог. Мар'ян Ковалевський засуджений до ВМП, Софія Остроменська – до 10 р., Ірена Зелінська – до 8 р. ув'язнення. Жінок звільнено 20 вересня 1941 р., М. Ковалевського розстріляно 8 вересня 1941 р. (ВМП затверджена ВК ВС СРСР на чолі з В. Ульріхом)⁴⁶.

Ці люди виготовляли фальшиві документи для виїзду в Німеччину, слухали по радіо виступ з Франції генерала Владислава Сікорського, в якому він закликав поляків до відновлення Польської держави⁴⁷. Окрім того, С. Остроменська була секретним співробітником 3-го спецвідділу УНКВД у Рівненській області, який очолював І. Попов, але з діючої агентури виключена як двурушниця і зрадниця⁴⁸. Цікаво, що розслідував справу Ніколай Разуваєв, який у 1944 р. повернувся у Рівненську область і закінчив тут свою кар'єру на посаді уповноваженого КГБ у Гошанському районі у чині підполковника держбезпеки.

28 березня 1941 р. Рівненський облсуд ухвалив вирок щодо працівників і агентів Рівненської розвідувальної пляцувки № 8. Двоє співро-

⁴⁴ ГДА СБУ, Рівне, спр. П-12404.

⁴⁵ ГДА СБУ, Рівне, спр. П-5875.

⁴⁶ ГДА СБУ, Рівне, спр. П-10727, Контрольно-наглядова справа, арк. 215.

⁴⁷ Ibidem, арк. 225.

⁴⁸ Ibidem, арк. 230.

бітників „двійки” – Тадеуш Крушевський і Сигізмунд Петровський – засуджені до ВМП (вирок виконано 22 червня 1941 р.), Владислава Михневич отримала 6 р. ув'язнення у ВТТ⁴⁹.

Очевидно, що наша реконструкція не є завершеною, оскільки маємо переконання, що ряд колективних судових розправ стосовно поляків у період „першої радянзації” на Рівненщині залишилися поза нашою увагою. Водночас, проведене дослідження дало можливість систематизувати й проаналізувати інформацію про жертв і виконавців радянського терору в Рівненській області у 1939–1941 рр.

Streszczenie

Zbiorowe procesy sądowe przeciwko Polakom w obwodzie rówieńskim w latach 1939–1941

Integralną częścią „pierwszej sowietyzacji” Ukrainy zachodniej w latach 1939–1941 stały się represje polityczne, które miały na celu izolację w obozach i fizyczną eksterminację warstw społecznych, uznanych przez władze sowieckie za społecznie obce, oraz tłumienie zorganizowanej opozycji ze strony jej przeciwników. Jednym z elementów politycznego terroru były zbiorowe procesy sądowe przeciwko byłym polskim policjantom, agentom, powiernikom, jeńcom wojennym, członkom podziemia antyradzieckiego, co jest przedmiotem rozważań w tym artykule.

Summary

Collective trials on Poles in Rivne region in 1939–1941

Political reprisals, which was directed to isolation and physical discrimination of the stratum of society, which were regarded by Soviet authorities as social outsiders and suppression of organized opposition from its opponents became a component of “the first sovietization” of Western Ukraine. One of the elements of political terror became collective trials on former Polish policemen, agents, confidants, war prisoners, members of anti-soviet underground which is the subject of this article.

⁴⁹ ГДА СБУ, Рівне, спр. П-16049.

Bibliografia

I. Źródła

Галузевий державний архів Служби безпеки України, Рівне (ГДА СБУ, Рівне), спр. П-5812.

ГДА СБУ, Рівне, спр. П-5875.

ГДА СБУ, Рівне, спр. П-6155.

ГДА СБУ, Рівне, спр. П-6274.

ГДА СБУ, Рівне, спр. П-10448.

ГДА СБУ, Рівне, спр. П-10727.

ГДА СБУ, Рівне, спр. П-11286.

ГДА СБУ, Рівне, спр. П-12404.

ГДА СБУ, Рівне, спр. П-13122.

ГДА СБУ, Рівне, спр. П-13212.

ГДА СБУ, Рівне, спр. П-13213.

ГДА СБУ, Рівне, спр. П-13297.

ГДА СБУ, Рівне, спр. П-15162, т. 1–3.

ГДА СБУ, Рівне, спр. П-15476.

ГДА СБУ, Рівне, спр. П-15597.

ГДА СБУ, Рівне, спр. П-15648, т. 1–2.

ГДА СБУ, Рівне, спр. П-16049.

Держархів Рівненської обл., ф. П-400, оп. 1, спр. 4.

Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939–1941, ред. З. Гаевничек и др., Варшава–Москва 2001.

Wspomnienia Zygmunta Wirpszi z Wołynia, Syberii i Kazachstanu, „Monitor Wołyński” 2018, nr 5, s. 7; nr 6, s. 6; nr 7, s. 12–13; nr 8, s. 7; nr 9, s. 12–13.

Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych, t. 3: *Polskie podziemie 1939–1941: Od Wołynia do Pokucia*, wyb. i oprac. J. Szapował, J. Tucholski, cz. 1, Warszawa–Kijów 2004.

Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych, t. 6: *Operacja „Sejm”. 1944–1946*, wyb. i red. W. Chudzik et al., Warszawa–Kijów 2007.

II. Opracowania

Баран Володимир, Токарський Василь, „Зачистка”: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр., Львів 2014.

Білас Іван, *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, Книга друга, Київ 1994.

- Гладков Теодор, *Кузнецов. Легенда советской разведки*, Москва 2004.
- Горланов О., Рогинский А., *Об арестах в западных областях Украины и Белоруссии в 1939–1941 гг.*, [в:] *Исторические сборники „Мемориала”*, вып. 1: *Репрессии против поляков и польских граждан*, Москва 1997.
- Тепляков Алексей, *Процедура: исполнение смертных приговоров в 1920–1930-х годах*, Москва 2007.
- Radica Aleksander, *Stanisław Bąk: los harcerza*, „Monitor Wołyński” 2016, nr 16, s. 4–5.
- Samsoniuk Tetiana, *Działalność Związku Walki Zbrojnej – I na Rówieńszczyźnie*, „Monitor Wołyński” 2017, nr 21, s. 6–7.
- Samsoniuk Tetiana, *Ocaleni od zapomnienia: polskie antysowieckie podziemie*, „Monitor Wołyński” 2016, nr 1, s. 6–7; nr 2, s. 6–7.
- Wnuk Rafał, *„Za pierwszego Sowietą”. Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939–czerwiec 1941)*, Warszawa 2007.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2018.007>

Inga Stepukonienė

(Vilnius University – Kaunas Faculty –
Institute of Language, Literature
and Translation Studies)

**The change of person's
identity in the diaries
of Baltic writers in exile:
Zenta Maurinia's *Trimties
tragizmas* (“Exile tragedy”)
and Jurgis Savickis' *Žemė dega*
 (“The ground is burning”)**

Kluczowe słowa: rodzaj pamiętnika; zmiana tożsamości; maski; Zenta Maurinia; Jurgis Savickis.

Keywords: diary genre; identity change; masks; Zenta Maurinia; Jurgis Savickis.

Diary is a reflection of time

Diary is a distinctive genre. According to Vytautas Kubilius, the diary text is a journey into us¹, dominated by psychological self-awareness, tension of the thought process, specificity of sensory impression, authentic spiritual atmosphere. It is a sincere and open dialogue between the writer and himself, in which the past experiences add to the essence of survival, leading to a higher level of self-awareness. The inside story of the diary is the development of a personality, self-development and self-education,

¹ V. Kubilius, *Tautinė literatūra globalizacijos amžiuje*. Kaunas, VDU, 2003, p. 156.

as evidenced by the diaries of Jean-Jacques Rousseau, Janis Rainis and others.

Zenta Maurinia's diary book *Tremties tragizmas*² and Jurgis Savickis' diary novel *Žemē dega*³ are not so much the stories of personality formation, but the stories of changes in their identities, existential changes and search for new positions of being. As is characteristic of the diary genre, attributed to the documentary literature, the vivid chronology of the narrative, the restoration and assessment of events are taking place in them.

Zenta Maurinia (1897–1978) is one of the most famous women of all time in Latvia. According to I. Stepukoniene, the daughter of a well-known Latvian doctor received a good education. She finished gymnasium, knew several foreign languages. At home, she was surrounded by intellectual atmosphere: her parents were music, literature and art lovers. She read works by various foreign writers, was interested in art and philosophy, art history, music, personalities of famous artists of the world and played the piano. Though Zenta became disabled in her childhood (she did not walk and sat in a wheelchair), this strengthened her spirit. Instead of being annoyed, she was steadfastly pursuing scientific heights. In 1934, Zenta Maurinia graduated from the University of Latvia and began to write a scientific dissertation. Having defended it, she became the first female Doctor of Philology in Latvia. Already in her youth, Zenta was well acquainted with the intellectual ideas of Western Europe. Wide literary and cultural interests and scientific aspirations distinguished her from others in the scientific world of that time in Latvia. Abundant articles on topical issues of society, cultural history and literary studies allowed her to be regarded as one of the most talented researchers of that time. In addition to analytical philosophical articles, hermeneutic studies, essays about the most famous writers of the world and Latvian literature and art, which she wrote while traveling in a wheelchair across many Western European countries (Italy, France, Spain, Switzerland, Germany; *Dostojevskis: viņa personība, mūža*, 1933; *Ziemeļu temas un variācijas*, 1938, etc.) (Dostoevsky: personality and life; Northern themes and variations, etc.), make up a major part of her intellectual and creative activities. Maurinia is a famous novelist who created the novel *Dzīves vilciens*, 1941 (Life Trains). The experiences of various cultural activities were reflected in Maurinia's letters, philosophical essays,

² Y. Maurinia, *Tremties tragizmas*, Vilnius: Pasvirēs pasaulis, 2007.

³ J. Savickis, *Žemē dega*, t. I–II, Chicago: Terra, 1956.

publicist articles, conversations with friends, acquaintances, but especially in her diaries, which she wrote intensively and in which everything was reflected beginning with moral records, comments on the books she had read, fragments of the meetings with famous personalities and ending with reflections on political themes⁴.

Like Zenta Maurinia, Jurgis Savickis (1890–1952) was a man of European mentality. He was a famous modernist writer of pre-war Lithuania who was well-known for his innovative stories *Šventadienio sonetai* (Holiday Sonnets), 1922, which shook the world of the Lithuanian literature of that time with the attempt to actualize Western urban worldview and new structures of artistic representation of prose. Savickis was also a Lithuanian diplomat who worked in foreign embassies at that time: in Denmark, in 1919, later in Finland and Norway. In 1927–1929, he worked for the Lithuanian Ministry of Foreign Affairs; in 1930–1937, he was once again appointed a diplomat in the Scandinavian countries and in 1938, he became a representative of Lithuania in the League of Nations in Geneva. According to I. Stepukoniene, he was a polyglot, fluent in several foreign languages, travelling and expanding his cultural horizon in France, Germany, Austria, Czechoslovakia; he was acquainted not only with Lithuanian, but also with European high society: famous politicians, public and cultural figures. Savickis was well acquainted not only with the cultural processes of Western Europe, but also with the backstage life of the countries. He was a modern personality in which subtly coincided a *character*, who is actively involved in the society life, moving in the vortexes of political events, and a reflective *observer* of everything, an analyst of phenomena and facts, evaluator, interpreter, what's happening transferring through the prism of his individual perception and making sense of it in the pages of his book⁵.

Both writers, finding themselves in the West during the war and post-war years, intensively wrote diaries consciously striving to capture the peculiarity of the period: Maurinia, feeling a mission of an intellectual to change the world, and Savickis, in the voice of an intellectual to openly testify to everybody what was happening behind public history curtains, to analyze the forms of a rapidly changing world. Seeing remarkable changes

⁴ I. Stepukonienė, Tarp dokumento ir istorijos: Z. Maurinios „Tremties tragizmas“ ir J. Savickio „Žemė dega“, „Žiemgala“ 2017, No. 2, p. 2.

⁵ I. Stepukonienė, op. cit., p. 17.

in European life, he writes a diary novel, the hero of which he becomes himself, the witness of authentic events and facts⁶. The attention of both Baltic writers is centered on dramatic cataclysms of the mid-20th century and finding himself in them a man of a small nation, havoc caused by the war, world order messing chaos. The war changes the life of these intellectuals and destroys previous identities. In their eyes, collapse the national states, Lithuania and Latvia, which, according to Vytautas Kubilius, with great enthusiasm were created by interwar intelligentsia⁷. Zenta Maurinia perceives the loss of a state as a personal tragedy. Diplomat Jurgis Savickis also falls into desperation.

The **purpose** of this article is to review the change in personality identity in the diaries of two Baltic writers, Zenta Maurinia and Jurgis Savickis.

The **object** of the work is Zenta Maurinia's diary *Tremties tragizmas* and Jurgis Savickas' diary novel *Žemė dega*.

Methods: biographical, analytical interpretive, descriptive, comparative, textual criticism.

Collapse of the authority of “I”: the loss of the former existential context and positions

Zenta Maurinia and Jurgis Savickis' diary texts perfectly reflect how the existential, social and political situation of a man of a small nation changes during the war: although he wants to live calmly in his own country and his own nation, to serve his country and his family, however, against his will, he is involved in the political conflicts of great powers and is forced to become not an observer of the war, but the participant in it, and to live his only life not according to the possibilities he chooses, but according to the situations imposed by other people, when his only desire is often the wish to survive, to remain alive or to satisfy the minimum needs of his existence. The man ceases to be the master of his life. He is deprived of his home, family, work, traditional landscape, ethnic, linguistic environment, ordinary social community, and the whole harmony of previous life collapses. The changed external circumstances determine the changes in the personality's psychological life: the break-up of a previous identity, the

⁶ Ibidem.

⁷ V. Kubilius, op. cit., p. 156.

gradual collapse of the personal authority of "I" begins. Crisis is coming to life: anxiety, fear, desperation alternating with a cynical laugh.

A characteristic feature of Maurinia's diaries is the constant observation of her consciousness and assessment of the situation, comparing it with the situation in the past. Her war and postwar diaries are like an attempt to answer the question of who I am now, what I have become, what emigration really means – the forced loss of homeland, home, relatives, native environment. In the background of political cataclysms, to a forced emigrant arise the new, up to now unknown social, ethical, moral and existential issues, which mark the new human condition and different situation. This forces him to look for a new identity, show the new personality's efforts to perceive himself in that "gap of time, which begins as soon as we leave our homeland and continue living abroad"⁸.

Maurinia sees the war through the man's of culture eyes. Already in the first pages of the diary we see chaos and confusion: the crowds of refugees on the roads of Latvia, pillars of dust going up to the sky, and the groans of scared people. All of the sudden a man becomes a fugitive, acquires a new identity, is forced to feel emotions of the nomad into the unknown. The writer and her husband find themselves in Sweden and try to settle there. This is very difficult: war refugees, despite the fact that they are educated and famous people in their own country, are not needed by anyone. The troubled feelings of the refugee change into the state of a culturally marginalized person. In the background of war-torn Europe, a person feels that he has lost his authority, his core of existence, all vital and life-connecting links. "All the threads of life were cut off. I saved myself, but I was dead, because life is rich in relationships. I was and was not at the same time. Life in Riga was as if not lived. Hours turn into days, my nerves are burning, it hurts me, and I am feeling as if my skin has been peeled off"⁹.

The diary speaks in a voice of a person who has lost everything and is suffering. The storyteller suffers from terrible solitude, forced isolation, characteristic human condition, when there is a lack of an earlier society with which she could share her spiritual experience. The diary remains the only way to assert herself, to give a meaning and to testify to the previously recognized spiritual attitudes and values, to compensate for the lack of cre-

⁸ I. Globienė, *Asmenybės identiteto paieškos fotografijoje ir dienoraštyje*, "Gimtasis žodis" 2003, No 3, p. 9.

⁹ Y. Maurinia, op. cit., p. 14.

ation. At the same time, the significance of the meaning of every day and an opportunity to emphasize existentially important spiritual discoveries become significant.

Both writers are spiritually shocked by the brutality of hostilities and events, nowhere allowing the cultural man, the European intellectual, to feel comfortable and well. “The war is not a gigantic metabolism in humans, not a process of purification, but a result of human foolishness and short-sightedness”¹⁰, wrote Maurinia. According to I. Stepukonienė, in her diary she pays much attention to the war, the world’s largest destruction, which brought unprecedented violence and suffering to Europe. She not only writes about her own experience, but records everything she has read in newspapers or other periodical documents, the painful histories of the 20th century, thus revealing the spiritual and cultural diagnosis of the time. In Landskrona, Sweden, a Dutchwoman who is seated next to the writer’s bed, a Russian zone refugee, tells how she was twenty times raped overnight; a former Latvian legionary, a young blonde boy, cannot continue his studies at the university, as when he opens a book, every time he sees the picture of the French beating the captured men, who rejoiced that they fell into the hands of non-Americans: twenty-seven of them were hospitalized the same evening, twenty of which died; in Maurinia’s diary one after another follow horrific fragments of the stories, reflecting the helplessness of a personality of an individual against the external forces¹¹.

Having arrived in France and unable to return to his homeland, former Lithuanian diplomat Jurgis Savickis acquires a farmstead and names it Ariogala after his birthplace. There he plants an orchard and during the war nurtures a rose garden. He was a representative of a high society, a person of high ethics, an aristocrat of the spirit, to whom was alien any, even elemental deformation of existence, and the war was the result of the collapse of democracy. Shortly after, the troops were flocking past his Ariogala, the front lines changing and the cannons firing. His diplomatic service ended. The Lithuanian diplomat, who is recalled and has no political power to act, is suffering that his diplomatic career in the West has become an illusion¹². It is also difficult for him to put up with the situation that as an individual and subject of history he cannot change anything in a meaningless war;

¹⁰ *Ibidem*, p. 55.

¹¹ I. Stepukonienė, *op. cit.*, p. 17–18.

¹² *Ibidem*, p. 18.

he is suffering from uncertainty about the future of his own, of his native country and of the whole of Europe. The changed life takes away all the previous opportunities and freedoms. First of all, the elementary household amenities. With each passing day the diplomat's conditions of life become worse. In his diary, Savickis complains that he is running short of ink and notebooks, and neither in Nice nor Monte Carlo for any money he cannot get even the worst quality paper; it is only from time to time in the restaurant that it is possible to steal a paper tablecloth.

Maurinia is starving in Sweden. Savickis is also starving, because in France the meat is beyond reach; in the diary he painfully admits that "only the remains of his former bourgeois stomach are left"¹³. The earlier self-esteem of emigrants in the diaries is changed by the reflections of the critical existence, a clear feeling of the collapse of the authority of "I". Both the former diplomat and university lecturer are experiencing exclusivity: due to the loss of previous positions in the homeland and in the world, due to strained circumstances and lost artist status. Maurinia also because of her illness as she is not able to get out of a wheelchair. The works show that the true identity of a person during the war and postwar years is being lost in a foreign country; having left his natural environment, a man cannot be himself, acting like the previous "I". Adapting himself to external circumstances, the elementary daily routine, which turned into insuperable barriers, pressure, he is forced to put on other masks.

The everyday life and new environment make it more difficult for a disabled emigrant. In the rented room, Maurinia pours a cup of coffee onto the parquet. Being alone she cannot clean the floor and horror-struck awaits the hostess, who could ask the refugees to leave for that. When she somehow manages to wipe the floor with her only blouse, she realizes that she will have nothing to wear. Renting an apartment not on the ground floor, the writer loses the natural opportunity to move: when there is no lift in the house, it is difficult to bring a wheelchair to the yard, this requires several men. And what is more, when she manages to go to a park belonging to an institute and for a short time to enjoy the greenery of the trees, get warm in the sun and admire the tulips – it is a great spiritual recovery from dramatic bombing and seeing the images of the war – the watchman is suspiciously watching the strangers, making it clear that they are not desirable here. That evening Maurinia writes, "There are two groups of words

¹³ J. Savickis, *Raštai*, t. I, Vilnius: Vaga, 1990, p. 377.

that suit our situation: 1. homeless, lawless, rootless, sleepless, meaningless, hopeless, etc. ad infinitum; 2. anxiety, ignorance, insecurity, misfortune, misery, etc.”¹⁴

For a war emigrant writer it is also difficult because of the loss of previous creative opportunities: in the left house there remains a comfortable desk and a chair, so the back does not ache; a natural panoramic view through the window, inspiring even in the most challenging moments. And the most important thing is the feeling of security and tranquility, a guarantee of creativity. “I am torn off from everything that is necessary for a creating person. It is said that the homeland of the poet is the world. Yes, the world, but not the expelled person’s destiny”¹⁵. For a writer in another country it is difficult to create not only because of the onset of an inner anxiety. In the post-war years, she has to deal with the difficult problems of publishing her works: in Latvia her books had a great success, but in emigration she has to correspond with at least thirty publishing houses in Sweden, Germany, Switzerland and America, trying “to sow the seeds of hope”, but, according to her, the “grain getting into the cage turn into the dust and the negative answer strikes like a fist on the face”¹⁶. Maurinia’s work about Russian classic Fyodor Dostoyevsky waits in the publishing houses for a long time, until finally the publishers are demanding a shorter text and eventually refusing to publish it. Such an answer is particularly painful, as the issue of royalties, which is directly related to the survival of a person, becomes of paramount importance in the life of the emigrant. The disabled woman can earn money by writing, giving lectures and private literature lessons. She writes articles and teaches students. Every day, the feeling of not belonging, that accompanies the emigrant, is growing stronger. An entry appears in the diary: “The foreign land oppresses, the foreign land throttles, the foreign land is becoming more and more alien”¹⁷. Such a condition is also noted by Savickis. He does not read newspapers as he tries to disassociate himself from the unpleasant experiences; he is interested only in the events in Finland, which in his opinion “has saved Lithuania, Latvia and Estonia”¹⁸. And the distressing personal situation is even more

¹⁴ Y. Maurinia, op. cit., p. 51.

¹⁵ Ibidem, p. 79.

¹⁶ Ibidem, p. 53.

¹⁷ Ibidem, p. 54.

¹⁸ J. Savickis, *Žemė dega*, p. 56.

dramatized by the more complicated fate of the acquaintances, first of all of his friend Finnish diplomat Holsti, who bears malice against the whole world and wants to cry because his country is in terrible danger, and no one is in a hurry to help the Finns. The diplomat's son, who has been fighting for a long time, is in hospital, and his wife is somewhere far away in the mountains¹⁹. In Mikhail Bakhtin's terms, this is a valuable architectonic division of the world into *me* and *the others*²⁰.

Crisis masks: among joy, longing and despair

According to I. Globienė, the two authors have a painful effect, the life "between": "between one country and another, between several cities, between lost home and temporary shelter, between hunger and its suppression²¹, between everyday fear, anxiety and the hour of calmness, between shooting, ruins and the sun shining for a short time, a neutral space". Between the intense creative process and the inability to write a word, between Western culture and their linguistic environment. "According to the researcher, this 'between', which was supposed to be temporary, eventually extends and turns into an endless constancy"²². Therefore, in the long run, the personality identity changes, taking on a certain role²³. Dissociated herself from the world, Maurinia analyzes various works and writes letters to well known people. The feelings of a representative of agrarian culture change the proud identity of a representative of the aristocratic state: in France, Savickis ploughs the land, in his own homestead plants trees, takes care of berry shrubs and vegetables. He grows roses and every day spends a lot of time in his rose garden. This agricultural imperative helps him for a long time; throughout the entire book, the story of this non-vanishing, not weakening archetypal connection of a Lithuanian with the land continues. "My farmer's instinct is in fullness. I cannot refrain", writes the former Lithuanian representative in the West²⁴. "My only love and the last

¹⁹ I. Stepukonienė, op. cit., p. 10.

²⁰ M. Bakhtin, *Autorius ir herojus*, Vilnius: Aidai, 2002, p. 82.

²¹ I. Globienė, op. cit., p. 10.

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

²⁴ I. Savickis, op. cit., t. I, p. 7.

love is my garden. Only trees, shrubs and flowers help me. Let them grow well [...] It is a too philistine idea to live in a small house and not to see anything else. Ridiculous! The garden is the whole world. You only need to be able to hear and see how the grass is growing. My dreams are just the garden”²⁵. In the mind of the author, the garden equates to the meaning of Paradise. Vegetables, garden, flower beds are the things that make it possible to forget the war and harmonize the existence (“For me, coming back from the vegetable garden at the seaside, everything is so steady in the world, because we, farmers, want only to live and work in our gardens”²⁶). Suddenly this is lost; both emigrants become poor. The soul of the intelligent gets the feeling of a poor, unfortunate person; he realizes that the hour is approaching when he has to survive a new state: what it means to go to the others begging. The diary is a genre that is characterized by an open, “naked” subject’s response to reality. Maurinia and Savickis’ diaries reflect the painful feelings of the emigrant, their loneliness, which can be survived only through the literary narrative of the tragedy. “Soon, it seems, there will be only one thing left – these notebooks [...] The notebook now serve for everything: my home, garden, homeland. Which I am missing very much. Which is so far away, that native land”²⁷, wrote Savickis. According to him, the diary is a place where, where air castles are being built. Because these are the very buildings in the world, everything else is falling and disappearing, and this is especially true now “when there is no safe place in the world left”²⁸. The diary becomes a participant in the conversation, gaining the meaning of the supportive and stimulating dimension of the spirit. It is obvious that at that time the writer does not create any other works; the documentary chronicle of his life’s experiences and events becomes the most important.

Even in the most difficult moments Savickis remains an individualist with his authentic spiritual world. In the most dramatic situations it is alien to him the extreme subjectivity and open demonstration of his feelings: sometimes skepticism is replaced by slight irony, the writer’s characteristic anxious wit of the spirit, aristocratic pride, feeling of his human value, never allowing spiritual capitulation, is heard. Savickis’ diary novel re-

²⁵ Ibidem, p. 31.

²⁶ Ibidem, p. 281.

²⁷ Ibidem, p. 172.

²⁸ Ibidem.

tains characteristic of his prose extravagance of content and style, which is reflected in the real fragments of life: the shabby trousers in the evening are placed under the mattress in order to be pressed until morning as the former diplomat wants to keep up with the French pensioners walking in the streets, even in the time of war wearing ironed trousers, clean, though very old clothes. After a long forced hiding due to the frontline fighting Savickis returns to his Ariogala and is very surprised finding everything in place, most importantly four champagne bottles on the table and his note "Water the garden!" written to the soldiers who could come by chance to his house²⁹. The mood of humor, irony and farce are still characteristic of the writer and helps him to keep the vital spiritual positions.

The situation of emigrants becomes more dramatic: every day from the left homeland or places of emigration horrible news about countrymen reach them. Maurinia's friend, famous Latvian actress Ana Akmentinia, who played Antigone in the Latvian opera, is deported to Siberia. Once, both of them in Riga listened to the Brahms piano concerto No. 1 in D minor played by famous pianist Claudio Arrau. Now Ana is in Siberia, where snow blizzard is the only concert she can listen to. When the natural connection to the normal environment is lost, the non-recognition of "I" in another environment forces the writer to rhetorically ask: "Is the higher level of isolation of the soul possible? You are forced to play the hypocrite while you are abroad. If you want to live, you need to get used to depersonalized 'how do you do?'"³⁰ The elder Savickis' son and his wife are sent to the German concentration camp in Kaunas, while the younger one disappears without a trace. The writer dreams of them at night, but in the diary he tries to stay calm, as if fleeing from painful experiences. No letters come from Lithuania, no one can tell him about what is going on in his homeland. Savickis is afraid to ask his acquaintance, the German Consul General in Geneva, in order not to harm them. "Under the German rule is the same like under the Bolshevik rule. You have nightmares, are not able to sleep, remembering your people, home and Lithuania"³¹. Jurgis Savickis is expecting financial support from the US-based support funds for compatriots and one day learns that this support, one and a half thousand litas, is received by much less deserved officials, so with a heavy heart, he borrows

²⁹ Ibidem.

³⁰ Y. Maurinia, op. cit., p. 102.

³¹ I. Savickis, op. cit., t. II, p. 45.

from one of them several thousand francs to make a living. While in Italy, the loss of the authority of “I” is accentuated by the continuing questions of the Italian neighbours to the former diplomat concerning the end of this war tragedy, but a homeless and unfortunate former minister who has been thrown out of the political arena and is watching the events from the side, has hardly anything to say. Existential isolation forces to stay with the brothers of a similar fate, so he visits the unfortunate person like he himself, an ill colleague, the Latvian diplomat, shares with him not only the thoughts of the past, but also the last available food. On the eighteenth of November they celebrate together Latvia’s Independence Day. Later on, Savickis has the opportunity to move to Denmark, the motherland of his wife and to buy a small farm. However, that prospect does not make him happier. Staying alone at home overwhelmed by despair Savickis writes in his diary,

I felt so lonely and old. I cook my dinner and I say to myself: stay away from the razor. This is not a youthful bravura.

These empty rooms. The dinner products frizzle in the pan. It would seem that everything is bright and lovely at home. No! I feel a physical fear not to harm myself. As to a weak-willed child: do not look at the surface of a quiet well that it would not to drag you in! And so everything really grows in the soul³². The war has sweat me, now I am empty

– admits he³³.

According to him, it is childish to expect something could help a man at that time, for example, the turned on radio; all the consequences of the war, both psychological and material, and longing, loneliness, are universal. The writers treat the prevailing sense of alienation among people as a natural outcome of catastrophic twentieth-century events. Analytically assessing the war and observing the changed nature of his character, Savickis states that the war of his times, which has changed since the wars of the ancient knights and bold-spirited men, tires out the civilians, they turn into skeletons, without the wealth and any resources, and become the stuffed pieces of the museums. Until they put an end to their life³⁴. Such

³² Ibidem, p. 100.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem, p. 138.

people are unlikely to have the normal communication, a natural tone of mutual understanding. Like Savickis, in her diary *Maurinia* also creates a background full of despair, in which no human connection seems to be possible. This results in endless longing for the previous existential context and human relations.

Cultural rehabilitation strategies

An important accent of the emigrant's existence, reflected in the constantly written diaries, is an attempt to get out of apathy, seek new identities, spiritual identity with the world, and connect his existence with a familiar cultural context.

Zenta *Maurinia's* and Jurgis Savickis' personalities are characterized by a particularly prominent intellectuality and at the same time an attempt to activate intellectual interests. The book gave them the opportunity to change something, diversify their day. Savickis reads memoirs of the Italian diplomat Daniele Vare, analyzes the experience of great European politicians who have survived various peripeteias of their existence; from the broadest existential context the diplomatic jokes, brilliant experiences of the life of the political elite impress him most of all; he as if tries to identify himself with a free and careless existence, to follow in his mind the lost idyll of existence. The descriptions of Duhamel's trips to America, diaries of Hans Cristian Andersen, which he likes to read, change the psychological climate in his soul. Moreover, on the pages of his notebooks, he repeats this famous writer's personal stories and fragments of life that are most trapped in his consciousness, became the object of reflections. Even not very significant facts of the famous Dane's daily life become important to Savickis, and he writes emotional comments on them. The famous writer irritates him by his constant anxiety, morbid sensitivity, which eventually turns into neurotic fear and intense suspicion. Savickis is excited about the openness of Andersen, his efforts to describe his illness, and the extraordinary ability of the Danish people to understand the great genius, the wish to bow to his talent in various ways. The writer is particularly touched by the fact that the king himself comes to the sick Andersen's apartment and silently sits down on his bed. For *Maurinia*, the book, reading is also an existential necessity without which no day can pass: ancient Greek poetry, Aeschylus and Sophocles, Heine's, Goethe's, Rilke's, Holderlin's, Blok's

poetry, Thakur's, Scandinavian, Russian prose, especially Turgenev's and Tolstoy's. She reads everywhere: in the park, on the balcony of the rented apartment, on the terrace of the house, in the sunlight, at night. These are the dearest to her hours that make it possible to quell the hunger of the soul, to come into contact with the unfading light of the great thought of the world, to constantly maintain interrelation and consolidate the spiritual identity with the intellectual world. During the war and postwar moments, when the faith of a person in any truths and values is lost, Maurinia demonstrates openly the identity and attitude of a "spreader of culture", the person who lives according to the earlier moral and ethical norms, and clearly takes the side of a high level of civilization and culture. Even during the darkest hours, she studies the works of Western philosophers and writers, does not cease to be interested in the world of art, painting, and music, give lectures on these subjects and writes articles. Her mind is full of thoughts, creative ideas about the great creators of Western Europe, social contacts with famous people still alive. The "bookish" acquaintances are constantly complemented by close contact searches. The writer spends many hours writing letters to various artists of that time. So her diaries are a mosaic of never-ending connections and famous names. Maurinia communicates with Swedish writer Elina Wegner, poet Karl Erik af Geijerstam, Italian Hans Karosa. She feels the need for communication and exchange of views and ideas. This is the pursuit of an erudite personality even in the most difficult circumstances to remain in immutable spiritual positions, to spiritually be with those who give light to the world, who create what is the most beautiful in it. A daily, immediate and continuous dialogue with such personalities is an existentially important thing, the most reliable foundation of existence. Maurinia values only intellectual existence and conversation. Therefore, she is intensively creating. To her readers, she opens up the Europe's intellectual kaleidoscope, a uniquely perceived and experienced space of art, music and literature. The wish to put all this in words determines the content and stylistics of this autobiographical narrative. In her diary, Maurinia discusses the articles by Benedetto Croce, who emphasized the immanent experience of the spirit. She is glad she has found a philosopher who believed in the spirit as a religion, who regarded art as higher than science, valued beauty for its usefulness, linked art with life and explained the secrets of its life. She thinks of Hemingway, who wrote that the one who left his native land cannot write anything good, and of the mysteries of the personalities and creativity of Dostoevsky, Tolstoy,

Shakespeare, Goethe, Strindberg, Mann, zestfully tells about Dante's, Michelangelo's, Da Vinci's masterpieces, Mozart's, List's, Prokofiev's, Swedish composer Stenhamer's music. The book is the best friend of her life, constant companion. Leaving her home, she takes the most favourite of them. It is difficult for her to obtain books in libraries in foreign cities; on the other hand, she does not like the books from the library because "the borrowed books hardly soften the famine of the heart, just like borrowed friends"³⁵, you cannot underline anything and they need to be returned at a set time. Her favorite books must always be on her shelves, accessible, reread anew. In reality, Maurinia has lost everything: home, people and things she loved. The books allow her to experience that what she cannot experience in life, the way to escape from the environmental chaos and nihilism felt in society, possibility to remain in the world of her own values and meanings, in the system of still yet not destroyed hierarchy of values, where opposite moral black/white poles are not intertwined and have not lost their true meanings. In the words of V. Kubilius, it is an opportunity to bar the existence in the vitally important field³⁶ of art and creation, and to keep it separate from the environment of brutal egoism. "The great works of art awaken the thought: the world should look like this if everything was properly organized. I am taken to a beach of soft white sand. A dry, fragrant pine forest, the heath full of pine forest sounds. I become the people I love"³⁷. In Maurinia's texts "the pulsation of visual energy"³⁸ is felt. Unlike Savickis, who is restrained in a manly way, she speaks feeling deeply. It is an attempt to penetrate into the deepest spheres of the soul, to consider the subjects of human conscience, morality and ethics, seeking a permanent motivation for her existence, the core centre, "I", her spiritual essence. "It is too late for me to be what I am, but the empty environment empties that courage"³⁹, she writes, persuading herself to create.

The greater the silence surrounds me, the faster the sentences are written. When Cassado plays Scarlatti, it makes the impression that the butterflies sing this sonata. Even more beautiful than g-major is sonata in D minor. Clear sadness

³⁵ Y. Maurinia, op. cit., p. 43.

³⁶ V. Kubilius, op. cit., p. 162.

³⁷ Ibidem, p. 57.

³⁸ V. Kubilius, op. cit., p. 40.

³⁹ Y. Maurinia, op. cit., p. 100.

suggests the highest level of personality development. When you suffer hard fate, love it, and the thorns will disappear⁴⁰.

This unfolds the deep core of the personality: the author's extreme sensitivity to the environment, painful waves of the soul and the ongoing struggle of *alter ego*. At the same time, this means that "the writer has already become a lyrical subject. Here the diary oversteps documentality and take a form of art⁴¹. Separate fragments of such a diary can be regarded as literary works that are separated from the narrative of their own destiny, because the topic as if touches everyone: everyone can recognize the universal situations of human existence"⁴². In Zenta Maurinia's diaries such speaking is characteristic of her, sounds intimately. Many entries remind of the essay, especially the philosophical topics: about the meaning of human life, the spiritual development of mankind, social, psychological and artistic phenomena. In her diaries, Marinia attaches great importance to humanity; she writes about sensitivity, indifference and cruelty.

The personalities of the writers are excellent examples of the nobility of human soul. Maurinia is unconditionally supporting all those calling on her, patron and teacher of many people. Savickis, when the family finds the opportunity to have a better livelihood, gives shelter a dark-skinned Spanish-looking boy. Though the new adoptive parents have a lot of trouble with him, the child provides a lot of family warmth to the man and woman: for many hours *he* rocks him in his arms, tries to calm him, dances attendance on him, *she* from the old diplomat's shirt sews new baby clothes, caresses him. According to the writer, *a poetic life*⁴³ begins to both of them, a real spiritual strategy for the rehabilitation of humane people, enabling him to recover the beginnings of true humanity.

Conclusion

The turmoil of war that caused the authors to find themselves in a foreign country determines the loss of personal and social positions: of their

⁴⁰ Ibidem, p. 57.

⁴¹ Ibidem, p. 11.

⁴² Ibidem.

⁴³ I. Savickis, op. cit., t. II, p. 187.

home, native country, linguistic environment, work and creative activities, personal status. It causes a deep crisis in their souls: desperation, changes in mood, resignation and even the idea of suicide. The personality in war and post-war Europe feels deprived of rights, having lost all the bases of free life. The drama of personality is deepened by the facts of war-caused confusion, chaos and cruelty that are difficult to go through for a European intelligent, who cannot change anything. Living "between" – between one country and the other, between several cities, between lost home and temporary shelter, between hunger and short-term satiation, between daily fear and brief respite, between shooting and silence – in the long run reinforces the change of the identity of an individual and forces him to take some role. In Savickis' soul, the strong imperative of a child of agriculture wakes up, inspiring to work in the garden; Maurinia analyzes the works of world literature and writes letters to well known people. In the diaries of both Baltic intellectuals appear important strategies for cultural rehabilitation, as if allowing to bring back the true beginnings of humanity: they both become supporters and helpers of other people, they constantly read books, thus striving to remain on the high spiritual horizon of Western civilization.

Streszczenie

Zmiana tożsamości osobowości pisarzy bałtyckich przebywających na wygnaniu, odzwierciedlona w ich pamiętnikach: *Tragizmas Zenty Maurinia* („Tragedia wygnania”) i *Žemė dega Jurgisa Savickisa* („Ziemia płonie”)

Artykuł opisuje zmianę tożsamości osoby, odzwierciedloną w pamiętnikach dwóch pisarzy bałtyckich, Zenty Maurinii i Jurgisa Savickisa, napisanych w okresie powojennym, kiedy autorzy przebywali na przymusowej emigracji. Zenta Maurinia była pierwszą kobietą na Łotwie, pisarką i badaczką kultury, która uzyskała stopień naukowy doktora filologii. Jurgis Savickis był znanym litewskim dyplomatą międzywojennym, który pracował w ambasadach ojczystego kraju w Skandynawii i we Francji, oraz był autorem licznych prac prozatorskich, zmodernizował narrację litewską i potwierdził nowe trendy w prozie. Dzienniki przedstawicieleli tych dwóch narodów bałtyckich, Maurinii i Savickisa, napisane na emigracji, odzwierciedlają podobne problemy. Widzimy załamanie się osobowości, różne formy kryzysu, który ludzie zaczynają odczuwać, ponieważ utracili to, co było dla nich ważne: ojczyznę, dom, środowisko językowe, stanowiska pracy i pozycje twórcze oraz status osobisty. Jednostka nieustannie równoważy radość i rozpacz,

cierpienie i rezygnację. Dramat osobowości pogarsza zamieszanie wojenne, chaos i przejawy okrucieństwa, które są trudne do zaakceptowania dla europejskich inteligentów, niemogących nic zmienić. Życie „pomiędzy” – między jednym krajem a drugim, między kilkoma miastami, między utraconym domem a tymczasowym schronieniem, między głodem a krótkotrwałym zaspokojeniem, między codziennym strachem i krótkim wytchnieniem, między strzelaniem a ciszą – pogłębia zmianę tożsamości jednostki i zmusza ją do przyjęcia pewnej roli. W duszy Savickisa budzi się silny imperatyw dziecka chłopskiego, lubiącego prace rolnicze; Maurinia analizuje dzieła światowej literatury i prowadzi korespondencję ze znanymi osobami. W pamiętnikach bałtyckich intelektualistów prezentowane są ważne strategie rehabilitacji kulturowej. Starają się oni być użyteczni i pomocni dla innych ludzi, czytają książki, dbają żeby utrzymać się na wysokim duchowym poziomie cywilizacji zachodniej.

Summary

The change of person's identity in the diaries of Baltic writers in exile: Zenta Maurinia's *Trimties tragizmas* ("Exile tragedy") and Jurgis Savickis' *Žemė dega* ("The ground is burning")

The article describes the change in the identity of a person, reflected in the diaries of two Baltic writers, Zenta Maurinia and Jurgis Savickis, written during the post-war period in forced emigration. Zenta Maurinia was the first woman in Latvia, a writer and cultural researcher, who was awarded the academic degree of the Doctor of Philology. Jurgis Savickis was a famous interwar Lithuanian diplomat who had worked in Lithuanian embassies in Scandinavian countries and France and was the author of numerous prose works, had modernized the Lithuanian narrative and validated new prose trends.

The diaries of the representatives of these two Baltic nations, Maurinia and Savickis, written in emigration, reflect similar problems. There we see a collapse of personality, various masks of the crisis that people start wearing because they have lost their previous positions: native land, home, linguistic environment, work and creative positions, and personal status. The individual constantly balances joy and despair, suffering and resignation. The personality drama is exacerbated by the confusion of war, chaos and manifestation of atrocities that are difficult to go through for the European intelligent who cannot change anything. Living "between" – between one country and the other, between several cities, between lost home and temporary shelter, between hunger and short-term satiation, between daily fear and brief respite, between shooting and silence – in the long run reinforces the change of the identity of an individual and forces him to take some

role. In Savickis' soul, the strong imperative of a child of agriculture wakes up, inspiring to work in the garden; Maurinia analyzes the works of world literature and writes letters to well known people. In the diaries of both Baltic intellectuals appear important strategies for cultural rehabilitation, as if allowing to bring back the true beginnings of humanity: they both become supporters and helpers of other people, they constantly read books, thus striving to remain on the high spiritual horizon of Western civilization.

Bibliografija

- Bachtin M., *Autorius ir herojus*, Vilnius: Aidai, 2002.
“Gimtasis žodis” 2003, No 3.
Kubilius V., *Tautinė literatūra globalizacijos amžiuje*, Kaunas: VDU I-kla, 2003.
Mauriņa Z., *Dostojevskis: viņa personība, mūža*, Rīga 1933.
Mauriņa Z., *Dzīves vilciens*, 1941.
Maurinia Z., *Tremties tragizmas*, Vilnius 2007.
Mauriņa Z., *Ziemeļu temas un variācijas*, Rīga 1938.
Savickis J., *Šventadienio sonetai*, Berlin 1922.
Savickis J., *Raštai*, t. I, Vilnius: Vaga, 1990.
Savickis J., *Raštai*, t. II, Vilnius: Vaga, 1990.
Savickis J., *Žemē dega*, t. I–II, Chicago: Terra, 1956.
“Žiemgala” 2017, Nr. 2.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2018.008>

Olga Jastrzębska
(Uniwersytet Wrocławski)

**Rozpad ZSRR i jego
konsekwencje w postaci
rekonstrukcji oraz
modyfikacji więzi łączących
Rosję z państwami
obszaru poradzieckiego**

Słowa kluczowe: rozpad ZSRR; przestrzeń postsowiecka; W. W. Putin; diaspora rosyjska; rosyjska polityka zagraniczna.

Keywords: collapse of the USSR; post-Soviet space; W. W. Putin; Russian diaspora; Russian foreign policy.

Jedną z najbardziej charakterystycznych cech, reprezentatywnych dla podmiotów egzystujących na arenie międzynarodowej, są ciągle zmiany ich statusu, wyrażające się w istnieniu wielu procesów, często bardzo różniących się od siebie. Zmiany te mają miejsce na niejednakowych polach, na których realizowane są stosunki o charakterze politycznym, społecznym, ekonomicznym lub wojskowym. Do tych modyfikacji zaliczyć można przesunięcia granic, zawieranie sojuszy militarnych lub tworzenie ugrupowań integracyjnych.

Przekształceniami, które można zaliczyć do przytoczonych przesunięć granic, są wszelkie zmiany dotyczące kształtu państwowego terytorium, jak łączenie lub też rozpad państw. Każda taka transformacja powodowała określone skutki, np. powstanie nowych organizmów państwowych oraz

wytworzenie między nimi konkretnych relacji, konstytuujących wzajemne stosunki. W wielu wypadkach relacje te polegały na modyfikacji dotychczas istniejących więzi. W zależności od polityki państw, powstałych w wyniku procesów rozpadu, koneksje te mogły ulec różnego rodzaju przeobrażeniom, których przykładem może być ich wzmocnienie lub rozluźnienie.

Niniejszy artykuł ma za zadanie odpowiedzieć na pytanie, czy rozpad Związku Radzieckiego (ZSRR) – proces mogący wydawać się początkiem końca Rosji na arenie międzynarodowej, pozwolił na odtworzenie oraz zrewidowanie znaczenia powstałych na gruncie radzieckim więzi. Czy i w jaki stopniu relacje te zostały później umocnione? Jak powiązania te mogły wpłynąć na próby odtwarzania silnej pozycji Rosji w przestrzeni poradzieckiej i w konsekwencji na arenie międzynarodowej?

Analiza powyższego zagadnienia oparta będzie na przedstawieniu Rosji oraz wchodzących niegdyś w skład ZSRR republik jako swoistego systemu, którego poszczególne elementy są ze sobą wzajemnie skorelowane i wspólnie tworzą całościowy obraz zjawiska. Jego części składowe egzystują na różnych, często bardzo odmiennych od siebie polach (kulturowym, społecznym, gospodarczym). Każde z nich będzie poddane analizie, by w podsumowaniu pokazać kompleksowy obraz konsekwencji rozpadu ZSRR w postaci podtrzymywanych oraz wykorzystanych ponownie więzi.

Rozpad Związku Radzieckiego i jego konsekwencje

Rozpad ZSRR, mający miejsce w 1991 r., był jednym z najważniejszych wydarzeń drugiej połowy XX w. Demontaż państwa radzieckiego był ogromnym szokiem dla społeczności międzynarodowej z powodu upadku jednego z dwóch supermocarstw kontrolujących politykę światową. Proces ten był wydarzeniem wielkiej wagi, gdyż najważniejsze czynniki, dzięki którym państwo to odgrywało istotną rolę w dziejach świata, jak silna armia, rozległe terytorium oraz spajająca imperium ideologia, uległy destrukcji.

Terytorialnie Związek Radziecki był największym państwem istniejącym na kuli ziemskiej, posiadającym obszar wynoszący 22 400 000 km². Jego prawną następczyni, czyli Federacja Rosyjska, odziedziczyła znacznie okrojone terytorium, o powierzchni 17 100 000 km². Zmiany dotknęły każdego przejawu funkcjonowania rozwiązanego państwa, w tym jego

ekonomię. Jako przykład wskazać można spadek dochodu narodowego: w 1991 r. był on mniejszy o 13% od jego odpowiednika z 1990 r. Kolejną ilustracją może być zmniejszenie obrotów w handlu zagranicznym, które wynosiły o 42,5% mniej w 1991 r. niż w 1990 r.¹ Innym aspektem problemów Rosji, wywołanych rozpadem ZSRR, był kryzys demograficzny, będący pokłosiem problemów ekonomicznych przejawiających się na gruncie społecznym m.in. wysokim bezrobociem². O ile w 1950 r. Związek Radziecki był czwartym pod względem zaludnienia krajem na świecie, o tyle od końca lat 80. XX w. można obserwować stały spadek liczby ludności. W latach 1993–2015 liczba mieszkańców Rosji zmniejszyła się z 149 do 144 mln³. Poprzez upadek ZSRR blisko 50% dotychczasowej populacji wspomnianego państwa znalazło się poza granicami nowo powstałej Federacji Rosyjskiej⁴. Rozwiązanie państwa radzieckiego spowodowało powstanie wielkiej rosyjskiej diaspory w byłych republikach, liczącej około 17 mln ludzi⁵.

Skutki rozpadu ZSRR były widoczne nie tylko na polu politycznym i gospodarczym, lecz przede wszystkim społecznym. W społeczeństwie rosyjskim doszło do powstania tzw. syndromu postimperialnego, czyli tęsknoty za utraconą mocarstwowością. W przeprowadzanych od 2003 r. ankietach aż 34% Rosjan uważało, iż ich kraj powinien na arenie międzynarodowej posiadać status wielkiego mocarstwa. Pod koniec 2008 r. zdanie to podzielało aż 37% respondentów. Na początku drugiej dekady XXI w. połowa mieszkańców Rosji definiowała swoją tożsamość jako radziecką, czyli *de facto* imperialną⁶.

¹ E. Berkowska, E. Czerwińska, H. Rasz, *Ekonomiczne skutki rozpadu ZSRR dla gospodarki polskiej – podstawowe zagadnienia*, Kancelaria Sejmu – Biuro Studiów i Ekspertyz, 1993, nr 127, s. 1.

² K. Przybyła, *Rosja wobec wewnętrznych wyzwań i zagrożeń w najbliższych latach*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2012, nr III–IV (23–24), s. 129.

³ C. Chelala, *Public Health: Russia is sick*, <https://www.theglobalist.com/russia-public-health-alcoholism/>, 13.06.2018.

⁴ A. Legucka, *Postrzeganie przestrzeni jako bariery modernizacyjnej Rosji*, [w:] *Bariery modernizacji Rosji*, red. S. Bieleń, A. Skrzypek, Warszawa 2014, s. 149–151.

⁵ R. Stawicki, *Polityka państwa wobec diaspory na przykładzie wybranych krajów*, Kancelaria Senatu – Biuro Analiz i Dokumentacji, Warszawa 2013, s. 3–4.

⁶ A. Grajewski, N. I. Bucharin, *Polacy i Rosjanie. Wzajemna percepcja*, [w:] *Białe plamy, czarne plamy. Sprawy trudne w stosunkach polsko-rosyjskich*, red. A. D. Rotfeld, A. I. Tor-kunow, Warszawa 2010, s. 991.

W 2005 r. prezydent Putin w jednym ze swoich przemówień stwierdził, iż rozpad ZSRR był największą katastrofą geopolityczną XXI w.⁷ W ten sposób wyraził stosunek większości obywateli swojego państwa do zmian mających miejsce na początku lat 90. Według sondażu przeprowadzonego w 2016 r. przez Centrum im. Lewady 58% respondentów stwierdziło, iż chciałoby odrodzenia Związku Radzieckiego⁸. Analizując te dane, stwierdzić można, iż Rosjanie traktują przeszłość i dziedzictwo radzieckie jako nieodzowną część swojej tożsamości, która jest im zdecydowanie bliższa niż będące rezultatem prób kształtowania przez obecną władzę nowych wyznaczników identyfikacji, m.in. faworyzowanej przez prezydenta „nowej idei rosyjskiej”, opierającej się na swoistym połączeniu typowych dla demokracji liberalnej swobód oraz charakterystycznych wartości rosyjskich, jak patriotyzm czy przywiązanie do mocarstwowości⁹. Te nowo kreowane ideologie nie są w stanie zastąpić budowanej przez wiele lat tożsamości sowieckiej, bazującej w dużej mierze na wielkości imperium, co więcej, same często podkreślają znaczenie koncepcji mocarstwowej w kształtowaniu silnej pozycji państwa rosyjskiego. Wbrew pozorom wszelkie próby nadania współczesnemu człowiekowi rosyjskiemu nowej tożsamości nie niwelują syndromu postimperialnego, lecz umacniają go.

Reasumując, postimperialna nostalgia oraz będące jej implikacją konsekwencje w znacznej mierze kształtują obecną politykę rosyjską oraz postrzeganie przez rosyjskich decydentów miejsca ich kraju na arenie międzynarodowej. Rozpad ZSRR nie jest jednak odbierany w Rosji wyłącznie w ujęciu jednowymiarowym. Rozwiązanie państwa radzieckiego było dla rosyjskich polityków impulsem, pozwalającym na zrewidowanie najważniejszych priorytetów polityki zagranicznej oraz wewnętrznej. Upadek wielkiego imperium przyniósł nowo utworzonemu państwu – Federacji Rosyjskiej – pewne korzyści, które odpowiednio wykorzystane, pozwoliły na znaczne umocnienie jego pozycji w międzynarodowym systemie. Oprócz tego Rosja odziedziczyła po rozwiązaniu poprzednika więzi, łączące ją z republikami wchodzącymi niegdyś w skład rozwiązanego państwa, które w początkowym okresie uległy znacznemu rozluźnieniu, jednak w dalszej

⁷ P. Pacuła, *USA – Rosja. Współpraca czy rywalizacja?*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2007, III–IV, s. 142.

⁸ *Ностальгия по СССР*, <http://www.levada.ru/2017/12/25/nostalgiya-po-sssr/>, 1.02.2018.

⁹ M. Broda, *Zrozumieć Rosję? O rosyjskiej zagadce tajemnicy*, Łódź 2011, s. 203.

perspektywie czasowej zostały wzmocnione i wykorzystane w celach służących odbudowie silnego statusu Moskwy. Powiązania te istnieją na wielu różnorodnych polach i ulegają procesowi wzajemnego przenikania się, co pozwala Rosji na jeszcze większe wykorzystanie ich potencjału do konsolidacji swojego nowego statusu.

Więzi ekonomiczno-polityczne

Rozpad ZSRR był procesem o znaczeniu wielowymiarowym, który – mimo oczywistych skutków negatywnych – przyniósł także konkretne korzyści. Przedstawiana dezintegracja pozwoliła na odsunięcie od Rosji wielu problemów, będących efektem dotychczasowego funkcjonowania podmiotu niezwykle rozległego terytorialnie oraz będącego swoistą mozaiką narodów, nierzadko ze sobą zwaśnionych. Od Moskwy odłączyły się najsłabsze ekonomicznie części sowieckiego imperium, czyli republiki środkowoazjatyckie, będące do tej pory beneficjentami różnych dotacji oraz innej pomocy płynącej z centrum. Inną niewątpliwą korzyścią było odcięcie Rosji od regionów zagrożonych permanentną destabilizacją, jak Abchazja w Gruzji i Naddniestrze w Mołdawii¹⁰, dotychczas będących częściami składowymi państwa radzieckiego. W konfliktach mających miejsce w wymienionych regionach Rosja odgrywała wprawdzie istotną rolę (m.in. wsparła separatystyczne dążenia Abchazji na początku lat 90. XX w.)¹¹, jednak działania wojenne nie toczyły się na jej terytorium, przez co nie stanowiły one bezpośredniego zagrożenia dla jej bezpieczeństwa wewnętrznego. Dezintegracja ZSRR pozwoliła także na oddalenie od Moskwy zagrożeń o charakterze ekologicznym – dwa najbardziej zdegradowane w wyniku działalności człowieka obszary, czyli region Morza Aralskiego oraz okolice Czarnobyla, znalazły się poza rosyjskimi granicami¹².

Przedstawione powyżej przykłady pokazują, że rozpad ZSRR pozwolił Rosji na uwolnienie się od wielu obciążających ją problemów, generują-

¹⁰ T. Grabowski, *Rosyjska siła. Siły zbrojne i główne problemy polityki obronnej Federacji Rosyjskiej w latach 1991–2000*, Częstochowa 2011, s. 16.

¹¹ W. Sochacki *Separatystyczna republika Abchazji. Państwowość bez uznania międzynarodowego*, [w:] *Państwo w państwie? Terytoria autonomiczne, państwa nieuznawane oraz ruchy separatystyczne w przestrzeni międzynarodowej*, red. M. Rączkiewicz, Łódź 2015, s. 197.

¹² T. Grabowski, op. cit., s. 16.

cych często znaczne straty militarne, ludzkie oraz finansowe, np. ogromne koszty usuwania skutków awarii w Czarnobylu. Ociążona od tych problemów Rosja mogła skupić się na odbudowie swojej silnej pozycji na obszarze postradzieckim, m.in. poprzez umacnianie więzi odziedziczonych po poprzedniej epoce.

Analizę istniejących oraz wzmacnianych związków warto rozpocząć od powiązań politycznych. Ogłoszenie niepodległości przez byłe radzieckie republiki nie miało wpływu na ich kooperację z Rosją, będącą w rozwiązanym państwie związkowym podmiotem dominującym. Z wyjątkiem Litwy, Łotwy i Estonii, które zwróciły się w stronę integracji z krajami Europy Zachodniej, pozostałe państwa traktowały Moskwę jako naturalnego partnera do współpracy z racji wspólnej historii, pokrewieństwa kulturowego i językowego, o czym świadczy przypadek Ukrainy i Białorusi oraz istniejących pomiędzy ich politycznymi liderami kontaktów, zapoczątkowanych w czasie funkcjonowania ZSRR i trwających dalej po jego rozwiązaniu, będących rezultatem istnienia szeroko rozbudowanej nomenklatury komunistycznej. Wśród najważniejszych figur politycznych obszaru postradzieckiego większość stanowili byli funkcjonariusze Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, jak obecny prezydent Kazachstanu Nursułtan Nazarbajew czy były prezydent Ukrainy Leonid Krawczuk. Wielu mających komunistyczną przeszłość kandydatów na potencjalnych liderów było otwarcie popieranym przez Rosję, jak pełniący funkcję premiera Białorusi w latach 1991–1994 Wiaczesław Kiebicz. Wyrazem niezwykle silnych związków na gruncie politycznym pomiędzy republikami postsowieckimi było utworzenie w 1991 r. Wspólnoty Niepodległych Państw, skupiającej praktycznie je wszystkie z wyjątkiem państw bałtyckich. Większość członków tej organizacji, szczególnie słabsze ekonomicznie republiki, pragnęła utrzymania związków pomiędzy byłymi członkami ZSRR ze względu na możliwość oparcia się na najsilniejszej w regionie gospodarce rosyjskiej. Na początku XXI w. koneksje pomiędzy niektórymi przywódcami uległy jeszcze większemu wzmocnieniu, o czym może świadczyć bliska współpraca pomiędzy Władimirem Putinem a prezydentem Białorusi Alaksandrem Łukaszenką.

Kolejnym rodzajem relacji, będących pokłosiem epoki radzieckiej, są istniejące pomiędzy byłymi częściami składowymi rozwiązanego państwa współzależności na gruncie ekonomicznym. W czasach radzieckich gospodarka bazowała na wzajemnym podziale pracy między republikami, wśród których prym wiodły najbardziej uprzemysłowione z nich, jak Ukraina, Ro-

sja czy tzw. Pribaltika¹³. Produkcja była jednak w znacznym stopniu ukierunkowana na rynek wewnętrzny, zarówno w najbardziej zindustrializowanych częściach ZSRR, jak i w republikach opierających swoją gospodarkę na rolnictwie. Jako przykład posłużyć może Uzbecka SSR, gdzie 60% obrotu towarowego nakierowane było na Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republikę Radziecką, a 25% – na pozostałe republiki Azji Środkowej¹⁴. Upadek Związku Radzieckiego przyczynił się do znacznego rozluźnienia tych powiązań, przejawiającego się m.in. w braku dostarczania zamiennych części czy surowców, niezbędnych do wielu strategicznych części gospodarki, czego ilustracją może być sześciokrotny spadek uzbeckiego eksportu płodów rolnych w latach 1990–1995 na rynki byłych republik związkowych z powodu rosnącej dominacji produktów z innych państw¹⁵. Głęboki kryzys gospodarczy, który dotknął na początku lat 90. większość byłych republik radzieckich i którego konsekwencje są odczuwalne na polu ekonomicznym oraz politycznym do chwili obecnej, implikował przychylny stosunek do wszelkich prób integracyjnych, podejmowanych przez najsilniejszego gracza w regionie, czyli Federację Rosyjską.

Czynniki te sprawiły że od początku lat 90. XX w. podejmowane były działania na rzecz ekonomicznego zbliżenia między Rosją a państwami Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP). Jedną z pierwszych prób były integracja polityczna i gospodarcza Federacji Rosyjskiej i Republiki Białorusi. W 1996 r. przedstawiciele obydwu państw podpisali Układ o utworzeniu stowarzyszenia Białorusi i Rosji, który oprócz postanowień stricte politycznych zakładał także istotne cele ekonomiczne, m.in. utworzenie wspólnej przestrzeni gospodarczej, wprowadzenie jednolitej waluty oraz unii celnej¹⁶. Kooperacja, która uległa pogłębieniu wskutek podpisania przez Mińsk oraz Moskwę kolejnych umów, położyła podwaliny pod proces tworzenia zrębów integracji eurazjatyckiej, będącej obecnie najważniejszym instrumentem utrzymywania gospodarczych powiązań między członkami przestrzeni poradzieckiej. Za początek tej organizacji moż-

¹³ Л. В. Вардомский, Е. М. Кузьмина, А. Г. Пылин, Л.В. Фокин и др., *Социально-экономическая сфера постсоветских стран: итоги двадцатилетия*, Москва 2012, s. 11.

¹⁴ В. Парамонов, А. Строков, *Распад СССР и его последствия для Узбекистана: экономика и социальная сфера*, „Central Asian Series – Conflict Studies Research Centre” 2006, 6 (11), s. 4.

¹⁵ Ibidem, s. 7.

¹⁶ R. Czachor, *Polityka zagraniczna Republiki Białoruś w latach 1991–2011. Studium politologiczne*, Polkowice 2011, s. 113–114.

na uznać 2010 r., kiedy Rosja, Białoruś oraz Kazachstan podjęły decyzję o tworzeniu Unii Celnej¹⁷. Za kolejne kroki można uznać utworzenie w 2012 r. Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej, która następnie z dniem 29.05.2014 r. przeistoczyła się w Eurazjatycką Unię Gospodarczą, do której w 2015 r. dołączyły kolejne państwa Armenia i Kirgistan¹⁸.

Utworzenie tej organizacji było *de facto* potwierdzeniem wcześniej istniejących powiązań gospodarczych między stronami. Jedną z ilustracji takiego stanu rzeczy może być migracja zarobkowa mieszkańców republik poradzieckich do Rosji. Na początku drugiej dekady XXI w. co dwudziesty zatrudniony w tym kraju pracownik nie posiadał rosyjskiego obywatelstwa. Według danych z 2015 r. liczbę pracujących w Rosji Tadżyków szacuje się na 1,1 mln ludzi, Kirgizów zaś – 1,5 mln¹⁹. Eurazjatycka Unia Gospodarcza, zakładająca swobodny przepływ osób, uwierzytelniła istniejący już od pewnego czasu stan rzeczy. Podobnie sytuacja wyglądała w zakresie gospodarek członków EUG, będących jeszcze przed powstaniem Unii silnie uzależnionymi od Moskwy. Do 2006 r. wielkość dotacji rosyjskich dla Białorusi wynosiła około 7 mld dolarów²⁰. W przypadku innego członka tej organizacji – Armenii – członkostwo w EUG jest niejako usankcjonowaniem istniejącej już od długiego czasu zależności energetycznej od Rosji. Wobec braku własnych źródeł energetycznych surowców Erywań zmuszony jest kupować je od zewnętrznych odbiorców, czyli od rosyjskiego Gazpromu. Obecnie zależności ekonomiczne między Armenią i Rosją mogą umocnić się jeszcze bardziej – Moskwa jest największym partnerem handlowym Erywania. Udział Rosji we wzajemnym obrocie według danych statystycznych wynosi 30,7%²¹. Integracja eurazjatycka, mimo sygnałów o jej nieefektywności, może posłużyć Rosji jako instrument służący coraz większemu uzależnianiu od siebie państw członkow-

¹⁷ J. Czerep, *Ku Eurozajatyckiej Unii Gospodarczej*, „Biuletyn Opinii FAE” 2011, nr 20, s. 3.

¹⁸ W. E. Gostomski, T. Michałowski, *Eurazjatycka Unia Gospodarcza – próba ożywienia instytucjonalnej integracji gospodarczej na obszarze dawnego ZSRR*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego” 2015, nr 41, t. 1, s. 83–84.

¹⁹ А. Берсенева, И. Комаров, *Великий исход мигрантов*, <https://www.gazeta.ru/social/2015/01/20/6381253.shtml#>, 12.06.2018.

²⁰ M. Mączka, *Geopolityka i geostrategia Białorusi w świecie – jak ją widzi i kształtuje Mińsk?*, [w:] *Białoruś: terra incognita. Materiały z konferencji*, red. M. Smoleń, Kraków 2010, s. 39.

²¹ *Более 98% торговли Армении из ЕЭАС приходится на Россию*, <https://regnum.ru/news/2259325.html>, 3.02.2018.

skich, które – jak Armenia i Kirgistan – nie są w stanie poprawić swojej ekonomicznej kondycji bez rosyjskiego wsparcia, przez co Rosja konsoliduje swoją pozycję lidera gospodarczego na poradzieckim obszarze.

Więzi społeczne

Pozycja Rosji na gruncie przestrzeni poradzieckiej jest kształtowana nie tylko przez przedstawione więzi polityczne i gospodarcze, lecz także wskutek zależności istniejących w przestrzeni społecznej, umacnianych i zmodyfikowanych po rozpadzie ZSRR. Ich wpływ na relacje z państwami obszaru postsowieckiego nie jest wprawdzie tak silny jak w wypadku wcześniej omówionych zależności, jednak i one w sposób istotny mogą oddziaływać na zwiększanie znaczenia Moskwy.

Najbardziej widoczną pozostałością okresu radzieckiego w zakresie powiązań na gruncie społecznym jest istnienie na terenach byłych republik rosyjskojęzycznej diaspory, której liczba wynosi około 25,3 mln osób²². Jej położenie po upadku ZSRR w nowo powstałych państwach było często niezwykle trudne. W państwach bałtyckich, szczególnie Łotwie i Estonii, wskutek niechęci wobec pozostałości okupacji sowieckiej doszło do procesu rugowania języka rosyjskiego z życia publicznego, m.in. wykluczono możliwość porozumiewania się w tym języku w kontaktach z organami władzy²³. Język ten uznawany jest za macierzysty dla 40% ludności żyjącej na obszarze dawnej Pribaltiki²⁴. Większość Rosjan zamieszkujących Estonię i Łotwę nie posiada obywatelstwa tych państw, w świetle miejscowego prawa mają oni tzw. paszport dla nieobywateli (przypadek łotewski) lub *Estonian alien's passport* dla osób posiadających zezwolenie na pobyt bez obywatelstwa (przypadek estoński)²⁵. Jego brak *de facto* eliminuje zamieszkujących obydwa państwa Rosjan z życia publicznego. Również mieszkające w państwach Azji Centralnej grupy mniejszości rosyjskiej

²² В. В. Вавилова, А. Ф. Кайгородова, Ю. В. Коротаева, Ю. В. Мясенко, П. В. Панов, *Русские меньшинства в странах постсоветского пространства: факторы политической ситуации*, Пермь 2013, s. 2.

²³ *Ibidem*, s. 5.

²⁴ А. Гапоненко, С. Середенко, *Преследования инакомыслящих в Прибалтике*, Рига 2015, s. 5.

²⁵ J. Hyndle, M. Kutysz, *Rosyjskojęzyczni w Estonii i na Łotwie*, „Prace OSW” 2004, nr 14, s. 44, 47.

mogły odczuwać zaniepokojenie z powodu polityki miejscowych władz, deklarujących chęć budowy państw narodowych.

Rosjanie zamieszkujący były republiki radzieckie niejednokrotnie postrzegali swoją sytuację jako ciężką. Ich postawę charakteryzował także żal i rozgoryczenie, skierowane w stosunku do władz rosyjskich, które ich zdaniem oddały bez walki ziemie przynależne Rosji i zupełnie nie interesowały się położeniem rosyjskiej diaspory²⁶. Jej wielkość oraz możliwości wykorzystania jej w celu umocnienia swoich wpływów na obszarze poradzieckim doprowadziły do rewizji polityki Moskwy względem tej społeczności – Rosjanie żyjący w byłych republikach członkowskich ZSRR zaczęli być postrzegani jako instrument nacisku na ich władze. Nieprzypadkowo litewski badacz Lukas Trakimavicius określił mniejszości rosyjskie jako „sekretną broń W. Putina”²⁷.

Rosja stara się w ostatnich latach podtrzymywać więzi z diasporą, podejmując szereg działań instytucjonalnych, mających na celu jej umocnienie. Pierwszoplanową rolę odgrywa ogłoszona przez prezydenta Federacji Rosyjskiej w 2008 r. doktryna polityki zagranicznej, której jednym z zasadniczych punktów jest ochrona obywateli rosyjskich mieszkających za granicami kraju²⁸. Aktywnie wspierane są także różne organizacje, mające na celu jak najsilniejsze umocnienie łączności Rosjan mieszkających na obszarze postsowieckim z Moskwą. Jedną z takich organizacji jest Russkij Mir (Rosyjski Świat) powołany w 2007 r. dekretem prezydenta Putina²⁹. Jej głównym celem jest wsparcie Rosjan żyjących poza granicami państwa w zachowaniu ich tożsamości narodowej i kulturowej oraz podtrzymaniu znajomości języka rosyjskiego³⁰. Obecnie Russkij Mir prowadzi 65 centrów, dofinansowywanych m.in. przez państwo rosyjskie na kwotę około 500 mln rubli rocznie. Za podobny typ ośrodków można uznać Rosyjskie

²⁶ M. Urzędowska, *Putin anektuje Krym: był i będzie częścią Rosji. A Rosjan na Ukrainie zawsze będziemy bronić*, http://wyborcza.pl/1,76842,15641814,Putin_anektuje_Krym_Byl_i_będzie_czescia_Rosji__A.html, 9.02.2018.

²⁷ A. Parfieniuk, *35 milionów sztuk sekretnej broni Putina. Litewski ekspert o znaczeniu mniejszości rosyjskiej poza granicami ojczyzny*, <https://wiadomosci.wp.pl/35-milionow-sztuk-sekretnej-broni-putina-litewski-ekspert-o-znaczeniu-mniejszosci-rosyjskiej-pozza-granicami-ojczyzny-6040097841746561a>, 9.02.2018.

²⁸ R. Stawicki, op. cit., s. 4.

²⁹ K. Kaczyńska, *Federacja Rosyjska a mniejszość rosyjska na Ukrainie. Nowe narzędzie kontroli przestąpienia poradzieckiej*, „Przegląd Geopolityczny” 2014, nr 8, s. 178.

³⁰ R. Stawicki, op. cit., s. 4.

Domy, prowadzone przez organizacje pozarządowe, będące instytucjami kulturowo-oświatowymi, służące ochronie języka rosyjskiego oraz rosyjskich wartości kulturowych³¹.

Rosja stara się także oddziaływać na diasporę poprzez środki masowego przekazu. Jednym z nich jest telewizja, ciesząca się znaczną popularnością w państwach poradzieckich. W Estonii dla mieszkających tam młodych Rosjan kanały rosyjskie są najważniejszym źródłem wiedzy o świecie, ocenianym ponadto jako źródło wiarygodne – według danych pochodzących z 2015 r. aż 51% rosyjskojęzycznych mieszkańców Estonii uznaje informacje przekazywane przez rosyjskie kanały telewizyjne za prawdziwe³². Wpływ tego przekazu na kształtowanie postaw i poglądów Rosjan, mieszkających na obszarach tzw. bliskiej zagranicy, jest bardzo duży, często kształtuje tak fundamentalne kwestie jak przynależność państwowa – 32% Rosjan żyjących w Estonii nie uważa się za obywateli tego kraju i czuje się o wiele bardziej związana z Rosją, w podobny sposób myśli 24% osób pochodzenia rosyjskiego żyjących na Łotwie³³. Dzięki temu Moskwa może znacząco wpływać na postawy przedstawicieli swojej diaspory, przez co może wykorzystać ją do celów politycznych.

Najbardziej znanym przykładem posługiwania się Rosjanami mieszkającymi w byłych radzieckich republikach jako swoistą kartą przetargową w zakresie prób zdominowania poradzieckiej przestrzeni jest wysuwany przez Moskwę zarzut naruszania praw ludności rosyjskiej. Teza ta połączona jest z podkreśleniem więzi łączących Moskwę z byłymi republikami poradzieckimi, szczególnie bliskimi kulturowo Ukrainą i Białorusią³⁴. Jednakże wsparcie to jest często interpretowane przez Rosję jako możliwość ingerencji w politykę innych państw poradzieckich, czego najlepszym przykładem jest przyłączenie w 2014 r. Krymu, będącego częścią Ukrainy. Był to jedyny region tego państwa, zamieszkanym w zdecydowanej większości przez Rosjan, w dodatku jawnie deklarujących brak lojalności wobec ukraińskiego państwa. Według sondażu przeprowadzonego w 2008 r.,

³¹ Ibidem, s. 103.

³² K. Nielsen, H. Paabo, *How Russian soft power fails in Estonia: or why the russophone minorities remains quiescent*, „Journal on Baltic Security” 2015, vol. 1, s. 134.

³³ J. Diamant, *Ethnic Russians in some former Soviet republics feel a close connection to Russia*, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/07/24/ethnic-russians-in-some-former-soviet-republics-feel-a-close-connection-to-russia/>, 9.02.2018.

³⁴ M. Menkiszak, *Doktryna Putina: Tworzenie koncepcyjnych podstaw rosyjskiej dominacji na obszarze postradzieckim*, „Komentarze OSW” 2014, nr 131, s. 1–2.

64% osób badanych w tej grupie, deklarujących się jako Rosjanie, opowiedziało się za oderwaniem półwyspu od Ukrainy i przyłączeniem do Rosji³⁵. Po rozpoczęciu kryzysu ukraińskiego w 2013 r. wzrosły niepokoje na półwyspie, wykorzystane przez Rosję, która na przełomie lutego i marca 2014 r. dokonała jego aneksji³⁶. Proces ten odbył się ze wsparciem ze strony zamieszkałej na Krymie ludności rosyjskiej, tworzącej liczne organizacje, jak np. Rosyjska Społeczność Krymu, której liderzy otwarcie przyznawali się do finansowania ich przez organy władzy w Moskwie³⁷. Poparcie dla przyłączenia półwyspu do Rosji wśród miejscowej ludności zostało wyrażone także w referendum, w którym 95,5% głosujących poparło pomysł inkorporacji Krymu w skład Federacji Rosyjskiej³⁸. Nie ulega wątpliwości, że zdecydowana większość biorących udział w głosowaniu Rosjan opowiedziało się za aneksją, co było logiczną konsekwencją tendencji separatystycznych wzrastających od wielu lat na półwyspie.

Innym przykładem wykorzystania istniejących związków, będących pozostałością epoki radzieckiej, były działania Rosji na obszarze wschodniej Ukrainy, skutkujące destabilizacją tego regionu. W tym przypadku kluczowe znaczenie miało odwołanie się do istniejącej na terenach Zagłębia Donieckiego (Donbasu) tęsknoty za czasami sowieckimi, utożsamianymi z pracą i stabilnością. Mimo iż większość ludności tego obszaru uważa język rosyjski za swój język ojczysty, ich tożsamość nie może być uznana za rosyjską – kształtowana była na gruncie przynależności do określonej grupy zawodowej, w tym przypadku górniczej³⁹. Podczas przeprowadzania przez Uniwersytet Lwowski badań w latach 90. XX w. dotyczących tożsamości mieszkańców Donbasu, większość z nich zadeklarowała się jako „ludzie sowieccy”⁴⁰. Rozpad Związku Radzieckiego i proces transformacji

³⁵ A. Szeptycki, *Ile wart jest Krym*, <http://www.new.org.pl/1772-ile-wart-jest-krym>, 11.02.2018.

³⁶ S. Olszyk, *Kontekst geopolityczny kryzysu na Ukrainie (2013–2014) i zaangażowanie Polski w jego rozwiązanie*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2016, nr 3, s. 270.

³⁷ G. Kuczyński, *Operacja Mechaniczna Pomarańcza. Od kiedy Putin planował podbój Krymu?*, <https://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiate,2/rocznica-aneksji-krymu-rosja-planowala-to-od-dawna,525966.html>, 11.02.2018.

³⁸ B. Broniszewska, *Autonomiczna Republika Krymu: pogranicze ukraińsko-rosyjskie*, „Pogranicze. Polish Borderland Studies” 2014, nr 1, tom 2, s. 108.

³⁹ A. Gil, *Źródła i konteksty separatyzmu w Donbasie*, „Studia Europejskie” 2014, nr 4, s. 129.

⁴⁰ M. Staniszevska, *Co wschodnią Ukrainę ciągnie do Rosji?*, <http://www.newsweek.pl/swiat/co-wschodnia-ukraine-ciagnie-do-rosji-newsweek-pl,artykuly,286398,1.html>, 12.02.2018.

ustrojowej dotknął Donbas w bardzo dużym stopniu, zwłaszcza miejscową ludność, przywykłą do wszechobecnej i organizującej każdy aspekt ich życia sowieckiej władzy⁴¹. Upadek produkcji przemysłowej i będąca jej konsekwencją utrata wielu miejsc pracy, swoisty „dziki kapitalizm” oraz pogarszający się standard życia doprowadziły do wzrostu niezadowolenia społecznego i niechęci do ukraińskiego państwa. Sympatie w kierunku Rosji, utożsamianej przez większość mieszkańców Donbasu z lepszym poziomem życia, wzmagał także powszechny odbiór rosyjskich mediów w tym regionie, kreujących czarno-biały obraz świata, często gloryfikujących ZSRR⁴² oraz szerzących wymaginowany obraz wroga: ukraińskiego nacjonalisty lub Zachodu⁴³. Hasła te, połączone z rosnącym niezadowoleniem społecznym, kryzysem wywołanym obaleniem prezydenta Janukowicza oraz przyłączeniem Krymu do Rosji, doprowadziły do wybuchu konfliktu zbrojnego, który rozpoczął się w kwietniu 2014 r. Mimo początkowych oświadczeń Moskwy o nieuczestniczeniu jej żołnierzy w walkach ich liczba na terenach objętych konfliktem sięgnęła w 2014 r. około 10 tys. osób⁴⁴.

Poza wsparciem militarnym Rosja udzielała separatystycznym, nieuznanym na arenie międzynarodowej republikom – Donieckiej Republice Ludowej (DRL) oraz Ługańskiej Republice Ludowej (ŁRL) – pomocy poprzez uznanie wydawanych przez nie dokumentów. Prezydent Putin w dniu 18.02.2017 r. podpisał dekret gwarantujący uznawanie przez władze Federacji Rosyjskiej wydanych przez obydwie państwa dokumentów poświadczających tożsamość, uzyskanie wykształcenia oraz akty stanu cywilnego⁴⁵. W opisywanym przypadku Rosja nie tylko bazuje na istniejących wcześniej powiązaniach, lecz także kreuje nowe, poprzez sankcjonowanie porządku prawnego, niezależnego od ukraińskich władz. W ten sposób także umacnia swoją pozycję faktycznego protektora separatystycznych republik.

⁴¹ A. Gładii, *Konteksty oraz uwarunkowania ruchu separatystycznego we wschodnim regionie Ukrainy w roku 2014*, „Refleksje” 2017, nr 13, s. 31.

⁴² M. Staniszewska, op. cit.

⁴³ A. Gładii, op. cit., s. 31.

⁴⁴ A. Legucka, *Perspektywa zamrożenia konfliktu w Donbasie*, „Biuletyn PISM”, 2017, nr 21, https://www.pism.pl/files/?id_plik=22959, 13.02.2018.

⁴⁵ W. Górecki, *Rosja uznaje dokumenty donbaskich separatystów*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2017-02-22/rosja-uznaje-dokumenty-donbaskich-separatystow>, 13.02.2018.

Poprzez wsparcie dla pragnących odłączyć się od Ukrainy podmiotów separatystycznych Rosja chce maksymalnie osłabić Ukrainę oraz odsunąć ją od możliwych procesów integracyjnych z UE i NATO⁴⁶. Dzięki istniejącemu na obszarze Zagłębia Donieckiego silnemu przywiązaniu do ZSRR i jego dziedzictwa Moskwa mogła odgrywać rolę obrońcy oraz rzecznika zwolenników secesji od Kijowa. Mimo ponawianych przez władze DRL oraz ŁRL apeli o ich przyłączenie w skład Federacji Rosja nie podjęła takiego kroku, pragnąc uczynić konflikt na wschodzie Ukrainy konfliktem zamrożonym⁴⁷. W ten sposób może ona w dalszym ciągu utrzymywać stan daleki od stabilizacji w Zagłębiu Donieckim oraz oddziaływać na Ukrainę możliwą groźbą jego wznowienia, poprzez działania separatystów i udzielanie im wsparcia. Wykorzystując będące reliktem po ZSRR uwarunkowania społeczne, Moskwa umacnia swoją dominację nad Ukrainą, której każde działanie w środowisku międzynarodowym może być kontrolowane przez potężnego sąsiada.

Warto wspomnieć jeszcze o innym aspekcie, który jest – obok rosyjskiej diaspory – najbardziej widocznym przejawem spuścizny ZSRR, a jest nim język rosyjski. Był on językiem urzędowym na terenie państwa radzieckiego, czyli narzędziem umożliwiającym kooperację pomiędzy władzami poszczególnych republik oraz językiem porozumiewania się między jego obywatelami⁴⁸. Mimo starań na rzecz jego wyrugowania, czynionych przez niektóre kraje po rozpadzie ZSRR, w dalszym ciągu należy uznać go za lingua franca obszaru nieistniejącego już państwa⁴⁹. Obecnie jest on językiem państwowym nie tylko w Federacji Rosyjskiej, ale także na Białorusi, w Kazachstanie oraz Kirgistanie, a w Mołdawii, Tadżykistanie oraz na Ukrainie ma on status języka używanego do kontaktów międzynarodowych⁵⁰. Jego rolę podkreślają dokumenty instytucjonalne organizacji istniejących w poradzieckiej przestrzeni: jest on językiem roboczym prac Wspólnoty Niepodległych Państw oraz Eurazjatyckiej Unii Gospo-

⁴⁶ A. Legucka, *Perspektywa...*

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ L. Sawin, *Geopolityka języka rosyjskiego*, <http://geopolityka.org/analizy/leonid-sawin-geopolityka-jezyka-rosyjskiego>, 14.02.2018.

⁴⁹ J. Olchowski, *Od imperializmu kulturowego do dyplomacji kulturalnej*, [w:] *Rosja. Między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, red. A. Dudek, R. Mazur, Toruń 2010, s. 145.

⁵⁰ В. Новикова, *Языковая политика стран СНГ: положение русского языка*, <http://www.foreignpolicy.ru/analyses/yazykovaya-politika-stran-sng-polozhenie-russkogo-yazyka/>, 14.02.2018.

darczej. Rosyjski jest środkiem komunikacji używanym nawet przez liderów państw, które prowadziły politykę nieprzychylną interesom Moskwy, jak Wiktor Juszczenko czy Micheil Saakaszwili – w prywatnych rozmowach politycy ci posługiwali się właśnie tym językiem⁵¹. Pokazuje to jego ogromne znaczenie, nawet bowiem mimo prób marginalizacji podjętych przez nowo powstałe państwa w dalszym ciągu jest najpopularniejszym środkiem porozumiewania się na obszarze poradzieckim.

Wykorzystanie języka rosyjskiego miało miejsce także w celach propagandowych i służyło zdyskredytowaniu ukraińskich władz, zarówno podczas tzw. rewolucji godności, mającej miejsce na Majdanie na przełomie lat 2013 i 2014, oraz w trakcie konfliktu w Donbasie. W 2012 r. Rada Najwyższa Ukrainy uchwaliła ustawę o podstawie polityki językowej, zakładającą uznanie języka regionalnego za urzędowy w tych częściach państwa, w których posługuje się nim minimum 10% ludności⁵², co pozwalało na uznanie rosyjskiego za język urzędowy w wielu regionach. W 2014 r. decyzją Rady Najwyższej uchylono tę ustawę. Rosyjskie media wielokrotnie przytaczały informacje o możliwych represjach mogących dotknąć mieszkających na Ukrainie Rosjan, wykorzystując stereotyp Ukraińca – nacjonalisty⁵³. Zdaniem rosyjskich polityków i publicystów separatyzm na wschodzie Ukrainy był konsekwencją dyskryminacji języka rosyjskiego i prób narzucenia języka ukraińskiego⁵⁴.

Sytuacja języka rosyjskiego na Ukrainie i powiązany z nią konflikt pokazują, jak jeden z odziedziczonych po ZSRR łączników może stać się instrumentem wywierania presji na sąsiadujące z Rosją państwa, szczególnie w zakresie ich maksymalnego osłabienia oraz rozszerzenia rosyjskich wpływów. Jako istotny składnik funkcjonowania społeczeństw język może być narzędziem formowania dróg ich rozwoju, na czym bazuje polityka rosyjska w odniesieniu do Ukrainy. Poprzez kształtowanie odpowiedniego wizerunku polityki językowej Moskwa nakierowuje rozwój społeczeństwa ukraińskiego w pożądaną przez siebie stronę, czyli maksymalnego związania go z Rosją.

⁵¹ L. Sawin, op. cit.

⁵² J. Hałajko, M. Zimniak-Hawajko, *Ruchy i inicjatywy społeczne na rzecz języka ukraińskiego. Kulturowotwórcze strategie oporu*, „Zoon Politikon” 2016, nr 7, s. 169–170.

⁵³ J. Hajduk, T. Stępniewski, *Wojna hybrydowa Rosji z Ukrainą: uwarunkowania i instrumenty*, „Studia Europejskie” 2015, nr 4, s. 140–141.

⁵⁴ L. Sawin, op. cit.

Podsumowanie

Przestrzeń poradziecka, będąca swoistym systemem, opartym na wielu zależnościach, uległa na początku lat 90. daleko idącym zmianom. Początkowy kryzys, który dotknął Rosję oraz inne republiki poradzieckie, doprowadził do znacznego osłabienia oraz – w niektórych przypadkach – zerwania powiązań istniejących między nimi, co spowodowało pojawienie się wielu problemów występujących na polu ekonomiczno-społecznym oraz politycznym. Szczególnie mocno zmiany te dotknęły Rosję, która z imperium, będącego do tej pory jednym z dwóch najpotężniejszych państw świata, została zdegradowana do roli mocarstwa regionalnego. Umiejętne wykorzystanie możliwych do odtworzenia więzi (zależności ekonomiczne) oraz nadania nowego charakteru relacjom posiadającym jeszcze znaczenie (przypadek rosyjskiej diaspory oraz języka rosyjskiego, którym nadano funkcję instrumentu kształtowania wpływów politycznych) doprowadziły do znacznego wzrostu znaczenia Rosji, która utwierdziła swoją pozycję najsilniejszego podmiotu, mogącego utrzymywać inne państwa w stanie zależności. Pozytywny stosunek do poradzieckiego dziedzictwa, szczególnie widoczny w przypadku aneksji Krymu i konfliktu w Donbasie, pozwolił na efektywne posłużenie się nim dla jeszcze większej konsolidacji swojej pozycji.

Rola państwa radzieckiego w opisywanym przypadku uznana może być za dualną. Z jednej strony istnienie ZSRR doprowadziło do wytworzenia się przedstawianych koneksji, jednakże to właśnie jego egzystencja była największą przeszkodą dla modyfikacji ich charakteru i roli. Fundamentalne zmiany, definiujące w dużej mierze politykę Rosji na obszarze poradzieckim, nie byłyby możliwe bez rozpadu ZSRR – państwa pod wieloma względami dysfunkcyjnego w końcowej fazie swojego istnienia, znajdującego się w stanie kryzysu ekonomicznego (czego przykładem może być spadek wzrostu PKB do poziomu 1,10% w latach 80. w porównaniu ze wzrostem na poziomie 1,20% na początku lat 70.)⁵⁵, politycznego (upadek autorytetu partii komunistycznej) oraz społecznego (coraz silniejsze żądania demokratyzacji wewnątrz społeczeństwa, ponowne pojawienie się dotąd „zamrożonych” konfliktów na tle narodowościowym).

⁵⁵ E. Gaidar, *Аномалии экономического роста*, „Вопросы экономики” 1996, nr 12, s. 8.

Wobec wzajemnego sprężenia wszystkich tych elementów utrzymanie jedności państwa radzieckiego nie było możliwe. Dopiero jego rozpad pozwolił na stopniowe przyjęcie nowych założeń rozwoju Rosji, polegających przede wszystkim na rezygnacji z dotychczasowego modelu utwierdzenia swojej przewagi na arenie międzynarodowej poprzez wykorzystanie siły militarnej jako głównego jej budulca. Schemat ten zastępowany jest wykorzystaniem „miękkiej siły”, czyli położenia nacisku na relacje ekonomiczne, społeczne oraz kulturowe jako wpływające w najistotniejszy sposób na pozycję państwa. Wykorzystanie ukształtowanych w trakcie istnienia ZSRR zależności był niezbędnym elementem tych przemian – to właśnie zmiana ich charakteru zdefiniowała w istotny sposób proces tworzenia nowej koncepcji funkcjonowania Rosji, szczególnie na obszarze poradzieckim. Niewątpliwie Moskwa będzie starała się w dalszym ciągu pogłębiać istniejące w tym regionie powiązania, przez co będzie ulegał on jeszcze większej jej dominacji. Obecnie mówi się o możliwej akcesji Tadżykistanu do EUG⁵⁶ i o zwiększeniu oddziaływania Rosji na żyjącą w państwach bałtyckich diasporę poprzez ciągłe intensyfikowanie jej obecności w przestrzeni medialnej tych krajów⁵⁷. Nie będą to zapewne ostatnie kroki Rosji, wykorzystujące rezultaty rozpadu ZSRR i mające na celu wzmocnienie hegemonii nie tylko na obszarze przestrzeni poradzieckiej, ale także na całej arenie międzynarodowej.

Streszczenie

Rozpad ZSRR i jego konsekwencje w postaci rekonstrukcji oraz modyfikacji więzi łączących Rosję z państwami obszaru poradzieckiego

Głównym tematem tego artykułu są konsekwencje rozpadu ZSRR wyrażone w postaci więzi istniejących obecnie na obszarze poradzieckim i zrekonstruowanych przez współczesną Rosję, która odnawia i wzmacnia swoją pozycję w przestrzeni postradzieckiej, a tym samym na arenie międzynarodowej. Więzy te istnieją nie tylko w sferze politycznej i gospodarczej, ale także w sferze społecznej i kul-

⁵⁶ J. Strzelecki, *Eurazjatycka Unia Gospodarcza : czas kryzysu*, „Komentarze OSW”, 2016, nr 195, s. 3.

⁵⁷ J. Haszczyński, *Łotwa bezradna na medialnej wojnie z Rosją*, www.rp.pl/Polityka/301299944-Lotwa-bezradna-na-wojnie-medialnej-z-Rosja.html, 10.04.2018.

turalnej i mają wpływ na założenia dzisiejszej polityki rosyjskiej. W prezentowanym artykule staramy się przedstawić te związki wynikające z rozpadu byłego ZSRR, ich tworzenie w rzeczywistości podzielonego obszaru oraz znaczenie ich ewentualnego rozwoju w przyszłości dla tych, którzy chcą powrócić Rosję na pozycję hegemon na arenie międzynarodowej.

Summary

The collapse of the USSR and its consequences in the form of reconstruction and modification of ties connecting Russia with the countries of the post-Soviet area

The main topic of this article are the consequences of the process of the USSR collapse, expressed in the form of the bonds currently existing in the post – Soviet area, reconstructed by modern Russia, which is renewing or giving a new character and strengthening it's position in the post – Soviet space and consequently in the international area. These bonds exist not only in the political and economic sphere, but also in social and cultural fields and have an influence on the assumptions of Russian policy being formed today. The presented article we try to present these connections resulting from the break – up of the former USSR, their formation on the basis of the aparted state, and the significance of their possible development in the future for those wishing to return to the power position of Russia in the international area.

Bibliografia

1. Druki zwarte

- Broda M., *Zrozumieć Rosję? O rosyjskiej zagadce tajemnicy*, Łódź 2011.
- Czachor R., *Polityka zagraniczna Republiki Białoruś w latach 1991–2011. Studium politologiczne*, Polkowice 2011.
- Гапоненко А., Середенко С., *Преследования инакомыслящих в Прибалтике*, Рига 2015.
- Grabowski T., *Rosyjska siła. Siły zbrojne i główne problemy polityki obronnej Federacji Rosyjskiej w latach 1991–2000*, Częstochowa 2011.
- Grajewski A., Bucharin N. I., *Polacy i Rosjanie. Wzajemna percepcja*, [w:] *Białe plamy, czarne plamy. Sprawy trudne w stosunkach polsko-rosyjskich*, red. A. D. Rotfeld, A. I. Torkunow, Warszawa 2010.
- Legucka A., *Postrzeżenie przestrzeni jako bariery modernizacyjnej Rosji*, [w:] *Bariery modernizacji Rosji*, red. S. Bieleń, A. Skrzypek, Warszawa 2014.

- Mączka M., *Geopolityka i geostrategia Białorusi w świecie – jak ją widzi i kształtuje Mińsk?*, Białoruś: terra incognita. Materiały z konferencji, red. M. Smoleń, Kraków 2010.
- Olchowski J., *Od imperializmu kulturowego do dyplomacji kulturalnej*, [w:] *Rosja. Między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, red. A. Dudek, R. Mazur, Toruń 2010.
- Sochacki W., *Separatystyczna republika Abchazji. Państwowość bez uznania międzynarodowego*, [w:] *Państwo w państwie? Terytoria autonomiczne, państwa nieuznawane oraz ruchy separatystyczne w przestrzeni międzynarodowej*, red. M. Rączkiewicz, Łódź 2015.
- Вардомский Л. В., Кузьмина Е. М., Пылин А. Г., Фокин и др. Л. В., *Социально-экономическая сфера постсоветских стран: итоги двадцатилетия*, Москва 2012.
- Вавилова В. В., Кайгородова А. Ф., Коротаева Ю. В., Мьяленко Ю. В., Панов П. В., *Русские меньшинства в странах постсоветского пространства: факторы политизации*, Пермь 2013.

2. Artykuły

- Czerep J., *Ku Eurozajatyckiej Unii Gospodarczej*, „Biuletyn Opinii FAE” 2011, nr 20.
- Gaidar E., *Аномалии экономического роста*, „Вопросы экономики” 1996, nr 12.
- Gil A., *Źródła i konteksty separatyzmu w Donbasie*, „Studia Europejskie” 2014, nr 4.
- Gladii A., *Konteksty oraz uwarunkowania ruchu separatystycznego we wschodnim regionie Ukrainy w roku 2014*, „Refleksje” 2017, nr 13.
- Gostomski W. E., Michałowski T., *Eurazjatycka Unia Gospodarcza – próba ożywienia instytucjonalnej integracji gospodarczej na obszarze dawnego ZSRR*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego” 2015, nr 41 t. 1.
- Hajduk J., Stępniewski T., *Wojna hybrydowa Rosji z Ukrainą: uwarunkowania i instrumenty*, „Studia Europejskie” 2015, nr 4.
- Hałajko J., Zimniak-Hałajko M., *Ruchy i inicjatywy społeczne na rzecz języka ukraińskiego. Kulturotwórcze strategie oporu*, „Zoon Politikon” 2016, nr 7.
- Hyndle J., Kutysz M., *Rosyjskojęzyczni w Estonii i na Łotwie*, „Prace OSW” 2004, nr 14.
- Kaczyńska K., *Federacja Rosyjska a mniejszość rosyjska na Ukrainie. Nowe narzędzie kontroli przestrzeni poradzieckiej*, „Przegląd Geopolityczny” 2014, nr 8.
- Menkiszak M., *Doktryna Putina: Tworzenie koncepcyjnych podstaw rosyjskiej dominacji na obszarze postradzieckim*, „Komentarze OSW” 2014, nr 131.

- Nielsen K., Paabo H., *How Russian soft power fails in Estonia: or why the russo-phone minorities remains quiescent*, „Journal on Baltic Security” 2015, vol. 1.
- Olszyk S., *Kontekst geopolityczny kryzysu na Ukrainie (2013–2014) i zaangażowanie Polski w jego rozwiązanie*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2016, nr 3.
- Pacuła P., *USA – Rosja. Współpraca czy rywalizacja?*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2007, III–IV.
- Парамонов В., Строчков А., *Распад СССР и его последствия для Узбекистана: экономика и социальная сфера*, „Central Asian Series – Conflict Studies Research Centre” 2006, 6 (11).
- Przybyła K., *Rosja wobec wewnętrznych wyzwań i zagrożeń w najbliższych latach*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2012, nr III–IV (23 – 24).
- Strzelecki J., *Eurazjatycka Unia Gospodarcza: czas kryzysu*, „Komentarze OSW” 2016, nr 195.
- Wroniszewska B., *Autonomiczna Republika Krymu: pogranicze ukraińsko-rosyjskie*, „Pogranicze. Polish Borderland Studies” 2014, nr 1, t. 2.

3. Raporty

- Berkowska E., Czerwińska E., Rasz H., *Ekonomiczne skutki rozpadu ZSRR dla gospodarki polskiej – podstawowe zagadnienia*, Kancelaria Sejmu – Biuro Studiów i Ekspertyz, 1993, nr 127.
- Stawicki R., *Polityka państwa wobec diaspory na przykładzie wybranych krajów*, Kancelaria Senatu – Biuro Analiz i Dokumentacji, Warszawa 2013.

4. Źródła internetowe

- Берсенева А., Комаров И., *Великий исход мигрантов*, <https://www.gazeta.ru/social/2015/01/20/6381253.shtml#>, 12.06.2018.
- Более 98% торговли Армении из ЕЭАС приходится на Россию*, <https://regnum.ru/news/2259325.html>, 3.02.2018.
- Chelala C., *Public Health: Russia is sick*, <https://www.theglobalist.com/russia-public-health-alcoholism/>, 13.06.2018.
- Diamant J., *Ethnic Russians in some former Soviet republics feel a close connection to Russia*, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/07/24/ethnic-russians-in-some-former-soviet-republics-feel-a-closeconnection-to-russia/>, 9.02.2018.
- Górecki W., *Rosja uznaje dokumenty donbaskich separatystów*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2017-02-22/rosja-uznaje-dokumenty-donbaskich-separatystow>, 13.02.2018.
- Haszczyński J., *Lotwa bezradna na medialnej wojnie z Rosją*, www.rp.pl/Polityka/301299944-Lotwa-bezradna-na-wojnie-medialnej-z-Rosja.html, 10.04.2018.

- Kuczyński G., *Operacja Mechaniczna Pomarańcza. Od kiedy Putin planował podbój Krymu?*, <https://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/rocznica-aneksji-krymu-rosja-planowala-to-od-dawna,525966.html>, 11.02.2018.
- Legucka A., *Perspektywa zamrożenia konfliktu w Donbasie*, „Biuletyn PISM” 2017, nr 21, https://www.pism.pl/files/?id_plik=22959, 13.02.2018.
- Новикова В., *Языковая политика стран СНГ: положение русского языка*, <http://www.foreignpolicy.ru/analyses/yazykovaya-politika-stran-sng-polozhenie-rus-skogo-yazyka/>, 14.02.2018.
- Parfeniuk A., *35 milionów sztuk sekretnej broni Putina. Litewski ekspert o znaczeniu mniejszości rosyjskiej poza granicami ojczyzny*, <https://wiadomosci.wp.pl/35-milionow-sztuk-sekretnej-broni-putina-litewski-ekspert-o-znaczeniu-mniejszosci-rosyjskiej-pozza-granicami-ojczyzny-6040097841746561a>, 9.02.2018.
- Sawin L., *Geopolityka języka rosyjskiego*, <http://geopolityka.org/analizy/leonid-sawin-geopolityka-jezyka-rosyjskiego>, 14.02.2018.
- Staniszewska M., *Co wschodnią Ukrainę ciągnie do Rosji?*, <http://www.newsweek.pl/swiat/co-wschodnia-ukraine-ciagnie-do-rosji-newsweek-pl,artykuly,286398,1.html>, 12.02.2018.
- Szeptycki A., *Ile wart jest Krym*, <http://www.new.org.pl/1772-ile-wart-jest-krym>, 11.02.2018.
- Urzędowska M., *Putin anektuje Krym: był i będzie częścią Rosji. A Rosjan na Ukrainie zawsze będziemy bronić*, http://wyborcza.pl/1,76842,15641814,Putin_anektuje_Krym_Byl_i_będzie_częścią_Rosji__A.html, 9.02.2018.

DOKUMENTY
I MATERIAŁY

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2018.009>

Wanda Krystyna Roman **Revolucja lutowa w Rosji**
(Uniwersytet Mikołaja Kopernika **we wspomnieniach**
w Toruniu) **Kazimierza Trębickiego**

W lutym 2017 r. mija setna rocznica wybuchu rewolucji lutowej w Rosji, której wynikiem było obalenie caratu. Ówczesne wydarzenia zapoczątkowały radykalne zmiany w historii tego państwa, mające dla Polaków szczególne konsekwencje w postaci odrodzenia państwa polskiego po ponad 120-letnim okresie zaborów. W tych najgorętszych dniach lutego 1917 r. Kazimierz Trębicki jako młody człowiek często znajdował się w miejscach, w których zachodziły najważniejsze wówczas w Rosji wydarzenia. Uczył się w Moskwie, był w Piotrogradzie, podróżował w inne miejsca ogarniętego rewolucją kraju. Nie brał w tych wydarzeniach bezpośredniego udziału, jednak był dobrym obserwatorem. Jego oceny i wnioski z opisywanych wydarzeń znakomicie uzupełniają obraz rewolucji, podczas której z jednej strony dokonywały się ważne zmiany z udziałem czołowych przedstawicieli świata władzy i polityki, a z drugiej istniał świat przeciętnych ludzi, tu – żołnierzy, a właściwie powołanych do wojska rosyjskiego Polaków, którzy nie tylko obserwowali wydarzenia, ale chcąc czy nie chcąc, mieli w nich swój udział. W sposób daleki od patosu autor spokojnie relacjonuje swój żołnierski byt w tych nie najłatwiejszych dniach, a jednocześnie daje odczuć, że to, co się działo, nie pozostawało obojętne żadnemu Polakowi w Rosji.

Kazimierz Trębicki był dyplomatą w latach II Rzeczypospolitej, politykiem i publicystą na emigracji¹. Urodził się w rodzinie ziemiańskiej 3 stycznia 1896 r. w Linowej w powiecie prużańskim na Polesiu. Był jednym z pięciorga dzieci Władysława Trębickiego i Ludwiki z Orzeszków. W 1907 r., gdy Kazimierz miał 11 lat, stracił ojca. Wcześniej, decyzją rodziców i zgodnie z tradycjami ziemiańskich rodzin kresowych, rozpoczął edukację w domu. W 1912 r. wyjechał na dalszą naukę do Rygi. Dostał ciężkiego zapalenia ucha i tylko dzięki wykonanej w ostatniej chwili trepanacji czaszki przeżył. Bardzo długą rekonwalescencję przechodził w domu, a następnie w Davos, w Szwajcarii. Stracił dwa lata nauki. Dopiero w 1915 r. wyjechał do Piotrogradu, gdzie zamieszkał pod opieką swego wuja, Konstantego Skirmunta², późniejszego ministra spraw zagranicznych i ambasadora II RP w Londynie.

W Moskwie w 1916 r. zdał maturę rosyjską i polską. Wtedy trwała już wojna światowa i Kazimierz został zmobilizowany do wojska rosyjskiego. W lutym 1917 r. odbywał kurs w studenckim batalionie zapasowym w szkole chorążych piechoty w Carycynie (później Stalingrad, Wołgograd). Następnie do wybuchu rewolucji w październiku 1917 r. służył w Szkole Artyleryjskiej w Piotrogradzie. Następnie wstąpił w szeregi I Korpusu Polskiego pod dowództwem gen. Józefa Dowbór-Muśnickiego. Wraz z wieloma żołnierzami korpusu znalazł się w odrodzonym Wojsku Polskim, gdzie służył w stopniu kaprala do demobilizacji w lutym 1921 r.

Po powrocie w rodzinne strony przez kilka lat zajmował się sprawami majątków, które poważnie ucierpiały z powodu wojny, oraz pracował społecznie. W 1924 r. podjął studia w Paryżu, a trzy lata później uzyskał dyplom ukończenia École Libre des Sciences Politiques (Szkoła Studiów Politycznych) Université de Paris w Paryżu z wynikiem dobrym i dyplom wydziału prawa l'École des Hautes Etudes Internationales przy Uniwersytecie Paryskim, szkoły przygotowującej absolwentów do kariery międzynarodowej.

¹ Obszerniejszy zarys biografii opublikowano w: K. Trębicki, *Od bieżącej polityki do wymagającej perspektywy historii*, wstęp, zarys biografii, wybór i opracowanie tekstów W.K. Roman, Warszawa 2017, s. 11–35.

² Konstanty Skirmunt (1866–1949), polski polityk i dyplomata, członek rosyjskiej Rady Państwa, członek Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu; w II RP poseł w Rzymie, minister spraw zagranicznych oraz poseł i ambasador w Londynie. Por.: M. Nowak-Kiełbikowa, *Konstanty Skirmunt, polityk i dyplomata*, Warszawa 1998.

W 1928 r. Trębecki rozpoczął pracę w Ministerstwie Spraw Zagranicznych. Pracował w Wydziale Ligi Narodów i Wydziale Traktatowym. W l. 1932–1934 był attaché poselstwa polskiego w Berlinie, a od 1 lutego 1934 r. II sekretarzem poselstwa polskiego w Hadze. Następnie w 1936 r. mianowany został I sekretarzem Delegacji Polskiej przy Lidze Narodów w Genewie, a w 1938 r. – konsulem generalnym w Genewie³.

Z dniem 1 września 1940 r. władze szwajcarskie pod naciskiem Niemiec zarządziły likwidację polskiego konsulatu generalnego w Genewie. Był to skutek zwalczania przez III Rzeszę zagranicznych placówek państwa polskiego. W Szwajcarii pretekstu dostarczyło internowanie polskiej dywizji po klęsce kampanii francuskiej 1940 r.⁴ Wielu żołnierzy wkrótce po przekroczeniu granicy podejmowało ucieczki do domu lub w celu dalszej walki kierowali się do Anglii. Czynnej pomocy w przekraczaniu granicy francuskiej, poprzez użyczenie służbowego samochodu, udzielali zbiegom konsul Trębecki i attaché konsularny Stanisław Radziwiłł, co szybko wykryła szwajcarska policja nie bez istotnej „pomocy” niemieckiego wywiadu. Warto podkreślić, że latem 1940 r. przy wsparciu genewskiej placówki udane ucieczki ze szwajcarskich obozów internowania podjęło prawie 390 osób⁵.

Kazimierz Trębecki został zmuszony do opuszczenia Szwajcarii. Wraz z żoną Zofią z Łuszczewskich i urodzoną w Genewie w 1937 r. córką Izabelą, osiadł w południowej Francji (Roquefort-les-Pins, Alpes-Maritimes). Syna Władysława wysłano do internatu w górach (Jura). W marcu 1944 r. z powodu panującego głodu i niepewnej sytuacji na południu Francji, w obawie przed *debarquement* aliantów, wyjechał z żoną i córką do La Pouyade (Nontron), gdzie zatrzymali się u przyjaciół ciotecznej siostry.

³ Ten etap jego życia patrz: W. K. Roman, *Kazimierz Trębecki – ostatni konsul II Rzeczypospolitej w Genewie*, [w:] *Archiwistyka oraz problemy historii Polski, Polonii i dyplomacji XX wieku*, red. J. Łosowski, Lublin 2011, s. 577–598.

⁴ Wskutek klęski Francji w czerwcu 1940 r. część polskich jednostek wojskowych walczących u boku armii francuskiej przeszła granicę i została internowana w Szwajcarii (głównie 2 Dywizja Strzelców Pieszych licząca ok. 12 tys. oficerów i żołnierzy). Mimo wydanych rozkazów przez szwajcarski 2 Inspektorat Terytorialny Internowanych oraz dowódcę 2 DSP gen. B. Prugara-Ketlinga w lipcu 1940 r. o zakazie ucieczek, zjawisko i tak przybrało duże rozmiary.

⁵ *Historia polskiej dyplomacji*, tom V, 1939–1945, red. W. Michowicz, Warszawa 1999, s. 86, 179–180. H. Batowski, *Polska dyplomacja na obczyźnie 1939–1941*, Kraków 1991, s. 165–166; AAN, Poselstwo Berno,teczka 318, s. 91 i 118 oraz t. 272, ewentualnie t. 316, 533.

W lutym 1945 r. Trębicki został wezwany przez polskie władze emigracyjne do Londynu, dokąd pojechał wraz z rodziną. Został mianowany przez rząd RP na emigracji radcą poselstwa przy rządzie holenderskim w Hadze. Nie zdążył jednak objąć urzędu, ponieważ mocarstwa zachodnie wycofały uznanie Rządu Polskiego na Obczyźnie na rzecz rządu utworzonego w Lublinie z inicjatywy władz sowieckich.

Od 1945 r. Trębicki pracował kolejno jako urzędnik Interim Treasury Committee zajmującym się likwidacją urzędów i agend Rządu Polskiego w Londynie, w Komitecie Oświaty dla Polaków w Wielkiej Brytanii, w Dziale Stypendiów Uniwersyteckich, jako nauczyciel francuskiego na kursach wieczorowych, a od 1954 r. był profesorem w prywatnej szkole we Francji. Po powrocie w 1957 r. do Anglii uczył języka francuskiego na kursach wieczorowych i prywatnie. W 1961 r. przeszedł na emeryturę.

Przez wszystkie lata aktywnie działał w polskich organizacjach politycznych na emigracji, pełniąc często różne funkcje. Był członkiem Ligi Niepodległości Polski, Polskiego Instytutu Wschodniego „Reduta”, Instytutu Spraw Krajowych, Instytutu Badania Zagadnień Krajowych, Towarzystwa Ziemi Wschodnich, Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie. W 1954 r. został członkiem Rady Jedności Narodowej, od 1973 r. Rady Narodowej, w której przez kilka lat przewodniczył Komisji Spraw Zagranicznych. Uczestniczył w pracach Komitetu Millenium w związku z obchodami tysiąclecia chrztu Polski, był przewodniczącym Koła Studiów Spraw Międzynarodowych i delegatem na Światowy Zjazd Jedności z Walczącym Krajem. Do jego największych osiągnięć należy współtworzenie Towarzystwa Polsko-Ukraińskiego, w którym od 1966 r. do śmierci piastował funkcję prezesa Grupy Polskiej⁶. W Towarzystwie współpracował z Konstantynem Zeleńką, z którym w 1979 r. podpisał Deklarację polsko-ukraińską. Za swoją pracę na emigracji otrzymał z rąk prezydenta RP na uchodźstwie Order Polonia Restituta.

Zmarł 13 lipca 1981 r., dwa dni po wypadku, jakiemu uległ, wychodząc z posiedzenia Komisji Spraw Zagranicznych w Radzie Narodowej.

Pracował intensywnie i interesował się wszystkim do ostatnich dni życia. Od końca lat 60. znany był jako aktywny publicysta, szczególnie z ar-

⁶ Szerzej: *Kazimierz Trębicki i Konstantyn Zeleńko – emigracyjni działacze na rzecz zbliżenia polsko-ukraińskiego*, [w:] *Paryż – Londyn – Monachium – Nowy Jork. Powrześnieowa emigracja niepodległościowa na mapie kultury nie tylko polskiej*, t. II, red. V. Wejs-Milewska i E. Rogalewska, Białystok 2016, s. 833–846.

tykułów zamieszczanych na łamach „Tygodnia Polskiego” w Londynie. Jego zainteresowania koncentrowały się na problematyce międzynarodowej, zwłaszcza polsko-niemieckiej, polsko rosyjskiej i – w szczególności – polsko-ukraińskiej⁷. Na tzw. Zamku był bardzo ceniony jako doradca w sprawach polityki zagranicznej. Bardzo dobrze znał język niemiecki, francuski i rosyjski.

Pisanie pamiętników Kazimierz Trębicki rozpoczął późno i przed śmiercią zdążył napisać tylko dwa krótkie rozdziały poświęcone rosyjskiemu etapowi życia – w szkołach i w wojsku podczas I wojny światowej i rewolucji lutowej, aczkolwiek jego zamierzeniem niewątpliwie było opisanie wszystkich okresów swojego niezwykle bogatego życia. Tytuł wspomnień „Różne epoki w jednym życiu” jest powieleniem tytułu artykułu recenzyjnego wspomnień Józefa Godlewskiego⁸, który Trębicki opublikował w „Tygodniu Polskim”⁹. Tytuł ten prawdopodobnie wydał mu się adekwatny dla swojego przedsięwzięcia, albowiem uważał się za przedstawiciela pokolenia, na oczach którego dokonywały się epokowe zmiany. Jak pisał we wspomnianym artykule: „schodzącemu dziś z pola pokoleniu, które rodziło się w ostatnich latach ubiegłego stulecia lub w początkach XX wieku, dzieciństwo i pierwsze młodzińcze lata upłynęły w świecie, któremu wojna 1914–1918 zadała cios śmiertelny. Natomiast druga połowa życia tegoż pokolenia, obejmująca wiek dojrzały i starość dla tych, którzy jej lat dożyli – robi zeń świadka powstałego w wyniku drugiej wojny światowej, radykalnie różnego od epoki ich dzieciństwa i młodości świata współczesnego. Te dwa światy przedzielał krótki stosunkowo przejściowy okres 20-lecia między dwiema wojnami światowymi”¹⁰.

Prezentowane wspomnienia Kazimierza Trębickiego obejmują przełomowy w historii Europy Wschodniej moment – rewolucję lutową 1917 r., rejestrowaną przez młodego Polaka, ma oczach którego rozgrywały się epokowe wydarzenia, ale pisane z perspektywy o wiele późniejszej, czło-

⁷ Wybór jego dorobku pisarskiego, dotyczący Europy Środkowo-Wschodniej, został opublikowany w: K. Trębicki, *Od bieżącej polityki do wymagającej perspektywy historii*, wstęp, zarys biografii, wybór i opracowanie tekstów W.K. Roman, Warszawa 2017. Patrz również: W. K. Roman, *Stosunki polsko-ukraińskie po drugiej wojnie światowej w publicystyce politycznej Kazimierza Trębickiego*, [w:] *Z morza i Pomorza spojrzenie na wrzesień 1939. Pamięć i odpowiedzialność*, red. A. Drzewiecki i B. Siek, Toruń 2011, s. 323–341.

⁸ J. Godlewski, *Na przełomie epok*, Londyn 1978.

⁹ K. Trębicki, *Różne epoki w jednym życiu*, „Tydzień Polski”, nr 26 (153) 1.07.1978.

¹⁰ Tamże.

wieka z ogromnym doświadczeniem życiowym, zawodowym i społecznym, a także spełnionego jako autor i wieloletni analityk sytuacji międzynarodowej. Kończą się udziałem w Zjeździe Związku Polaków w Rosji w roli obserwatora, ale przepełnionego nadzieją i świadomego doniosłości rozgrywających się wydarzeń.

Oryginał wspomnień to schludny, kilkunastostronicowy maszynopis, poprawiony odręcznie bądź na maszynie, a więc czytany i weryfikowany przez autora. Całość obejmuje przedmowę na jednej stronie maszynopisu, następnie część A liczącą 8 stron i część B obejmującą 9 stron. Na pierwszej stronie przedmowy i kolejnych części autor odręcznie naniósł tytuły, pisząc nad nimi wielkimi literami: „WSPOMNIENIA KAZIMIERZA TRĘBICKIEGO”. Własnoręcznym podpisem oraz datą opatrzył przedmowę i część A: „1 września 1980 r., Londyn” oraz część B: „1 marca 1981 r., Londyn”. Autora charakteryzuje staranny, precyzyjny, ale barwny język i dbałość o dobranie właściwych słów. Warto podkreślić również doskonałą znajomość problematyki rosyjskiej, nie tylko historycznej, ale także współczesnej. Oryginał wspomnień przechowywany jest w zbiorach rodzinnych córki autora – Izabeli Trębickiej, której serdecznie dziękuję za ich udostępnienie i zgodę na publikację.

WSPOMNIENIA KAZIMIERZA TRĘBICKIEGO. RÓŻNE EPOKI W JEDNYM ŻYCIU

Przedmowa

Zaczynam pisać te wspomnienia wśród ciszy wieczornej. Późną godzinę wskazuje i zegar mego życia. Mam lat 84 i nie jest mi wiadome, ile czasu mam do dyspozycji dla skreślenia opisu wydarzeń, których byłem świadkiem. Już ten fakt narzuca mi niejako metodę traktowania tematu: będzie to szereg obrazków niezwiązanych ze sobą, z których każdy z osobna będzie miał skromną wartość autentycznego świadectwa rzeczy widzianych i przeżytych. W żadnym wypadku nie jest ich celem stanowić materiał do biografii mojej. Od tego, ile tych obrazków uda mi się utrwalić na papierze, zależeć będzie, czy w pewnym stopniu zarysują przebieg mego życia. Ale nawet, gdyby tak się wydarzyło, osoba moja nie będzie miała dla ewentualnego czytelnika zbyt wielkiego znaczenia. Nie zajmowałem nawet przejściowo takich stanowisk w życiu, które by, w najmniejszym choćby stopniu, wpływały na przebieg opisywanych wydarzeń i sytuacji. Jest to drugi wzgląd, który kwalifikuje jako najlepszą metodę odrębnych opracowań, niewymagających ciągłości. Mogą one stanowić niepozbawiony całkowicie wartości materiał do studiowania epoki, do której się odnosi. Bardzo wzmacniająca szanse obiektywnego traktowania tematu jest okoliczność, że autor wspomnień nie potrzebuje szermować o własną wolę w wydarzeniach i bronić lub uzasadniać swego ówczesnego stanowiska.

Z drugiej strony byłoby błędem bagatelizowanie indywidualności autora wspomnień. Jeśli nie mógł o niczym decydować czy nawet współdecydować, nie wyklucza bynajmniej zaangażowania w wypadkach lub sytuacjach, na które patrzył. Przeżywał je mniej lub więcej głęboko, musiał się do nich w ten czy inny sposób ustosunkować. Nic też nie pozbawia go prawa do ocen i sądów. Pisanie wspomnień z perspektywy wielu lat minionych pozwala też na przekazanie ewolucji własnych poglądów, przy czym różnice mogą być jaskrawe i przez to samo interesujące dla czytelnika. W ten sposób bowiem może śledzić przekształcenie bieżącej polityki na wymagającą perspektywę historię.

Jest zupełnie możliwe, że wspomnienia zaczynam pisać za późno również dlatego, że proces starzenia się, zwłaszcza w późniejszej fazie, jest związany z odrywaniem się od życia i może spaczyć perspektywę na tak bogate i różnorodne jego przejawy. Jest to realne niebezpieczeństwo, lecz sądzę, że ukochanie i przywiązanie do pewnych wartości nadrzędnych daje szanse umożliwiające pewną stałość założeń i punktów widzenia.

Rewolucja w Rosji

A. Rewolucja lutowa i obalenie caratu

W końcu roku szkolnego zdałem w Moskwie w roku 1916 maturę polską i rosyjską. Ośmioklasowe gimnazjum filologiczne polskiego Komitetu Obywatelskiego¹¹ (Dyrektor Kazimierz Kulwieć)¹² było szkołą polską. Ks[iaǳz] Kazimierz Lutosławski¹³ był w niej prefektem, a bracia jego (zamordowani przez bolszewików¹⁴ niedługo po ich dojściu do władzy) grali wybitną rolę w Komitecie Obywatelskim¹⁵. Uzyskanie matury rosyjskiej było zorganizowane w ten sposób, że egzaminy z niektórych przedmiotów (historia Rosji i literatura rosyjska), a może i paru innych musiały być powtarzane i zdawane po rosyjsku w obecności ewakuowanego w r. 1915 ostatniego Kuratora Warszawskiego Okręgu Naukowego ks. Kurakina¹⁶.

¹¹ Centralny Komitet Obywatelski zorganizowano w 1914 r. z inspiracji Władysława Grabskiego. Od 1915 r. działał w Moskwie, gdzie we współpracy z polskimi i rosyjskimi organizacjami charytatywnymi niósł pomoc polskim wygnańcom i jeńcom wojennym.

¹² Kazimierz Kulwieć (1871–1941), pedagog, naukowiec i krajoznawca. Wezwany do Moskwy przez Centralny Komitet Obywatelski, aby zorganizować polskie gimnazjum, którego przez trzy lata był dyrektorem.

¹³ Ks. Kazimierz Lutosławski (1880–1924), doktor medycyny i teologii, dziennikarz i pedagog, działacz Narodowej Demokracji, poseł na Sejm Ustawodawczy i Sejm I kadencji, ideowy patron twórców polskiego skautingu i harcerstwa.

¹⁴ Bolszewicy – określenie grupy członków Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji, która na II Zjeździe tej partii w 1903 r. uznała się za większościową frakcję w partii, a swoich przeciwników określiła mienszewikami.

¹⁵ Marian i Józef (ojciec kompozytora i dyrygenta Witolda Lutosławskiego) Lutosławscy wstawili się, wykradając tajny dokument – tekst Traktatu brzeskiego z grudnia 1917 r., który przesłali do Warszawy. Zostali za to aresztowani i zamordowani w moskiewskim więzieniu 5 września 1918 r.

¹⁶ Po upadku powstania styczniowego i likwidacji autonomii Królestwa Polskiego wprowadzono szereg zmian administracyjnych, m.in. w 1867 r. zlikwidowano Komisję Wyznań

Co do reszty, uznano za ważne i obowiązujące wyniki egzaminów w języku polskim i odnośnie stopnie.

Maturzystów było kilkunastu, przeważnie ze znanych polskich szkół warszawskich. Ponieważ byliśmy pierwszymi ze szkoły polskiej w Moskwie, odbyło się uroczyste wręczenie matur, a wieczorem przyjęcie z udziałem „starszego społeczeństwa”. Miałem zaszczyt przemawiać w imieniu maturzystów, co w dużym stopniu zawdzięczałem wiekowi. Ciężkie choroby (trepanacja czaszki, wątroba itd.) spowodowały utratę dwóch lat szkolnych, byłem więc starym maturzystą i koledzy uznawali moje większe doświadczenie życiowe.

Po kilku miesiącach dużego wysiłku uwieńczonego powodzeniem, odpoczywałem przez blisko dwa miesiące w Finlandii, zaproszony przez krewnych, tzw. bieżenców (uchodźców), jak Rosjanie nazywali element polski i niepolski, który się znalazł w Rosji na skutek działań wojennych z tych czy innych powodów. W miejscowości Huvinka¹⁷ niedaleko Helsingforsu (dzisiejsze Helsinki) spędzało wakacje spore grono Polaków, przeważnie moich krewnych lub dobrych znajomych z czasów przedwojennych. Pozostał mi na zawsze w pamięci kontrast między potęgującym się z miesiąca na miesiąc „bałaganem” w Rosji, a idealnym ładem, schludnością i rzetelnością w Finlandii. Granicę się przejeżdżało (Białostrow wówczas)¹⁸ po niespełna godzinie jazdy pociągiem z Petersburga (od początku wojny nazwanego Petrogradem) i rozpoczynał się inny świat kultury i cywilizacji zachodniej. Wprawdzie świat zmienił się bardzo od owych czasów, zmieniły się i Rosja, i Finlandia, ale te odległe wspomnienia i dziś przyczyniają się do mego lepszego zrozumienia, dlaczego kolos sowiecki wołał udzielić Finlandii specjalnego statusu i większej od państw tzw. satelickich, autonomii we wszystkich dziedzinach poza polityką zagraniczną¹⁹. Rzecz prosta, wiele różnych przyczyn na to się złożyło.

i Oświecenia i wprowadzono Warszawski Okręg Naukowy, podległy władzom w Petersburgu. Ostatnim kuratorem w l. 1915–1918 był Iwan ks. Kurakin.

¹⁷ Fin. Hyvinkää.

¹⁸ Fin. Valkeasaari, do 1940 r. graniczna stacja kolejowa między Związkiem Radzieckim a Finlandią.

¹⁹ Dla Rosji Finlandia od wieków miała duże znaczenie strategiczne. Od 1809 r. do 1917 r. Wielkie Księstwo Finlandii należało do Rosji i cieszyło się autonomią. W 1917 r. Finlandia proklamowała niepodległość. Jesienią 1939 r. wybuchła wojna między tymi państwami, zakończona rozejmem. Wojska fińskie w 1941 r. walczyły po stronie Niemiec, a w 1944 r. zostały zmuszone stanąć u boku ZSRR przeciwko III Rzeszy. Po II wojnie światowej ZSRR został

Jesienią 1916 r. znalazłem się z powrotem w Moskwie, gdzie zapisałem się na Wydział Prawny Uniwersytetu Moskiewskiego. Był to – spowodowany brakiem doświadczenia – poważny błąd. Niczyjej rady nie zasięgałem, chciałem być studentem. Należałem wprawdzie jako jedynak – do uprzywilejowanej kategorii tzw. niebieskich biletów (pospolite ruszenie 2-ej klasy)²⁰, ale potworne straty ponoszone przez armię rosyjską w zmaganiach z górującą pod każdym względem armią niemiecką (i austro-węgierską)²¹, spowodowały konieczność mobilizowania coraz to nowych kategorii i roczników. Rząd carski zaś, uważając studentów za element rewolucyjny, wydał specjalną ustawę, która wszystkich studentów powołanych do wojska kierowała na 4-miesięczne kursy „praporszczyków” piechoty²² (chorąży – najniższy stopień oficerski w ówczesnej armii rosyjskiej), którzy masowo ginęli w bojach. Przepisy ustawy były sprzeczne z interesami wojska, gdyż „praporszczykami” piechoty stawali się studenci wyższych szkół technicznych, którzy w broniach specjalnych byłoby stokroć pożyteczniejsi. Wpadłem więc w tę zastawioną pułapkę i zaledwie zakosztowawszy w krótkim okresie wysokiego poziomu nauki uniwersyteckiej – zostałem objęty zarządzeniem kolejnych mobilizacji. Wprawdzie wystraszeni tą sytuacją moi krewni po różnych korowodach uzyskali dla mnie 3-miesięczny urlop ze względów zdrowotnych i mogłem kontynuować z entuzjazmem rozpoczęte studia uniwersyteckie. Ponieważ jednak były już wówczas praktykowane masowe próby obejścia zarządzeń mobilizacyjnych przez stosowanie niezbyt ortodoksyjnych metod (myślę, że i w moim wypadku były one stosowane, choć mnie nie konsultowano w tej sprawie), władze wojsko-

głównym partnerem gospodarczym Finlandii. Państwo to prowadziło politykę zagraniczną niesprzeczną z interesami Moskwy, a w kwestii polityki wewnętrznej pozostało w pełni niezależne. Stąd termin „finlandyzacja”, wymyślony przez niemieckiego dziennikarza jako opis relacji Związku Radzieckiego i Finlandii w czasie zimnej wojny, oznaczający ograniczenie przez obce mocarstwo swobody polityki zagranicznej innego państwa, w zamian za brak interwencji w politykę wewnętrzną.

²⁰ W przedrewolucyjnej Rosji jednostki pospolitego ruszenia formowano z ochotników niepodlegających obowiązkowi służby wojskowej lub takich, którzy zgłosili się, nie czekając na powołanie (studenci, robotnicy zakładów zbrojeniowych, przedstawiciele niektórych organów administracji państwowej, osoby, które ukończyły 40 lat i nie podlegały powołaniu do wojska).

²¹ Prawdopodobnie chodzi o ofensywę gen. Aleksieja Brusilowa latem 1916 r.

²² W pierwszych tygodniach I wojny światowej akademie wojskowe i większość szkół oficerskich skierowały swoich słuchaczy i wykładowców na front, a uczelnie przeszły na przyspieszony kurs szkolenia. W opisywanym okresie to szkoły chorążych przygotowywały podstawowe kadry oficerów dla wojska.

we od czasu do czasu wydawały drastyczne decyzje, kasujące wszelkiego rodzaju „urlopy” i stwarzające niekiedy bardzo ciężkie, a czasem krzywdzące sytuacje osobiste. W drugiej połowie lutego (starego stylu) 1917 r. otrzymałem nagle zawiadomienie, że urlop mój jest zakończony, i rozkaz udania się w ciągu kilku dni do studenckiego batalionu uzupełnień. Z nich później kierowano do rozsianych w całym Imperium szkół „praporszczyków” piechoty, gdy rozpoczynał się w nich nowy, czteromiesięczny kurs. Takich batalionów było dwa: jeden był w Niżnim Nowgorodzie (dzisiejsze Gorki), drugi w Caricynie (osławionym jako Stalingrad w drugiej wojnie światowej), dzisiejszym Wołgogradzie. Miałem rozkaz wyjazdu do Caricyna.

Gdy wyjechałem z Moskwy (zdaje mi się, że 24-go lutego 1917 r. starego stylu), w Piotrogradzie od kilku dni wybuchły zamieszki na tle ciężkiej sytuacji aprowizacyjnej miasta. Miały charakter masowy, lecz nie krwawy²³.

Podróż moja trwała chyba dwie doby. Zatarła się w mojej pamięci, ale zachowałem wspomnienie czekania dobrych kilku godzin na stacji węzłowej Griazi²⁴ (nie wiem, czy nie zmieniła nazwy) bliżej Caricyna niż Moskwy. Tam doszły mnie wieści, że petrogradzkie rozruchy nabrały charakteru rewolucyjnego na skutek otrzymania przez wojsko rozkazu strzelania do demonstrantów. Jednostki wojskowe (pierwszy zbuntował się pułk wołyński gwardii, a raczej jego batalion uzupełnień, bo pułk jak i inne był na froncie) odmówiły posłuszeństwa następnego dnia po strzelaninie. W ciągu chyba już tego dnia sytuacja odwróciła się radykalnie. Gdy dojeżdżaliśmy do Caricyna, jadącemu w tym samym przedziale sympatycznemu porucznikowi, z którym gawędziłem w czasie podróży – doręczono jakiś papierek. Był to telegram nadany z Piotrogradu przez członka Dumy Państwowej (czwartej)²⁵, barona Engelhardta²⁶, zawiadamiający o przeję-

²³ Po 21 lutego (starego stylu) w Piotrogradzie wybuchły na szeroką skalę strajki i protesty spowodowane brakami w zaopatrzeniu i tym samym drożyzną (w całej Rosji strajkowało ponad 700 tys. robotników). 27 lutego (12 marca nowego stylu) osiągnęły apogeum i był to dzień przejęcia władzy w mieście przez robotników i zrewoltowane wojsko (ponad 66 tys. żołnierzy). Tego dnia powstała Piotrogradzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich.

²⁴ Obecnie również nazywa się Griazi – miasto w obwodzie lipieckim, 30 km na południowy wschód od Lipiecka w Federacji Rosyjskiej.

²⁵ Rosyjska Duma Państwowa wraz z drugą izbą ustawodawczą – Radą Państwa, zostały powołane przez cara Mikołaja II pod wpływem rewolucji 1905 r. Kadencja IV Dumy rozpozczęła się w 1912 r.

²⁶ B. A. Engelhardt był oficerem pułku gwardii carskiej, właścicielem stajen wyścigowych i posiadaczem ziemskim, został wyznaczony na komendanta Piotrogradu. Był również przewodniczącym Komisji Wojskowej w Dumie.

ciu władzy przez Komitet Wykonawczy²⁷ Dumy Państwowej²⁸ pod przewodnictwem jej prezesa M. Rodzianko²⁹ i o aresztowaniu członków rządu. Nadawca miał zleconą prowizoryczną kontrolę nad kolejami. Na stacji w Caricynie wstąpiliśmy z porucznikiem do bufetu II-ej klasy, gdzie po raz ostatni jako cywil chciałem zjeść i napić się czegoś przed udaniem się do koszar. Szeregowcy dotychczas mieli wstęp wzbroniony do takiego bufetu. Gdy porucznik pokazywał telegram sąsiadom przy stole, żandarm chciał mu go odebrać, a po odmowie wezwał go do wytłomaczenia się przed jakąś wyższą władzą. Po kilku minutach roześmiany porucznik powrócił z telegramem w rękę. Takie były ostatnie odruchy obalonego ustroju, od tak dawna panującego w Rosji.

Gdy zbliżałem się do koszar batalionu studenckiego, wielka nowina o rewolucji dotarła tam już, gdyż spotkałem kilku biegnących ku stacji świeżo upieczonych żołnierzy, którzy byli zgorzeleni, że choć jadę z Moskwy – nie jestem lepiej od nich poinformowany. Po zameldowaniu przybycia wydano mi potwornych rozmiarów buty żołnierskie i mundur – najmniej chyba elegancki ubiór, jaki kiedykolwiek nosiłem w życiu, bo te łachy służyły przelotnym ptakom i dopiero w szkołach praporszczyków wydawano mundury jako tako przyzwoite.

Mimo że siły młodości są niespożyte, byłem potwornie zmęczony podróżą i emocją różnorodnych wrażeń. Gdy tylko więc mogłem to uczynić, zwałem się na jedno z szeregu łóżek i spałem jak zabity do rana. Przed tym jednak musiałem współuczestniczyć w rytualnych wieczornych obowiązkach, a więc i w modlitwie prawosławnej „na baczność”. Po raz pierwszy i ostatni w życiu brałem udział (naturalnie pasywny) w chórze śpiewającym hymn państwowy *Boże, chroń cara*.

Następny dzień zaczął się normalnie. W siarzysty mróz wyprowadzono nas na musztrę na zaśnieżonym placu przed koszarami. Następnie zaś młody podoficer o ukończonej szkole powszechnej „wykładał” niedawnym studentom tajemnice regulaminów piechoty. Utkwiło mi w pamięci wyliczanie, kiedy nie wystarcza zwykłe salutowanie, a trzeba maszerować cztery kroki przed i cztery kroki po salutowaniu i stanąć frontem w po-

²⁷ Pomyłka autora, chodzi o Tymczasowy Komitet Dumy Państwowej.

²⁸ Właśc. Tymczasowy Komitet Dumy Państwowej założony 27 lutego (12 marca nowego stylu) przez członków IV Dumy, której obrady car wówczas zawiesił.

²⁹ Michał Rodzianko – członek partii dekabrystów, przewodniczący III i IV Dumy Państwowej.

stawie „na baczność”, salutując. Lista zaczynała się od cara i wszystkich członków rodziny cesarskiej (wszystkich Romanowych obojga płci) itd., aż do generałów włącznie.

Po południu natomiast zaczęły się dziać rzeczy niezwykle. W kącie naszej rozległej sypialni natknąłem się na dużą grupę żołnierzy, do których przemawiał wspomniany uprzednio podoficer. Słyszałem jak mówił: „jeśli wy, panowie studenci, zdecydujecie opowiedzieć się za rewolucją, to wiedźcie o tym, że my, kadrowi, pójdziemy z wami”.

Muszę przyznać, że wpojone tradycyjnie pojęcia o dyscyplinie wywoływały u mnie pewne zaambarasowanie na myśl, że mój pierwszy dzień w wojsku jest jednocześnie dniem buntu. Jakoś to się godziło z pewnym uradowaniem, gdyż do armii rosyjskiej i jej ducha nie miałem najmniejszej sympatii z przyczyn u Polaka aż nadto zrozumiałych. Wyglądało to wszystko jakby specjalnie dla mnie zainscenizowane.

Pewne obawy budziło we mnie stwierdzenie, że Batalion Zapasowy studencki w Caricynie jest z pewnością jedną z najbardziej rewolucyjnie usposobionych jednostek wojskowych w całym imperium. Składał się ze studentów, elementu w olbrzymiej większości radykalnego. Drugim czynnikiem był duży odsetek Żydów, pozbawionych prawa do rangi oficerskiej za caratu. Pobranych więc na podstawie ustawy poprzednio wspomnianej studentów Żydów odsyłano do batalionów zapasowych, a później nie bardzo wiedziano, co z nimi dalej robić. Szkoły „praporszczyków” były dla nich zamknięte, więc ich pobyt trwał znacznie dłużej. Ponieważ byli często zaradni, pełne ich były kancelarie i służby pomocnicze. Reszta trafiała w końcu do formacji wojskowych na froncie, ale nie było chyba ustalonej procedury, nie umiałbym zresztą nic na ten temat powiedzieć. Przez kilka godzin nie można było wykluczyć, że batalion studencki będzie jedyną zbuntowaną jednostką wojskową w Caricynie. Napiętą sytuację rozładowały, jak mi się zdaje, napływające zewsząd wiadomości potwierdzające decydujące zwycięstwo rewolucji w Petrogradzie, ówczesnej stolicy państwa.

Dzień ten zakończył się zupełnie inaczej od poprzedniego. Na apelu wieczornym zakończonym modlitwą, już hymn *Boże chroń cara* nie był aktualny. Po apelu zaś do szeregów ustawionych „na baczność” dowódca batalionu ppłk. [...] ³⁰ wystąpił z przemową, w której poinformował żołnierzy, że zaszły zasadnicze zmiany ustrojowe w państwie. W poczuciu odpowiedzialności przed Bogiem i Ojczyzną zdecydował uznać fakt doko-

³⁰ Brak nazwiska.

nany. Uważa, że Rosja oczekuje od swej armii, by ją nadal broniła przed wrogiem zewnętrznym, z którym toczy się wojna. Tejże nocy padł ofiarą udaru apoplektycznego i ciężko zachorował.

Noc jednak nie minęła spokojnie i dla nas. Zbudził nas koło północy alarm i rozkaz wymarszu. W ratuszu³¹ ukonstytuował się Komitet Rewolucyjny, którego musimy bronić przed atakami kontrrewolucji. Maszerowałem po ciemku w głębokim śniegu z karabinem, z którym nie zdążyłem się jeszcze bliżej zapoznać. W ratuszu panował nieopisany chaos i było szerokie pole dla indywidualnej inicjatywy. Zdecydowałem, że lepiej jest bronić rewolucji wewnątrz ratusza niż na trzaskającym mrozie. Zwłaszcza że lokalne panienki rozlewały herbatę gorącą i częstowały bojowników o wolność kanapkami i łakociami. Czas upływał całkiem miło, a kontrrewolucja nie dawała znaku życia.

Gdy dniało, wracaliśmy zmęczeni, lecz zwycięzcy. W dniach następnych były jeszcze fałszywe alarmy. Pewnego popołudnia poderwano nas do okien z karabinami (byłem już z nim w bardziej intymnym stosunku), gruchnęła bowiem wiadomość, że pułk piechoty opowiedział się przeciw rewolucji i maszeruje na nasze koszary. Ale był to znowu jakiś niewypał. Przykre wspomnienie tych „dni rewolucyjnych” zostawił mi epizod, gdy wysłano nas sześciu żołnierzy z podoficerem na czele, by pełnić 24-godzinną wartę w rozgrabionym mocno „cyrkule” policyjnym, w którym, rzecz prosta, policji już nie było ani śladu. Elementy kryminalne w tłumie skorzystały ze sposobności, by zniszczyć kompromitujące papiery i kartoteki. Nasz patrol był w pewnym stopniu musztardą po obiedzie. Gorzej, że zapomniano nas zluzować i drugą noc spędziliśmy w tym lokalu. Połączenia z koszarami nie było, a podoficer zdecydował, że nie ma prawa posłać kogoś z wartowników dla sprowadzenia odsieczy. Mróz był około 30 stopni, wichura od Wołgi lodowata. Były dwa posterunki, którym nakładano kożuchy do pięt. Mimo to dłużej niż parę godzin trudno było wytrzymać, tak, że po dwóch godzinach warty było cztery odpoczynku. Na szczęście był samowar i piliśmy gorącą herbatę na puste żołądki, bo zapasy nie były przewidziane na tak długą wyprawę. W końcu przypominano sobie o nas, ale nie przypominam sobie przeprosin. Na szczęście za młodu piorunująco się zapomina o koszmarnych chwilach, gdy tylko one minęły.

Mój pobyt w Caricynie trwał około trzech tygodni i niczym godnym uwagi się nie zaznaczył. Nie przemęczano nas musztrą ani „wykładami”

³¹ Prawdopodobnie autorowi chodzi o budynek Dumy (Rady) Miejskiej.

regulaminów. Spotkaliśmy się po wielu latach z dawnym kolegą z gimnazjum w Rydze (1910/1911), miłym chłopcem, Trediakowem i włączyliśmy się w trójkę z jakimś Ormianinem, którego nazwiska sobie nie przypominam.

Przed wyjazdem z Moskwy zdążyłem zaalarmować przebywającego w Petrogradzie mego wuja (brat stryjeczny mojej matki) i opiekuna po śmierci ojca Konstantego Skirmunta³², późniejszego Min. Spr. Zagran. i ambasadora niepodległej Polski. Był od kilku lat członkiem Rady Państwa³³, rodzaju Izby Wyższej, składającej się z nominowanych przez cara zasłużonych dygnitarzy, ale i z pewnej ilości członków z wyboru (opartego na wysokim cenzusie majątkowym). Skirmunt był wybrany z gub. grodzieńskiej i jako członek Rady Państwa miał wysoki status w świecie petersburskim, od wojny petrogradzkiej. I on zdążył mnie zawiadomić, że interweniował u wyższych władz wojskowych w stolicy. Ustawy o poborze studentów nie można było zastosować w moim wypadku, natomiast uzyskał indywidualne odkomenderowanie mnie do „studenckiej” szkoły „praporszczyków” piechoty w Peterhofie³⁴, w najbliższym sąsiedztwie Carskiego Sioła, rezydencji carskiej w okolicach Petrogradu. W ten sposób nie będę wysłany może do Władywostoku lub Tyflisu na Kaukazie, a po ukończeniu kursu mój wuj będzie miał większe szanse wpływania na moje dalsze losy. Byłem prawie przekonany, że ta sprawa utonęła w odmętach

³² K. Skirmunt zamieszkał w Petersburgu w 1909 r., kiedy wybrano go członkiem rosyjskiej Rady Państwa w III Dumie. Wszedł w skład Koła Polskiego Litwy i Rusi. Po wybuchu I wojny światowej zaangażował się w działalność charytatywną. Został członkiem Petersburskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny oraz Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego. W końcu sierpnia 1915 r. z ramienia Rady Państwa został członkiem ciała powołanego przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych jako zastępca głównego pełnomocnika rządu dla zorganizowania państwowej pomocy uchodźcom i objął kierownictwo tego urzędu w Petersburgu (pełnomocnik działał na froncie). Po tym, jak Rząd Tymczasowy ks. Lwowa wyraził zgodę na odbudowę niepodległej Polski, koło polskie wydelegowało Skirmunta na Zachód jako delegata polskiej społeczności z Litwy i Rusi z misją włączenia się do pracy w celu osiągnięcia wyznaczonego celu. Z paszportem dyplomatycznym w początkach maja 1917 r. Skirmunt opuścił Rosję. Brał udział w posiedzeniach zarządu Związku Wojskowych Polaków w Piotrogradzie, rozpatrującego sprawy utworzenia armii polskiej w Rosji, którego to pomysłu był przeciwnikiem. Nowak-Kiełbikowa, op. cit., s. 32–45.

³³ Rada Państwa – od 1906 r. wyższa izba ustawodawcza w Rosji, otrzymała pełnomocnictwo uczestniczenia w działalności prawodawczej na równi z Dumą. Składała się z członków mianowanych przez cara oraz pochodzących z wyborów w równej liczbie. Od 1914 r. liczyła 188 członków. Została zniesiona 24 grudnia 1917 r.

³⁴ Peterhof – miasto w północnej Rosji, niedaleko Sankt Petersburga (wówczas Piotrogradu), nad Zatoką Fińską, rezydencja carska.

rewolucji i obalenia caratu. Lecz maszyna wojskowa biurokratyczna nie przestała działać i ku mojemu zdumieniu wezwano mnie chyba w początkach kwietnia do kancelarii batalionu i zakomunikowano, że nadeszło polecenie wysłania mnie do Peterhofu, gdzie nowy kurs rozpoczyna się w końcu kwietnia 1917 roku. Jednocześnie prywatnie mi oświadczone, że jeśli mam warunki do przetrwania w międzyczasie, to nic nie stoi na przeszkodzie, abym wyjechał z Caricyna w dniach najbliższych, pod warunkiem stawienia się w przewidzianym terminie w Peterhofie. Zgodziłem się skwapliwie z tą sugestią, zwłaszcza że „przetrwanie” nie było dla mnie żadnym trudnym zagadnieniem. W Moskwie miałem krewnych, przyjaciół i kolegów. Od jesieni mieszkałem w Moskwie z przyjacielem z mińskich jeszcze czasów (r. 1915), późniejszym profesorem prawa karnego i rektorem Politechniki we Wrocławiu, wówczas Wisiem Świdą³⁵. Mógł więc przyjąć na parę godzin przejezdnego żołnierza w naszym wspólnym pokoju. Ale zdarzyło się, że moi krewni, młode małżeństwo, zajmujący małe mieszkanie w okolicach Arbatu, wyjechali z Moskwy i chwilowo rezydował w nim szwagier mego brata ciotecznego, oficer kawalerii. Tam się więc ulokowałem w czasie pobytu w Moskwie. Dość o nim mgliste zachowałem wspomnienie, pamiętam tylko wesołą radość z ponownego spotkania. Pamiętam też sensację, jaką budził wygląd raczej eleganckiego, a w każdym razie schludnego młodzieńca, przebranego w fantastyczną „papachę”, raczej workowaty mundur, a zwłaszcza nieprawdopodobnych rozmiarów buty żołnierskie. Jeden z moich kolegów twierdził złośliwie, że ukazywały się na rogu ulicy, kiedy noszącej je osoby jeszcze dostrzec nie było można.

W ostatnich dniach kwietnia 1917 r. (jak mi się zdaje) wyjechałem z Moskwy do Petrogradu, a stamtąd do Peterhofu, gdzie wylądowałem ściśle w dniu oznaczonym w moim dokumencie wojskowym. Zjawiłem się w 3-ej (było ich trzy w Peterhofie) studenckiej szkole „praporszczyków” piechoty. Wyglądała jak wymarła. Po długim krążeniu i dobijaniu się do różnych drzwi i furtek, otworzył mi w końcu goły do pasa oficer (jak się okazało z rozmowy, adiutant szkoły, sztabs-kapitan Zagrebin), myjący się w miednicy. Gdy zaraportowałem cel mego przybycia, roześmiał się wesoło i oświadczył, że chyba nie wiem, że w Rosji wybuchła rewolucja i wszystko stoi do góry nogami. Mowy nie ma, by nowy kurs w szkole

³⁵ Witold Świda (1899–1989), prawnik, profesor Politechniki we Wrocławiu oraz Uniwersytetu Wrocławskiego (rektor Uniwersytetu Wrocławskiego w l. 1959–1962).

zaczął się przed drugą połową maja (myślę, że wymienił nawet 20. jako najwcześniejszy termin). Nowych kursantów nie ma, a kadra oficerska i żołnierska szkoły są zupełnie zdeorganizowane. Powtórzyła się scena znana mi z Caricyna. Zagrebin mówił, że może mi dać przytułek w szkole, ale jeśli mogę go znaleźć w Petrogradzie na własny rachunek, to będzie niewątpliwie dla wszystkich lepiej. Odnotowałem termin stawienia się na moim dokumencie wojskowym. Wielce uradowany wracałem do Petrogradu, gdzie również miałem doskonałe widoki „przetrwania”. Rewolucja lutowa (marzec nowego stylu) zarysowywała się dla mnie dość obiecująco. A więc na tym kończę opis tego okresu. Przeważała otucha, lecz i szybkie postępy dezorganizacji i rozprzężenia.

B. Epizod demokratyczny rewolucji rosyjskiej

Ten kilkumiesięczny okres demokracji między obaleniem „samodzierżawia” carskiego w początkach marca (nowego stylu) 1917 r. a zdobyciem władzy przez dyktaturę komunistyczną w początkach listopada (nowego stylu, stąd nazwa rewolucji październikowej) tegoż roku jest dobrze znany i czasem znakomicie opisany. Ograniczę się więc do zanotowania mych losów i wrażeń, uzupełniając je późniejszymi refleksjami. Nie pokrywają się bowiem wcale jedne z drugimi. Z grubsza można powiedzieć, że przeżycia i wrażenia młodego bardzo jeszcze człowieka były jedynie surowcem (jednym z kilku) kształtującym późniejsze poglądy na historyczne wypadki, których byłem naocznym świadkiem. Nie oznacza to jednak bynajmniej, bym lekceważył ich bezpośrednią obserwację. Na innym miejscu omówię to szerzej, tu jako przykład radykalnej zmiany oceny wypadków przytoczę mój ówczesny stosunek do przymierza Rosji z Francją i Anglią za pierwszej wojny światowej³⁶. Związany uczuciowo i kulturalnie z Francją (w której się urodziła i mieszkała przez, z górą, 20 lat przed ślubem moja matka, rodowita Polka), byłem zapalonym ententofilem (choć nie rusofilem). Uważałem więc dochowanie wierności dla sojuszu Rosji z państwami zachodnimi za elementarny jej obowiązek, a sprzeniewierzenie się tej wierności za zdradę, godną potępienia. Takie założenie dyktowało mój

³⁶ Sojusz Francji, Rosji i Wielkiej Brytanii zwany Ententą zawierany kolejno w 1892 r. (Rosja-Francja), 1904 r. (Francja-Anglia) i 1907 r. (Rosja-Anglia), kontynuowany również w I wojnie światowej.

stosunek do wypadków, które miały się rozegrać w Rosji po wybuchu rewolucji. Na razie poprzestanę na tym krótkim komentarzu.

Moje wspomnienia z tego okresu są raczej przyjemne. Wprawdzie z troską obserwowałem proces słabnięcia Rosji jako państwa i stopniowe – z pozornymi wahaniem w początkowej fazie – a coraz szybsze ku końcowi okresu – staczanie się jej ku anarchii i chaosowi. To w moich oczach dawało Niemcom szanse wygrania wojny na froncie wschodnim, nie mogłem zaś należycie ocenić konsekwencji na rozstrzygające starcia na froncie zachodnim. Natomiast w moich sprawach osobistych nastąpiła istotna zmiana na lepsze. Kleszcze biurokracji wojskowej rosyjskiej utraciły wiele ze swej siły, pozwoliły mi na większą swobodę manewru i otworzyły perspektywy dla własnej inicjatywy. W „studenckiej” szkole praporszczyków w Peterhofie byłem chyba zaledwie miesiąc. Mgliste o tym okresie zachowałem wspomnienie, nie myślę, żeby nas zbyt mocno męczyła musztra i „nauka”. Chciałbym zanotować drobny epizod. W początkowych miesiącach po abdykacji cara Mikołaja II rodzina cesarska była internowana³⁷ w dawnej swej rezydencji w Carskim Siole, graniczącym z Peterhofem, kiedyś również rezydencją cesarską. Początkowo „nadzór” był niezmiernie łagodny (zdążyłem spotkać na gruncie towarzyskim zastępcę komendanta Carskiego Sioła, rotmistrza W. Kotzebuego, niewątpliwego monarchistę), natomiast rozległy park został oddany do użytku publiczności, z wyjątkiem części bezpośrednio otaczającej pałac, oddzielonej od reszty symbolicznym raczej łańcuchem. Pamiętam, że odmówiłem uczestnictwa w proponowanej mi przez rosyjskich kolegów wycieczce celem „pogapienia się” na ładne panienki (w. ks. Olga, Tatiana, Maria i Anastazja), które można było obserwować z bliska, czytając książki w parku. Z pewnością nie przeczuwałem ich tragicznego losu, sądzę, że powodowały mną z jednej strony patriotyzm polski, hamujący sympatię, z drugiej zaś ludzkie współczucie, zniechęcające do „gapienia się” na młode istoty, które przeżywały katastrofę.

W czasie mego pobytu w Peterhofie byłem parokrotnie w Petrogradzie i mieszkalem u wuja Konstantego Skirmunta, który miał mieszkanie (tzw. osobniak) na ul. Mochowej. W czasie jednej z tych wizyt oznajmił mi, że opuszcza Rosję i przez Szwecję udaje się do Paryża jako członek Ko-

³⁷ Car abdykował 15 marca (nowego stylu) 1917 r., a 20 marca Rząd Tymczasowy postanowił jego i jego rodzinę pozbawić wolności, od 22 marca przebywali w areszcie domowym w Carskim Siole.

mitetu Narodowego³⁸ pod przewodnictwem Romana Dmowskiego³⁹. Ponieważ jako „junkier” wyglądałem już przyzwoicie, sfotografowałem się i powierzyłem wujowi fotografię dla mojej matki. Od chwili mego wyjazdu z naszego majątku Linowej (pow. prużański) w sierpniu 1915 r. aż do mej nieoczekiwanej wizyty w czerwcu 1918 r., nie mieliśmy od siebie ani jednego listu. Izolacja walczących ze sobą obszarów Europy była w czasie pierwszej wojny światowej całkowita i komunikowanie się normalnych cywilów poprzez linię frontu niemal niemożliwe. Ja otrzymałem jeden list od bawiącej w Rumunii (neutralnej wówczas) ciotki o bardzo ogólnej treści. Matka moja miała znak życia ode mnie, czytając w jakimś piśmie polskim – z dużym opóźnieniem – spis maturzystów polskich w Moskwie, w którym było moje nazwisko. Fotografia ta (po niezliczonych perypetiach jest w moim posiadaniu w Londynie) została wysłana ze Sztokholmu do Warszawy na adres mojej matki chrzestnej z odpowiednią adnotacją wuja. Nie było bowiem komunikacji pocztowej z tzw. Ober-Osten (Oberkommando Ost)⁴⁰, gdzie była położona Linowa. Matka moja składała jesienią podanie o pozwolenie odbycia podróży do Warszawy na wiosnę. Przy okazji fotografię moją zabrał do Linowej rotmistrz huzarów węgierskich Ruskay, przy okazji podróży do Warszawy. Oddział jego był stacjonowany w pobliskich koszarach, a oficerowie węgierscy bywali przyjmowani w Linowej. Epilog był komiczny. Po pewnym czasie matka moja otrzymała z „Komendantury” niemieckiej w Prużanie list z żądaniem wyjaśnienia, jakim sposobem fotografia żołnierza rosyjskiego znalazła się na jej biurku. Powiedziała prawdę i sprawa nie miała przykrych następstw.

Przed wyjazdem do Paryża⁴¹ K. Skirmunt zawiózł mnie do swego kolegi z Rady Państwa (wybranego z guberni kowieńskiej), Aleksandra Meyszto-

³⁸ Komitet Narodowy Polski w Paryżu, utworzona 15 sierpnia 1917 r. przez Romana Dmowskiego organizacja polityczna działająca w l. 1917–1919. Skirmunt wówczas jeszcze nie był członkiem Komitetu. Zob. przypis 32. Nowak-Kielbikowa, op. cit., s. 32–45.

³⁹ Roman Dmowski (1864–1939), polski polityk, publicysta polityczny, poseł do II i III rosyjskiej Dumy Państwowej, minister spraw zagranicznych II RP, poseł na Sejm, współzałożyciel Narodowej Demokracji, działacz niepodległościowy postulujący odzyskanie niepodległości w oparciu o sojusz z Rosją i Ententą.

⁴⁰ Ober-Ost to nazwa terenów okupowanych przez Niemcy podczas I wojny światowej (Gebiet des Oberbefehlshabers Ost – Obszar Głównodowodzącego Wschodu) z centralnym ośrodkiem administracyjnym w Kownie.

⁴¹ Właściwie Skirmunt udał się przez Szwecję i Norwegię do Londynu, gdzie nawiązał kontakt z Romanem Dmowskim i dowiedział się o pracach nad utworzeniem i uznaniem Komitetu Narodowego Polskiego. Dopiero pod koniec czerwca 1917 r. znalazł się w Paryżu.

wicza⁴², późniejszego szefa Rządu krótkotrwałej Litwy Środkowej⁴³ i min. sprawiedliwości w Polsce niepodległej. Prosił o opiekę nade mną i powierzył mu dość poważną sumę pieniędzy na moje potrzeby. Wspominam ze szczerą wdzięcznością tę opiekę. Aleksander Meysztowicz był człowiekiem o wybitnej inteligencji i dużym uroku osobistym, był mi szczerze życzliwy i gotów do poparcia mych starań, o ile było to potrzebne i możliwe. Żona jego, z domu Kossakowska, z prawdziwą dobrocią i staropolską gościnnością odnosiła się do odciętego od najbliższej rodziny młodego człowieka. Mieszkali z czterema córkami, z których najstarsza była dopiero podrastającą panną, dwóch synów nie było w Petrogradzie. W ich domu spędzałem niemal regularnie pół niedzieli do późnego wieczoru aż do mego wyjazdu z Petrogradu po rewolucji październikowej. W atmosferze, którą dziś trzeba zakwalifikować jako staroświecką, ale która wówczas była balsamem, tak bardzo była bliska tradycji, w której się wychowałem, urwanej przez wojnę.

Pobyt mój w Peterhofie (o zmienionej dziś nazwie⁴⁴) trwał krótko z mojej inicjatywy i sprzyjających okoliczności. W r. 1912 chorowałem poważnie na wątrobę, w dużym stopniu z powodu błędnej diagnozy. Od tego czasu dawała mi się od czasu do czasu we znaki, mniej lub więcej poważnie. Pod wpływem zapewne marnej aprowizacji Petrogradu, bóle się odnowiły. „Skorzystałem” z nich, żeby prosić o zbadanie lekarskie i udzielenie mi urlopu zdrowotnego. Jedno i drugie udało mi się uzyskać bez trudu i znalazłem się w mundurze, ale na wolności i rozporządzałem trzema miesiącami dla pokierowania swym losem w sposób bardziej mi odpowiadający.

Rewolucja zmieniała radykalnie sytuację, również dla mnie, i to na lepsze. Ustawa traktująca studentów jako „mięso armatnie” należała do przeszłości, traktowanie żołnierza przez korpus oficerski zmieniło się bardzo. Dawne przepisy o salutowaniu przestały obowiązywać, a samo salutowanie stawało się stopniowo raczej dobrowolne niż przepisowe. Zbędne chyba dodawać, że wszelkie ograniczenia Żydów w dziedzinie stopni wojsko-

⁴² Aleksander Meysztowicz (1864–1943), urodzony i wychowany w Poniewieżu w północnej Litwie, w l. 1909–1917 mieszkał w Sankt Petersburgu, członek rosyjskiej Dumy i Rady Państwa, w l. 1921–1922 premier Litwy Środkowej, w II RP minister sprawiedliwości i naczelny prokurator.

⁴³ Litwa Środkowa – formalnie niezależny (faktycznie propolski) organizm państwowy ze stolicą w Wilnie, utworzony 12 października 1920 r. po buncie zgrupowania wojsk pod dowództwem gen. Lucjana Żeligowskiego.

⁴⁴ W l. 1944–1997 nosił nazwę Pietrodworiec.

wych zostały zniesione, rola elementu żydowskiego w zyskującej coraz bardziej na sile lewicy coraz mocniej się zaznaczała. Nie przypominam sobie już dzisiaj, kiedy się zrodził projekt wykorzystania mego urlopu dla starań o przyjęcie do szkoły wojskowej o wyższym poziomie i dłuższym kursie. Takimi były, istniejące od dawna w dawnym Petersburgu, dwie Szkoły Artyleryjskie: Konstantynowska i Michajłowska, z których zwłaszcza druga miała doskonałą reputację. Normalny kurs, dwuletni, „junkier” kończył, uzyskując stopień podporucznika. W czasie wojny kurs skrócono do ośmiu miesięcy, stopień obniżono (jeśli mnie pamięć nie myli, bo kursu nie ukończyłem, a szkoła przestała istnieć)⁴⁵ do „praporszczyka” (chorążego). Szczegółów procedury nie pamiętam, co dowodziłoby, że większych trudności nie było. Złożyłem podanie i prosiłem A. Meysztowicza o poparcie go u Komendanta Szkoły, co też uczynił. Mówił mi, że sporo celujących stopni na mojej maturze wywołało pożądany efekt. Może też prestiż nieistniejącej już Rady Państwa działał jeszcze na starego generała w połączeniu z tendencją popierania elementu niezbyt rażącego w świetle znakomitych tradycji szkoły. Faktem jest, że podanie moje zostało załatwione pozytywnie, zawiadomiony zostałem o przyjęciu na kurs rozpoczynający się w pierwszej połowie września 1917 r. Ale mojej krótkotrwałej kariery jako „junkra” Michajłowskiej Szkoły Artyleryjskiej nie obejmują ramy opisywanej przeze mnie demokratycznej fazy rewolucji rosyjskiej. Gdy nakładałem nowy mundur i długi do pięć „szynel” (w szkole artyleryjskiej obowiązywał szyk kawaleryjski) z pięknym monogramem „M” na epoletach, zapadał już szybko zmierzch wolności, liberalizmu i demokracji. Epizod ten należy więc do rozdziału moich wspomnień, opisującego ich obalenie. Do następnej fazy rewolucji rosyjskiej, rozpetanej przez bolszewicki zamach stanu.

W czasie mego pobytu w Moskwie zaprzyjaźniłem się serdecznie z moim kolegą maturzystą Tadeuszem Ładą. Wychowanek szkoły Wojciecha Górskiego na ul. Hortensji⁴⁶, warszawiak z krwi i kości, z zupełnie różnego od mojego środowiska, uczył się fatalnie, choć dużej inteligencji, lecz darowy-

⁴⁵ Uczelnie wojskowe w Rosji zostały zlikwidowane rozkazem ludowego komisarza spraw wojskowych z 14 listopada 1917 r.

⁴⁶ Wojciech Górski był twórcą autorskiej szkoły w dziejach oświaty polskiej, która odegrała szczególną rolę w latach zaborów. Od 1883 r. mieściła się w Warszawie przy ul. Hortensji 2, w nowoczesnym budynku szkolnym, specjalnie zaprojektowanym i wybudowanym według założeń dydaktyczno-wychowawczych Górskiego. Tu mogli kończyć naukę uczniowie, którzy otrzymali tzw. wilcze bilety ze szkół rządowych.

wał mi pilność i dobre rezultaty w nauce, bo miałem słabość do „oślej ławki”, a prymusów niezbyt poważałem i nie chciałem należeć do ich grona. Po przyjaźni musiałem mu czasem pomagać, gdy był w opałach. Powołany do wojska już jesienią 1916 r., był już praporszczykiem piechoty, przydzielonym do zapasowego batalionu [...] pułku piechoty w Petrogradzie. Dzięki niemu wynająłem pokój u wdowy na „Wasiliewskim Ostrowie”, gdzie tanio mieszkał. Odtąd byliśmy nierozłączni w granicach czasu jego, wolnego od zajęć służbowych. Włączyliśmy się, obserwowali, no i flirtowali też trochę, on wprawniej, ja bardziej niewinnie. A pole do obserwacji było rozległe i niezmiernie dla nas interesujące. Z pomocą doktora leczyłem też swoją wątrobę, która pozytywnie reagowała na narzuconą jej dyscyplinę.

Topniała ona natomiast widocznie wszędzie naokoło. W przyspieszonym tempie sytuacja się radykalizowała, punkt ciężkości politycznej przesuwiał się wyraźnie na lewo. W gruncie rzeczy prowadzona przez Rosję w sojuszu z państwami zachodnimi wojna z państwami centralnymi była jednym z zasadniczych zagadnień od początku rewolucji.

Było jednak jakby przyćmione przez patriotyczną postawę wszystkich stronnictw poza bolszewikami z dodatkiem skrajnego skrzydła mieńszewików⁴⁸. Nie wszyscy wprawdzie uważali, że trzeba ją prowadzić nadal „aż do zwycięskiego końca”, natomiast zgadzali się, że trzeba dochować wierności sojusznikom i wspólnie z nimi uzyskać pokój honorowy, a nie kapitulować przed militarystką niemiecką. A jednak wszystkie kryzysy demokratycznego ustroju były, jeśli nie wyłącznie, to ściśle związane z prowadzeniem wojny. Pierwszym etapem było pozbycie się z rządu elementów centroprawicowych z Rządu Tymczasowego ks. Lwowa⁴⁹ i utworzenie nowego rządu pod przewodnictwem dotychczasowego min. sprawiedliwości, Esera⁵⁰ (socialrewolucjoniści) A. Kiereńskiego⁵¹. Widziałem

⁴⁷ Brak numeru pułku.

⁴⁸ Mieńszewicy – rosyjska partia socjaldemokratyczna utworzona w wyniku rozłamów Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji w 1903 r. Trębickiemu prawdopodobnie chodzi o odłam tzw. mieńszewików internacjonalistów z J.O. Martowem na czele, opowiadającym się za szybkim zawarciem pokoju.

⁴⁹ Rząd Tymczasowy powstał 14 marca 1917 r. w wyniku porozumienia Tymczasowego Komitetu Dumy Państwowej i Rady Piotrogradzkiej Delegatów Robotniczych i Żołnierskich. Na jego czele stanął książę Geоргий Lwow, który w lipcu 1917 r. został odsunięty ze stanowiska.

⁵⁰ Eser – członek rosyjskiej Partii Socjalistów Rewolucjonistów utworzonej w 1903 r.

⁵¹ Aleksander F. Kiereński (1881–1970), rosyjski polityk, prawnik, umiarkowany rewolucjonista, członek partii eserowców, z ramienia trudowików (tzw. Grupa Pracy – ugrupowanie

olbrzymią manifestację z udziałem wojskowych. Demonstranci nieśli transparenty z napisami: „Precz z ministrami-kapitalistami, precz z imperializmem” itp. Przesilenie wynikało na tle tzw. celów wojny. min. spr. zagran. P. Milukow⁵², przywódca partii „kadeków” (konstytucyjni demokraci), nie chciał zrezygnować z przyznanych Rosji w ujawnionych układach z sojusznikami – cieśnin tureckich (Bosfor i Dardanele) po zwycięskiej wojnie⁵³, rzecz prosta. Następnym etapem było żalosne załamanie się zorganizowanej przez min. wojny A. Kiereńskiego ofensywy, mającej udowodnić solidarność Rosji z sojusznikami wobec napiętej sytuacji na Froncie Zachodnim⁵⁴.

Rozluźnienie dyscypliny w wojsku, troszkę mniej jaskrawe przez czas jakiś na froncie niż na tyłach, było niewątpliwie główną przyczyną niepowodzenia. Wówczas to wyczytałem z dumą część codziennego komunikatu sztabu rosyjskiego o kilkakrotnych szarżach Pułku Ułanów Polskich pod Krechowcami⁵⁵, co jaskrawo odbijało na tle ogarniętych paniką, cofa-

chłopskie w Dumie Państwowej, którego jednym z przywódców był Kiereński) w składzie IV Dumy, członek Tymczasowego Komitetu Dumy i wiceprzewodniczący Piotrogrodzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich.

⁵² Paweł Milukow (przydomek „Dardanecki”), działacz polityczny i społeczny, profesor historii Rosji na Uniwersytecie Moskiewskim; w Rządzie Tymczasowym minister spraw zagranicznych. Od marca 1907 r. stał na czele frakcji kadetów w I–IV Dumie Państwowej.

⁵³ Cieśniny (Bosfor i Dardanele) miały dla Rosji w końcu XIX i na początku XX w. doniosłe znaczenie z uwagi na zamknięcie ich (od 1809 r.) dla flot wojennych wszystkich państw (z wyjątkiem tureckiej) oraz możliwość zamknięcia ich dla statków handlowych przez Turcję (np. w okresie wojen bałkańskich 1912 i 1913 r.), co dla Rosji skutkowało olbrzymimi stratami. Wojna otworzyła szansę zmiany tej sytuacji, sprawa cieśnin stała się jednym z celów wojennych Rosji. W układach prowadzonych przez państwa Ententy w 1915 r., zgodziły się one prowadzić wojnę aż do zwycięstwa, a Francja i Wielka Brytania uznały postulaty Rosji m.in. w sprawie przyznania jej cieśnin, pod warunkiem zagwarantowania przez Rosję pełni swobody przejazdu przez cieśniny.

⁵⁴ A. Kiereński, od 18 maja minister wojny i marynarki, prowadzący agresywną politykę wojenną stojącą w sprzeczności z nastrojami delegatów Rady Piotrogrodzkiej, pod naciskiem sojuszników zdecydował o podjęciu w lipcu 1917 r. ofensywy (tzw. ofensywa lipcowa lub ofensywa Kiereńskiego). Natarcie rosyjskie rozpoczęło się 1 lipca, ale na głównym kierunku, choć przebiegało pomyślnie, po dwóch dniach wygasło. Wznowione 6 lipca napotkało silne przeciwdzierzenie wojsk austro-węgierskich i zostało zatrzymane. Klęska ofensywy spowodowana była również tym, że całe jednostki odmawiały kontynuowania natarcia, a nawet odchodziły na tyły. Nie powiodły się natarcia rosyjskie podjęte 20 lipca i po kilku dniach zostały przerwane przez Kiereńskiego.

⁵⁵ Bitwa pod Krechowcami miała miejsce 24 lipca 1917 r. Tego dnia Polski Pułk Ułanów włączony w skład rosyjskiego II Korpusu Kawalerii stoczył zacięte walki z oddziałami

jących się oddziałów rosyjskich. Miałem też 2 czy 3 długie listy od Tadzia Łady, który się znalazł na froncie z uzupełnieniem (tzw. rota marszowa) wysłanym z Petrogradu przez Zapasowy Batalion. Barwnie i inteligentnie opisywał postępujący rozkład Armii Rosyjskiej. Opłakany rezultat ofensywy czerwcowej⁵⁶ przy poniesionych dużych stratach tylko przyspieszył ten proces, nie tylko na tyłach.

Przypadek sprawił, że byłem nieobecny w Petrogradzie w czasie lipcowych zamieszek wywołanych przez bolszewików⁵⁷. Była to jakby próba generalna dramatu październikowego. Może dlatego nie pamiętam bezpośrednich powodów rebelii pewnych „zbolszewiczałych” jednostek wojskowych. Nie ma to znaczenia, gdyż tłem ogólnym była demoralizacja i upadek dyscypliny i niechęć masy żołnierskiej do służby na froncie. Pod pretekstem bronięcia Petrogradu przed kontrewolucją wyjechałem do Orła na ślub bardzo bliskiego mi brata ciotecznego, Albina Dziekońskiego z panną Zofią Malińską. Byłem naocznym świadkiem ich zaręczyn w Finlandii w roku poprzednim.

Ślub był elegancki, przyjęcie w hotelu, jechałem w karetkie jako eskorta dwóch starszych pań. Ale na kolejach był już chaos nieopisany, pannę młodą musieliśmy windować do wagonu przez okno na podniesioną górną kuszetkę, korytarze bowiem były zawałone przez podróżującą przeważnie bez biletu brać żołnierską z bagażem. Podróże stawały się bardzo modne, byle nie na front.

Gdy po krótkim pobycie w Moskwie powróciłem do Petrogradu, było już po wszystkim. Większość garnizonu petrogradzkiego wystąpiła przeciw bolszewikom, pewne jednostki zajęły postawę bierną. Bunt był stłumiony bez krwi rozlewu. Lenin ukrył się, jak się później okazało, w Fin-

niemieckimi i austriackimi, powstrzymując natarcia Niemców na Stanisławów, aby osłonić odwrót oddziałów rosyjskich. Niemal w tym samym czasie ułani bronili Stanisławowa przed żołnierzami rosyjskimi z rozbitych jednostek frontowych, które podczas odwrotu próbowały rabować miasto. 1 Pułk Ułanów był jedynym, który w ciągu jednego dnia walczył z wojskami wszystkich państw zaborczych. Na pamiątkę tych wydarzeń otrzymał nazwę 1 Pułku Ułanów Krechowieckich.

⁵⁶ Chodzi o ofensywę lipcową, por. przypis 54.

⁵⁷ 1 lipca 1917 r. w Piotrogradzie odbyła się demonstracja, która początkowo miała być poparciem dla Rządu Tymczasowego, lecz przekształciła się w poparcie dla bolszewików. Jej skutkiem była dymisja rządu, a następnie demonstracje żołnierskie z udziałem robotników. Największa, z 17 lipca, zakończyła się skierowaniem wojska przeciwko demonstrantom i licznymi ofiarami.

landii. Wiara w demokrację dominowała jeszcze, czekano na zwołanie Konstytuanty wybranej dla wyrażenia woli narodu, co do ustroju Rosji. Ponieważ sytuacja nie pozwalała na przeprowadzenie wyborów natychmiast, Rząd Tymczasowy Kiereńskiego powołał namiastkę parlamentu⁵⁸, której rezultaty wypadły jednak dość blado. Na razie jednak bolszewicy byli zdyskredytowani przez swą nieudaną próbę zdobycia władzy, co zbyt- nio nie hamowało postępującego chaosu i rozkładu dyscypliny w wojsku i na tyłach. Zahamowało chwilowo, ale nie odwróciło procesu radykalizacji Rady Delegatów Żołnierskich i Robotniczych (Sowietu), ciała o nieokreślonych kompetencjach, które kontrolowało, a czasem paraliżowało działalność Rządu Tymczasowego. W Sowiecie bolszewicy nie posiadali jeszcze większości, ale ciało to ewaluowało coraz wyraźniej w kierunku przekształcenia rewolucji politycznej na przewrót socjalny.

Jestem przekonany, że zdecydował o nieuniknionym przewrocie nieudany tzw. bunt gen. Korniłowa⁵⁹, co do którego, jak mi się zdaje, dotychczas nie ujawniono całej prawdy. Jestem skłonny mniemać, że właściwie żadnego buntu nie było, Korniłow działał początkowo w porozumieniu z Kiereńskim, pewne ruchy wojsk (korpus kawaleryjski gen. Krymowa⁶⁰) miały neutralizować rozkładowy wpływ garnizonu petrogradzkiego przy jednoczesnym przedsięwzięciu kroków mających na celu przywrócenie dyscypliny i zdolności bojowej armii, niezbędne do dalszego prowadzenia wojny. Ta koncepcja okazała się, moim zdaniem, bezsensowna i nierealna. Do tego zdania doszedłem jednak dużo później w perspektywie tego, co nastąpiło. Wówczas natomiast odnosiłem się entuzjastycznie do prób ratowania armii rosyjskiej i umożliwienia jej współdziałania w wojnie z Niemcami.

Niezależnie od oceny szans przedsięwzięcia gen. Korniłowa (żadnych w moim przekonaniu), właściwego znaczenia i wymowy nadało mu stanowisko Kiereńskiego, który stchórzył wobec żywiołowej reakcji mas żołnierskich i robotniczych i napiętnował akcję Korniłowa jako kontrewolucję,

⁵⁸ Chodzi o Tymczasową Radę Republiki Rosyjskiej (tzw. przedparlament) utworzony na zebraniu demokratycznym w Piotrogradzie we wrześniu 1917 r.

⁵⁹ Zamach kierowany przez gen. Ławra Korniłowa, naczelnego dowódcę wojska rosyjskiego, miał na celu zahamowanie zmian rewolucyjnych w Rosji i ustanowienie dyktatury. Rozpoczął się 7 września 1917 r. marszem wojska na Piotrogród, zakończył się aresztowaniem Korniłowa 14 września. Ocenia się, że przyspieszył rozwój wypadków rewolucyjnych.

⁶⁰ Gen. lejtnant Aleksander M. Krymow (1871–1917) był dowódcą Ussuryjskiej Dywizji Kawalerii, od marca 1917 r. dowódcą 3 Korpusu Konnego; mianowany przez gen. Korniłowa dowódcą piotrogrodzkiego okręgu wojskowego (popęłnił samobójstwo po nieudanym puczu).

i wezwał wszystkich do udaremnienia tej próby. Niewątpliwie przyklasnęli inicjatywie Kornułowa bardzo nieliczni wówczas stronnicy obalonego reżymu carskiego, ale również element patriotyczny i przeciwnicy przewrotu socjalnego, nieporównanie liczniejsi. Pchnięcie tych wszystkich elementów na drogę walki o kontynuowanie wojny, a następnie zdemaskowanie jako rzekomych kontrrewolucjonistów – skazywało je na klęskę i szeroko otwierało drogę do zwycięstwa rzecznikom natychmiastowej rewolucji społecznej. Byli to bolszewicy, których przywódca, Lenin, przeforsował zajęcie takiego właśnie stanowiska wbrew początkowym oporom znacznej większości władz partyjnych. Następny współudział bolszewików w zwycięskim złamaniu zamachu kontrrewolucyjnego nie tylko kończył ich poprzednią izolację, lecz otwierał drogę do uzyskania coraz namiętniejszego poparcia mas żołnierskich, żywiołowo dążących do zakończenia wojny i wzięcia udziału w korzystaniu ze zdobyczy rewolucji. Przepaść między tą masą, a korpusem oficerskim pogłębiała się jeszcze przez bardzo odmienny stosunek do wojny i roli wojska. Rozpoczynał się okres agonii rewolucji demokratycznej, którego cechami charakterystycznymi było rosnące rozprężenie i anarchia na tyłach, a dalsze słabnięcie dyscypliny i – później masowe – dezercje na froncie. Ta agonია demokracji w swej końcowej fazie, to już przygotowania bolszewickiego zamachu stanu i zdobycia przez tę partię władzy w ówczesnej Rosji. Należy więc do rozdziału mych wspomnień o wybuchu i zwycięstwie rewolucji październikowej.

Nie mogę jednak zamknąć rozdziału o „epizodzie demokratycznym” w dotychczasowej historii Rosji, nie wspominając w kilku słowach o przeżytych przeze mnie w tym okresie wrażeniach jako młodego Polaka, pełnego nadziei odzyskania niepodległości Ojczyzny i entuzjazmu dla walki o realizację tego celu, nieosiągalnego ideału dla kilku pokoleń, moje poprzedzających.

W początkach czerwca 1917 r. odbył się Zjazd Wojskowych Polaków z armii rosyjskiej w wielkiej sali na Mojce w Petrogradzie⁶¹. Mówię o tym bardzo zwięźle, bo żadnego udziału nie brałem w akcji tworzenia wojska polskiego z Polaków służących w wojsku rosyjskim. Akcja powyższa zrodziła się w strefie przyfrontowej, którą stanowiły obszary wchodzące

⁶¹ I Ogólny Zjazd Wojskowych Polaków odbył się w Piotrogradzie 8–22 czerwca 1917 r. z udziałem 384 delegatów ze Związków Wojskowych Polaków tworzonych od końca marca przez Polaków służących w armii rosyjskiej. Zjazd podjął uchwałę o tworzeniu Polskich Sił Zbrojnych w Rosji.

ongiś w skład Rzpłtej przedrobiorowej, z Mińskiem jako chyba głównym ośrodkiem. Mińsk był siedzibą rosyjskiego Dowództwa Frontu Zachodniego. Po kilkumiesięcznym tam pobycie i zadzierzgnięciu mocnych i serdecznych więzów – pożegnałem go w początkach grudnia 1915 r., udając się do Moskwy dla zdania matury. Wróciłem zaś prawie dwa lata później, już po wybuchu rewolucji październikowej. Nie byłem delegatem na Zjazd, tylko namiętnie zainteresowanym widzem, przysłuchującym się obradom. Byłem świadkiem, kiedy przewodniczący Zjazdu chorąży Władysław Raczkiewicz⁶² (późniejszy prezydent RP w r. 1939) wznosił okrzyk na cześć Józefa Piłsudskiego⁶³, wybranego przez aklamację Prezesem Honorowym Zjazdu. Zjazd skończył się ukonstytuowaniem organu naczelnego, tzw. Naczpolu, (Naczelny Polski Komitet Wojskowy) z W. Raczkiewiczem jako przewodniczącym. Na Zjeździe ścierały się różne tendencje, co było zrozumiałe na tle toczącej się Wielkiej Wojny i płynnej sytuacji w Rosji w szczególności. O zjeździe i o akcji przed i po nim ukazało się sporo wspomnień, ale jeżeli się nie mylę, nie została ona dotychczas opracowana w dziele opartym na źródłowej dokumentacji.

Zjazd stanowił dla mnie i, niewątpliwie, dla licznych młodych Polaków w moim wieku i sytuacji – wydarzenie o wielkiej doniosłości. Od tej chwili zacząłem uważać służbę w wojsku rosyjskim jako tymczasową, a Naczpol za ciało, od którego oczekiwaliśmy wskazówek i ewentualnych rozkazów. Niezmiernie krzepiący dla młodego patrioty polskiego był kontrast między rozkładem rosyjskim a ożywionym nadzieją zrywem polskim do walki o wolność Ojczyzny. Brak doświadczenia niewątpliwie nie pozwalał mi należycie oceniać trudności i komplikacji, wynikających, między innymi, z tego właśnie kontrastu.

⁶² Władysław Raczkiewicz (1885–1947), polski polityk, w II RP minister spraw wewnętrznych, senator i marszałek senatu, wojewoda kolejno: nowogródzki, wileński, krakowski i pomorski; w l. 1939–1947 prezydent RP na Uchodźstwie.

⁶³ Józef Piłsudski, będąc w tym czasie członkiem Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego i kierownikiem komisji wojskowej, koncentrował wysiłki na tworzeniu niezależnego wojska polskiego.

DYSKUSJA
I POLEMIKA

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2018.010>

Leszek Kania
(Uniwersytet Zielonogórski)

Wojsko Polskie i formacje sojusznicze wobec ludności żydowskiej w czasie wojen o wschodnie granice Rzeczypospolitej 1918–1921

Słowa kluczowe: sądy wojenne; wyroki sądowe; kara śmierci; antysemityzm; zbrodnie na Żydach.

Keywords: courts martial; court decisions; capital punishment; anti-Semitism; crimes on Jews.

Wprowadzenie

Stosunki polsko-żydowskie u progu niepodległości Rzeczypospolitej w końcu 1918 r. mają swoich badaczy i bogatą literaturę¹. Do niedawna

¹ Zob. P. Różański, *Wilno, 19–31 kwietnia 1919 roku*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2006; M. Urynowicz, *Raport Henry’ego Morgenthau. Przemoc antyżydowska podczas wojny z Rosją bolszewicką*, „Biuletyn IPN” 2010, nr 11; R. Tyndorf, *Raport Morgenthau – komentarz*, „Biuletyn IPN” 2010, nr 11; A.L. Goodhart, *Poland and the Minority Races*, New York 1920; K. Sztrop-Rutkowska, *Konflikty polsko-żydowskie jako element kształtowania się ładu polityczno-społecznego w Białymstoku w latach 1919–1920 w świetle lokalnej prasy*, „Studia Judaica” 2002, t. 5, nr 2 (10) i „Studia Judaica” 2003, t. 6, nr 1 (11); Z. M. Musiałik, *Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920 a Żydzi*, Częstochowa 1995; J. Wołkonowski, *Stosunki polsko-żydowskie w Wilnie i na Wileńszczyźnie 1919–1939*, Białystok 1994; idem: *Skargi mniejszości żydowskiej na arenie międzynarodowej na zachowanie się żołnierzy polskich podczas wyzwol-*

ocena tych trudnych i skomplikowanych relacji przebiegała pod dyktando zasad poprawności politycznej spowodowanej tragicznym losem Żydów europejskich podczas II wojny światowej. Holocaust wyraźnie zaciążył na ocenie wydarzeń sprzed stulecia, przy czym badacze dość dowolnie i dość jednostronnie interpretowali materiały archiwalne. Wydarzenia lat 1918–1921 miały jednak zupełnie inne tło społeczne i polityczne ze względu na uwarunkowania ekonomiczne i społeczne oraz uwikłanie poważnej części Żydów polskich w ruch bolszewicki. W pogromach i ekscesach antyżydowskich aktywnie wzięli udział również żołnierze WP i formacje wojsk sojuszniczych. Analiza dokumentów wytworzonych przez dowództwa i władze wojskowe jednoznacznie oddają genezę, tło i przebieg tych incydentów. Wiele z nich miało na tyle poważne skutki, że były przedmiotem badań rządowych komisji, anglosaskich dyplomatów i zagranicznych ekspertów. Żydowskie lobby i zachodnie media pilnie śledziły relacje o wstrząsach społecznych w okresie wojen toczonych przez młode państwo polskie o niepodległość i granice w latach 1918–1921. Większość z prezentowanych negatywnych dla strony polskiej opinii mogła zaważyć na utracie politycznego i materialnego wsparcia dla rządu polskiego przez administrację Białego Domu i mocarstwa europejskie. Ustalona tożsamość sprawców zbrodni i przestępstw na Żydach oddaje stosunki narodowościowe, wyznaniowe i społeczne w polskim społeczeństwie i armii².

lenia Wilna w kwietniu 1919 r., „Miscellanea Historico-Iuridica” 2007, t. 5; A. Kapiszewski, *Controversial Reports on the Situation of Jews in Poland in the Aftermath of World War I*, „Studia Judaica” 2004, nr 2 [14]; L. Rothkirchen, *The Jews of Bohemia and Moravia. Facing the Holocaust*, Lincoln–Nebraska–Jerozolima 2005; N. Ferguson, *The War of the World. Twentieth-Century Conflict and the Descent of the West*, New York 2006; K. Zieliński, *Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej*, Lublin 2005; *Kniga pogromow. Pogromy na Ukrainie, w Białorusii i jęwopejskiej czasti Rossii w pieriod Graždanskoj wojny 1918–1922 gg. Sbornik dokumentow*, red. L.B. Miliakova, Moskwa 2007; Ł. Jastrząb, *Raporty o antysemitckich wystąpieniach w Polsce po I wojnie światowej*, <http://www.wbc.poznan.pl/Content/406116/499680.pdf>; *Sir Stuart M. Samuel o pogromach w Polsce. (Sprawozdanie Komisji wysłanej do Polski przez Sekretarza Stanu do spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii)*, seria: Z Dziejów Kampanii Żydowskiej przeciw Polsce, Lwów 1920; L. Kania, *W cieniu Orłąt łwowskich. Polskie sądy wojskowe, kontrwywiad i służby policyjne w bitwie o Lwów 1918–1919*, Zielona Góra 2009.

² Zob. np. W. Rezmer, *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Toruń 2001; O. Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923*, Białystok 1923; T. A. Kowalski, *Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939)*, Toruń 1998; T. A. Kowalski, *Kwestie narodowościowe podczas wcielenia poborowych do wojska (1918–1939)*, [w:] *Mniejszości narodowe i wyzna-*

Niniejszy artykuł jest przyczynkiem do poznania genezy i przebiegu wielu aktów przemocy na polskich Żydach popełnionych przez żołnierzy Wojska Polskiego i wojsk sojuszniczych w czasie konfliktu z Ukraińcami i Rosją Sowiecką w latach 1918–1921. Punktem wyjścia do poczynionych ustaleń są zachowane akta spraw karnych i dokumenty wytworzone w sądownictwie wojskowym.

Stosunki polsko-żydowskie w czasie konfliktu z Ukraińcami o Galicję Wschodnią

W przededniu bolszewickiej agresji w pismach endeckich opisywano aktywność bojówek syjonistycznych występujących po stronie wojska ukraińskiego w dniach listopadowej obrony Lwowa. Niektórzy badacze stosunków polsko-żydowskich podnoszą neutralność Żydów lwowskich w konflikcie z Ukraińcami o Lwów i Galicję Wschodnią. Ale to nie jest prawdą³.

niowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939, red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 2001; A. Gontarek, *Żydzi Mińska Mazowieckiego w czasie wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 2007, nr 15 M. Gałęzowski, *Na wzór Berka Joselewicza. Żołnierze i oficerowie Wojska Polskiego pochodzenia żydowskiego w Legionach Polskich*, Warszawa 2010; J. Grzybowski, *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918–1945*, Warszawa 2006; N.W. Kaminskaja, *Białoruś w okresie wojny polsko-radzieckiej / styczeń 1919 – marzec 1921*, [w:] *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, t. 3, Warszawa 1968; L. Kania, *Polacy wobec politycznych aspiracji mieszkańców Galicji Wschodniej u progu niepodległości II Rzeczypospolitej*, [w:] *Między Europą naszych pragnień a Europą naszych możliwości*, red. J. Faryś, T. Sikorski, P. Słowiński, t. 1, Gorzów Wielkopolski 2007; L. Kania, *Raport Nadzwyczajnej Rządowej Komisji Śledczej ds. Zbadania Przyczyn Pogromu Żydów w 1918 r. we Lwowie*, [w:] *Spółeczeństwo a Władza. Ustrój – prawo idee* (red. J. Przygodzki), Wrocław–Kolonia 2010; W. Maziarczyk, *Pogrom Żydów w Zamościu w sierpniu 1920 roku*, „Archiwariusz Zamojski” 2004; J.J. Milewski, *Stosunek wojsk polskich do ludności cywilnej oraz władz cywilnych na ziemiach północno-wschodnich w latach 1919–1920*, [w:] *Wojsko – społeczeństwo – historia. Prace ofiarowane profesorowi Mieczysławowi Wrzosekowi w 65. rocznicę urodzin*, Białystok 1995; P. Stawecki, *Polityka narodowościowa w wojsku Drugiej Rzeczypospolitej Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, Warszawa 1978; J. Szczepański, *Spółeczeństwo Polski w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku*, Warszawa–Pułtusk 2000; M. Wierzbicki, *Białorusini w Wojsku Polskim (1921–1939)*, [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 2001; E. Wiszka, *Szósta Strzelecka. Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka 1920–1924*, Toruń 2012.

³ Teza ta współcześnie jest dominująca. Zob. T. Jaworski, *Żydzi w Polsce międzywojen-*

Prześledźmy przebieg ekscesów antyżydowskich w Galicji Wschodniej od listopadowego pogromu we Lwowie w 1918 r. do ostatnich walk tego konfliktu w czerwcu 1919 r. To niezmiernie ważny punkt wyjścia, gdyż konflikt w Galicji legł u podstaw późniejszej eksplozji nastrojów antyżydowskich w czasie najazdu Armii Czerwonej. Nastroje z okresu trzytygodniowej obrony Lwowa przed Ukraińcami w listopadzie 1918 r. najlepiej ilustruje fragment wspomnień kpt. Baczyńskiego, oficera polskiego dowództwa, gdy opisał on przybycie parlamentariuszy milicji żydowskiej do Szkoły Sienkiewicza:

Wiedzieliśmy od ochotników i kobiet, którym udało się przedostać na naszą stronę, że Żydzi biorą udział w walce po stronie Ukraińców i to całymi oddziałami, że patrole żydowskie są najbezwzględniejsze wobec Polaków. Dlatego oburzenie na Żydów było tak wielkie między żołnierzami, że ledwie udało mi się uchronić ich od zlinczowania. Pozdzierano im tylko białe opaski z czapek i podarto chorągiew, tudzież oficerowi odebrano bagnet i wyrzucono ich ze szkoły⁴.

W diariuszu wypadków listopadowych prowadzonym przez dr. Aleksandra Rutkowskiego pod datą 14 listopada znajdujemy następujący zapis: „Posterunki doszły do ul. Pełtewnej, Źródlanej, Pod Dębem i Meiselsa, zajęto Rzeźnię. Na odzyskanych stanowiskach znaleziono trupy pomordowanych bestialsko legionistów. Powody naszego cofnięcia się to brak amunicji, zacięcie się km i zdrada milicjantów żydowskich”⁵.

W dniu polskiego triumfu nad uchodzącymi z miasta Ukraińcami, kiedy ulice Lwowa zapełniły się tłumem szczęśliwych ludzi, katastrofę na swoją dzielnicę sprowadzili sami milicjanci żydowscy. Nieświadomi potęgowania się antyżydowskich nastrojów po nadejściu z Przemyśla odsieczki samodzielnie stawili opór polskim oddziałom przejmującym kontrolę nad miastem. Inna sprawa, że Ukraińcy, rejterując z Lwowa, nie powiadomili o tym dzielnicy żydowskiej. Przez kilka godzin milicjanci żydowscy bro-

nej, [w:] *Listopad 1918 z perspektywy osiemdziesięciolecia*, red. Cz. Osękowski, Zielona Góra 2000, s. 108.

⁴ K. Baczyński, *Wspomnienia z czasów obrony Lwowa*, [w:] *Obrona Lwowa*, t. I, oprac. A. Leinwand, Warszawa 1991, s. 21. Zob. też *Diariusz wypadków listopadowych dr. Aleksandra Rutkowskiego od 31 października do 21 listopada* – CAW I.341.1.83.

⁵ L. Kania, *W cieniu Orłąt lwowskich...*, s. 156–162.

nili się w gmachu hr. Skarbka i strzelali do polskich żołnierzy z dachów kamienic. Ich rozbicie było sygnałem do krwawej rozprawy z Żydami. Jak zwykle w takich sytuacjach do głosu szybko doszły elementy kryminalne. Oficerowie stracili kontrolę nad podwładnymi albo też nie uczynili wszystkiego, aby ich powstrzymać. Przynajmniej nie wszyscy. Wróciła pamięć, że milicjanci w zorganizowany sposób walczyli z oddziałami polskimi. Byli więc jako nieprzyjaciel identyfikowani na równi z Ukraińcami. Czy były to zarzuty zasadne, tego dowiódł komunikat Naczelnego Dowództwa Ukraińskiej Armii Galicyjskiej z 16 listopada 1918 r.: „W rejonie ul. Kleparowskiej siły wroga atakowały przez całe popołudnie, głównie na ul. Gazowej i Pod Dębem, napotykając na zawzięty opór żydowskiej milicji. Przy pomocy naszych oddziałów zepchnięto wroga na dawne pozycje”⁶. Nienawiść ludności polskiej w oblężonym Lwowie do Żydów rosła zatem w miarę napływu informacji o jawnym sympatyzowaniu młodzieży syjonistycznej z Ukraińcami. W „Ukraińskim Słowie” redaktorzy nie skrywali faktu opowiedzenia się społeczności żydowskiej po ich stronie⁷. Młodzież syjonistyczna wykazywała arogancję wobec Polaków, a milicjanci żydowscy zatrzymywali i przekazywali stronie ukraińskiej powstańców usiłujących chyłkiem przedostać się przez linię barykad do polskiej części miasta⁸. Józef Białynia-Chołodecki zamieścił w swoim pamiętniku znamieny wpis:

Dokuczała natomiast bardzo przemykającej się młodzieży, milicja żydowska, instytucja stworzona przez Żydów, głoszących swą bezstronność, neutralność w zapasach polsko-ruskich, w gruncie rzeczy atoli oddanych, jak to później stwierdziły wypadki, do usług Ukraińców [...] Pierwotne zadanie milicji żydowskiej pod komendą kpt. Eislera, z karabinami, szablami, z białymi przepaskami na ramieniu, sprawowania ładu i porządku w ruskiej części Lwowa,

⁶ Relacja wydrukowana na łamach ukraińskiego czasopisma „Diło” z 16.11.1918 r.

⁷ Lojalność Ukraińców wobec lwowskich Żydów ujawniła się podczas pertraktacji w dniu 20 listopada 1918 r., kiedy przedstawiciele strony ukraińskiej bronili statusu milicji żydowskiej i alternatywnie zaproponowali utworzenie mieszanej ukraińsko-polsko-żydowskiej milicji obywatelskiej. Zob. też R. Galuba, *Niech nas rozsądzi miecz i krew... Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919*, Warszawa 2004, s. 63.

⁸ Informacje o naruszeniu neutralności przez milicjantów żydowskich znajdują się w materiałach procesowych ze śledztw prowadzonych w Referacie Sprawiedliwości ND WP na Galicję Wschodnią – I. 304.1.65.

przekształciło się rychło pod wpływem syonistycznych sfer w gnębienie polskich żołnierzy, w otwartą z nimi walkę⁹.

Na powszechność opinii o jawnym łamaniu przez Żydów neutralności i sprzyjaniu milicjantów żydowskich Ukraińcom nałożyły się pogłoski o ich bezwzględności i okrucieństwie wobec polskich jeńców. Śledztwa prowadzone w grudniu 1918 r. w Referacie Sprawiedliwości ND WP na Galicję Wschodnią dostarczyły mocnych i przekonujących dowodów na współudział lwowskich Żydów w bestialskim mordzie popełnionym 14 listopada 1918 r. na pojmanych obrońcach Zamarstynowa. Jakby tego było mało, wkraczające na ul. Krakowską oddziały polskie powitali ogniem milicjanci żydowscy. W efekcie po wycofaniu się wojska ukraińskiego za rogatki Lwowa w nocy z 20/21 listopada 1918 r. w „trzeciej dzielnicy” doszło do pogromu ludności żydowskiej. Wzięli w nim udział zwolnieni z więzień przez Ukraińców kryminaliści, ubrani w mundury lwowscy batiarzy, żołnierze WP i rozszalały tłum przybyły z polskich dzielnic. Wyślane na pomoc oddziały i patrole wojskowe nierzadko przyłączały się do bandytów. Na ul. Krakowskiej ograbiono wszystkie bez wyjątku sklepy i lokale. Tłum polskich mieszkańców miasta szedł w ślad za żołnierzami, po czym w szale niszczenia dokonywał rabunków i gwałtów. Żydów mordowano od południa 21 listopada przez następne dwie doby, gdyż pogrom trwał do godzin nocnych z 22 na 23 listopada. O świcie 23 listopada 1918 r. dzielnica żydowska przedstawiała okropny widok. Zwłoki leżały na ulicach, a niektóre domy jeszcze płonęły. W wyniku śledztwa liczbę ofiar pogromu określono na ok. 50 osób, natomiast wartość zniszczonego mienia na kwotę co 35–40 mln koron. Szacunki istotnie odbiegały od strat prezentowanych przez Żydowski Komitet Pomocy (73 ofiary śmiertelne i 105 mln koron strat w mieniu). Podpalonych zostało 38 budynków, z tego spłonęło 28 kamienic i gmach synagogi. Odnotowano przypadki zbezczeszczenia przedmiotów kultu religijnego, niezmiernie ważnych dla wyznawców religii mojżeszowej, w tym spektakularną utratę zwojów Tory.

Dowództwo WP w krytycznych dniach 21–22 listopada 1918 r. po odbiciu Lwowa zostało zdezorganizowane gorszącymi sporami personalnymi i zmianami dowódców. Okazało się też nieprzygotowane na odcinku ochrony bezpieczeństwa i porządku publicznego w dużym mieście. W śledztwie przeprowadzonym przez policję, sąd polowy we Lwowie i przybyłego

⁹ J. Białynia-Chołoddecki, *Lwów w listopadzie roku 1918*, Lwów 1919, s. 26–27.

w tym celu z Warszawy sędziemu SN dr. Zygmunta Rymowicza zidentyfikowano 79 sprawców pogromu. Większość z nich, aż 69 osób, podlegała właściwości sądów wojskowych¹⁰. Aresztowano dziewięciu bandytów podających się za oficerów WP, a śledztwa potwierdziły wysoki odsetek przestępstw popełnionych przez ludzi bezprawnie noszących mundury WP. Wykryto i rozbito kilka niebezpiecznych band kryminalnych, które dopuściły się zabójstw i rabunków na lwowskich Żydach. Niektórych sprawców zdołano aresztować, inni ukryli się lub zbiegli za linię frontu. W kilku przypadkach przestępców podejrzanych o udział w pogromie zastrzelono w wyniku stawiania oporu w trakcie aresztowania. Ekscesy antyżydowskie miały miejsce także w innych miastach, tj. w Przemyślu, Jarosławiu i Nisku.

Galicjyjscy Żydzi byli przez ludność innych narodowości postrzegani jako sprawcy wszystkich nieszczęść trapiących tę ubogą prowincję. Polskich sąsiadów rozwścieczało spekulacyjne wzbogacanie się Żydów na handlu żywnością oraz plotki i potwierdzone wieści o ich kolaboracji z Ukraińcami i bolszewikami. Atmosferę z pierwszych miesięcy 1919 r. na ziemiach dawnego zaboru austriackiego oddaje analiza nastrojów antyżydowskich sporządzona jako raport analityczny przez mjr. Kulczyckiego, oficera Oddziału Informacyjno-Defensywnego z DOGen. w Krakowie i przesłana do Wydziału Żandarmerii MSWojsk. w Warszawie. W konkluzji tego raportu czytamy m.in.:

Plemienna nienawiść tut. ludności do Żydów, szukająca w dalszym ciągu uzasadnienia w tem, że widzi się aczkolwiek Żydzi niczego nie mają, przecież dostatnio żyją, dysponują towarem niedostępnym dla chłopów [...] Spekulacje zamienne kupców żydowskich, polegające na tem, że kupcy nie chcą brać za towar swój pieniędzy, żądając zapłaty od chłopów w naturze (masło, mąka, mleko, jaja i.t.d.) przy czem rozwija się tego rodzaju kalkulacja, wzajemnego wynagrodzenia, że chłop, drogo płacąc za towar produktami w naturze, na produktach tych nisko szacowanych równocześnie podwójnie traci”¹¹.

¹⁰ W dokumentach służby sprawiedliwości WP zachowała się kopia wyroku Sądu Wojskowego Dowództwa Okręgu Generalnego (SW DOGen.) we Lwowie, w którym skazano na karę śmierci czterech cywilów za zbrodnie na lwowskich Żydach popełnione w końcu listopada 1918 r. – CAWI. 301. 21.3.

¹¹ Pismo Oddziału Informacyjno-Defensywnego DOGen. w Krakowie nr O.I.D.L.:1154/19 z 18.05.1919 r. do Wydziału Żandarmerii MSWojsk. w Warszawie (kopia dla Delegata na Galicję w Krakowie) – CAWI. 304.1.65.

Autor raportu pesymistycznie zakładał, że antyżydowskie rozruchy nie ustaną. Prócz zarzutu monopolizowania handlu żywnością przez Żydów, którzy stosowali nieuczciwe praktyki kupieckie, nastroje pogromowe potęgowały doniesienia prasy brukowej. Rzeczywisty stosunek żołnierzy WP do galicyjskich Żydów wyznaczały puste żołądki żołnierskie i nędza oddziałów frontowych, którym brakowało butów, bielizny i mundurów. Morale łamał głód, propaganda bolszewicka, niepewność jutra i choroby zakaźne. Na zapleczu frontu i w okopach stan karności był zły od początku stycznia 1919 r. Żołnierze traktowali społeczność żydowską jak ludność nieprzyjacielską. Rabowanie wszystkiego, co wpadło im w ręce, było przyjętym sposobem uzupełniania braków w ekwipunku. Ale dowództwa wojskowe i organy policyjno-sądowe nie przypatrywały się temu biernie. W dokumentach Sądu Polowego w Przemyślu zachowały się statystyki przestępstw popełnianych przez naszych żołnierzy na Żydach w pierwszym półroczu 1919 r. wraz z wyrokami tego sądu¹². Za zrabowany żakiet i koszulę szer. Władysław Kunysz z 9 pp otrzymał wyrok 10 lat ciężkiego więzienia¹³. Szeregowy Józef Oklejewicz z 9 pp za rabunek dokonany na osobie żydowskiego kupca w pociągu na trasie Rymanów–Lipsk został skazany na karę śmierci. Zwierzchnik sądowy zamienił orzeczoną karę śmierci na 20 lat ciężkiego więzienia z obostrzeniami w postaci kar dodatkowych: twardego łoża i ciemnicy¹⁴. Równie srogi był Sąd Polowy 1 DPŁeg i jego zwierzchnik sądowy dla szer. Jana Pawlanka z Batalionu Poznańskiego. Za plądrowanie domów żydowskich i przywłaszczenie mienia żołnierz został skazany na karę śmierci. Wyrok został zatwierdzony i wykonany (sprawa sygn. K. 55/19)¹⁵. Zachowały się też wyroki śmierci zapadłe w Sądzie Wojskowym DOGen. Lwów na wojskowych i cywilnych sprawców przestępstw popełnionych na Żydach¹⁶. Ciekawostką po latach jest to, że zwierzchnik sądowy wymierzoną cywilom karę śmierci

¹² Zestawienie osób wojskowych skazanych za wykroczenia przeciw Żydom w okręgu Sądu Polowego w Przemyślu z 15.07.1919 r. – CAWI. 301.21.3.

¹³ Wyrok z 20.01.1919 r. jarosławskiej ekspozytury Sądu Polowego w Przemyślu, sygn. K. 92/19 – CAWI. 21.3.

¹⁴ Wyrok z 9.02.1919 r. sanockiej ekspozytury Sądu Polowego w Przemyślu sygn. K. 22/18 – CAWI. 301.21.3.

¹⁵ Wykaz osób wojskowych, co do których zawisły sprawy karne w Sądzie Polowym 1 DPŁeg z 26.07.1919 r. – CAWI. 301.21.3.

¹⁶ Wykaz śledztw i wyroków w sprawach przestępstw popełnionych na Żydach w orzecznictwie SW DOGen. Lwów nr 34/19/res. – CAWI. 301.21.3.

ci przez powieszenie zamienił na rozstrzelanie. Być może zadecydowały względy czysto organizacyjne, gdyż pluton egzekucyjny rozstrzelał bandziorów cywilnych ze skazanymi na śmierć żołnierzami za jednym razem. Widzimy, że Naczelne Dowództwo WP monitorowało stan przestępczości na ludności żydowskiej i przez cały okres wojny żądało systematycznych informacji o wyrokach wobec sprawców tych przestępstw.

Najbardziej nieprzyjazny lub wrogi stosunek do Żydów ujawniali żołnierze z Wielkopolski, Pomorza i hallerczycy. Negatywny stosunek Wielkopolan do Żydów nie brał się z niczego. Prasa wielkopolska, począwszy od końca grudnia 1918 r., rozpisywała się szeroko na temat spisku niemiecko-żydowskiego przeciw Polakom w Galicji Wschodniej. Miała zresztą po temu swoje racje. Z badań Zbigniewa Dworeckiego wynika, że zamożne warstwy ludności żydowskiej optowały za pozostawieniem Poznania w granicach Rzeszy¹⁷. To nie mogło przyjaźnie usposobić ludność polską do Żydów. W agitacji antyżydowskiej celowały dzienniki o orientacji endeckiej, gdzie eksponowano domniemane lub prawdziwe dowody bestialstwa lwowskich Żydów wobec Polaków na Zamarstynowie. Wedle relacji po odbiciu utraconych pozycji oddziału por. Starcka znaleziono pomordowanych żołnierzy polskich. Zbrodnię na Zamarstynowie prasa poznańska przypisała wyłącznie Żydom. W grudniu 1918 r. na łamach wielkopolskich gazet przedrukowano autentyczną żydowską ulotkę pochodzącą ze wschodniej Ukrainy, w której zapowiedziano srogi odwet Żydów za lwowski pogrom. „Dziennik Poznański” informował społeczeństwo Wielkopolski, że galicyjscy Żydzi wnieśli znaczący wkład w organizację wojska ukraińskiego, co było zresztą prawdą. Endeckie gazety, jak np. „Prawda”, „Postęp” i „Polak”, przytaczały rzekome i autentyczne dowody napadów dokonywanych przez kryminalne bandy złożone z Żydów i Ukraińców na polskie dwory na terenie Galicji Wschodniej i rozmyślne niszczenie polskich symboli narodowych¹⁸. Zainteresowanie w prasie codziennej zyskały przedruki publikacji Morica Milliauda ze szwajcarskiej „Gazette de Lausanne”. Publicysta oskarżenia Polaków o antysemityzm upatrywał w intrydze zawiązanej dyskrecjonalnie przez niemiecko-ukraińsko-żydowskie

¹⁷ Z. Dworecki, *Ludność żydowska w Poznaniu w latach 1918–1939*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski i K. Modelski, Poznań 1995, s. 191.

¹⁸ „Prawda” z 17 grudnia 1918 r., „Postęp” z 15 i 21 grudnia 1918 r., „Dziennik Bydgoski” z 20 grudnia 1918 r. Zob. też M. Figura, *Konflikt polsko-ukraiński w prasie Polski Zachodniej w latach 1918–1923*, Poznań 2001, s. 90.

elity wspierane przez bolszewików i żydowską prasę amerykańską. I nie był w tych sądach odosobniony. Posłowie endeccy z mównicy sejmowej głosili teorie o międzynarodowym spisku żydowskim, który miał godzić w państwo polskie i jego obywateli¹⁹. Wrogi stosunek do Żydów cechował większość polskich elit w Wielkopolsce i korpus oficerski, w którym endecja miała wpływy. Generał Józef Dowbór-Muśnicki, głównodowodzący Wojsk Wielkopolskich, utożsamiał żywioł żydowski z perfidią ideologii bolszewickiej i socjalistycznej. Warto przytoczyć fragment z jego memuarów: „Nauka o socjaliźmie nie jest polskim wynalazkiem; zapoczątkował ją Żyd, do Polski wprowadzili ją też Żydzi. Stworzyli »polską« partię socjalistyczną, kiedy właściwa nazwa powinna brzmieć: »partia socjalistyczna w Polsce« [...] Sprytna była głowa, która negując w ogóle nacjonalizm (a więc i polski), potrafiła wciągnąć go do międzynarodówki”²⁰. Antypolska postawa Litwinów, Niemców i pozostałych mniejszości narodowych zamieszkujących polskie Kresy teorie te tylko wspierała. Nic dziwnego, że Wielkopolanie tłumnie żegnali na dworcach swoich żołnierzy wyruszających na odsiecz Lwowa. Uroczystości pożegnalne przebiegały w atmosferze patriotycznej, gdyż – jak pisano – wojsko ruszało z impetem na odsiecz Lwowa mordowanego pospołu przez Ukraińców, Niemców i Żydów.

Z memuarów wynika, że wielkopolscy, pomorscy i śląscy Żydzi w swojej zdecydowanej masie ciążyli ku Niemcom. Ludwik Krzywicki wspomina z żalem, że kiedy Żydzi musieli wybierać między kulturą polską a obfitującą w dorobek i dającą większe możliwości rozwoju kulturą niemiecką, nie wahali się wybierać tej drugiej²¹. Z kolei Ludwik Hirszfeld uważał, że kultura niemiecka była bliższa Żydom niż zaściankowa, szlachecka kultura polska. „Żydzi z zachodnich ziem przedrozbiorowej Rzeczypospolitej przyjmowali niemieckie piastunki, wyjeżdżali do niemieckich kąpielisk, leczyli się u niemieckich lekarzy, choć paradoksalnie czas pokazał, że to Niemcy okazali się nieszczęśliwą miłością Żydów”²². Podobnie rzecz się miała z zachłyśnięciem się Żydów przewrotem bolszewickim i zmianą dotychczasowego układu sił społecznych w Rosji. Porewolucyjna rzeczywistość wyniosła zbolszewizowanych Żydów na sam wierzchołek nowej drabiny społecznej i dała im spektakularne możliwości rozwoju. W ostatnim

¹⁹ S. Rudnicki, *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004, s. 46–47.

²⁰ J. Dowbór-Muśnicki, *Wspomnienia*, Warszawa 2003, s. 125.

²¹ L. Krzywicki, *Wspomnienia*, t. III, Warszawa 1959, s. 328.

²² L. Hirszfeld, *Historia jednego życia*, Warszawa 1946, s. 346.

ćwierćwieczu XIX w. Żydzi w USA i Europie pod względem statusu prawnopolitycznego zrównali się z obywatelami tych państw. W konsekwencji stanęli do walki o własność środków produkcji, banki i media. Tylko część elit tych krajów zdawała sobie sprawę z rosnącego znaczenia Żydów w Europie i USA. To można zrozumieć, gdyż ocena przebiegu zjawisk społecznych i procesów dziejowych wymaga perspektywy czasowej. Mimo to nagłe powodzenie Żydów zaczęło drażnić dumę Niemców, Polaków, Czechów, Rosjan, Ukraińców, Austriaków, Francuzów i innych starych narodów Europy. Antysemityzm na polskich ziemiach u progu XX w. bynajmniej nie był czymś wyjątkowym. Zwłaszcza w okresie wojny, w której część Żydów opowiedziała się po stronie najeźdźcy. Katolicki „Wiener Kirchenzeitung” grzmiał w 1897 r., że „Żydzi stanowią niebezpieczeństwo dla narodów chrześcijańskich i muszą być unieszkodliwieni. Emancypacja żydowska być musi być zatrzymana!”²³. Burmistrz Wiednia Karl Lueger wygłosił w parlamencie antysemicką mowę, w której przyrównał Żydów do „dzikich zwierząt”. W tym czasie Francja żyła procesem sądowym kpt. Alfreda Dreyfusa, oficera Sztabu Generalnego pochodzenia żydowskiego, którego niesłusznie skazano za szpiegostwo na rzecz Niemiec. Z kolei Heinrich von Trietschke opublikował w „Rocznikach Pruskich” antysemicki paszkwil, którego fragment warto przytoczyć: „Przez naszą wschodnią granicę z polskiej kolebki wdziera się rok po roku nieprzebrany tłum prężnych i sprytnych młodzieńców, których dzieci i ich dzieci mają kiedyś zawładnąć niemieckimi giełdami i prasą”²⁴. Przypomnienie tych faktów nie usprawiedliwia nikogo za zbrodnie, wybryki i gesty na podłożu antysemickim. Możemy sobie pochlebiać, że państwo polskie nigdy nie stało za atakami na Żydów, choćby tych czynów dopuszczali się ich najlepší synowie.

Raporty żandarmerii polowej i służb garnizonowych od stycznia 1919 r. obfitują w doniesienia o karygodnym traktowaniu Żydów przez „pознаń-czyków”. Żołnierze wielkopolscy byli wrogo nastawieni do ludności żydowskiej już w eszelonach przez kolejarzy. Na postojach, stacjach pośrednich i miejscach czasowego stacjonowania transportów wojskowych żołnierze wielkopolscy odnosili się do Żydów z pogardą, włóczyli ich za brody

²³ R. Ludwиг, *Trudna droga kościołów do samodzielności*, [w:] *Kronika chrześcijaństwa*, Warszawa 1998, s. 371.

²⁴ H. Olszewski, *Drogi do nazizmu: nowożytny antysemityzm w Niemczech*, [w:] *Z badań nad dziejami stosunków polsko-niemieckich*, Poznań 1991, s. 166.

i niemiłosiernie tłukli. Do stałych żołnierskich „uciecz” należało spędzanie Żydów w grupy i poddawanie ich goleniu pejsów. Żydzi byli we wszelki możliwy sposób upokarzani. Przykładowo 14 maja 1919 r. w Gródku Jagiellońskim żołnierze z Grupy Wielkopolskiej wyszli z eszelonu na miasto i wszczęli burdy. Wybijali witryny sklepów kupców żydowskich, a potem je grabili²⁵. W kwietniu i maju 1919 r. w Galicji Wschodniej zajętej przez oddziały WP odnotowano wiele zbiorowych przestępstw żołnierzy Grupy Wielkopolskiej na Żydach. Poznaniacy w rabowaniu sklepów żydowskich nie widzieli niczego zdrożnego²⁶. Antyżydowskie ekscesy inicjowane przez Wielkopolan i hallerczyków przybierały czasem postać rabunków i pobić, choć z reguły sprowadzały się do chuligańskich wybryków. Pierwsze miały miejsce po listopadowym pogromie we Lwowie. Przykładowo 28 kwietnia 1919 r. czterech poznańczyków poturbowało na placu Krakowskim kilku Żydów i obrabowało żydowski sklep. Wezwani funkcjonariusze lwowskiej policji usiłował rozbroić napastników, ale musieli odstąpić od czynności po przybyciu patrolu z koszar 4 pp, w którym kwaterowali żołnierze. Dowódca patrolu po wysłuchaniu sprawców i pokrzywdzonych podjął decyzję o uwolnieniu pijanych sprawców i oddał im broń. Wzburzony tym kierownik Komisariatu Policji na Zamarstynowie interweniował w koszarach, lecz oficer dyżurny potraktował go obcesowo. Pokłosiem sprawy było wystosowanie przez oficera lwowskiej policji sążnistej skargi do Dowództwa Grupy „Wschód”, w której przytoczył drastyczne przypadki bezkarności Wielkopolan. Użył też argumentu, że incydenty z udziałem żołnierzy wielkopolskich są „na porządku dziennym”²⁷. Swoją krytyczny stosunek do ekscesów popełnianych przez poznańczyków wyraził też Naczelny Wódz. W liście do gen. Sosnkowskiego datowanym z 6 maja 1920 r. pisał: „Ach te poznańskie pułki. Wyobraźcie sobie, rozgrabili w Berdyczowie naszą zdobycz wojenną – automobilowe gumy, buty, zepsuli przy tym i naniszczyli mnóstwo cennego materiału warsztatowego i lekarstw. Doprawdy z tymi draniami wojować nie można; już

²⁵ Meldunek wachmistrza Zawadzkiego do Głównego Dowództwa Żandarmerii z 15.05.1919 r. – CAW I. 304.1.63.

²⁶ Raporty Dyrekcji Policji we Lwowie o pogromie i ekscesach antyżydowskich we Lwowie w kwietniu i maju 1919 r. – Lwowskie Obwodowe Archiwum Państwowe (dalej: LOAP), fond 271.1.235.98.

²⁷ Raport kierownika Komisariatu Policji na Zamarstynowie z 12.05.1919 r. (kopia bez sygnatury) do ND WP na Galicję Wschodnią – L 271.446.8.

donoszą mi, że ten pas, którym idą, gotów jest robić powstanie przeciwko nam...²⁸.

Za niesprawiedliwe i krzywdzące uważam jednak obwinianie żołnierzy wielkopolskich za całe zło. Sądzę też, że wieloetniczna ludność Galicji Wschodniej zaciągnęła dług wdzięczności u Wielkopolan. Trzeba pamiętać, że Lwów i wyspy polskości w Galicji Wschodniej uratowały w pierwszych tygodniach wojny z Ukraińcami oddziały odsieczy z Wielkopolski. Ze względu na walory bojowe poznańscy budzili trwogę w szeregach wojsk ukraińskich, a później sowieckich. Cieniem na wspaniałych kartach bojowych pułków wielkopolskich kładą się jednak opisane wyżej wybryki. Ale czy winą można obarczać tylko poznańczyków lub żołnierzy „Błękitnej” Armii? W materiałach przemyskiej ekspozytury sądu polowego we Lwowie zachował się przebieg jednego z ekscesów antyżydowskich, który skłonił posła Hermana Liebermana do interwencji na szczytach władz wojskowych. Przypomnijmy, że poseł Lieberman, charyzmatyczny trybun ludowy, adwokat i socjalista, interweniował cyklicznie w obronie Żydów. Istotne dla tych rozważań jest to, że w incydencie nie uczestniczyło wojsko wielkopolskie. Pięciu kupców żydowskich jechało pociągiem do Dębicy 20 kwietnia 1919 r. Na stacji kolejowej w Sądowej Wiszni zostali wyprowadzeni z pociągu przez patrol wojskowy. Za rzekomą obrazę honoru polskiego żołnierza każdy z kupców otrzymał „karę” 50 uderzeń nahajką, którą wykonano publicznie. W Dębicy pobici kupcy poddali się oględzinom medycznym. Dysponujemy opinią lekarską, która znalazła się w aktach sprawy. To ważne, albowiem jeden z kupców, Wolf Schuldenfrei, zmarł kilka godzin później na atak serca. W opinii lekarskiej sporządzonej przed jego zgonem czytamy m.in.: „Blady, temperatura podwyższona, tętno podwyższone. Uszkodzenia widoczne, lewy w mniejszym stopniu, a prawy pośladek cały zajęty przez liczne, krzyżujące się smugi sine; w całości obrzmiały i rozmaite odcienie od czerwonego do siniego koloru zabarwiony [...] ze względu na ból i mękę doznaną uważam za ciężkie uszkodzenie ciała samo przez się²⁹”. W tej sprawie Żydowska Rada Narodowa we Lwowie skierowała prośbę o zainteresowanie tym incydem władz w Warszawie. Symptomatyczne jest uzasadnienie prośby, w którym poseł Lieberman opisał stosunek kadry oficerskiej do Żydów: „Rozwielmożnienie się

²⁸ *Józef Piłsudski o państwie i armii Wybór pism*, oprac. J. Borkowski, t. I, Warszawa 1985, s. 124.

²⁹ Akta dochodzenia Oddziału Żandarmerii Polowej w Przemysłu – CAW I. 304 I.25.

prowinjonalnych kacyków w osobach młodych oficerów przekracza powoli wszelkie granice i pod ciężarem tych nieludzkich stosunków cierpią w pierwszym rzędzie Żydzi³⁰. Po interwencji posła na rozkaz Głównego Kwatermistrza ND WP wszczęto śledztwo pod nadzorem przemyskiej ekspozytury sądu polowego we Lwowie, a czynności procesowe prowadzili prawnicy tego sądu. Przesłuchany przez oficera śledczego ppor. Skrzypaj z polskiej placówki w Sadowej Wiszni zeznał, że kupcy żydowscy nie mieli ważnych przepustek na przejazd do Dębicy, w trakcie kontroli kolejowej chcieli przekupić patrol wojskowy, zachowywali się prowokacyjnie i ordynarnie. Wobec bliskości pozycji nieprzyjaciela i ostrzeliwania przez ukraińską artylerię dworca w Sadowej Wiszni por. Abłamowicz, odpowiedzialny za utrzymanie porządku na szlaku kolejowym, był podenerwowany. Dlatego zarządził „lekką chłostę wobec rozwydrzonych Żydów”, żeby ich uspokoić. Jaka była podstawa prawna tej kary, tego nie dochodzono. Zresztą wedle świadka, „to było ledwie kilka kijów czy różg”. Tyle że w następstwie tej „lekkiej chłosty” zmarł człowiek.

Popelnianie przestępstw na galicyjskich Żydach przez żołnierzy musiało być nagminne, skoro informacje o takich zdarzeniach występują w tym czasie w ok. 10% raportów wytworzonych przez organy żandarmerii. Po poznańczykach, którzy mocno się dali we znaki ludności żydowskiej, na obszar Galicji Wschodniej przybyły długo wyczekiwane dywizje „Błękitnej” Armii gen. Hallera. Z raportu Ekspozytury Oddziału II Żandarmerii Polowej w Jarosławiu za okres od 30 kwietnia do 5 maja 1919 r. wynika, że w ciągu kilku dni odnotowano pięć ciężkich pobić Żydów przez hallerczyków³¹. W raporcie z 11 czerwca 1919 r. żandarmi raportowali do dowództwa w Przemyśle, że podpuszczani przez kolejarzy hallerczycy przy każdej okazji „tłuką niemiłosiernie ludność żydowską, gdyż uważają każdego Żyda za bolszewika”³². W procederze znęcania się nad ludnością żydowską hallerczycy idą w zawody z poznańczykami. Żydowski Komitet Ratunkowy we Lwowie w doniesieniu z czerwca 1919 r. opisał polskiemu dowództwu najbardziej brutalne przypadki znieważania lwowskich Żydów przez żołnierzy „Błękitnej” Armii gen. Hallera. Szczegóły były drastyczne. Israel Fredman, zamieszkały na ul. Pod Dębem nr 15, po na-

³⁰ Ibidem.

³¹ CAWI. 304.1.25.

³² Meldunek Ekspozytury Żandarmerii Polowej w Jarosławiu do Dowództwa Żandarmerii w Przemyśle z 11.04.1919 r – CAWI. 304.1.25.

padzie rabunkowym dokonany przez hallerczyków 20 maja 1919 r., miał całą twarz porżniętą nożem i nieporadnie obciętą brodę. Samuel Blum, zamieszkały przy ul. Żółkiewskiej nr 65, pobity przez żołnierzy 27 maja 1919 r., miał obciętą brodę i pejsy. Mojżesz Sieber, zamieszkały przy ul. Źródlanej nr 55, został pobity tego samego dnia i pozbawiony brody, natomiast Jakób Kauf, zamieszkały przy ul. Magazynowej nr 3, został pozbawiony pejsów, pokaleczony nożem i dotkliwie pobity³³.

Podobne przypadki miały miejsce we wszystkich miejscowościach i węzłach komunikacyjnych Galicji Wschodniej do końca czerwca 1919 r. Bynajmniej antyżydowskie ekscesy nie ustały wraz z końcem konfliktu z Ukraińcami.

Przestępstwa na Żydach w czasie wojny z Rosją Sowiecką

Dwuletnia wojna z Rosją Sowiecką z lat 1919–1921 to apogeum dramatycznych wydarzeń i konfliktów z mniejszością żydowską w postaci pogromów, ekscesów i incydentów. Wojsko Polskie i oddziały sojusznice były niestety aktywną stroną tych zdarzeń. W oczach źle wykształconego lub niewykształconego rekruta z obszarów wiejskich lub wielkoprzemysłowej klasy robotniczej Żyd jawił się jako brzuchaty komisarz bolszewicki w drucianych okularach lub jako cyniczny czekista z rewolwerem w dłoni³⁴. Na negatywne nastawienie żołnierzy do Żydów wpływały doniesienia z frontu o wspieraniu Armii Czerwonej przez proletariat żydowski, co w tej wojnie było regułą. Doniesienia te początkowo wywoływały szok w społeczeństwie polskim i stały się usprawiedliwieniem dla przypadków poniewierania i okradania Żydów, co w przeświadczeniu żołnierzy nie było bezprawne. Nikt o zdrowych zmysłach i dobrej woli nie stawia tezy, że wiarołomni

³³ Raport Żydowskiego Komitetu Ratunkowego – Lwowskie Obwodowe Archiwum Państwowe, sygn. 271.1.446.12. Pisownia niektórych imion, jak w tym przypadku, została zmieniona dopiero po głębokiej reformie ortografii w 1936 r.

³⁴ Stereotyp Żyda komisarza bolszewickiego przejęli także scenarzyści filmów wojennych, że wspomnę postać komisarza Lipmana (w tej roli Piotr Gąsowski) w popularnym polskim serialu *1920. Wojna i miłość* (reż. Maciej Migas) czy komisarza Daniłowa (w tej roli Joseph Fiennes) w głośnej produkcji amerykańskiej *Wróg u bram* (*Enemy at the Gates*, reż. Jean Jacques Annaud). Złowieszczyim stereotypem Żyda posłużył się także na kartach swojej książki lord d' Abernon (E.V. d' Abernon, *Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata*, Warszawa 1982, s. 84–85).

okazali się wszyscy Żydzi. Podobnie nikt nie sady, że wszyscy Niemcy byli nazistami, a wszyscy Rosjanie służyli w NKWD. Kiedy myślę o antysemityzmie Polaków przed stuleciem, nie usprawiedliwiam tego zjawiska. Wiem jednak, że antysemityzm nie narodził się w próżni. Żołnierze polscy mieli ustalony, negatywny stosunek do Żydów w tej wojnie i powody, żeby traktować ich jako wroga. Oddajmy głos uczestnikom tej wojny. Pułkownik Jerzy Grobicki na kartach memuaru tak pisze: „na przełomie 1918/1919 r. na wschód od Bugu zarządy miasteczek z przewagą elementu żydowskiego sprzyjały bolszewikom i rządziły w nich wszelkiego rodzaju czerwone milicje z nieodstępnymi w tym wypadku czerezwyczajkami”³⁵. Major Tadeusz Kossak, dowódca szwadronu jazdy, w charakterystycznym dla epoki stylu opisuje ujęcie agitatora bolszewickiego, stwierdzając lakonicznie: „wyjątkowo to był nie-Żyd”³⁶. Kiedy żołnierz polski mówił o lojalnych Żydach, to nazywał ich „Żydami-niezdrajcami”³⁷. To pokazuje skalę żydowskiej kolaboracji. Rotmistrz Kornel Krzeczunowicz, dowódca szwadronu 8 p.uł., opisał reakcję ułanów na argumenty bolszewickich agitatorów. Ci pod osłoną nocy podchodzili pod okopy i nakłaniali Polaków do dezercji: „Na zapytanie bolszewika: czy nie wstyd wam służyć kapitalistom? odpowiada mu kpr. Sławski z 4 szwadronu: a wam nie wstyd służyć Żydom? – na co cała placówka wybucha śmiechem”³⁸. Z kolei kpt. Stanisław Rostworowski, kwatermistrz Frontu Litewsko-Białoruskiego, pisał do żony po zdobyciu Lidy w kwietniu 1919 r.: „Trzeba było zdobywać miasto, w którym bronili się bolszewiccy Żydzi”³⁹. To cenna informacja w kontekście wiedzy o pogromie ludzkich Żydów po zwycięstwie. Pogrom wileński też był reakcją na zbrojne współdziałanie żydowskich „Litwaków” z Armią Czerwoną. W raportach oficerów defensywy z Frontu Południowego z lipca 1920 r. meldowano do ND WP o zupełnym rozkładzie dyscypliny i pogromie na Ukrainie rezerwowego 106 pp, w którym służyło

³⁵ Zob. Instytut Polski i Muzeum im. Gen. W. Sikorskiego w Londynie, sygn. 8/60; J. Szczeptański, *Spoleczeństwo Polski...*, s. 160.

³⁶ T. Kossak, *Wspomnienia wojenne (1918–1920)*, Kraków 1925, s. 41.

³⁷ B. Tarkowska, *Rok 1920. Bitwy i fronty. Relacje i wspomnienia*, Warszawa 2011, s. 53.

³⁸ K. Krzeczunowicz, *Ostatnia kampania konna. Działania Armii Polskiej przeciw Armii Konnej Budionnego w 1920 roku*, Łomianki 2013 (reprint), s. 247.

³⁹ S. J. Rostworowski, *Listy z wojny polsko-bolszewickiej 1918–1920 z frontu litewsko-białoruskiego oficera sztabowego gen. Szeptyckiego i Sikorskiego do świeżo poślubionej żony*, Warszawa–Kraków 2015, s. 28.

kilkuset żołnierzy pochodzenia żydowskiego⁴⁰. Ułani ścigali dezertersów, płazowali ich szablami i dostawali z powrotem do okopów, jak czyniła to ongiś jazda pruska podczas wojen śląskich. Bolszewicy nieprzypadkowo dążyli do przełamania frontu na odcinku bronionym przez ten pułk. Podobnych relacji znajdziemy wiele i wszystkie skupiają się na zdradzie Żydów. To chyba tłumaczy nieprzyjazny stosunek żywołu polskiego do ludności żydowskiej. Przywołam ponownie kpt. Rostworowskiego, który relacjonował żonie z niepokojem, że jego żołnierze „są dziwnie zawzięci na Żydów”⁴¹. Jak mogli nie być, skoro z nimi walczyli. Wrogość części ludności żydowskiej do sprawy polskiej niepodległości, zwłaszcza „Żydów Litwaków”, jest faktem niepodważalnym. Tę niechęć na własnej skórze odczuli nasi żołnierze. Jan Ziółek, żołnierz 30 Pułku Strzelców Kaniowskich, wspomina przemarsz swego pułku przez Grodno w lipcu 1920 r.: „Pierwszy batalion naszego pułku wszedł do miasta i został przez Żydów obrzucony z okien kamienic różnymi ciężkimi przedmiotami – żelazkami, szczapami drewna, różnem żelastwem, a nawet częściami szaf, obficie też lała się woda. Najpierw należało więc zaprowadzić w mieście porządek. Nie było rozkazu strzelania, za to pasy poszły w ruch...”⁴². Żydów bolszewików widzimy też w relacjach żołnierzy, którzy przeżyli koszmar sowieckiej niewoli. Ogniomistrz Włodzimierz Garbowski wspomina, że w obozie jenieckim w Żytomierzu każdego dnia nękali ich bolszewicki agitatorzy, którzy w większości byli Żydami⁴³. Z raportów sukcesywnie docierających do Naczelnego Dowództwa WP władze wyprowadziły wniosek, że „ekscesy antyżydowskie są zjawiskiem stałym”, a „antysemityzm stanowi najbardziej charakterystyczny rys żołnierza”⁴⁴. Śmierć kpt. Józefa Mariańskiego, bohatera walk o Białystok, jego żołnierze przypisali zdradzieckiej kuli żydowskiego bolszewika⁴⁵. W konsekwencji atmosfera wobec Żydów z każdym miesiącem tej wojny pogarszała się w szeregach wojska. Taką

⁴⁰ Raport dowódcy 1 BPrez. płk. Wacława Krupowicza z 5.07.1920 r. nr 153/20 do dowództwa Frontu Ukraińskiego – CAW I. 301.22.5.

⁴¹ S. J. Rostworowski, *Listy z wojny...*, s. 40.

⁴² J. Ziółek, *Moja wojna z bolszewikami 1919–1920*, Lublin 2004, s. 62.

⁴³ Relacja ogn. W. Garbowskiego złożona 7.10.1920 r. – CAW I. 400.1029.

⁴⁴ *O niepodległą i granice. Raporty i komunikaty naczelnich władz wojskowych o sytuacji wewnętrznej Polski 1919–1920*, wybór i oprac. M. Jabłonowski, P. Stawicki, T. Wawrzyński, Warszawa–Pułtusk 1999–2000, s. 607.

⁴⁵ M. Gajewski, *Najdzielniejszy z dzielnych mjr Józef Bronisław Marjański (1892–1920)*, Białystok 2016, s. 11.

tendencję zauważamy też w wyrokach sądów polowych. Przykładowo wyrokiem sądu polowego 2 DL-B z 29 marca 1920 r. ppor. Albin Fleischman został uznany za winnego przestępstwa z § 139 k.k.w., które polegało na umyślnym podaniu nieprawdy w raporcie służbowym, i za to skazany na karę 4 miesięcy więzienia i wydalenie z Wojska Polskiego. Podanie nieprawdy dotyczyło ukrycia przez tego oficera wyznania mojżeszowego i podania w ankiecie, że jest ewangelikiem⁴⁶. Rok wcześniej sprawa mogłaby znaleźć finał na drodze służbowej bądź dyscyplinarnej, a droga sądowa byłaby nie do pomyślenia⁴⁷.

Poczytny „Kurier Warszawski” w numerze z 1 września 1920 r. donosił, że w każdym mieście i miejscowości znalazła się poważna część ludności żydowskiej, która witała najeźdźcę życzliwie i z zapalem. Badacze dziejów Podlasia dowiedli, że ludność żydowska witała Armię Czerwoną ukwieconymi bramami. Żydzi chętnie wchodzili w skład sowieckich rewkomów i ochoczo garnęli się do pracy z Czerezwyczejką. W wywiadzie prasowym szef sądu polowego 9 DP przyznał, że w całej masie ujętych agitatorów bolszewickich podczas walk dywizji na Polesiu był tylko jeden Polak⁴⁸. W Siedlcach, Łukowie, Bielsku (Podlaskim), Mińsku Mazowieckim i Międzyrzecu Podlaskim działacze pochodzenia żydowskiego stanowili od 50% do 100% personelu rewkomów. W Nowo-Mińsku (Mińsku Mazowieckim) tamtejszym rewkodem zawiadywali komisarze żydowscy, stąd czekiści nie mieli trudności w nawiązaniu kontaktów z Żydami⁴⁹. Znamienne, że czekiści po wejściu do mazowieckich wsi i miasteczek z miejsca nawiązywali kontakt z Żydami. Właśnie z Żydami, a nie z polskimi komunistami, którym ufano daleko mniej. Trzeba powiedzieć wyraźnie, że Polacy w powiatowych rewkomach brali udział w nie mniejszym stopniu niż Żydzi. W Ciechanowie, Pułtusku, Rypinie, Makowie Mazowieckim, Łukowie i Ostrowi Mazowieckiej na czele rewkomów stali polscy komuniści. Dowiódł tego Janusz Szczepański i inni badacze⁵⁰. Tu wspomnę o Marcelim Nowotce, który za swoją działalność w rewkomie

⁴⁶ Zob. treść wyroku – CAWI. 311.7.134.

⁴⁷ Naczelný Wódz uwzględnił prośbę o łaskę por. Albina Fleischmana i przywrócił do w szeregi armii – zob. pismo szefa Sądownictwa Polowego ND WP (brak daty) nr 2480/20/Sąd. do dowódcy 2 Dywizji Litewsko-Białoruskiej o zastosowaniu wobec skazanego prawa łaski – CAWI. 301.21.40.

⁴⁸ „Rzeczpospolita” z 17 września 1920 r.

⁴⁹ A. Gontarek, *Żydzi Mińska Mazowieckiego w latach 1918–1939*, Lublin 2015, s. 54.

⁵⁰ J. Szczepański, *Spoleczeństwo Polski...*, s. 330–331.

Wysokiego Mazowieckiego otrzymał zaocznie wyrok śmierci. Niestety, zdołał zbiec do Rosji i wyrządzał szkody sprawie niepodległości Rzeczypospolitej przez następne ćwierć wieku⁵¹. W przeciwieństwie do polskich zdrajców Żydzi okazywali się bardziej niebezpieczni. Nie mieli skrupułów w wydawaniu polskich patriotów i naprowadzaniu czekistów na polskich sąsiadów. W Wyszku masowo wstępował do czerwonej milicji. Zdradzali kryjówki polskich żołnierzy, tropili harcerzy i nie znali umiaru w donoszeniu na polskich sąsiadów. Po odbiciu Wyszku większość z nich zbiegła z oddziałami Armii Czerwonej. Wielu potem ujęto i sprowadzono z powrotem. Nad tymi, którzy okazali się gorliwymi zausznikami Czerezwyczajki, znęcano się okrutnie. Kilkadziesiąt osób oskarżono o kolaborację i odesłano na śledztwo do Warszawy. Srul Rubin, który najbardziej wysługiwał się czekistom i doprowadził do śmierci wielu Polaków, został skazany na karę śmierci. Wyrok nie został jednak wykonany, gdyż karę śmierci zwierzchnik sądowy zamienił na karę 10 lat więzienia⁵². Z kolei w Różanie po wejściu Armii Czerwonej Żydzi, ponownie jak rok wcześniej, stanęli zbrojnie po stronie bolszewików. Kilkunastu młodych Żydów zginęło w walkach z oddziałami polskimi, a rozbrojonych rozstrzelano po odbiciu miasta. Proletariat żydowski służył najeźdźcy za narzędzie do wprowadzania nowego porządku. Aparat propagandowy Armii Czerwonej miał wcześniej wydrukowane odezwy i broszury w jidysz. W Białymstoku żydowscy działacze rewkomu wpadli w taką euforię, że zaczęli traktować ludność polską jak mniejszość. W chwili zażartych walk o Białystok wielu Żydów chwyciło za broń po stronie Armii Czerwonej. Doniesienia o wspieraniu wojsk sowieckich przez Żydów mimo zaprzeczeń okazały się prawdą. Cokolwiek zatem powiedzieć o nastrojach antysemickich ówczesnych Polaków, widzimy, że pojawienie się tych nastrojów miało swoje źródło.

Ekscesy antyżydowskie i skargi przełożonych gmin żydowskich na żołnierzy WP miały miejsce nie tylko na terenie Galicji Wschodniej. W przesładowaniach Żydów nie brali udziału wyłącznie poznańscy i hallerccy. Wieczorem 11 czerwca 1919 r. na dworcu w Dęblinie żołnierze 2 batalionu 36 pp, rekrutujący się z ochotników, wdarli się do pociągu osobowego. Stamtąd wyprowadzili na peron wszystkich Żydów, którym

⁵¹ J. A. Goclon, *Wojna z bolszewicką Rosją o niepodległość Polski (1919–1920)*, Wrocław 2003, s. 101.

⁵² J. Szczepański, *Spółczesność Polski...*, s. 413.

ku zbiorowej ucieście obcięli pejsy i brody. Kontrakcja oficerów zapobiegła dalszym ekscesom, przy czym interwencję w obronie Żydów żołnierze przyjęli wrogo. Po odprawieniu eszelonu ppor. Rode, komendant dworca w Dęblinie, aresztował wachm. Augusta Bizana z Dowództwa Żandarmerii Powiatowej w Łukowie, który podżegał żołnierzy do napaści na Żydów. Na podstawie raportu sporządzonego przez komendanta dworca kolejowego w Sądzie Wojskowym DOGen. Lublin wdrożono dochodzenie⁵³. Ale niewidzialna ręka pomogła wachm. Bizanowi uniknąć surowej kary. Wachmistrz został przeniesiony do Dowództwa Żandarmerii w Warszawie, wobec czego dochodzenie zostało przekazane sądowi polowemu ND WP. Minął jednak okrągły rok, nim sąd zajął w tej sprawie stanowisko. Postanowieniem z 8 września 1920 r. oficer śledczy tego sądu, por. Stanisław Czerkiewicz, umorzył dochodzenie przeciwko wachm. Bizanowi „za okazaną niesubordynację i nazwanie komendanta dworca w Dęblinie Żydem”. Żandarm został ukarany tylko czterotygodniowym aresztem na odwachu⁵⁴.

Do antyżydowskich wystąpień z udziałem żołnierzy doszło także w miastach. W niektórych ekscesy powtarzały się kilkakrotnie. Głównie w tych miastach, które były węzłami komunikacyjnymi lub tam, gdzie skupiska Żydów były największe, np. w Siedlcach, Łapach, Radomiu, Przemyślu, Jarosławiu i Brześciu Litewskim. Scenariusz ekscesów wszędzie wyglądał podobnie. Pijani żołnierze wysypywali się z eszelonów i „szli na miasto”. Po drodze bili napotykanym Żydom, obcinali im brody, pejsy i rabowali żydowskie sklepy. Oficerowie i żandarmi w każdym takim przypadku reagowali, lecz nie byli w stanie przywrócić porządku. Przebieg ekscesów antyżydowskich znamy z raportów komendantów dworców, skarg kolejarzy, doniesień pokrzywdzonych i materiałów sądów polowych. Większość ekscesów miała miejsce w drugiej połowie 1919 r., co można tłumaczyć zwiększeniem dyscypliny w szeregach armii od wiosny 1920 r. Do wystąpień przeciw Żydom dochodziło już w listopadzie 1918 r. Nie wszystkie były zresztą zawinione przez wojsko. Przykładowo 27 listopada 1918 r. grupa Żydów przeprowadzała tajną naradę w Wiśniczu, o której dowiedziały się polskie władze wojskowe. Z podsłuchanych rozmów wynikało,

⁵³ Raport komendanta dworca w Dęblinie nr 172 z ekscesów antyżydowskich z 11.06. 1919 r. do Dowództwa Wojskowego Okręgu Linii Kolejowych Dyrekcji Radomskiej wraz z pismem SW DOGen. w Lublinie w sprawie wszczęcia dochodzenia p-ko wachm. Augustowi Bizanowi – CAWI. 301.22.6.

⁵⁴ CAWI. 301.22.6.

że Żydzi obradują o sposobach udzielenia pomocy władzom sowieckim. Dowódca 2 batalionu Strzelców Podhalańskich, ppor. Franciszek Nowak, samowolnie wydał swoim żołnierzom rozkaz wybatożenia spiskowców. Wielu ludzi w wyniku tej samowoli zapadło na zdrowiu. Porucznik Nowak za wydanie tego rozkazu stanął przed Sądem Polowym Grupy „Bug”, lecz finału tej sprawy nie znamy⁵⁵.

Podobne zdarzenia miały miejsce w każdym miasteczku lub w dzielnicach żydowskich wszystkich większych miast, które zostały przejęte przez Wojsko Polskie. Szczególnie bolesne były napady na zwykłych ludzi. Każdy napad pijanych, rozwścieczonych żołnierzy zostawiał ślady w psychice pokrzywdzonych. W sierpniu 1919 r. do Klubu Posłów Żydowskich zgłosił się Benjamin Karp, kupiec z Bobrujska. Miał niedbale obciętą brodę, pokiereszowaną twarz i ślady pobicia. Opowiedział, że został w pociągu obrabowany z pieniędzy przez poznańczyków. Prosił, żeby mu pomóc i nie rozgłaszać w prasie o zdarzeniu, jakie go spotkało, gdyż „nie chciał swoim nieszczęściem trwożyć żony”⁵⁶. Podobnych spraw można liczyć w setki. Zwykli, Żydzi płacili mieniem, życiem, zdrowiem i upokorzeniami za czyny zbolszewizowanych rodaków i za antysemityczne uprzedzenia.

Od jesieni 1919 r. zauważalna stała się troska władz polityczno-wojskowych o los ludności żydowskiej. Widzimy też większą skuteczność działania wojsk etapowych, żandarmerii i sądów polowych w ochronie porządku prawnego. Naczelne Dowództwo WP zaczęło wywierać stały nacisk na dowódców związków operacyjnych, wielkich jednostek, obozów warownych, twierdz, okręgów etapów, komendantów żandarmerii i kierowników lokalnych posterunków defensywy, aby zwiększyli ochronę Żydów przed okrucieństwami wojny. Sądy polowe zaczęły wszczynać śledztwa i dochodzenia o przestępstwa popełnione na Żydach, a od kwietniowych wydarzeń w Pińsku centrala żądała cyklicznych pisemnych rozliczeń z tych spraw. Co ważne, decyzje o wszczęciu „spraw żydowskich”, jak powszechnie w dokumentach je nazywano, zapadały bez oporu szefów sądów polowych. Dużą rolę w tropieniu przestępstw na Żydach odgrywała żandarmeria, która od razu składała zawiadomienia do sądów. Niektóre sprawy mimo demoralizacji ludzi kolejnym rokiem wojny mogą szokować. W listopadzie 1919 r. żandarmeria złożyła doniesienie do sądu polowego 8 DP,

⁵⁵ Sprawozdanie szefa Sądu Polowego Grupy „Bug” z 20.07.1919 r. sygn. E. 83/19 – CAW I. 301.21.3.

⁵⁶ Zob. pismo Żydowskiego Klubu Posłów Sejmowych – CAW I. 301.21.8.

że oficer 8 pac dłuższy czas znęcał się nad rusznikarzami, którzy byli Żydami. Jednego z nich ciężko pobił, a potem zastrzelił. W sprawie wszczęto śledztwo. Oficer został aresztowany i oskarżony o zabójstwo z premedytacją⁵⁷. W końcu 1919 r. władze wojskowe działały zdecydowanie. Po ekscesach antyżydowskich, do których doszło 6 listopada 1919 r. na dworcu Łódź Kaliska z udziałem żołnierzy 10 pap, wszczęto szeroko zakrojone śledztwo w celu ustalenia ich sprawców. W ustalanie winnych włączono dowództwa OGen. Pomorze i Poznań oraz podległe im służby⁵⁸. W śledztwie zebrano mnóstwo danych, które pozwoliły ustalić sprawców napadów na Żydów. Zachował się też ciekawy raport płk. Jastrzębskiego, który 6 listopada 1919 r. przywracał porządek na dworcu Łódź Kaliska. Oficer napisał, że zatrzymani po ekscesach poznańscy nie wyrażali skruchy i byli oburzeni, że w Wojsku Polskim pełnią służbę oficerowie Żydzi⁵⁹. Niektóre doniesienia budziły grozę. Pytanie, czy były prawdziwe. Żydzi na Kresach skarżyli się, że ułani 1 Pułku Ułanów Krechowieckich „dla żartów” zakłuli kilku z nich lancami. Skala nadużyć i przestępstw w tym pułku była tak wielka, że w ND WP podjęto decyzje o przejściowym pozbawieniu dowództwa dowódcy pułku płk. Dziewickiego⁶⁰. Z kolei z akt Sądu Polowego Grupy Operacyjnej „Bug” wiemy dziś, że w kwietniu 1919 r. na tle trudności aprowizacyjnych doszło w Komarowie do rozruchów antyżydowskich. Wysłany żandarmom do pomocy oddział z 25 pp przyłączył się do tłumu i przez pół dnia rabował żydowskie sklepy. Dowódca kompanii został aresztowany i objęty śledztwem. Niemal każdego dnia wpływały doniesienia o antyżydowskich ekscesach na dworcach. Lawina raportów i skarg o ekscesach w trakcie przemieszczeń wojsk zmusiły w końcu MSWojsk. do wydania 9 września 1919 r. rozkazu nr Dep. I. L. 7567/ Mob., w którym komendantom eszelonów zapowiedziano, że „przeciw każdemu dowódcy, który nie dowiezie w całości odebranego oddziału, zostanie wytoczone śledztwo i w razie ujawnienia winy, będzie karany”. Zachowały się wyroki sądów polowych lub informacje o orzeczeniach w tych sprawach. Przykładowo wyrokiem sądu polowego z 22 października 1920 r., sygn.

⁵⁷ Wykaz spraw oficerskich sądu polowego 8 DP – CAW I. 301.21.40. Brak dokumentów nie pozwolił prześledzić finału tej sprawy.

⁵⁸ CAW I. 310.3.240.

⁵⁹ Raport płk. Jastrzębskiego w sprawie ekscesów antyżydowskich na dworcu Łódź Kaliska z 6.11.1919 r. – CAW I. 310. 3.240.

⁶⁰ CAW I. 300.21.19.

K. 2014/20, ppor. Zygmunt Szpądrowski z DPE w Brześciu Litewskim został uznany za winnego występku z § 141 k.k.w. polegającego na zaniedbaniu swoich obowiązków jako komendanta eszelonu i za to skazany na karę 3 tygodni aresztu⁶¹. Takich wyroków było więcej, ale niewiele pomogły. Ekscesy antyżydowskie miały miejsce nadal, choć w mniejszej skali i z mniejszym natężeniem. Były jednak stale monitorowane, a wobec winnych wyciągano konsekwencje. W październiku 1920 r. gen. Aleksander Pik, szef służby sprawiedliwości, zażądał od szefów wszystkich sądów polowych i terytorialnych sądów wojskowych informacji na temat nowych spraw karnych, w których Żydzi byli pokrzywdzeni przez wojsko. Żądał też przesłania odpisów wyroków we wszystkich sprawach o przestępstwa popełnione na szkodę ludności żydowskiej⁶². Uzyskany w ten sposób materiał został wykorzystany w pracy dyplomatycznej. Ekscesy antyżydowskie trwały przez całą wojnę i nie ominęły ośrodków miejskich w głębi kraju. W czerwcu 1919 r. pobito jednego dnia w Warszawie kilkunastu Żydów, z których jeden zmarł w szpitalu z powodu odniesionych ran. Podobne ekscesy miały też miejsce w Łodzi, Częstochowie, Radomiu, Kolbuszowej i kilkunastu miastach centralnej Polski.

Prawnicy sądów polowych w pierwszym roku wojny mieli dużą wyrozumiałość wobec sprawców przestępstw popełnionych na Żydach, kiedy okazywali się nimi polscy żołnierze. Automatycznie pojawia się pytanie: dlaczego? Odpowiedź przynosi nam sposób wyjaśnienia ekscesów antyżydowskich przez oficerów sądownictwa polowego na Froncie Litewsko-Białoruskim. W końcu kwietnia 1919 r. Sekcja sądownictwa Frontu Litewsko-Białoruskiego otrzymała za pośrednictwem ND WP pismo posła Izaaka Grünbauma, który opisał zbrodnie i przestępstwa popełnione na ludności żydowskiej. Do zbrodni tych rzekomo doszło wiosną 1919 r. przy wyzwalaniu Siemiatycz, Różana i Bielska (obecnie Bielska Podlaskiego). Skargi z Siemiatycz, Bielska i doniesienie anonimowe o przebiegu pogromu w Różaniu dotarły różnymi drogami do Kancelarii Sejmu Ustawodawczego i dowódcy Frontu Litewsko-Białoruskiego. Skargi były przedmiotem kilku osobnych śledztw prowadzonych w sądzie polowym Dywizji Litewsko-Białoruskiej, a ich wyniki znamy z raportu referenta prawnego Frontu Litewsko-Białoruskiego. Przypadki rabunków popełnionych na

⁶¹ Ibidem,

⁶² Pismo gen. A. Pika do szefów sądów wojskowych z 29.10.1920 r., sygn. L. 19369/9128/K.P. – CAWI. 301.21.1.

Żydach i niszczenie ich mienia szczegółowo opisał w skardze do dowództwa dywizji prezes Zarządu Gminy Żydowskiej w Siemiatyczach, Eli Mazor⁶³. Prezes poskarżył się na rabowanie sklepów żydowskich przez polskich żołnierzy, ale przytoczył też przypadki znęcania się nad żydowskimi mieszkańcami Siemiatycz. Opisane ekscesy dotyczyły bezprawnych rewizji mieszkań i domów żydowskich w poszukiwaniu ukrytej broni, które z reguły kończyły się okradaniem rewidowanych z pieniędzy i mienia. Eli Mazor szczegółowo opisał pobicie przez żołnierza WP starszej wiekiem właścicielki sklepu z tytoniem, podał okoliczności znęcania się nad starcem narodowości żydowskiej i nadmienił o nagminnym okradaniu Żydów przez żandarmów. Z kolei skargę na postępowanie żołnierzy w stosunku do ludności żydowskiej zamieszkującej w Bielsku złożyli Menachem Stupnicki i Gerszon Bronsztejn, członkowie zarządu tamtejszej Gminy Żydowskiej. Przedmiotem doniesienia był dokładny opis rabunków i przypadki pobicia miejscowych Żydów, czego mieli dopuścić się żołnierze polscy przy zajmowaniu Bielska. Poza tym skarżący podnieśli okoliczność nałożenia na miasto kontrybucji, która została polskiemu dowództwu wypłacona. Z kolei trzecie doniesienie miało charakter anonimowy i zapewne autor był mieszkańcem Różana. Doniesienie było obszerne i drastyczne w szczegółach, co zwykle cechuje wszelkie anonimowe pisma. Autor opisał wejście do miasteczka szwadronu ułanów rtm. Jerzego Dąbrowskiego, co miało być sygnałem do rozpoczęcia pogromu miejscowych Żydów. Wedle anonimowego przekazu ułani wspólnie z polską ludnością cywilną rabowali każdy zamieszkały przez Żydów dom, kradnąc pieniądze, cenniejsze rzeczy, zapasy żywności, towary przeznaczone na sprzedaż i zwierzęta hodowlane, jak krowy, świnie i konie. Następnie żołnierze zastrzelili trzech Żydów i zainscenizowali egzekucję dalszych kilkunastu osób narodowości żydowskiej. Niektórzy z nich doznali ran postrzałowych i szoku⁶⁴. Wspólnym mianownikiem doniesień, które zainicjowały trzy oddzielne śledztwa w sądzie polowym Dywizji Litewsko-Białoruskiej, były żądania Żydów o zapewnienie im ochrony przed prześladowaniami. W tym duchu z Naczelnego Dowództwa WP wyszły rozkazy do dowódcy DL-B z żądaniem

⁶³ Pismo prezesa Zarządu Gminy Żydowskiej w Siemiatyczach, Eli Mazora, z 18.04.1919 r. do dowódcy Dywizji Litewsko-Białoruskiej w sprawie ekscesów antyżydowskich, któremu nadano numer wejściowy 3360 – CAW I. 301.21.1.

⁶⁴ Pismo anonimowe w sprawie pogromu Żydów w Różanie – CAW I. 301.21.1.

pilnego wyjaśnienia wszystkich ekscesów, odnalezienia i ukarania winnych przestępstw na ludności żydowskiej.

Z dokumentów wytworzonych w drugim roku wojny przez służbę sądowo-polową Frontu Litewsko-Białoruskiego wynika, że referent prawny podszedł do sprawy poważnie. Jak już wiemy, był nim rzutki prawnik mjr Konrad Mackiewicz. Do czasu wstąpienia do WP zajmował stanowisko podprokuratora Sądu Okręgowego w Siedlcach, a wcześniej służył w Legionach. Analiza raportu uprawnia do przyjęcia tezy, że prawnicy wojskowi dołożyli starań, aby wyjaśnić przebieg, społeczne tło i przyczyny wypadków w Siemiatyczach, Różanie i Bielsku. Inna sprawa, do jakich wniosków doszli, gdyż te legły u podstaw podjętych decyzji procesowych przez sąd polowy. Ale o tym będzie jeszcze mowa. Z powodu dużego obciążenia sądu polowego sprawami karnymi i trudności z wzywaniem świadków wyjaśnienie zgłoszonych incydentów okazało się możliwe dopiero po upływie roku. Naczelne Dowództwo WP i poseł Izaak Grünbaum otrzymali raporty w sprawie wydarzeń w Różanie, Siemiatyczach i Bielsku dopiero w marcu 1920 r., gdyż pismo do ND WP i do posła Grünbauma sporządzone przez mjr. Mackiewicza datowane jest z 28 lutego 1920 r.⁶⁵ Niestety, odpowiedź nie zachowała się w całości, ale obszerny fragment tego pisma mówi nam wiele. Jest ono ciekawe z wielu powodów, gdyż ukazuje sposób rozumowania i wyjaśniania podobnych spraw przez prawników sądów polowych. Co stało się dalej?

W odniesieniu do wydarzeń w Siemiatyczach mjr Mackiewicz zakwalifikował większość opisanych przez skarżących zachowań żołnierzy WP jako „wielce niepożądane zajścia, które miały miejsce w kilka dni po wypędzeniu Niemców, a przed formalnym objęciem władzy przez organa polskie”. Dla uznania bezkarności naszych żołnierzy oficer powołał się na samego Eliego Mazora, który przyznał, że władze polskie nie zdążyły przejąć miasteczka w swoje władanie. Opisany przypadek zajścia w sklepie z tytoniem, gdzie została pobita stara Żydówka, uznał za „nieporozumienie wynikłe z żądania wygórowanej ceny przez właścicielkę sklepu od żołnierza”, natomiast podobne zachowania, które przybrały postać rabunków na miejscowych Żydach, prawnik złożył „na karb nieuporządkowanych stosunków po wyjściu Niemców, a przed przybyciem władz polskich”.

⁶⁵ Pismo szefa sekcji sądowo-prawnej Frontu Litewsko-Białoruskiego, kpt. K. Mackiewicza, do ND WP w Warszawie nr 1119/IV/Sąd. z 28.02.1920 r. – CAW I. 301.21.1 (kopia w złym stanie).

Najciekawszy był jednak wywód na temat regularnego okradania siemiatyckich Żydów przez żandarmów, co skwitował słowami: „w takich nadużyciach brały udział osoby cywilne przebrane za żandarmów”, a sposób prezentowania faktów przez Eliego Mazora uznał za „znaczną przesadę”. W podsumowaniu zajść w Siemiatyczach mjr Mackiewicz zameldował o zidentyfikowaniu i ukaraniu kilku żołnierzy „winnych nadużyć” wobec Żydów na drodze dyscyplinarnej. Następnie oficer przeszedł do wyjaśniania zdarzeń w Bielsku:

Przy wejściu do Bielska [oddziałów WP i polskiej administracji, co miało miejsce 16 lutego 1919 r. – przyp. L. K.] miasto pod względem sanitarnym było poniżej krytyki. Było wydane rozporządzenie, aby w przeciągu trzech [dni] były oczyszczone ulice, podwórza, ustępy, etc., jednak to rozporządzenie nie zostało w całości wykonane i mieszkańcy zostali do tego zmuszeni. Co się tyczy życia organizacyjnego ludności żydowskiej, to na czele stał Zarząd Gminy Żydowskiej, wybrany na zasadach demokratycznych, tj. więcej skłonny ku bolszewizmowi. Do zarządu weszli przeważnie ludzie młodzi, nie cieszący się zaufaniem poważniejszych obywateli żydowskich. Za czasów okupacji istniał w Bielsku związek konsumentów Żydów, którzy przeprowadzając malwersacje handlowe z Niemcami, dorobili się olbrzymich majątków [...]⁶⁶.

Major Mackiewicz, rozpatrując skargę zarządu Gminy Żydowskiej, uznał nałożoną kontrybucję za „słusznie nałożony jednorazowy podatek od zysków wojennych od tych Żydów, którzy dorobili się fortuny za Niemców”⁶⁷. Starosta bielski na koniec dodał w raporcie, że z Żydów bielskich „ściągnięto tylko 72 200 marek”.

Z zeznań polskich mieszkańców tego miasteczka wynika, że bielski zarząd Gminy Żydowskiej został wybrany już po wyjściu Niemców, a na krótko przed nadejściem Armii Czerwonej. Skład zarządu nie został zakwestionowany przez bolszewików, ponieważ aktowi wyborczemu towarzyszyła hałaśliwa propaganda, czerwone plakaty i znane symbole bolszewickie. Polscy sąsiedzi przesłuchani w sądzie polowym zgodnie przyznali, że poważani obywatele żydowscy wstydzili się tego wyboru. Potwierdzenia tej wersji ze strony żydowskiej w dokumentach jednak nie mamy. Upraw-

⁶⁶ CAWI. 301.21.1 (kopia).

⁶⁷ Pismo starosty bielskiego do MSWojsk. w sprawie ekscesów antyżydowskich po wejściu WP wiosną 1919 r. (kopia bez daty i sygnatury) – CAWI. 301.21.3.

niony jest pogląd, że przyłączenie się żydowskiej młodzieży do sowieckich oddziałów mogło być wynikiem podjęcia takiej decyzji przez zarząd Gminy Żydowskiej w Bielsku lub analogiczne gremia w innych miastach. Na takim stanowisku stały polskie sądy polowe, stąd Żydzi nie doczekali się ochrony prawnej ze strony polskich władz wojskowych po odparciu agresora. Władze te z chwilą przejęcia kresowych miast przez Wojsko Polskie, gdzie Żydzi wspierali bolszewików, z miejsca nakładały na ludność żydowską obowiązki, obciążenia i kontrybucje. Referent prawny Frontu Litewsko-Białoruskiego stwierdził, że „zarzuty podniesione przez Bronsztejna i Stupnickiego polegają na nieprawdziwych i przekreślonych wiadomościach i tylko częściowo oparte są na faktach potwierdzonych przez świadków, w których to zdarzeniach, o ile sprawcy opisanych nadużyć zostali wskazani, zarządzone zostało aresztowanie ich i postępowanie karne”. Major Mackiewicz w uzasadnieniu swego stanowiska nie podał żadnych faktów, nazwisk i stopni wojskowych. Nie odniósł się do stanu wszczętych dochodzeń i losów obwinionych żołnierzy. Nie znamy też pełnej odpowiedzi na zgłoszony przez Żydów „pogrom w Różanie”. Zachował się tylko fragment pisma odnoszący się do zajść w tym miasteczku, stąd zacytuje go w całości: „Przedstawiona w anonimowym doniesieniu sprawa rzekomego pogromu w Różanie należy do rzędu tych wypadków, w których ludność żydowska, jak w wielu innych miejscowościach (Pińsk, Wilno, Lida, Lwów) otwarcie z bronią w ręku wystąpiła przeciw Wojsku Polskiemu i wskutek tego jednostki z bronią w ręku schwytane same naraziły się na zgodne z prawem postępowanie”⁶⁸.

Sąd polowy Dywizji Litewsko-Białoruskiej zbadał także opisaną w anonimowym doniesieniu sprawę zabójstwa trzech osób narodowości żydowskiej. W lutym 1920 r. przesłuchany został w tej sprawie rtm. Jerzy Dąbrowski, dowódca szwadronu z 13 Pułku Ułanów Wileńskich, a protokół z tej czynności procesowej zachował się w czytelnej kopii⁶⁹. Rotmistrz zeznał, że podczas odwrotu z Wilna szwadron Samoobrony Wileńskiej stoczył zacięty bój o Siemiatycze z oddziałem bolszewików. Na rynku polskich ułanów zaskoczył napadem ogniowym oddział żydowski z Siemiatycz uzbrojony przez bolszewików w niemieckie karabiny. Podczas walki na rynku trzech ułanów odniosło ciężkie rany. Padły też cztery konie.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ W dokumentach i piśmiennictwie stosuje się również pisownię tego nazwiska „Dąmbrowski” i „Dąmbrowski”.

Rotmistrz zeznał, że „wobec tego szwadron schwytanych z bronią w ręku ludzi tych [Żydów] rozstrzelał, ponieważ zaatakowali oni wojsko otwarcie w polu, a nie należeli do armii regularnej”⁷⁰. W zasadzie trudno odmówić mu racji, gdyż większość dowódców w tej sytuacji postąpiłaby podobnie. Egzekucja ujętych z bronią cywilów, którzy walczyli z wojskiem regularnym była zgodna z *ius belli*. Skądinąd wiemy dziś, że waleczni ułani 13 Pułku Ułanów Wileńskich byli wśród licznej grupy polskich żołnierzy, którzy w trakcie odwrotu z Grodna rabowali ludność żydowską. Żandarmi nie mogli sobie z nimi poradzić, więc w sukurs przyszły samochody pancerne. Z obu stron doszło do użycia broni. Zginął ułan, a wielu odniosło rany. Wiemy też, że incydent w Grodnie w żadnej mierze nie został sprowokowany przez Żydów⁷¹.

Podsumowując, właściwa i szybka reakcja polskich władz wojskowych na doniesienia kresowych Żydów jest kolejnym dowodem, że dowództwo wojskowe zdecydowanie przeciwstawiło się ekscesom antyżydowskim. Szefów sądów polowych zobowiązano do nadsyłania informacji o ukaraniu sprawców takich przestępstw i cyklicznego składania raportów z informacjami o wyrokach do końca wojny⁷². Kiedy jednak poddamy analizie sposób załatwienia doniesień dotyczących ekscesów i zabójstw w Siemiatyczach, Różanie i Bielsku przez mjr. Mackiewicza i jego podwładnych, to niezależnie od stopnia mijania się z prawdą przez skarżących widzimy brak empatii ze strony prawników wojskowych dla losów Żydów kresowych. Pytanie, czy źródłem tej niechęci było traktowanie Żydów *en bloc* jak nieprzyjaciela. Odpowiedź w tym wypadku jest twierdząca. Osoby wyznania mojżeszowego postrzegano jako quasi-stronę tej wojny i sprzymierzeńca Armii Czerwonej.

Szukanie wroga polskiej państwowości w społeczności żydowskiej nie było znów tak wygodne i szczęśliwe. W obliczu oczywistego zderzenia interesów polskiego żywiołu i diaspory żydowskiej władze Rzeczypospo-

⁷⁰ Protokół przesłuchania rtm. Jerzego Dąbrowskiego z dnia 28.02.1920 r. – CAW I. 301.21.1.

⁷¹ O przebiegu antyżydowskich rozruchów w Grodnie zeznał do protokołu w trakcie zaprzysiężonego przesłuchania w charakterze świadka mjr. KS Konstanty Gedroyć 3.09.1920 r. przed oficerem śledczym Sądu Polowego ND WP w Warszawie w sprawie karnej sygn. K. 24/20 – CAWI. 301.22.4.

⁷² Pismo Ministra Spraw Wojskowych do Głównego Kwatermistrza ND WP w sprawie wydania zarządzenia o obowiązku nadsyłania informacji o wyrokach na sprawców przestępstw antyżydowskich z 29.10.1920 r. nr L. 19369/9128/20. K.P.– CAWI. 312.46.68.

litej znalazły się w trudnej sytuacji. Aktywne zabiegi o polityczną przychylność stolic zachodnich i pomoc wojskową przeciw Rosji Sowieckiej mogły się rozbić o wpływowe już w tym czasie żydowskie lobby Waszyngtonu, Paryża i Londynu. Żydowskie koncerny kontrolowały znaczny segment rynku medialnego w Europie Zachodniej i USA. Nie trzeba dodawać, że opiniotwórcze media nie były wobec sprawy naszej niepodległości przychylnie i pobłażliwie odniosły się do informacji o okrucieństwach reżimu bolszewickiego w Rosji. Popularny dziennikarz amerykański żydowskiego pochodzenia, Herman Bernstein, stale alarmował amerykańską opinię publiczną, że najbardziej tragiczny w Europie jest los polskich Żydów⁷³. Wtórował mu niemiecki pisarz pochodzenia żydowskiego, Stefan Zweig. Z kolei wpływowy amerykański Żyd Louis Marshall w sierpniu 1919 r. wystąpił do prezydenta Wilsona z projektem poddania całej Galicji Wschodniej pod kontrolę Ligi Narodów z uwagi na tragiczne położenie ludności żydowskiej. Zaproponował też narzucenie Polakom takiej ordynacji wyborczej, wedle której żydowska mniejszość uzyskaby uprzywilejowaną pozycję polityczną. Takie wieści zza oceanu wzmacniały stanowisko endeków, że zgoda Waszyngtonu na restaurację polskiej państwowości była inspirowana przez lobby żydowskie, które chciało umościć się w Rzeczypospolitej jako warstwy przywódcze w sferach politycznych, urzędniczych i ekonomicznych.

Najbardziej znany przypadek pogromu zgłoszony przez Żydów w czasie wojny z Rosją Sowiecką dotyczył wydarzeń w Pińsku, gdzie z ręki polskich żołnierzy zginęło 37 osób. Sprawa ta będzie jeszcze przedmiotem szerszej analizy. Groźba utraty politycznego wsparcia mocarstw zachodnich zmusiła polskie władze do wszechstronnego wyjaśnienia okoliczności tej sprawy. Wkrótce doszło do kolejnych aktów przemocy na ludności żydowskiej w Lidzie, Wilnie i innych miejscowościach na Kresach. Do ekscesów, rabunków i zabójstw doszło również tam, gdzie zajścia sprowokowali sami Żydzi. Bez względu na powody ekscesów Żydzi w każdym wypadku uważali się za ofiary. Nigdzie nie stwierdziłem przypadku wzięcia przez Żydów odpowiedzialności za własne czyny. Systematycznie słali donosy i memoriały do Sejmu oraz władz państwowych, w których uzalali się na swój los, podawali nieprawdę lub przemilczali niewygodne fakty. Dla przykładu po odbiciu Żelechowa 17 sierpnia 1920 r. przez

⁷³ K. Zieliński, „*Swój do swego*”. *O stosunkach polsko-żydowskich w przeddzień wielkiej wojny*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2004, nr 3, s. 345.

pułki 14 DP w miasteczku doszło do rozrachunków ze zbolszewizowanymi Żydami. Wielu aresztowano i pociągnięto do odpowiedzialności za kolaborację z najeźdźcą. Nie wszyscy zdążyli jednak zabrać się z Armią Czerwoną. W trakcie walk o Żelechów były także ofiary wśród Żydów. Kilka dni później żelechowski Żyd o nazwisku Korcarz napisał do posłów żydowskich w Warszawie obszerny memoriał. Zawarł w nim takie stwierdzenia, że poznańczycy w trakcie walk o miasto zabili wielu niewinnych Żydów, w tym rodzeństwo Grajcarów ze Stoczka i starą Żydówkę o nazwisku Brif. Te informacje zostały bezkrytycznie przyjęte w sążnistej skardze posłów żydowskich do najważniejszych osób, organów i instytucji w państwie. W tej sprawie z rozkazu Naczelnego Dowództwa WP czynności służbowe natychmiast podjął oficer defensywy z Lublina, kpt. Królikowski. Zauważmy, że nie był to oficer z Wielkopolski lub z Pomorza. Po dokonaniu czynności na miejscu oficer defensywy sporządził raport, w którym przedstawił wypadki w innym świetle. Na wstępie raportu czytamy, że „obywatel Korcarz” sam jest podejrzany o różne nadużycia i pozostaje w zainteresowaniu żelechowskiej policji pod zarzutem robienia interesów z komisarzem bolszewickim. Co do zarzutów podniesionych w skardze do Klubu Posłów Żydowskich zacytuję fragment raportu kpt. Królikowskiego, gdyż najwierniej oddaje on szczegóły wypadków”

nadużycia miały miejsce i były dokonywane przez poszczególnych żołnierzy, lecz nie w tych rozmiarach jak zostały przedstawione w interpelacji wymienionego wyżej Klubu Żydowskiego [...] Sama ludność żydowska dała powód do tych nadużyć, gdyż wszystkie sklepy zostały pozamykane [...] Przy wejściu zaś bolszewików sklepy zostały przez ludność żydowską otwarte i zaopatrzone w towary powydostawane z różnych skrytek [...] W ogóle ludność żydowska bardzo życzliwie odnosiła się do bolszewików, a były nawet fakty czynnego występowania po ich stronie. Ci ostatni starali się zbiec razem z bolszewikami; niektórzy wraz z żołnierzami bolszewickimi dostali się do niewoli Wojsk Polskich i zostali rozstrzelani, a nie zamordowani [...] Grajcer ze Stoczka wraz z siostrą został zastrzelony przez naszych żołnierzy, gdy w przebraniu kobiecym uciekał, przy tym znaleziono u niego papiery stwierdzające, że się zajmował szpiegostwem – załączam protokoły świadków. Nasi żołnierze, zobaczywszy żołnierza bolszewickiego wchodzącego do mieszkania niejakiej Brifowej, udali się za nim i na zapytania żołnierzy, czy są bolszewicy w mieszkaniu, Brifowa odpowiedziała przecząco. Żołnierze przeprowadzili rewizję u wymie-

nionej, a znalazłszy w łóżku Brifowej żołnierza bolszewickiego, zastrzelili wymienioną jako wrogo odnoszącą się do Wojsk Polskich⁷⁴.

Najważniejszą kwestią jest uzyskanie odpowiedzi na fundamentalne pytanie: dlaczego w latach 1918–1920 doszło do brutalnych aktów przemocy i nakręcenia spirali nienawiści przeciw Żydom, którzy dotąd bezpiecznie żyli obok swoich polskich sąsiadów? Dlaczego nastroje pogromowe i ekscesy antyżydowskie skumulowały się właśnie u progu niepodległości? Doszło wtedy do krwawych rozpraw z Żydami w Pińsku, Wilnie, Lidzie, Grodnie, Lwowie i wielu incydentów w miasteczkach kresowych. Egzekucje Żydów w Pińsku, Lidzie i Wilnie są dobrze znane. Żydzi do tej pory kwalifikują te zdarzenia jako pogromy. W większości prac dominuje narracja obciążająca stronę polską wyłączną winą za śmierć Żydów w Pińsku i miasteczkach kresowych. Nie znalazłem jednak w tych pracach śladu raportów ze śledztw, które na miejscu zdarzenia przeprowadzili oficerowie sądownictwa wojskowego. A raporty te rzucają nowy snop światła na postawy ludności żydowskiej Pińska i polskich Kresów. Prześledźmy sposób wyjaśnienia pogromu w Pińsku, by na tym przykładzie zrozumieć skomplikowany charakter relacji polsko-żydowskich na Kresach.

Sprawa „masakry w Pińsku” jest opisana w literaturze, aczkolwiek większość badaczy ignoruje treść dokumentu pn. „Referat z komisyjnych czynności w Pińsku”. Raport ten na polecenie Głównego Kwaternmistrza ND WP sporządził mjr Kazimierz Greger⁷⁵. Był to oficer audytoriatu c.k. armii, który w pierwszych godzinach obrony Lwowa wraz z dr. Kazimierzem Januszewskim, sędzią ze Szczerca, zgłosił się do Komendy Obrony Lwowa. Po nadejściu odsieczy mjr Greger wziął udział w gigantycznym śledztwie wdrożonym w sprawie pogromu w dzielnicy żydowskiej. Rezultatem tego śledztwa było postawienie przed sądem kilkudziesięciu osób narodowości polskiej za zbrodnie i przestępstwa na lwowskich Żydach. Prawnik ten po doświadczeniach lwowskich został delegowany do Pińska w celu zbadania doniesienia o rozstrzelania kilkudziesięciu niewinnych Żydów z rozkazu mjr. Aleksandra Łuczyńskiego. Ustalenia dochodzenia omawiam w dal-

⁷⁴ Pismo szefa Wydziału II Sztabu DOGen. Lublin nr l. cz. II 9913/20 z 8.12.1920 r. do Ministerstwa Spraw Wojskowych przesyłające raport kpt. Królikowskiego w sprawie wydarzeń w Żelechowie – CAW I. 300.12.12.

⁷⁵ *Referat z komisyjnej czynności w Pińsku* nr L. 5196/IV.Pf sporządzony przez mjr. dr. Kazimierza Gregera z 29.04. 1919 r. – CAW I. 301.14.

szych partiach tego artykułu, niemniej warto w tym miejscu streścić jego końcowe wyniki. W „Referacie” złożonym komisji parlamentarnej i przełożonym mjr Greger jednoznacznie stwierdził, że Żydzi pińscy gremialnie stanęli opowiedzieli się za bolszewikami. Najpierw walczyli po ich stronie z oddziałami „białych” Rosjan, a potem z Wojskiem Polskim. Po wejściu do Pińska polskich oddziałów miejscowi Żydzi potraktowali to jak okupację i zaczęli odgrażać się polskim sąsiadom. Złośliwie wstrzymywali dostawy żywności, dopuszczali się aktów sabotażu poprzez psucie trakcji elektrycznej i maszyn dostarczających energię elektryczną, zrywali obwieszczenia władz polskich, prowadzili antypaństwową akcję ulotkową. Pamiętano też, że nieustaleni z nazwisk Żydzi postrzelili z gmachu gimnazjum polskiego ułana, który zmarł później w Kobryniu w wyniku odniesionych ran. Major Aleksander Łuczyński, komendant garnizonu w Pińsku, miał do dyspozycji tylko pluton żołnierzy. Po uzyskaniu informacji o gromadzeniu się Żydów i planowanym wystąpieniu przeciw polskiej załodze wydał rozkaz wyśledzenia i aresztowania kilkudziesięciu osób narodowości żydowskiej w trakcie nielegalnego zebrania. Z tej grupy wyselekcjonował 35 mężczyzn, a kobiety, starców i wyrostków polecił zwolnić do domów. Następnie z rozkazu mjr. Łuczyńskiego wyizolowana grupa mężczyzn pochodzenia żydowskiego została rozstrzelana w miejscu publicznym w celu odstraszenia tych wszystkich, którzy chcieliby wystąpić zbrojnie przeciw Rzeczypospolitej. Z „Referatu” mjr. Gregera wynika, że planowany zamach na polski garnizon w Pińsku był realny. Potwierdził to później ujęty żołnierz Armii Czerwonej. Autor raportu przyznał, że nie wszyscy Żydzi zginęli w egzekucji, gdyż „kilku źle postrzelonych” zmarło kilka godzin później lub zostało dobitych. Major Łuczyński nie poniósł za ten rozkaz konsekwencji karnych i służbowych. Jak widać, przełożeni uznali jego postępowanie za właściwe, z raportu mjr. Gregera wynika zaś, że oficer miał prawo wydać ten straszny rozkaz. Dalsza jego kariera przebiegała pomyślnie. Podczas bitwy warszawskiej oficer z powodzeniem dowodził XVIII BP i 9 DP. Po kilku latach został najmłodszym generałem w Wojsku Polskim⁷⁶.

⁷⁶ Mjr Aleksander Łuczyński wkrótce objął dowodzenie 34 pp, następnie 18 BP i 9 DP. Po wojnie dowodził 2 DP i OK nr Kraków. Po wojnie do rodzowego nazwiska dodał drugi człon „Narbutt”. Zweryfikowany w stopniu płk. od 1 VI 1919. W 1924 r. – gen. bryg. W 1939 r. dowódca etapów w Armii „Kraków”. Po przedostaniu się do Francji bez przydziału służbowego. Osadzony na „Wyspie Wężów” i sekowany do śmierci gen. Sikorskiego. Po zakończeniu wojny pozostał na emigracji. Zmarł w USA. Zob. H. P. Kosk, *Generalicja polska*, t. 1, Warszawa

Jak widać, dotychczasowa narracja nie wytrzymuje konfrontacji z dokumentami wytworzonymi przez wojskowe organy śledcze. Antypolska postawa części żydowskiej diaspory jest przez większość badaczy pomijana bądź ukrywana. A fakty te rzucają inne światło na tło pogromów i ekscesów antyżydowskich, w tym aktów przemocy z udziałem żołnierzy WP.

Zbrodnie na Żydach popełnione przez wojska sojusznicze

W letniej ofensywie Armii Czerwonej 1920 r. Pińsk ponownie wpadł w ręce bolszewików. Ci przez rok znów byli gospodarzami miasta. Ale los pińskich Żydów okazał się naprawdę straszny wraz z odbiciem miasta przez brygadę gen. Bułaka-Bałachowicza. W momencie przybycia brygady z Łotwy w jej składzie było 96 oficerów i 797 żołnierzy. Wedle danych polskiego wywiadu Białorusini stanowili tylko 21% składu osobowego⁷⁷. Brygada była prawdziwą mozaiką narodowościową. Prócz Białorusinów służyli w niej kresowi Polacy, Rosjanie, Litwini i Kozacy z Zakaukazia. Nie brakowało kryminalistów i poszukiwaczy przygód. Odsetek Białorusinów w brygadzie systematycznie wzrastał i jesienią 1920 r. osiągnął liczbę ok. 2 tys. żołnierzy⁷⁸. Oddziały naszych sprzymierzeńców były tyleż bitne co niekarne. Ich stosunek do Żydów cechowało zezwierzęcenie porównywalne jedynie z okrucieństwem hajdamaków, ludów kaukaskich i czekistów. Żołnierze gen. Bułaka-Bałachowicza darzyli ludność żydowską nienawiścią, gdyż Żydzi jako zarządcy majątków ziemskich dali im się we znaki. Poza tym Żydów obwiniano za zabójstwo cara Mikołaja II i jego rodziny, za krwawą rewolucję, bestialstwa Czerezwyczajki, upadek Rosji, anarchię, głód, powszechną nędzę i wszystkie grzechy tego świata. Prymitywni, niepiśmienni chłopci kresowi korzystali z każdej okazji, by dokonać zemsty na

2001, s. 303. Inna sprawa, że według badań J. Molendy, Aleksander Łuczyński należał przed I wojną światową do wąskiej grupy najbliższych współpracowników Józefa Piłsudskiego młodego pokolenia i bezwarunkowo cieszył się jego zaufaniem. Zob. J. Molenda, *Piłsudczyk a Narodowi Demokraci 1908–1918*, Warszawa 1980, s. 488.

⁷⁷ J. Grzybowski, *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918–1945*, Warszawa 2006, s. 67.

⁷⁸ O. Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923*, Białystok 2023, s. 169–170; T.A. Kowalski, *Kwestie narodowościowe podczas wcielania poborowych do wojska (1918–1939)*, [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. Zbiór studiów*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 2001, s. 37 i n.

Żydach. Stanisław Niewiadomski, żołnierz tej wojny, opisał napaść bałachowców na ciężko rannego żydowskiego komisarza, którego nasi żołnierze wnosili do pociągu sanitarnego. „Spasiej Rassiju, biej Żidow!” – krzyczeli, wymachując długimi nożami nad bolszewikiem. Jeńca uratowano z najwyższym trudem⁷⁹. Prezes Towarzystwa Rolniczego w Brześciu Litewskim w listopadzie 1920 r. poinformował władze w Warszawie, że podczas przejazdu przez Pińsk widział kilkadziesiąt trupów pomordowanych Żydów, w tym zwłoki mężczyzny ukrzyżowanego na ścianie budynku⁸⁰. Bohdan Skaradziński, autor poczytnej książki pt. *Sąd Boży*, tłumaczył te okrucieństwa uwikłaniem Żydów we współpracę z bolszewikami. Tak opisał wejście bałachowców do miasta: „Nastał w Pińsku istny dzień sądu ostatecznego [...] Mocno ucierpieć mieli Żydzi, liczni w tym mieście. Tym bardziej, iż to oni tworzyli tu władze cywilne, milicję, a ponoć organizowali również oddział ochotniczy dla Armii Czerwonej [...]”⁸¹. Wszystko to prawda, tyle że winowajcy winni stanąć przed polskim sądem, a nie zginąć pod ciosami kindżałów, noży lub zawisnąć na ścianach budynków. Jak zwykle w takich przypadkach zbolszewizowani Żydzi zbiegli z Armią Czerwoną, a okrutne represje dotknęły zwykłych ludzi. Podobnie niewinni ludzie płacili życiem za wiarołomstwo i ambicje polityczne swoich żydowskich współbraci m.in. w Szacku, Kremnie, Włodawie, Tyszowcach, Komarnie, Zamościu i wielu innych miejscowościach na Kresach. Polskie władze wojskowe miały dostatecznie dużo informacji na temat okrucieństw białoruskich oddziałów. Staraly się temu zaradzić, przydzielając bałachowcom pluton żandarmerii polowej wachm. Królaka⁸². Jego zadaniem była ochrona ludności żydowskiej przed okrucieństwami sprzymierzeńców. Wszystko na próżno. Żandarmi nie byli w stanie wykonać zadania, więc ich działalność ograniczała się do szacowania strat i spisywania okrucieństw popełnionych na Żydach. Po zdobyciu przez bałachowców Szacka we wrześniu 1920 r. czytamy w raporcie wachm. Królaka:

⁷⁹ S. Niewiadomski, *Rok 1920. Zapiski kanoniera*, Warszawa 2001 (autorskie wydanie pośmiertne), s. 70.

⁸⁰ Pismo J. Bańkowskiego do szefa Zarządu Cywilnego Terenów Przyfrontowych i Etapowych z 2.11.1920 r. w sprawie mordów na Żydach w Pińsku i Kobryniu – CAWI. 301.21.27.

⁸¹ Pismo J. Bańkowskiego do szefa Zarządu Cywilnego Terenów Przyfrontowych i Etapowych z 2.11.1920 r. w sprawie mordów na Żydach w Pińsku i Kobryniu – CAWI. 301.21.27.

⁸² G. Ratajczyk, *Żandarmeria Wojska Polskiego II Rzeczypospolitej*, Toruń 2004, s. 141–143.

Ze wszystkich Żydów, których było około 80 rodzin, pozostało we wsi jakieś 10 osób, reszta zaś, ok. 15 zabitych, o których donieśli mieszkańcy (sądząc po okrucieństwach, jakich dopuszczali się żołnierze, zabitych było więcej), zabijano w okrutny sposób, przed śmiercią niektórych męczyli po parę godzin, kobiety młode i dziewczęta gwałcili zrazu po kilkunastu żołnierzach, a niektóre kobiety wywieźli nie wiadomo dokąd [...] sam widziałem, trupy były wprost poćwiartowane⁸³.

Żandarmi meldowali, że białoruscy oficerowie próbowali powstrzymać mord w Szacku, ale ich „odegnano”. Zwyrrodnialców nie spotkała za to żadna kara. Generał Bułak-Bałachowicz jako zwierzchnik sądowy wprawdzie groził podwładnym surowymi karami, ale efekty zapowiedzi były więcej niż nikłe. Mordów na Żydach dopuszczali się nie tylko bałachowcy, ale okazjonalnie także nasi żołnierze. Z raportu wachm. Królaka wiemy, że w Szacku gwałtów na żydowskich kobietach dopuścili się także żołnierze z 1 batalionu 63 pp (16 DP). W dokumentach tymczasem nie ma śladu, by ktokolwiek ze składu osobowego tego pułku został pociągnięty do odpowiedzialności karnej. W zasadzie cały szlak bojowy bitnej brygady gen. Bułak-Bałachowicza znaczone był trupami okrutnie pomordowanych Żydów. Wszelkie próby okiełznania bałachowców przez przydzielenie im plutonu żandarmerii polowej spełzły na niczym⁸⁴. Grzegorz Ratajczyk

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ W ostatnich latach w Polsce i za granicą odnotowano prawdziwy wysyp publikacji o formacjach wojskowych polskich sprzymierzeńców podczas wojny polsko-sowieckiej, z których warto wymienić: J. Gdański, *Uwagi o dywizjach formacji sprzymierzonych w wojnie 1920 r.*, SMHW 1995, t. 37; K. Gomółka, *Polska wobec oddziałów Stanisława Bułak-Bałachowicza w 1920 r.*, „Dzieje Najnowsze” 1990, z. 1; idem, *Geneza, działalność i rozpad białoruskich oddziałów wojskowych (1917–1920)*, SMHW 1992, t. 34; A. Kolańczuk, *Sojusznicze siły zbrojne Ukraińskiej Republiki Ludowej w Polsce (organizacja, wspólna walka, internowanie)*, [w:] *Dzieje Podkarpacia*, t. 3, Krosno 1999; T. Krząstek, *Zamość–Komarów 1920. Polska i Ukraina w 1920 r. w walce o wspólne wartości*, Warszawa 2000; J. Legieć, *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej 1920 roku*, Toruń 2002; O. Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923*, Białystok 1995; Z. Karpus, *Działalność gen. Stanisława Bułak-Bałachowicza i jego oddziału w Polsce podczas wojny 1920 r.*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 1990, z. 4; idem, *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920*, Toruń 1999; idem: *Oddziały kozackie formowane w Polsce (czerwiec–listopad 1920 r.) i ich udział w wojnie polsko-sowieckiej*, [w:] *Kawaleria przeciwników i sojuszników Wojska Polskiego w latach 1918–1921*, Toruń 2003; J. Odziemkowski, *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej jako sojusznik Polski w wojnie z Rosją Sowiecką*, [w:] *Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do*

uważa, że postępowanie bałachowców wobec Żydów było konsekwencją ich antypolskiej postawy i wsparcia udzielanego Armii Czerwonej. Ale to część prawdy. Zbrodnie na Żydach popełniane przez naszych sprzymierzeńców uchodziły bezkarnie, gdyż nikt nie miał interesu ich ścigać. Wartość bojowa formacji ukraińskich i białoruskich w tym momencie była daleko ważniejsza od szukania sprawiedliwości i egzekwowania rozkazów. A cóż bardziej zachęca zdeprawowane jednostki do przemocy jak brak instytucjonalnej reakcji na bezprawie?

Podobnie nieskuteczne okazały się próby dyscyplinowania żołnierzy ukraińskich poprzez ustanowionych w dowództwach brygad i dywizji polskich oficerów łącznikowych. Przypadki przestępstw popełnianych na Żydach ukazują bezradność polskiego dowództwa. Sądy polowe ND WP nie zajmowały się zbrodniami popełnionymi przez żołnierzy sprzymierzonych z nami formacji białoruskich, ukraińskich, rosyjskich i kaukaskich. Nastroje antyżydowskie były powszechne także w szeregach wojska ukraińskiego. I to mimo deklaracji i dowodów poparcia Żydów galicyjskich dla sprawy niepodległości Ukrainy. Począwszy od czasów powstania Chmielnickiego, w którym doszło do pierwszego holocaustu Żydów, galicyjscy Ukraińcy nie odwzajemnili sympatii do Żydów. Niektóre zbrodnie popełnione przez Ukraińców na ludności żydowskiej w tej wojnie obciążają konto bałachowców. Tak było z zamordowaniem kilku zamojskich Żydów oraz pobiciem i obrabowaniem dalszych kilkunastu 28 sierpnia 1920 r., tj. w przededniu szturm na Zamość. Historycy pochopnie przypisali popełnienie zbrodni na Żydach w Zamościu właśnie bałachowcom. Tymczasem z badań Waldemara Maziarczyka i Zbigniewa Stankiewicza wynika, że rabunków dopuścili się kozacy z brygady esauła Vadima Jakowlewa. To wersja bliższa prawdy, gdyż białoruskich formacji w Zamościu w tym czasie nie było⁸⁵. Kozacy esauła Jakowlewa pojawili się w mieście 28 sierpnia

XX wieku, Warszawa 2000; T. Paluszyński, *Przejście oddziału generała Stanisława Bułak-Bałachowicza z Estonii do Polski (marzec 1920 roku)*, [w:] *Polska i Europa w XIX–XX wieku*, „Studia Historyczno-Politologiczne”, Poznań 1992; S. Szajdak, *Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku*, Warszawa 2005; E. Wiszka, *Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Ukraińskiej Republiki Ludowej. Formowanie. Szlak bojowy. Internowanie 1920–1924*, Toruń 2012 i recenzja tej monografii pióra W. Rezmera, *Ukraiński sojusznik*, „PHW” 2012, 16 (67)/2.

⁸⁵ W. Maziarczyk, *Pogrom Żydów w Zamościu w sierpniu 1920 roku*, „Archiwariusz Zamojski” 2004, s. 56–60; T. A. Olszański, *Mit i prawda o obronie Zamościa w sierpniu 1920 roku*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, t. 3, Warszawa 1996, s. 150–160; Z. Stankiewicz, *Garnizon Zamojski 1918–1939. Jednostki i instytucje wojskowe w Zamościu*, „Ar-

1920 r. w godzinach popołudniowych lub wieczornych, czyli w pierwszym dniu obrony miasta. Byli rozwścieczeni stratami, których doznali w Tyszowcach, gdzie zaskoczyła ich jazda Budionnego⁸⁶. Nigdy nie ustalimy rzeczywistej narodowości sprawców tych przestępstw, gdyż Jakowlew sformował brygadę z dezertersów pochodzących z Kaukazu i wszystkich ziem Rosji. Zamość miał więc swoich ukraińskich bohaterów w postaci gen. Marka Bezruczki i jego dzielnych żołnierzy. Miał również tchórczy i morderców z brygady Jakowlewa. Ci w chwili sowieckiego szturmu na miasto zamiast bronić redut obronnych, zabijali i rabowali Żydów. Kilka dni wcześniej kozacy z brygady Jakowlewa zabili i poranili wielu Żydów w Komarowie, Tyszowcach i Tomaszowie (Lubelskim). W tym ostatnim miasteczku zgwałcili wiele żydowskich kobiet⁸⁷. Po tym ostatnim „wyczynie” szef Oddziału II ze sztabu 3 Armii wysłał do Naczelnego Dowództwa WP telegram z zapytaniem, czy oddziały sprzymierzonych podlegają polskiemu sądom polowym, ale odpowiedź była odmowna⁸⁸. To także uszło im bezkarnie. Ale kolejny incydent spotkał się z właściwą reakcją polskich władz wojskowych. W ostatnich dniach września 1920 r. kawalerzyści esauła Jakowlewa dokonali spektakularnego ataku na szkodę żydowskiej diaspory w Brodach. Sprawa ta odbiła się szerokim echem w Warszawie i znalazła się w zainteresowaniu sądów wojskowych, stąd warto poświęcić jej więcej miejsca.

W trakcie postoju sztabu brygady esauła Vadima Jakowlewa w Brodach w ostatnich dniach września 1920 r. doszło do aktów przemocy na Żydach. W mieście zamieszkałym w większości przez Żydów nie było w tym czasie placówki polskiej żandarmerii polowej ani polskich oddziałów wojskowych. Funkcję dowódcy placu pełnił w Brodach rtm. Rozdżestwieński. Przed wymarszem brygady do Radziwiłłowa oficer ten wezwał miejscowego rabina i zażądał od niego kwoty 7 tys. marek polskich. Żądanie to

chiwariusz Zamojski” 2015, s. 88. Wedle ustaleń tego ostatniego badacza, kiedy po odparciu I Armii Konnej spod Zamościa do miasta wjechały tabory brygady esauła Jakowlewa, ludność żydowska złożyła oficjalny protest do komendanta garnizonu, wobec czego tabory z miasta wycofano do Jatutowa.

⁸⁶ S. Szajdak, *Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku*, Warszawa 2005, s. 189.

⁸⁷ Telegram z dowództwa 3 Armii do ND WP nr 1401 z 26.08.1920 r. – CAW I. 301.21.22.

⁸⁸ Z korespondencji dowództw garnizonów na Lubelszczyźnie z ND WP w drugiej połowie sierpnia 1920 r. wynika, że skład osobowy Brygady Jakowlewa nie był objęty właściwością sądu 6 Dywizji Ukraińskiej – CAW I. 301.21.22.

uzasadnił zagubieniem pieniędzy w tej kwocie na jednej z ulic miasta, a zgubę „mógł znaleźć tylko Żyd”. Rabin zobowiązał się do zebrania żądanej kwoty do następnego dnia. Przypadkiem do Brodów 29 września 1920 r. zjechał gen. Jędrzejewski ze swoim sztabem. Korzystając z okazji, Żydzi gromadnie stawili się u generała, skarżąc się na nałożoną kontrybucję. Tymczasem rabin zebrał na mieście żądaną kwotę i dostarczył ją kpt. Rozdżestwieńskiemu. Ten jednak dowiedział się o interwencji Żydów u gen. Jędrzejewskiego i polecił aresztować znanych kupców żydowskich. Jednocześnie w zamian za ich uwolnienie zażądał wypłacenia astronomicznej kwoty 260 tys. marek polskich. Po interwencjach rabina i delegacji społeczności żydowskiej w polskim dowództwie kpt. Edmund Sztark, szef Oddziału IV dowództwa GO gen. Jędrzejewskiego, otrzymał rozkaz doprowadzenia do uwolnienia zakładników. W tym czasie do Brodów przybył służbowo rtm. Ignacy Hutter, dowódca 6 Dywizjonu Żandarmerii Polowej (przyfrontowej). Kiedy zorientował się w sytuacji, natychmiast wsparł kpt. Sztarką, doprowadzając do uwolnienia zakładników⁸⁹. Kapitan Rozdżestwieński zdołał jednak zebrać większość żądanej kwoty i zbiegł z miasta. Rotmistrz Hutter ustalił, że kozacy Jakowlewa dopuścili się przestępstw na ludności żydowskiej. Kapitan Sztark zeznał w śledztwie wstępnym, że dowiedział się od polskiego mieszkańca Brodów, u którego kwaterował, że kozacy z brygady Jakowlewa zabili kilku Żydów, a wielu pobili i obrabowali⁹⁰. Kapitan Rozdżestwieński samowolnie mianował się dowódcą placu w Brodach i umiejętnie pozorował zaprowadzanie porządku. Rotmistrz Hutter ustalił też, że oficer ten osobiście brał udział w rabunkach.

Pojawił się też inny wątek. Na podstawie relacji wielu pokrzywdzonych stwierdzono, że w czasie pobytu wojsk ukraińskich w Brodach całkowitą bierność wykazał ppor. Stanisław Michałowski, oficer łącznikowy w dowództwie brygady Jakowlewa⁹¹. Staraniem rtm. Huttera w końcu grudnia

⁸⁹ Żandarmeria polowa podczas wojny polsko-sowieckiej dzieliła się na żandarmerię polową przyfrontową i żandarmerię polową etapową. Przy każdej armii był usytuowany Dywizjon Żandarmerii Polowej przyfrontowej. Zob. D. Poźniakowska-Hanak, *Żandarmeria Polowa i Wojskowa w latach 1918–1939*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” 2001, nr 24, s. 107–108.

⁹⁰ Protokół przesłuchania kpt. Edmunda Sztarka, szefa Oddziału IV sztabu 6. Armii (kopia bez sygnatury akt i daty czynności) – CAW I. 301.22.7.

⁹¹ Raport rtm. I. Huttera, dowódcy 6 Dywizjonu Żandarmerii Polowej przyfrontowej do referenta prawnego 6 Armii z 24.10.1920 r., nr L. 416/20 – CAW I. 301.22.7.

1920 r. udało się zainteresować sprawą zająć w Brodach sąd polowy ND WP w Warszawie. Decyzją szefa sądu, ppłk. Józefa Zołoteńskiego, polecono referentowi prawnemu 6 Armii wszcząć postępowanie w kierunku ustalenia odpowiedzialności karnej ppor. Stanisława Michałowskiego za niedopełnienie obowiązków służbowych i współdziałanie w przestępstwie. Ostatecznie śledztwo wstępne przeprowadził w tej sprawie sąd polowy 13 DP. Porucznik KS Józef Barszak, oficer śledczy, rozpoczął czynności procesowe od przesłuchania kpt. Sztarka. Oficer zeznał, że z rozkazu gen. Jędrzejewskiego podjął interwencję u kpt. Rozdżestwieńskiego, ponieważ po nałożeniu na miasto kontrybucji i wzięciu zakładników do generała przyszli ze skargą burmistrz Brodów Lifszyc, inspektor policji Szwaluk i nieznan z nazwiska dyrektor gimnazjum. *Nota bene* Polak z pochodzenia. Świadek podał, że ppor. Michałowski nakłaniał Żydów do zapłacenia kontrybucji, strasząc nieobliczalnością kozaków. Kiedy świadek indagował ppor. Michałowskiego, że jemu i kozakom sprawa ta płazem nie ujdzie, ten odpowiedział, że „wojsko Bałachowicza więcej rabuje, a temuż się nie zapobiega”⁹². W toku przesłuchania kpt. Sztarka okazało się, że brygada esaula Jakowlewa od kilku miesięcy nie otrzymuje żołdu, stąd „musi radzić sobie i Warszawa dobrze o tym wie”. Zdumiewający okazał się telegram wysłany do sądu polowego ND WP przez por. Neumana, szefa Oddziału Informacyjno-Defensywnego dowództwa Grupy Operacyjnej gen. Jędrzejewskiego do sztabu 6 Armii z 8 października 1920 r., w którym informował sąd polowy ND WP, że „w czasie bytności w Brodach brygada Jakowlewa nie nakładała żadnych kontrybucji. W sprawie pogłosek, które miejscowe jednostki rozsiewały, referent prawny 6 Armii otrzymał rozkaz przeprowadzenia dochodzeń. Nadmienić muszę, że esaul Jakowlew bezwzględnie i z całą surowością występował przeciw wybrykom kozaków, żądając ukarania osób, które przez rozsiewanie podobnych pogłosek płamili brygadę kozacką”⁹³. Cóż, źródłem „pogłosek” o przestępstwach popełnionych przez kozaków Jakowlewa w tym przypadku był kpt. Edmund Sztark, szef Oddziału IV dowództwa GO gen. Jędrzejewskiego, i dowódca 6 Dywizjonu Żandarmerii Polowej (przyfrontowej) rtm. Ignacy Hutter. Kozacy mieli wpływowych protektorów, gdyż popełnione przez nich przestępstwa na Żydach puszczono w niepamięć. Bitność oddziałów ukra-

⁹² Protokół przesłuchania kpt. Edmunda Sztarka – CAWI. 301.22.7.

⁹³ Telegram por. Neumana, szefa Oddziału II dowództwa GO gen. Jędrzejewskiego z 8.10.1920 r., nr L. 793/II do dowództwa 6 Armii – CAWI. 301.22.7.

ińskich była odwrotnie proporcjonalna do stopnia ich zdyscyplinowania, lecz miała swoją wagę. Na froncie liczył się zresztą każdy bagnet i pałasz. Sebastian Szajdek, historyk działań bojowych naszych ukraińskich sprzymierzeńców, ujął to lapidarnie: „Dowódcy dążyli przede wszystkim do liczebnego wzmocnienia oddziałów. Przyjmowali więc wszystkich chętnych poza najbardziej skompromitowanymi. W ten sposób wzmocniona liczebnie armia została osłabiona moralnie, przypominając raczej zbieraninę zabijaków niż regularne wojsko”⁹⁴.

Pogromy i ekscesy antyżydowskie popełnione przez żołnierzy formacji sojusznicznych stanowią najbardziej ponure karty w wojnach o niepodległość i granice Rzeczypospolitej. Postępowanie naszych sojuszników cechowało spektakularne okrucieństwo i bezwzględność wobec bezbronnych Żydów. W każdym wypadku bezkarność tych zdarzeń obciąża polskie dowództwa wojskowe, które nie potrafiły wyegzekwować prawa wojennego wobec formacji wojsk sprzymierzonych.

Mocarstwa zachodnie wobec prześladowań Żydów w Rzeczypospolitej

Współdziałal żołnierzy WP w pogromach i ekscesach antyżydowskich został zauważony przez członków amerykańskiej i brytyjskiej komisji, które badały sytuację polskich Żydów w drugiej połowie 1919 r. Pierwsza z nich przybyła zresztą z inicjatywy rządu Rzeczypospolitej. Ignacy Paderewski, prezes Rady Ministrów, zwrócił się z prośbą do sekretarza stanu USA Roberta Lansinga o powołanie komisji mającej zbadać położenie Żydów w Rzeczypospolitej. Pod naciskiem środowisk żydowskich w USA taka komisja i tak musiałaby powstać. W jej skład weszli: gen. Edgar Jadwin i prof. Homer Johnson. Równoległe na terenie Polski działała misja brytyjska z zadaniem analogicznym do misji komisji senatora Henry’ego Morgenthau. Waszyngton chciał jak najwięcej informacji znad Wisły, więc zadanie zbadania faktycznej sytuacji polskich Żydów otrzymał rów-

⁹⁴ S. Szajdek, *Polsko-ukraiński sojusz...*, s. 90. Ukraińcy posiadali odrębne sądownictwo wojskowe. Od jesieni 1919 r. do maja 1920 r. funkcjonował Sąd Sztabowy składający się z przedstawicieli wszystkich formacji, który zastąpiły sądy dywizyjne i brygadowe. Od maja 1920 r. rozpoczął działalność sąd wojenny pod przewodnictwem płk. Januszkewycza, którego wyroki zatwierdzał lub uchylał jako zwierzchnik sądowy płk Marek Bezruczko. Zob. E. Wiszka, *Szósta Strzelecka...*, s. 115.

niez ambasador USA w Warszawie Hugh Gibson. Powstały dwa raporty dla Białego Domu: pierwszy autorstwa senatora Henry'ego Morgenthaa⁹⁵, a drugi sporządzony wspólnie przez gen. Jadwina i prof. Johnsona. Wedle ustaleń senatora Morgenthau, łączna liczba Żydów, którzy ponieśli śmierć w czasie antyżydowskich ekscesów w Kielcach, Lwowie, Pińsku, Lidzie, Wilnie, Kolbuszowej, Częstochowie, Mińsku Litewskim i kilkunastu innych miejscowościach była nie mniejsza niż 280 osób. Raport był pod tym względem ostrożny, gdyż ofiar mogło być więcej. Z zestawień i statystycznych sprawozdań sądów polowych ND WP wynika, że do końca wojny prowadzono śledztwa w sprawie zabójstw kilkudziesięciu osób pochodzenia żydowskiego. Żydów mordowano nawet w obecności członków Misji Amerykańskiej, jak np. sierpniu 1919 r. w Mińsku Litewskim. Zabito tam co najmniej 31 Żydów. Żołnierze, którzy przeciwstawili się napadom na Żydów, byli zabijani przez kolegów lub rozjuszony tłum. Nikt jednak nie dowiódł, że pogromy i ekscesy antysemityczne były inspirowane przez polski rząd lub władze wojskowe. Z reguły ekscesy miały charakter odwetu za antypolską postawę Żydów lub za zbrodnie na Polakach. Samosądem tłumaczy się m.in. pogrom Żydów w zdobytej w kwietniu 1919 r. Lidzie, gdzie w odwecie za udział ludności wyznania mojżeszowego w walkach po stronie Armii Czerwonej i mord na polskich jeńcach z 41 pp zabito co najmniej 39 osób⁹⁶. Co ważne, w amerykańskich raportach zwrócono uwagę na podsycanie antypolskich nastrojów na zachodzie przez propagandę niemiecką, by zdyskredytować państwo polskie w oczach światowej opinii publicznej. Podłoża antyżydowskich „ekscesów” autorzy raportów zgodnie upatrywali w krytycznej sytuacji politycznej, ekonomicznej i aprowizacyjnej w ogarniętej wojną Rzeczypospolitej, a dopiero w dalszej kolejności w antyżydowskich nastrojach. Mimo chłodnego i wyzutego z emocji stylu raport senatora Morgenthau jest wstrząsający. Znaleźć w nim można wszystkie formy przemocy wobec Żydów, poczynając od bojkotu ekonomicznego, napadów na stragany i sklepy, poprzez ataki na pojedyncze osoby, pobicia, gwałcenie kobiet, okaleczanie, obcinanie pejsów, karanie chłostą, wyrzucanie z pędzących pociągów aż po mordy bezbronnym ludzi. Tam, gdzie pojawiali się jako sprawcy żołnierze WP lub wojsk sprzymierzonych, np. w Wilnie, Lidzie, Zamościu i Szacku, tam ofiary śmiertel-

⁹⁵ Raport senatora H. Morgenthau – Biblioteka Kórnicka, sygn. BK 12715.

⁹⁶ L. Wyszczelski, *Wilno 1919–1920*, Warszawa 2008, s. 93.

ne były „dodatkiem” do rabunków, rozpasania i zbydlęcenia sprawców, nie mówiąc o poczuciu bezkarności i samowoli.

Raport został przedstawiony obu izbom amerykańskiego Kongresu i z miejsca spotkał się z krytyką środowisk żydowskich. Raport zalecał bowiem, by nie używać słowa „pogrom”, lecz posługiwać się pojęciem „ekscesy”. Senator Morgenthau był życzliwy dla Polski. Amerykanie spotkali się w Krakowie z delegacjami różnych ugrupowań żydowskich, poczynając od propolskich „asymilatorów” poprzez masonów, nacjonalistów, ortodoksów aż po syjonistów. Niektórzy deklarowali jawną wrogość lub obojętność wobec sprawy polskiej niepodległości, co senator zawarł w swoim raporcie. Co ważniejsze, polskie władze wojskowe i cywilne w żadnej mierze nie przyczyniły się do antyżydowskich wystąpień i nigdy ich nie inspirowały. Starły się niezdarnie je tłumić, lecz przez słabość sił policyjnych i bezradność wojskowych oddziałów asystencyjnych to było zadanie trudne lub wręcz niewykonalne. Wedle raportu źródeł antyżydowskich ekscesów doszukiwano się w przekonaniu żołnierzy o współpracy Żydów z bolszewikami. A taka współpraca z różną intensywnością miała miejsce na Kresach, Podlasiu, Mazowszu i Pomorzu. Na szczęście raport senatora Morgenthau był dla młodego państwa polskiego korzystny i nie straciliśmy przychylności rządów zachodnich⁹⁷. Masowość zjawiska opowiedzenia się proletariatu żydowskiego po stronie najeźdźcy dostrzegł też Hugh Gibson, amerykański ambasador w Warszawie. Dyplomata w raportach do Waszyngtonu odwrócił nieprzychylność amerykańskich kół rządowych i uspokoił tamtejszą opinię publiczną. W tych dniach prasa amerykańska kontrolowana przez finansjerę żydowską szeroko rozpisywała się o antyżydowskich pogromach urządzanych przez rząd w Warszawie i wzywała do ekonomicznego bojkotu Rzeczypospolitej⁹⁸.

Ale medal ma dwie strony i Żydzi w tej wojnie ukazali dwie swoje twarze. Badacze opisują mnóstwo przykładów lojalnej postawy Żydów wobec państwa polskiego, że wspomnę tylko o wystawieniu oddziału ochotniczego do obrony Wysokiego Mazowieckiego. Alicja Gontarek zbadała narodowość uprawnionych po wojnie do zasiłków z tytułu śmierci żołnierza

⁹⁷ W Muzeum Żydów Polskich „POLIN” w Warszawie pod zdjęciem lorda H. Morgenthau jest informacja, że w raporcie potępił antysemickie pogromy. Jest to oczywiście tylko część prawdy, gdyż amerykańscy Żydzi byli z jego raportu niezadowoleni i go otwarcie kontestowali.

⁹⁸ P. Różański, *Hugh Gibson wobec kwestii żydowskiej w Polsce w 1919 roku*, „Przegląd Historyczny” 2004, nr 2, s. 235 i n.

będącego jedynym żywicielem rodziny w Mińsku Mazowieckim. Na ogółem 61 osób uprawnionych figurowało w dokumentach 16 Żydów. Innymi słowy, na 61 zabitych i zmarłych żołnierzy WP aż 16 było Żydami. To czyni odsetek 25%, podczas gdy cała społeczność żydowska w Rzeczypospolitej wynosiła nie więcej niż 10% obywateli. Stosunek mniejszości żydowskiej do żywołu polskiego jest więc bardziej złożony, niż to się na ogół wydaje. Udział zasymilowanych Żydów w polskim korpusie oficerskim jest nadal niezbadany. Pełna prawda o wspieraniu ruchu bolszewickiego przez Żydów przebija się z trudem przez rafy polityki historycznej. W ten sposób ucieka nam z pola widzenia nie tylko skala kolaboracji żydowskich sąsiadów ze śmiertelnym wrogiem ze Wschodu. Trudne wielowiekowe sąsiedztwo Żydów i Polaków najlepiej oddaje myśl adw. Apolinarego Hartgłasa, który ocalał z holocaustu po ucieczce z getta do Palestyny. Ten syjonista, żołnierz formacji ochotniczej w bitwie warszawskiej, skreślił po latach znamienne słowa: „Kochałem jednocześnie oba narody jako ja, jako człowiek, i z gniewem do obu: jako Żyd – nie mogłem zapomnieć krzywd, jakich doznał mój naród w Polsce (ja ich osobiście nie doznałem), a jako zasymilowany z polskością musiałem dzielić wiele żalów do Żydów, jakie żywią najlepsi nawet Polacy”⁹⁹.

Zakończenie

Przestępstwa popełnione na ludności żydowskiej są wstydliwą kartą w dziejach Wojska Polskiego. Wśród tych czynów najbardziej niebezpiecznym zjawiskiem były pogromy i ekscesy antyżydowskie, których dopuszczali się żołnierze regularnych formacji WP. W tych karygodnych zajściach nierzadko brali udział oficerowie WP, którzy przez palce patrzyli na znęcanie się swoich podwładnych nad Żydami. Nie były to sporadyczne przypadki, choć tło zajść ma wielowymiarowy, złożony charakter. Zjawisko znęcania się naszych żołnierzy nad ludnością żydowską, zwykle nad mężczyznami, były wypadkową nastrojów antyżydowskich panujących w społeczeństwie polskim. W latach wojen o granice odrodzonej Rzeczypospolitej dominowało przekonanie, że Żydzi w swojej zdecydowanej masie sprzyjają wrogowi. Na niechęć społeczeństwa polskiego wobec ży-

⁹⁹ A. Hartglas, *Na pograniczu dwóch światów*, wstęp i opracowanie J. Żyndul, Warszawa 1996, s. 18.

dowskich sąsiadów nakładały się takie zjawiska ekonomiczne jak istotny udział Żydów w sektorze bankowym i własności środków produkcji oraz ich dominująca rola w handlu. Nie bez znaczenia były oskarżenia systematycznie wysuwane pod adresem Żydów o całe zło tego świata, o wywołanie rewolucji w Rosji, okrucieństwa bolszewickiej bezpieki i wspieranie bolszewizmu. Ostatni zarzut bynajmniej nie brał się z niczego, gdyż Armię Czerwoną wspierały zbrojnie oddziały ochotników żydowskich, zbolszewizowani Żydzi zaś dopuścili się wielu aktów przestępstw na Polakach na terenach kontrolowanych przez władzę sowiecką. Dlatego nie uważam za trafny pogląd Janusza Szczepańskiego, wybitnego znawcy epoki i postaw polskiego społeczeństwa w tej wojnie, że antysemityzm i ekscesy polskich żołnierzy wywołały antypolską postawę Żydów¹⁰⁰. Nie podzielam tego poglądu choćby z tego powodu, że większa część żydowskiej diaspory tradycyjnie była *a priori* przeciwna sprawie restauracji naszej niepodległości. Mieliśmy tego dowody w czasie kolejnych zrywów powstańczych. I tej bolesnej prawdy nie zmienia mickiewiczowski wizerunek Jankiela. Na zachodzie Europy nikt nie chciał wiedzieć, że istotna część żydowskiej diaspory okazała nielojalność wobec swoich polskich sąsiadów i najpierw stanęła po stronie Ukraińskiej Armii Galicyjskiej, a potem wyraźnie opowiedziała się za Rosją Sowiecką. Odwet na polskich Żydach był zatem nieunikniony. Co ważniejsze, pogromy i ekscesy antyżydowskie nie były inspirowane przez polskie władze. Nikt z rządzących ich nie pragnął. Istnieje cały szereg dowodów w postaci rozkazów i zarządzeń Naczelnego Dowództwa WP, że władze polityczno-wojskowe z determinacją ściagały przestępstwa popełniane na Żydach. Dostrzegli to zarówno senator Henry Morgenthau, jak i ambasador Henry Gibson, którzy badali incydenty na miejscu.

Rekapitulując, w pogromach i ekscesach popełnionych na ludności żydowskiej w latach 1918–1921 na ziemiach kontrolowanych przez oddziały Wojska Polskiego i wojsk sojuszniczych zginęło kilkuset Żydów, a liczba rannych i pokrzywdzonych była wielokrotnie większa. Fakt ten kładzie się cieniem na stosunkach polsko-żydowskich u progu niepodległości Rzeczypospolitej, które i bez tego były złożone i trudne.

¹⁰⁰ J. Szczepański, *Spółeczeństwo Polski...*, s. 159.

Streszczenie

Wojsko Polskie i formacje sojusznicze wobec ludności żydowskiej w czasie wojen o wschodnie granice Rzeczypospolitej 1918–1921

W latach wojen o niepodległość i wschodnie granice odrodzonej Rzeczypospolitej (1918–1921) doszło do masowych aktów przemocy na ludności żydowskiej. Wiele z nich było popełnionych indywidualnie bądź zbiorowo przez żołnierzy WP i formacji sojuszniczych. W pogromach, zbiorowych ekscesach i indywidualnych aktach przemocy poniosło śmierć co najmniej 280 Żydów, przy czym szacunkowa liczba ofiar mogła być dwukrotnie większa. Pogromy, zbrodnie, ekscesy i inne przejawy antysemityzmu miały jednakowoż wielowymiarowe i skomplikowane podłoże. Mimo jednoznacznego potępienia tych aktów przemocy przez władze polityczno-wojskowe odrodzonej Rzeczypospolitej i ścigania sprawców tych przestępstw trzeba pamiętać, że antysemityzm ówczesnych Polaków został po części sprowokowany uwikłaniem proletariatu i lewicowo nastawionej inteligencji żydowskiej w ruch bolszewicki i aktywne działania Rosji Sowieckiej przeciw państwu polskiemu. Brak empatii społeczeństwa polskiego wobec Żydów miał również przyczyny ekonomiczne wobec rosnącej roli żydowskiej diaspory w przemyśle i sektorze bankowym, w obliczu zmonopolizowania drobnego handlu przez Żydów i różnic na tle praktyk religijnych. Analiza zachowanych dokumentów wytworzonych przez organy władzy wojskowej i sądy polowe jednoznacznie dowodzi, że wszystkie bez wyjątku przypadki zbrodni i przestępstw na Żydach były energicznie ścigane przez służby policyjno-sądowe. Poza zasięgiem tych służb znalazły się niestety zbrodnie i prześladowania Żydów o znamionach przestępstw, których sprawcami byli żołnierze rosyjskich, białoruskich, ukraińskich i kaukaskich formacji wojskowych walczących jako sprzymierzeńcy u boku Wojska Polskiego. W badaniach trudnych i skomplikowanych relacji polsko-żydowskich u progu niepodległości należy uwzględniać dokumenty polskich dowództw wojskowych i wojskowej służby sprawiedliwości, gdyż materiały te rzucają nowy snop światła na, wydawałoby się, ustalone w literaturze historycznej zdarzenia, jak np. pogrom Żydów w Pińsku wiosną 1919 r.

Summary

The attitude of The Polish Army and allied formations towards the Jewish population during the wars over the eastern borders of Poland 1918–1921

Mass acts of violence against the Jewish population took place during the wars for independence and the eastern borders of the reborn Republic (1918–1921). Many

of those were committed individually or collectively by troops of the Polish Army and the allied formations. At least 280 Jews were killed in pogroms, excesses, and individual acts of violence, albeit the estimated total number of deaths may have been twice as large. Pogroms, crimes, excesses, and other manifestations of anti-Semitism were conditioned by a complex array of factors. Even though these acts of violence had been unequivocally condemned by the political and military authorities, and the perpetrators had been prosecuted, it should be noted that the anti-Semitic tendencies displayed at times by the Poles were in part provoked by the fact that the proletariat and left-wing-oriented Jewish intelligentsia were entangled in the Bolshevik movement, and the activities of the Soviet Russia against the Polish state. Furthermore, the lack of empathy towards the Jewry displayed by the Polish society had economic reasons, that is, the increasing role of the Jewry communities in industry and banking. The analysis of military documents clearly shows that each and every crime committed against the Jewish population was vigorously prosecuted. Unfortunately, those crimes which were committed by troops of the allied Russian, Belarussian, Ukrainian and Caucasian formations were beyond the scope of police and judicial power. Proper research on the difficult and complicated Polish-Jewish relations at the dawn of independence necessarily has to take into account the documents of the Polish military commands and the military judicial system, which shed new light on seemingly well-examined events such as the Pińsk pogrom of 1919.

Bibliografia

- Białynia-Chołodecki J., *Lwów w listopadzie roku 1918*, Lwów 1919.
- Dowbór-Muśnicki J., *Wspomnienia*, Warszawa 2003.
- Dworecki Z., *Ludność żydowska w Poznaniu w latach 1918–1939*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski i K. Modelski, Poznań 1995.
- Galusa R., *Niech nas rozsądzi miecz i krew... Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919*, Warszawa 2004.
- Gałęziowski M., *Na wzór Berka Joselewicza. Żołnierze i oficerowie Wojska Polskiego pochodzenia żydowskiego w Legionach Polskich*, Warszawa 2010.
- Gdański J., *Uwagi o dywizjach formacji sprzymierzonych w wojnie 1920 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1995, t. 37.
- Gomółka K., *Polska wobec oddziałów Stanisława Bułak-Bałachowicza w 1920 r.*, „Dzieje Najnowsze” 1990, z. 1.
- Gontarek A., *Żydzi Mińska Mazowieckiego w czasie wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 2007, nr 15.

- Goodhart A. L., *Poland and the Minority Races*, New York 1920.
- Grzybowski J., *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918–1945*, Warszawa 2006.
- Hartglas A., *Na pograniczu dwóch światów*, wstęp i opracowanie J. Żyndul, Warszawa 1996.
- Hirszfeld L., *Historia jednego życia*, Warszawa 1946.
- Jaworski T., *Żydzi w Polsce międzywojennej*, [w:] *Listopad 1918 z perspektywy osiemdziesięciolecia*, red. Cz. Osękowski, Zielona Góra 2000.
- Kaminskaja N. W., *Białoruś w okresie wojny polsko-radzieckiej (styczeń 1919–marzec 1921)*, [w:] *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, t. 3, Warszawa 1968.
- Kania L., *Polacy wobec politycznych aspiracji mieszkańców Galicji Wschodniej u progu niepodległości II Rzeczypospolitej*, [w:] *Między Europą naszych pragnień a Europą naszych możliwości*, red. J. Faryś, T. Sikorski, P. Słowiński, t. 1, Gorzów Wielkopolski 2007.
- Kania L., *Raport Nadzwyczajnej Rządowej Komisji Śledczej do spraw. Zbadania Przyczyn Pogromu Żydów w 1918 r. we Lwowie*, [w:] *Spoleczeństwo a władza. Ustrój – prawo – idee*, red. J. Przygodzki, Wrocław–Kolonia 2010.
- Kania L., *W cieniu Orłąt lwowskich. Polskie sądy wojskowe, kontrwywiad i służby policyjne w bitwie o Lwów 1918–1919*, Zielona Góra 2009.
- Karpus Z., *Działalność gen. Stanisława Bułak-Balachowicza i jego oddziału w Polsce podczas wojny 1920 r.*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 1990, z. 4.
- Karpus Z., *Oddziały kozackie formowane w Polsce (czerwiec–listopad 1920 r.) i ich udział w wojnie polsko-sowieckiej*, [w:] *Kawaleria przeciwników i sojuszników Wojska Polskiego w latach 1918–1921*, red. A. Smoliński, Toruń 2003.
- Karpus Z., *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920*, Toruń 1999.
- Legieć J., *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej 1920 roku*, Toruń 2002.
- Łatyszonek O., *Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923*, Białystok 1923.
- Maziarczyk W., *Pogrom Żydów w Zamościu w sierpniu 1920 roku*, „Archiwariusz Zamojski” 2004.
- Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 2001.
- Murynowicz M., *Raport Henry’ego Morgenthau. Przemoc antyżydowska podczas wojny z Rosją bolszewicką*, „Biuletyn IPN” 2010, nr 11.
- Musialik Z. M., *Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920 a Żydzi*, Częstochowa 1995.

- Odziemkowski J., *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej jako sojusznik Polski w wojnie z Rosją Sowiecką*, [w:] *Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku*, Warszawa 2000.
- Olszański T. A., *Mit i prawda o obronie Zamościa w sierpniu 1920 roku*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, t. 3, Warszawa 1996.
- Olszewski H., *Drogi do nazizmu: nowożytny antysemityzm w Niemczech*, [w:] *Z badań nad dziejami stosunków polsko-niemieckich*, Poznań 1991.
- Paluszyński T., *Przejście oddziału generała Stanisława Bułak-Bałachowicza z Estonii do Polski (marzec 1920 roku)*, [w:] *Polska i Europa w XIX–XX wieku*, Studia Historyczno-Politologiczne, Poznań 1992.
- Poźniakowska-Hanak D., *Żandarmeria Polowa i Wojskowa w latach 1918–1939*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” 2001, nr 24.
- Ratajczyk G., *Żandarmeria Wojska Polskiego II Rzeczypospolitej*, Toruń 2004.
- Różański P., *Hugh Gibson wobec kwestii żydowskiej w Polsce w 1919 roku*, „Przeгляд Historyczny” 2004, nr 2.
- Różański P., *Wilno, 19–31 kwietnia 1919 roku*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2006.
- Rudnicki S., *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004.
- Stawecki P., *Polityka narodowościowa w wojsku Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 2001.
- Szajdak S., *Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku*, Warszawa 2005.
- Szczepański J., *Spoleczeństwo Polski w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku*, Warszawa–Pułtusk 2000.
- Sztop-Rutkowska K., *Konflikty polsko-żydowskie jako element kształtowania się ładu polityczno-społecznego w Białymstoku w latach 1919–1920 w świetle lokalnej prasy*, „Studia Judaica” 2002, t. 5, nr 2.
- Sztop-Rutkowska K., *Konflikty polsko-żydowskie jako element kształtowania się ładu polityczno-społecznego w Białymstoku w latach 1919–1920 w świetle lokalnej prasy*, „Studia Judaica” 2003, t. 6, nr 1.
- Tyndorf R., *Raport Morgenthau – komentarz*, „Biuletyn IPN” 2010, nr 11.
- Wiszka E., *Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Ukraińskiej Republiki Ludowej. Formowanie. Szlak bojowy. Internowanie 1920–1924*, Toruń 2012.
- Wołkonowski J., *Skargi mniejszości żydowskiej na arenie międzynarodowej na zachowanie się żołnierzy polskich podczas wyzwolenia Wilna w kwietniu 1919 r.*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2007, t. 5.
- Wołkonowski J., *Stosunki polsko-żydowskie w Wilnie i na Wileńszczyźnie 1919–1939*, Białystok 1994.
- Wyszczelski L., *Wilno 1919–1920*, Warszawa 2008.

Zieliński K., „*Swój do swego*”. *O stosunkach polsko-żydowskich w przeddzień wielkiej wojny*, „Kwartalnik Historii Żydów”, 2004, nr 3.

Zieliński K., *Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej*, Lublin 2005.

RECENZJE
I OMÓWIENIA

Bezpieczeństwo wewnętrzne województwa stanisławowskiego w 1939 roku w sprawozdaniach wojewody, wybór źródeł, wstęp i opracowanie naukowe R. Roguski, W. Włodarkiewicz, P. Pulik, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, Siedlce 2016, ss. 259; Bezpieczeństwo wewnętrzne województwa stanisławowskiego w 1938 roku w sprawozdaniach wojewody, wybór źródeł, wstęp i opracowanie naukowe W. Włodarkiewicz, R. Roguski, P. Pulik, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, Siedlce 2017, ss. 230

Źródła archiwalne stanowiły, stanowią i stanowić będą fundament pracy każdego historyka. Nie możliwe jest bowiem rzetelne i pełne odtworzenie jakichkolwiek faktów i wydarzeń bez opierania się na materiałach zgromadzonych w archiwach. Tylko eksploracja źródeł daje możliwość zgłębienia, poznania i zrozumienia analizowanych zagadnień, co z kolei zaś pozwala na konstruowanie logicznych wniosków, tworzących obraz układający się w całość.

Niezwykle dynamiczny postęp techniczny ułatwia współcześnie pracę kolejnym pokoleniom historyków. Liczne archiwa z całego świata digitalizują najważniejsze ze swoich zbiorów, po czym na różnych zasadach udo-

stępują je na swoich oficjalnych stronach internetowych, czyniąc kwerendę łatwiejszą i szybszą. Z takich działań należy się oczywiście cieszyć, gdyż często przeprowadzenie wielu badań, ze względu na odległość i koszty, byłoby niezwykle trudne lub w ogóle niemożliwe. Należy mieć jednak równoległe świadomość, że z duchem czasu idą wyłącznie archiwa krajów wysoko rozwiniętych, które na digitalizację zbiorów są w stanie przeznaczyć odpowiednio duże środki. Poza tym, jak wspomniano, najczęściej opracowanie cyfrowe dotyczy zbiorów najcenniejszych, względnie po prostu tych w złym stanie, dla których taki zabieg jest najlepszym rozwiązaniem, umożliwiającym ich przetrwanie.

Jak wynika z powyższego, chęć rzetelnego i wnikliwego zbadania niemal każdego tematu badawczego jeszcze przez wiele lat wymagać będzie jednak fizycznego przeprowadzenia badań oraz pracy z materiałami na miejscu. Nie tylko bowiem najważniejsze dokumenty składają się na obraz rzeczywistości – bywa, że to te z pozoru mniej znaczne oddają trafniej rzeczywistość bądź po prostu rzucają całkowicie inne i nowe światło na analizowane zagadnienie.

Nie można w takim razie ulegać złudnemu przekonaniu, że postęp technologiczny i upublicznianie kolejnych partii materiałów archiwalnych w Internecie „załatwi” sprawy wykonania kwerend. Odnosi się to szczególnie do placówek działających na wschodzie, w krajach byłego Związku Radzieckiego, gdzie podejście do tych zagadnień jest tradycyjne i często nawet wykonywanie dokumentacji fotograficznej na miejscu bywa nadal niemożliwe, względnie jest mocno ograniczone.

Dobrą i wieloletnią tradycją w polskiej historiografii było i jest publikowanie unikatowych, a często jednocześnie niełatwych w pozyskaniu, materiałów źródłowych. W przypadku grupy dokumentów stanowią one zazwyczaj samodzielne publikacje książkowe¹, mniejsze z kolei często ukazują się na łamach fachowych periodyków². Wszystkie one zawsze podle-

¹ Przykładowo – vide: *Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach*, wybór i oprac. nauk. W. Włodarkiewicz, Warszawa 2005; *Polesie w polityce rządów II Rzeczypospolitej*, wstęp i oprac. nauk. W. Śleszyński, współpr. A. Jodzio, Kraków 2009; *Protokoły i raporty zebrań wojewodów i starostów – województwo poleskie*, wstęp i oprac. nauk. W. Śleszyński, współpr. M. Szarejko, Kraków 2014; *Protokoły i raporty zebrań wojewodów i starostów – województwo nowogrodzkie*, wstęp i oprac. nauk. M. Szarejko, W. Śleszyński, Białystok–Kraków 2015; M. Franz, M. Kardas, *I wojna światowa na morzu w opiniach polskich teoretyków i praktyków*, Oświęcim 2018.

² Przykładowo – vide: *Oddział II Sztabu Głównego: raport płk. Józefa Ezglichta*, oprac. A. Grzywacz, „Arcana” 1999, nr 26, s. 134–153; *Realia prac komisji poborowych na terenie*

gają właściwej selekcji oraz opracowaniu – tak aby czytelnik otrzymywał gotowy materiał opatrzony we wstęp i przypisy, które korygują ewentualne błędy znajdujące się w oryginałach (np. zły zapis nazw miejscowości), jak również wskazują, gdzie znaleźć można szersze informacje na temat pojawiający się materiałach. Forma taka często jako jedyna umożliwia zapoznanie się szerszego grona historyków z cennymi materiałami.

Z satysfakcją przyjmując zatem należy, iż zespół autorski złożony z Wojciecha Włodarkiewicza, Rafała Roguskiego i Pawła Pulika w 2016 i 2017 r. opublikował w dwóch odrębnych tomach (dla każdego roku osobny) miesięczne sprawozdania wojewody stanisławowskiego ze stanu bezpieczeństwa na obszarze województwa za 1938 i 1939 r. Materiały zebrane zostały na podstawie kwerendy archiwalnej w Państwowym Archiwum Obwodu Iwano-Frankińskiego w Iwano-Frankiwsku na Ukrainie (dawny Stanisławów). Wszystkie one znajdowały się w zespole akt o nazwie Stanisławowski Urząd Wojewódzki³.

Już na wstępie zaznaczyć należy, iż autorzy publikacji należą do grona badaczy, którzy od lat zajmują się podejmowaną tematyką. Wojciech Włodarkiewicz to autor licznych publikacji z zakresu historii wojskowości oraz bezpieczeństwa ziem południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej⁴,

Małopolski Wschodniej w świetle „Sprawozdania z poboru głównego rocznika 1913 Dowódcy Okręgu Korpusu nr VI Lwów” z 1934 roku, oprac. A.A. Ostanek, „Rocznik Kresowy” 2015, nr 1, s. 131–158; *Działalność wywiadu Korpusu Ochrony Pogranicza w świetle relacji mjr. Jana Gurbkiego*, oprac. W. Włodarkiewicz, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2002, nr 3, s. 99–119.

³ *Bezpieczeństwo wewnętrzne województwa stanisławowskiego w 1938 roku w sprawozdaniach wojewody*, wybór źródeł, wstęp i oprac. nauk. W. Włodarkiewicz, R. Roguski, P. Pulik, Siedlce 2017; *Bezpieczeństwo wewnętrzne województwa stanisławowskiego w 1939 roku w sprawozdaniach wojewody*, wybór źródeł, wstęp i oprac. nauk. R. Roguski, W. Włodarkiewicz, P. Pulik, Siedlce 2016.

⁴ M.in.: W. Włodarkiewicz, *Przed zagładą. Społeczeństwo Wołynia i Małopolski Wschodniej wobec państwa polskiego (1935–1939)*, Warszawa 2013; idem, *Przedmoście Rumuńskie 1939*, Warszawa 2001 (wyd. II: 2012); idem, *Bezpieczeństwo zewnętrzne Polski w 1939 roku w ocenach Ambasady Rzeczypospolitej w Moskwie*, [w:] *Od armii komputerowej do narodowej*, t. 4, red. W. Rezmer, Toruń 2012, s. 417–444; idem, *Mieszkańcy województwa tarnopolskiego wobec zagrożenia wojennego i kampanii polskiej 1939 roku*, [w:] *Wojskowość – bezpieczeństwo – wychowanie. Księga Jubileuszowa Profesora Lecha Wyszczelskiego w 70. rocznicę urodzin*, red. A. Niewęglowska, t. 1, Siedlce 2012, s. 428–436; idem, *Postawy mieszkańców województwa stanisławowskiego wobec państwa polskiego i ich wpływ na bezpieczeństwo wewnętrzne w świetle sprawozdań urzędu wojewódzkiego wrzesień 1938–marzec 1939*, [w:] *Planowanie wojenne i przygotowania obronne II Rzeczypospolitej*.

Rafał Roguski zajmuje się tematyką historii wojskowości i wpływu armii na bezpieczeństwo w regionie⁵, Paweł Pulik natomiast realizuje badania z zakresu analiz społeczno-politycznych oraz gospodarczych województwa stanisławowskiego⁶. Wszyscy zatem, mają nie tylko doświadczenie w pracy z podstawowym dla tej tematyki zasobem archiwalnym, ale posiadają także orientację geograficzną i przestrzenną co do obszaru, którzy leży w gestii ich zainteresowań.

Obydwie publikacje rozpoczyna wstęp, po czym prezentowane są materiały w postaci comiesięcznych opracowanych sprawozdań wojewody ze stanu bezpieczeństwa na obszarze województwa. W dalszej części znajdują się: wykaz skrótów, indeksy osobowy oraz miejscowości oraz bibliogra-

Studia i materiały, red. T. Kośmider, Warszawa 2012, s. 313–328; *Województwo lwowskie na przełomie epok (marzec–wrzesień 1939 roku)*, [w:] *Spółczesność – wojsko – polityka. Studia i szkice ofiarowane Profesorowi Adamowi Czesławowi Dobrońskiemu z okazji 70 urodzin*, red. nauk. M. Dajnowicz, A. Miodowski, T. Wesołowski, Białystok 2013, s. 369–384.

⁵ M.in.: R. Roguski, *Wpływ religii na bezpieczeństwo wewnętrzne województw lwowskiego i stanisławowskiego II Rzeczypospolitej w latach 1935–1939: wybrane przykłady*, „Історія релігій в Україні. Науковий щорічник” 2015, книга I, s. 393–400; idem, *Pokucie i Ziemia Stanisławowska w latach 1919–1920. Aspekt bezpieczeństwa*, [w:] *Stanisławów i ziemia stanisławowska w II Rzeczypospolitej. Wojskowość – bezpieczeństwo – społeczeństwo – kultura*, red. M. Kardas, A.A. Ostanek, P. Semków, Warszawa–Stanisławów 2016, s. 35–48; idem, *Pokucie pod okupacją rumuńską oraz podczas przejmowania nad nim kontroli przez Wojsko Polskie (maj–sierpień 1919 roku)*, [w:] *Kołomyja, Pokucie i Huculszczyzna w II Rzeczypospolitej. Wybrane zagadnienia*, red. A.A. Ostanek, A. Smoliński Warszawa 2017, s. 47–63; idem, *Warunki służby polskich wojsk etapowych na terenie Pokucia w latach 1919–1920*, [w:] *Po stronie pamięci i dialogu... Stanisławów i ziemia stanisławowska w dobie przemian społecznych i narodowościowych XIX i pierwszej połowy XX wieku*, t. 1, *Polityka – wojskowość*, red. M. Kardas, A.A. Ostanek, P. Semków, Warszawa–Stanisławów 2017, s. 197–207; idem, *Przestępstwa kryminalne w woj. stanisławowskim w okresie styczeń–lipiec 1939 roku w świetle sprawozdań wojewody stanisławowskiego*, „Studia Historica Gedanensia” 2017, t. 8, s. 194–209.

⁶ M.in.: P. Pulik, *Próby pozyskania ludności huculskiej przez państwo polskie w latach trzydziestych XX wieku*, w: *Łemkowie. Bojkowie. Rusini. Historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, t. VI, red. B. Halczak, R. Drozd, S. Dudra, O. Kozakevych, O. Kuzmenko, P.J. Best, M. Śmigiel, Słupsk 2016, s. 248–260; idem, *Województwo stanisławowskie w 1939 roku (do wybuchu II wojny światowej)*, [w:] *Stanisławów i ziemia stanisławowska w II Rzeczypospolitej...*, s. 163–176; idem, *Gospodarka województwa stanisławowskiego 1921–1939 (zarys problematyki)*, [w:] *Po stronie pamięci i dialogu... Stanisławów i ziemia stanisławowska w dobie przemian społecznych i narodowościowych XIX i pierwszej połowy XX wieku*, t. 2, *Gospodarka – kultura – religia*, red. P. Hawrylyszyn, M. Kardas, A.A. Ostanek, Warszawa–Stanisławów 2017, s. 60–75; idem, *Внутреннее положение Станиславовского воеводства в 1921–1923 гг.*, „Historia i Świat” 2017, nr 6, s. 151–164.

fia. Opracowanie dotyczące sprawozdań z 1938 r. ma objętość 230 stron (9,7 arkusza wydawniczego), natomiast obejmujące materiały za 1939 r. – 259 stron (11 arkuszy wydawniczych).

Wstępy obydwu tomów podzielić można na dwie części. W pierwszej z nich autorzy przybliżyli genezę powstania województwa stanisławowskiego wraz z jego krótką charakterystyką pod kątem narodowościowym, wyznaniowym, społecznym i politycznym. W tej części także wskazano na znaczenie obszaru województwa pod kątem obronnym dla całej II Rzeczypospolitej z uwzględnieniem struktur wojskowych, funkcjonujących na tym obszarze. W części drugiej autorzy dokonali analizy zespołu aktowego, z którego zaczerpnięto opublikowane materiały, oraz przybliżyli zachowaną bazę źródłową dotyczącą zagadnienia stanu bezpieczeństwa i postaw mieszkańców województw południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej, podkreślając, że materiały zachowane w archiwach w Polsce (głównie w Archiwum Akt Nowych w Warszawie i w jeszcze mniejszym stopniu w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie) mają charakter szczątkowy⁷.

Warto podkreślić, że archiwum iwano-frankiwskie ma niezwykle bogate zbiory, dotyczące okresu II Rzeczypospolitej. Walki frontowe podczas II wojny światowej, w przeciwieństwie do okresu I wojny, ominęły miasto i najbliższe okolice. Wszystko to spowodowało, że zgromadzone w różnych urzędach i instytucjach materiały dotrwały często w niemal kompletnym stanie do dnia dzisiejszego. Wszystko to daje współczesnym badaczom bardzo duże możliwości⁸.

Część główną pracy stanowią kolejne miesięczne sprawozdania. W przypadku publikacji obejmującej 1938 r. jest ich sześć (okres lipiec–grudzień), w przypadku 1939 r. – siedem (okres styczeń–lipiec). Każde ze sprawozdań liczy po kilkanaście stron. Rozpoczyna je strona z rozdzielnikiem, a na-

⁷ W zbiorach Archiwum Akt Nowych w Warszawie materiały z zespołu Urzędu Wojewódzkiego Stanisławowskiego stanowią zaledwie 28 jednostek archiwalnych, co daje 0,15 metra bieżącego akt. Szerzej: *Archiwum Akt Nowych. Informator o zasobie archiwalnym*, t. I, oprac. E. Kołodziej, współpr. W. Bieńkowska, B. Nowożycki, Warszawa 2009, s. 23.

⁸ Całość przechowywanych przez archiwum akt zgrupowanych jest w 3609 fondach (zespołach), z czego 579 obejmuje materiały wytworzone do 1939 r. Każdy z zespołów ma oczywiście różną objętość. Przykładowo interesujący nas zespół Stanisławowskiego Urzędu Wojewódzkiego podzielony tematycznie na 17 opisów (inventarzy) obejmuje łącznie 15 812 jednostek archiwalnych. Vide: *Державний Архів Івано-Франківської Облaсті. Путівник*, т. 1, *Фонди періоду до 1939 року*, Івано-Франківськ 2013, а. 41–71.

stępnie część merytoryczna, podzielona na osiem następujących rozdziałów: I. *Sytuacja ogólna*, II. *Bezpieczeństwo ogólne*, III. *Ruch zawodowy*, IV. *Ruch komunistyczny i pokrewny*, V. *Wywrotowa działalność polskich organizacji społecznych*, VI. *Ukraiński ruch nielegalny (OUN-UWO)*, VII. *Szpiegostwo i dywersja*, VIII. *Sprawy graniczne*. Większość z rozdziałów także dzieli się na podrozdziały. Rozdział II uwzględnia następujące wątki: 1. *Użycie broni przez policję*, 2. *Użycie broni przez innych funkcjonariuszy publicznych*, 3. *Zamachy na życie policjantów i innych funkcjonariuszy*, 4. *Wystąpienia przeciw policji i innym funkcjonariuszom publicznym*, 5. *Zaburzenia spokoju publicznego*, 6. *Bezpieczeństwo na kolejach*, 7. *Uszkodzenie linii telefonicznych*, 8. *Włamania do urzędów i instytucji publicznych*, 9. *Ucieczka więźniów*, 10. *Zabójstwa*, 11. *Rozboje*, 12. *Podpalenia i pożary*, 13. *Katastrofy*, 14. *Inne*. Kolejny rozdział obejmuje: 1. *Uwagi ogólne*, 2. *Ruch organizacyjny i zgromadzeniowy*, 3. *Akcja prewencyjno-represyjna*, 4. *Bezrobotni*, 5. *Zatargi zbiorowe i strajki*. Rozdział III dzieli się na następujące podrozdziały: A. *Ruch komunistyczny*: 1. *Ogólna ocena sytuacji*, 2. *Ruch organizacyjny*, 3. *Trockiści i ruch opozycyjny w Kompartii w ogóle*, 4. *Wystąpienia zewnętrzne*, 5. *Wystąpienia na terenie więzień*, 6. *Terror partyjny*, 7. *Zaopatrywanie się w broń, ćwiczenia z bronią, wystąpienia zbrojne*, 8. *Poszczególne kierunki akcji, kampanie i obchody*, 9. *Komunistyczny Związek Młodzieży Polskiej, Komunistyczny Związek Młodzieży Zachodniej Ukrainy, Pionier i organizacja komunistyczna na terenie szkolnym*, 10. *Czerwona pomoc*, 11. *Akcja prewencyjno-represyjna organów bezpieczeństwa*, 12. *Zwolnienia z więzień i miejsc odosobnienia*, 13. *Wyroki sądowe*, 14. *Společna akcja antykomunistyczna*, 15. *Wiadomości o ruchu komunistycznym za granicą*, B. *Ruch anarchistyczny*. W rozdziale VI wyróżnione są trzy podrozdziały: 1. *Charakterystyka działalności*, 2. *Zamierzenia organizacyjne*, 3. *Wiadomości organizacyjne*, w rozdziale VIII natomiast: A. *Na obszarze własnym*: 1. *Zachowanie się ludności wobec wprowadzonych ograniczeń w strefie nadgranicznej*, 2. *Ruch graniczny nielegalny*, oraz B. *Na obszarze sąsiedniego państwa*. Rozdziały I, V i VII nie dzielą się na podrozdziały.

Poszczególne sprawozdania w oryginale uzupełniały załączniki w formie tabelarycznych zestawień liczbowych, dotyczących opisywanych zjawisk. Te także, jeśli występowały, zostały przez autorów opracowane. Warto już na wstępie podkreślić, że nie wszystkie załączniki pojawiały się w kolejnych sprawozdaniach, co wynikało z faktu niewystępowania zjawisk, które miały ilustrować. Załącznik 1 ilustruje użycie broni przez poli-

cyjantów i innych funkcjonariuszy publicznych z roz biciem na poszczególne powiaty oraz wskazaniem sytuacji, w jakich do nich doszło, oraz jakie były tego efekty. Załącznik 2 to zestawienie pożarów wraz z przyczynami ich wystąpienia – całość została rozbita na powiaty. Kolejny załącznik obrazuje efekty prowadzonych akcji rekwizycji broni palnej ze wskazaniem na rodzaj broni w poszczególnych powiatach. Załącznik 4 zawiera dane liczbowe o działalności i stanie organizacyjnym pracowniczych związków i stowarzyszeń zawodowych z podziałem na poszczególne organizacje wraz ze wskazaniem liczebności członków, lokalnych oddziałów oraz zorganizowanych w okresie sprawozdawczym spotkań. Załącznik 7 stanowi zestawienie ilościowe odnalezionych w toku rewizji nielegalnych sztandarów i plakatów, ponadto znajduje się tu rejestr umieszczanych publicznie napisów o treści antypaństwowej, zorganizowanych demonstracji ulicznych oraz kolportażu nielegalnych pism. Załącznik 8 ilustruje wykazy statystyczne dotyczące liczby przeprowadzonych rewizji oraz zatrzymanych osób, przy czym podane są tu także dalsze losy aresztowanych (np. areszt zapobiegawczy, zwolnienie za kaucją itp.). Załącznik 10 jest najobszerniejszy, przedstawia bowiem wystąpienia OUN-UWO oraz wydarzenia pozostające w związku z działalnością tej organizacji, przy czym wymieniane są one chronologicznie, z uwzględnieniem miejscowości wystąpienia, powiatu, opisu wydarzeń, wyników dochodzenia oraz ewentualnych uwag. Załącznik 11 stanowi zestawienie wyroków odnośnie do wszystkich spraw zarejestrowanych w kronikach miesięcznych wydarzeń. Załączniki 5, 6 i 9 nigdy nie wystąpiły w materiałach. Z dokumentów wynika, iż sprawy, których dotyczyły, nie występowały na danym obszarze.

W części końcowej pracy znajdują się wspomniane już wykaz skrótów, indeks osobowy i miejscowości oraz bibliografia. Szczególne cenne są w tym wypadku wykaz skrótów oraz obydwa indeksy. W kolejnych sprawozdaniach występuje bardzo dużo nazw własnych instytucji i organizacji, które współcześnie są już niekiedy kompletnie nieznane. Z kolei mnogość występowania nazw miejscowości oraz nazwisk wprost wymagała zastosowania indeksów, aby ułatwić sprawne poruszanie się po dokumentach w poszukiwaniu interesujących czytelnika informacji.

Obydwa tomy przygotowane zostały do druku w sposób staranny – nie dostrzeżono tzw. literówek czy innego rodzaju błędów. Mając identyczny układ wewnętrzny, obydwie publikacje tworzą całość. Pewnym niedopatrzeniem autorów może być jedynie fakt nieuwzględnienia w tytule publikacji zakresu miesięcznego prezentowanych w każdym tomie sprawoz-

dań. O ile jeszcze w tomie obejmującym sprawozdania za 1939 r. nie jest to problemem, bo znajdują się tu materiały od stycznia do lipca, a więc wszystkie, bądź niemal wszystkie, jakie w danym roku wytworzono (nie wiadomo, czy sprawozdanie za sierpień 1939 r. zdążono wykonać), to w przypadku sprawozdań za 1938 r. są to *de facto* materiały obejmujące drugą połowę danego roku. Obydwa wstępy definiują oczywiście precyzyjnie zakres czasowy, informacje o tym znajdują się także w krótkich notkach umieszczonych na czwartej stronie okładki, jednak dla osób sugerujących się wyłącznie tytułem (znajdujących informacje o publikacji przykładowo w Internecie) powyższa sytuacja może być nieco myląca.

Powyższy mankament nie wpływa, rzecz jasna, w najmniejszym stopniu na wartość poznawczą i jakość publikacji, która – co warto zdecydowanie podkreślić – może być niezwykle przydatna nie tylko dla historyków zajmujących się zagadnieniami bezpieczeństwa ziem południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej. Wnikliwa analiza struktury sprawozdań i ich podziału na kolejne podpunkty pokazuje jednoznacznie, iż cenne informacje mogą znaleźć tu socjologowie, badacze dziejów pożarnictwa, więziennictwa czy działalności partii politycznych i organizacji społecznych. Uwzględnienie podziału terytorialnego województwa stanisławowskiego w materiałach powoduje, że także badacze zajmujący się historią poszczególnych powiatów znajdą tu wartościowe informacje. Ograniczając ingerencję w tekst do minimum, autorzy umożliwili także czytelnikowi zapoznanie się ze specyfiką w wielu miejscach archaicznego dziś, niekiedy także zabawnego, a na pewno nieznanego współcześnie, specyficznego języka biurokracji okresu II Rzeczypospolitej. Rzec można zatem, że dwutomowy zbiór źródeł opracowanych i wydanych przez zespół autorski: Włodarkiewicza, Roguskiego i Pulika, ma charakter uniwersalny i może służyć badaczom różnych dziedzin oraz zainteresowań, przy czym polecić go można tak fachowcom, jak i laikom, chcącym po prostu poszerzyć swoją wiedzę.

Adam A. Ostanek

**Pomorski kosynier. Witold A. Herbst,
Podniebna kawaleria, Wydawnictwo Zysk i S-ka,
Poznań 2013, ss. 380**

Dywizjon 303 jest dla każdego Polaka symbolem męstwa, który przez dziesięciolecia był i nadal jest najlepszym świadectwem tego, do jak wspaniałych czynów zdolni są Polacy. Poza osiągnięciami husarii pod Wiedniem, szwoleżerów pod Samosierrą to właśnie oni, pieszczotliwie zwani Rafałkami¹, stali się kolejną ikoną w historii polskiego i europejskiego oręża. Stosunkowo mała jednostka bojowa za sprawą swoich niezrównanych czynów stała się najlepszym ambasadorem wzajemnych relacji polsko-brytyjskich, powodując zacieśnienie więzi między tymi dwoma, wcześniej mało znanymi sobie, narodami. Pomimo zawirowań politycznych pamięć o kosynierach z 303 nie zaginęła, tym bardziej że przechowywana jest w niedostępnych z natury sercach brytyjskich. Do dnia dzisiejszego, najczęściej w pamięci piękniejszej części szekspirowskiej ojczyzny, pozostaje wspomnienie dziarskich, szarmanckich chłopaków, którzy zachwycali swoją sarmacką innością. Na ich temat napisano wiele książek, wydano kilkanaście wspomnień, kręci się nawet film. Jednak biorąc pod uwagę ich zasługi, jest to nadal za mało. Dlatego każda kolejna pozycja na rynku wydawniczym, dotycząca tego tematu, stanowili nie lada gratkę.

Niewątpliwie należy do niej *Podniebna kawaleria* autorstwa byłego pilota dywizjonu Witolda Aleksandra Herbsta. Pomimo upłynięcia kilku lat

¹ Nazwa Rafałki pochodziła od bocznych oznaczeń literowych RF na samolotach Dywizjonu 303.

od jej wydania, jak mało która książka o tematyce lotniczej zasługuje na przypomnienie. Powodów jest kilka. Najsmutniejszym jest śmierć autora, który odszedł 25 maja 2017 r. Był on jednym z ostatnich żyjących lotników Dywizjonu 303, niewątpliwie ostatnim pochodzącym z Pomorza.

Witold Aleksander Herbst urodził się w rodzinie tzw. polskich Niemców, którzy zamieszkiwali polskie ziemie od wieków, wiążąc swoje losy na dobre i na złe z rdzennymi mieszkańcami. Do dzisiaj chyba nikt nie potrafi wytłumaczyć, jak to się działo, że Niemcy stawali się Polakami, a Polacy Niemcami. Jednak tak było, o czym wspominał Johannes Bobrowski w *Młynie Lewina*, opisujący w arcyciekawy sposób życia pomorskiej społeczności przełomu XIX i XX w. – „Niemcy nazywali się Kamiński, Tomaschewski i Kossakowski, Polacy zaś Lebrecht i Germann”². Jest to zjawisko o tyle dziwne, można rzec o wymiarze metafizycznym, ponieważ Polski wtedy nie było, a dobrowolne stawanie się Polakiem w którymkolwiek zaborze życia nie ułatwiało.

Szczególnym okresem, który wystawił na próbę tych polskich neofitów, była II wojna światowa i związane z nią prześladowania. „Byliśmy Polakami i nie było najmniejszej wątpliwości, komu należy się nasza wierność i honor – jedynie Polsce” – wspominał inny wybitny polski pilot tego czasu Witold „Lanny” Łanowski, mający matkę Niemkę, wywodzącą się ze sfer arystokratycznych. Była ona na tyle lojalna wobec swojej nowej ojczyzny, że zabraniała używania i uczenia się przez jej dzieci języka niemieckiego, aby w przyszłości nie miały konfliktu lojalności. Za bezkompromisową propolską postawę zapłaciła pobytem w niemieckim obozie koncentracyjnym, który szczęśliwie przeżyła³. Dużo mniej łaskawy okazał się los dla rodziców Witolda A. Herbsta. Jego ojciec znalazł się na czarnej liście proskrypcyjnej i zgodnie z żelazną zasadą – „Niemcy niczego nie zapominają i niczego nie wybaczą”, został zamordowany już we wrześniu 1939 r.⁴ Matkę natomiast zamordowali w 1945 r. Sowietci, biorąc ją za Niemkę.

Te etniczne zawilości były oczywiście niezrozumiałe dla angielskich i amerykańskich towarzyszy broni – „tylu z was ma niemieckie nazwiska i właśnie wspomnieliście innego? Dziwił się Amerykanin imieniem Gene”⁵. Oczywiście po przeciwnej stronie występowało analogiczne zja-

² J. Bobrowski, *Młyn Lewina*, Warszawa 1980, s. 6.

³ W. Łanowski, *Zabierz nas do domu „Lanny”*, Poznań 2016, s. 17.

⁴ Ibidem, s. 43.

⁵ Ibidem, s. 300.

wisko. Wielu niemieckich asów lotniczych posiadało polskie nazwiska np. Boremski, Dommeratzky, Gallowitsch, Golinski, Grislawski, Kornatzki, Kosłowski, Kowalski.

Jednym z najwybitniejszych Niemców o polskich korzeniach był pochodzący z Prus Wschodnich „Książę” Walter Krupinski, posiadający na swoim koncie 197 zestrzeleń samolotów nieprzyjaciela. Za te osiągnięcia jako jeden z nielicznych lotników otrzymał Krzyż Rycerski Krzyża Żelaznego z Liśćmi Dębu. Obydwa przykłady – polski i niemiecki – świadczą tylko jak bardzo losy Polaków i Niemców są ze sobą splecione na dobre i na złe, podobnie zresztą jak w niejednej rodzinie.

Niewątpliwie pochodzenie, w szczególności znajomość języka niemieckiego, przydawały się w przypadku zestrzelenia nad terytorium wroga. Autor w rozdziale pt. *Przygoda Brunona* w bardzo barwny sposób opisał losy zestrzelonego polskiego pilota myśliwskiego Brunona Sommera, który wykorzystując umiejętności lingwistyczne, uniknął niewoli, dzięki pomocy nieświadomego, komu udziela pomocy, niemieckiego oficera o „typowo germańskim” nazwisku von Jankowski. Niestety, o ile znajomość mentalności niemieckiej dzięki pochodzeniu ułatwiała ucieczkę, o tyle jego wykrzycie przez Niemców miało często nieobliczalne konsekwencje. Zbrodnicza hitlerowska ideologia połączona z opartym na kulcie przemocy duchu pruskim tak bardzo zatruiły dotychczas szlachetną duszę niemiecką, że wobec pokonanych nie obowiązywały już zwyczaje rycerskie, których przestrzegano jeszcze w czasie I wojny światowej. Alianccy lotnicy nie zdawali sobie z tego sprawy. Nawet wielu Polaków nie wierzyło, że kulturalny naród niemiecki mógłby osiągnąć aż taki poziom zwyrodnienia – „aż do wybuchu II wojny światowej sądziliśmy – podobnie jak nasi odpowiednicy w Wielkiej Brytanii – że starcia powietrzne przypominać będą te toczone na Zachodzie w czasach I wojny światowej, kiedy to generalnie przestrzegano zasad honorowego zachowania, zarówno w czasie walki, jak i po niej. Szybko pozbyliśmy się tych złudzeń, co przyczyniło się do odrodzenia naszego narodowego instynktu i nieufności wobec odwiecznego agresora” – wspominał Witold Łanowski⁶.

W książce Witolda A. Herbsta nie znajdziemy jednak najmniejszego śladu nienawiści do przeciwnika lub charakterystycznego w literaturze wojennej pogardliwego określania wroga. Jako osoba dobrze wychowana, wrażliwa, interesującą się kulturą i wykształcona, traktował wojnę w ka-

⁶ Ibidem, s. 453.

tegoriach czysto rycerskich, oddając często honory kunsztowi i odwadze niemieckich lotników, jak również ich wyposażeniu: „co myślisz o tym pilocie? Szczerze mówiąc, wolałbym, żeby wyszedł z tego cało. To był bardzo dzielny człowiek – sam zaatakował dwieście pięćdziesiąt fortec osłanianych przez sto myśliwców. To prawda... Powinien dostać Żelazny Krzyż z mieczami czy diamentami... Niestety, pośmiertnie”⁷. Herbst wykazywał również dużo wrażliwości w relacjach z kobietami, czego świadectwo znajdziemy w kilku rozdziałach książki, np. *W szpitalu i Nudnych dniach*. Uważał, że jako żołnierz nie ma prawa angażować się w relacje miłosne z kobietami. Bał się, że jego ewentualna śmierć mogłaby kogoś zranić, jak to było w przypadku jego kolegów, którzy postanowili się ożenić i wkrótce zginęli – „gdy podchodząc do ołtarza, zapytałem, czy jest szczęśliwa, trwoga błysnęła w jej oczach na sekundę. Tak, ale strasznie się boję – odpowiedziała, trzymając się ramienia pana młodego jak tonąca”⁸.

W przeciwieństwie do wielu innych wspomnień lotniczych, w których najczęściej przedstawiano lotników jako lekkoduchów i bawidamków, autor poświęcił dużo uwagi samotności, panującej wśród często bardzo młodych żołnierzy. Spowodowana była tęsknotą za krajem i rodzinami, których los był często tragiczny lub nieznany. Wraz ze zmniejszaniem się zadań bojowych i pogarszaniem sytuacji geopolitycznej Polski smutek był coraz częstszym towarzyszem lotników, narażonych prawie każdego dnia na niebezpieczeństwo:

Poczułem chęć pozostania sam na sam ze swoimi myślami [...]. Twarze poległych przyjaciół i kolegów zaczęły gromadzić się w ciemności wokół mojego łóżka. A może to była zmora? Milczeli, ale zdawali się patrzeć na mnie z wyrzutem. Zacząłem się modlić, czego nie robiłem często. Czegoż mogli oni ode mnie chcieć? Mieli żal, że nadal żyłem? Przecież mieli takie same szanse!⁹

Do tej pory autorzy wspomnień unikali pokazywania skomplikowanych relacji między personelem w dywizjonach. Szczególnie w okresie PRL-u próbowano przekonywać czytelników, że złe było tylko wyższe dowództwo i politycy emigracyjni, natomiast niższy personel był zwartą strukturą, stojącą w opozycji do nich. Herbst odkłamał ten fałszywy sche-

⁷ W. A. Herbst, *Podniebna kawaleria*, Poznań 2013, s. 341.

⁸ Ibidem, s. 116.

⁹ Ibidem, s. 366.

mat. Owszem, krytycznie oceniał niektórych polityków emigracyjnych, natomiast odsłonił również prawdziwe oblicze relacji międzyludzkich panujących w dywizjonach. Podobnie jak w normalnym życiu, niektórzy się nie lubili, robili sobie złośliwości, zazdrościli znajomości z dziewczynami itp. Byli po prostu zwykłymi ludźmi. Jednak w momencie wykonywania lotów bojowych te wszystkie przyziemne skazy przechodziły na drugi plan i personel stawał się monolitem, zdolnym do największych poświęceń. Herbst w sposób bardzo racjonalny pokazał, czym jest poświęcenie i bycie prawdziwym mężczyzną. Szczególnie jest to widoczne w rozdziałach pt. *Zabójstwo* i *Poszukiwanie*. W pierwszym autor własnoręcznie zabija swojego kolegę lotnika, uwięzionego w płonącym samolocie: „Staliśmy spalizowani. Widzieliśmy wśród płomieni sylwetkę usiłującego otworzyć kabinę. [...] Krzyk pilota w kabinie zamienił się w nieludzkie wycie. [...] strzeliłem jeszcze raz. Wycie ucichło. Kołczak nie żył”¹⁰. W drugim ratuje załogę zagubionego nad morzem amerykańskiego bombowca, ryzykując życiem własnym i swojego skrzydłowego: „Myśl o powrocie z prawie pustym zbiornikiem paliwa nie dawała mi spokoju. Z drugiej strony, życie kilkunastu ludzi wisiało teraz na włosku. Westchnąłem i zacząłem drugą rundę”¹¹. Do pierwszego i drugiego czynu był zdolny tylko ktoś, kto posiadał wyrobione cechy zdecydowanego mężczyzny, a zarazem altruisty. Taki właśnie był autor książki oraz większość jego towarzyszy broni.

W 2018 r. Witold Aleksander Herbst obchodziłyby swoje setne urodziny. Przyszedł na świat razem z II RP, za którą walczył i do końca życia tęsknił. Pomimo osiągnięcia sukcesu na emigracji i założenia rodziny, nie czuł się do końca szczęśliwy. Odczuwał samotność, bo żył poza Polską. Żałował, że nie zaryzykował powrotu, że być może warto było nawet pójść do więzienia, czy stracić życie, ale we własnym kraju. Na szczęście pozostawił po sobie m.in. omawianą książkę, której lektura stanowi doskonałą rozrywkę i źródło wiedzy, nie tylko o historii polskich sił powietrznych na Zachodzie, ale również o psychice człowieka, wystawionego na ekstremalne przeżycia. Uczy ona również, czym jest miłość do własnej ojczyzny i jakie są jej źródła. Herbst niewątpliwie należał do grona szczęściarzy, żyjących w okresie niezwykłego rozkwitu polskiej państwowości, w tym gospodarki. Lotnictwo polskie stanowiło światową awangardę. „Psia krew, to nie do wiary, 15-letnia nacja i puszcza się na eksport, to nie do wiary,

¹⁰ Ibidem, s. 232–233.

¹¹ Ibidem, s. 283.

coś z tym »polnische wirtschaft« jest nie w porządku, zakończył [starszy Niemiec – przyp. P. L.], głośno spluwając” – wspominał reakcję Niemców w trakcie zwycięskich dla Polski międzynarodowych zawodów lotniczych Challenge 1934 r. w Warszawie ówczesny dyrektor PLL „Lot” Waław Makowski¹². Osiągnięcia na skalę światową polskiego lotnictwa stanowiły dumę młodej Polski, wciąż biednej, ale dzięki ambicji swoich obywateli szybko się bogacącej. Z punktu widzenia naszego regionu autor poruszył bardzo ważną kwestię: obywatele polskich pochodzenia niemieckiego, którzy po 1939 r. znaleźli się między młotem a kowadłem. Los osób, które wpisano na listy proskrypcyjne, był przesądzony od samego początku wojny. Natomiast pozostali starali się przeżyć. Prawie milion obywateli Pomorza przyjęło dobrowolnie lub z przymusu Niemiecką Listę Narodowościową. O ile Rząd RP na uchodźstwie ze względów bezpieczeństwa zalecał jej przyjęcie, o tyle władze Polski Ludowej często niesprawiedliwie prześladowały ich sygnatariuszy. Wielu trafiło w głąb Rosji, nigdy z niej nie wracając, lub kończyło jak matka autora. Ludzie, którzy ryzykowali za Polskę życie, stawali się często wrogami ludu, obywatelami drugiej kategorii, a ich niemieckie nazwisko stygmatyzowano. Książka przynajmniej symbolicznie przywraca ich zasługi. Jest to tym bardziej ważne, szczególnie dla kolejnych pokoleń, że ludzie ci zostali Polakami nie z urodzenia, ale z wyboru.

Ze względu na wyżej wymienione walory edukacyjne oraz wspaniały styl pisarski Witolda A. Herbsta – nietuzinkowego lotnika, pisarza, melomana i intelektualisty – książkę polecam czytelnikom w każdym przedziale wiekowym. Na pewno zasługuje ona na miano jednej z najlepiej napisanych w historii polskiej literatury lotniczej.

Piotr Lech

¹² W. Makowski, *Cywil w wojsku – wspomnienia z życia i wojen*, t. III i IV, Piekary Śląskie 2012, s. 76.

Mariusz Borowiak, Tadeusz Kasperski,
U-Booty typu IX. Oceaniczna broń podwodna Hitlera,
Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2018, ss. 542

Szerokie spektrum zagadnień związanych z rozwojem niemieckiej broni podwodnej, zarówno w okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej, jak i w czasie trwania działań wojennych, a także z analizą taktyki i odtworzeniem przebiegu prowadzonych przez niemiecką armię operacji bojowych, udoskonalaniem metod produkcji U-Bootów oraz projektowaniem i budową ich nowych typów stale znajduje liczną rzeszę entuzjastów wśród czytelników, a autorzy nadal chętnie realizują kolejne projekty badawcze z zakresu tej tematyki. Jednego z takich wyzwań podjęli się znawcy zagadnień morskich Mariusz Borowiak i Tadeusz Kasperski¹. Po-

¹ Mariusz Borowiak jest autorem wielu opracowań z zakresu tematyki wojenno-morskiej. W tym miejscu pozwolę sobie wymienić tylko niektóre z nich, w szczególności te poruszające problematykę polskiej i niemieckiej broni podwodnej: M. Borowiak, *ORP Wilk okaleczony drapieżnik*, Warszawa 2008; idem, *Żelazne rekiny Dönitza. U-Booty typu VII*, Warszawa 2009; idem, *Mala flota bez mitów*, Warszawa 2010; idem, *U-Booty typu II. Podwodne drapieżniki Hitlera*, Warszawa 2012; idem, *Zabójcy U-Bootów. Bitwa o Atlantyk 1939–1945*, Warszawa 2013; idem, *Okręt podwodny ORP Sokół*, Oświęcim 2017; idem, *Okręt podwodny ORP Jastrząb*, Oświęcim 2017; idem, *Okręt podwodny ORP Wilk*, Oświęcim 2017; idem, *Okręt podwodny ORP Orzeł*, Oświęcim 2017; idem, *Okręt podwodny ORP Dzik*, Oświęcim 2018. Natomiast Tadeusz Kasperski jest przede wszystkim autorem licznych artykułów, w których omawia szeroki zakres zagadnień związanych z działalnością polskiej i niemieckiej marynarki wojennej w okresie II wojny światowej. Do najważniejszych należy tu zaliczyć następujące teksty: T. Kasperski, *Największa strata PMW. Zatopienie niszczyciela ORP „Orkan”*, „Morze, Statki i Okręty” 2013, nr 10; idem, *Atlantycki rejs „Admirala Scheera”*, „Morze, Statki i Okręty” 2015, nr 7–8; idem, *Operacja „Berlin”. „Scharnhorst” i „Gneisenau” ru-*

kłosem ich pracy jest najnowsze i jak dotychczas jedyne tak kompleksowe opracowanie na polskim rynku wydawniczym, traktujące o niemieckich okrętach podwodnych typu IX, zatytułowane: *U-Booty typu IX. Oceaniczna broń podwodna Hitlera*. Ta obszerna, licząca 542 strony książka składa się ze: słowa wstępnego autorów, 16 rozdziałów, epilogu, bibliografii, spisu źródeł, z których zaczerpnięte zostały fotografie i ilustracje, indeksu nazwisk i U-Bootów typu IX, spisu stopni oficerskich i podoficerskich obowiązujących w Kriegsmarine w latach 1939–1945 oraz ich polskich odpowiedników, zestawienia polskich, niemieckich i brytyjskich stopni oficerskich i podoficerskich używanych w lotnictwie, spisu numerów taktycznych zbudowanych U-Bootów typu IX, z podziałem na poszczególne ich odmiany oraz wykazu skrótów zastosowanych w pracy.

Na wstępie należy podkreślić, i w tym zakresie w całości zgodzić się z autorami, że podjęli się oni bardzo trudnego zadania (s. 7), próba całościowego ujęcia tematu dotyczącego U-Bootów typu IX z całą pewnością wymagała bowiem ogromnego zaangażowania, ciężkiej pracy i ponadprzeciętnej wiedzy. Uważam, że Borowiak i Kasperski, jak przystało na wytrawnych marynistów, podolali temu wyzwaniu. Udało im się stworzyć wartościowe i ciekawe kompendium wiedzy na temat drugiego, po okrętach typu VII, zarówno pod względem liczby wybudowanych jednostek, jak i zatopionego tonażu typu niemieckich okrętów podwodnych, uczestniczącego w zmaganiach na morzach i oceanach w okresie II wojny światowej². Jednakże nie ustrzegli się oni przy tym w niektórych przypadkach dość istotnych błędów, które poważnie rzutują na ogólną ocenę i odbiór całej pracy.

W rozpoczynającym książkę wstępie została przedstawiona krótka charakterystyka techniczna U-Bootów typu IX oraz przyczyny, dla których zdecydowano się na rozpoczęcie ich produkcji, a także procentowe porównanie zatopionego przez nie alianckiego tonażu w stosunku do liczby jednostek tego typu służących w U-Bootwaffe. W tym miejscu autorzy skró-

szają na *Atlantyk*, „Morza i Okręty” (numer specjalny) 2016, nr 1; idem, *U-Booty z powłoką Alberich na patrolach bojowych*, „Morza i Okręty” 2016, nr 4; idem, *Holenderskie okręty podwodne pod banderą Kriegsmarine*, „Morza i Okręty” 2016, nr 5. Ponadto należy podkreślić, że recenzowana książka jest trzecią wspólną publikacją autorów. Dwoma pierwszymi były: M. Borowiak, T. Kasperski, *Uwaga: Zatopić U-Boota! Akcje bojowe polskich okrętów i lotnictwa na morzu 1939–1945*, Oświęcim 2016; idem, *Polska Marynarka Wojenna na Morzu Śródziemnym 1940–1944*, Oświęcim 2017.

² E. Bagnasco, *U-Boote im 2. Weltkrieg*, Stuttgart 2008, s. 75.

towo opisali zawartość rozdziałów oraz równie oszczędnie omówili wykorzystaną bazę źródłową, wydawnictw książkowych i czasopism. Uważam, że w szczególności ta druga kwestia, czyli marginalne potraktowanie we wstępie materiałów archiwalnych i publikacji, z których zostały zaczerpnięte dane stanowiące informacyjny i merytoryczny kościec pracy, stanowi jeden z głównych mankamentów książki. Pominięcie krytyki źródeł oraz choćby powierzchownej analizy uwzględnionej w bibliografii literatury, jest w mojej opinii poważnym błędem. Tym bardziej że zastosowany przez autorów zapis bibliograficzny odnoszący się do badanych materiałów archiwalnych, nie zawiera informacji o zespołach akt, a jedynie podaje nazwy instytucji, z zasobów których korzystali. Zresztą kwestia podejścia przez Borowiaka i Kasperskiego do powoływania się na wykorzystane materiały źródłowe i publikacje pozostawia wiele do życzenia w odniesieniu do całej pracy i generalnie stanowi jej kolejny słaby punkt. Znaczne fragmenty tekstu, a w szczególności te, w których autorzy przytaczają istotne i szczegółowe dane liczbowe (np. informacje podane na s. 280–289, 293–295, 303–312, 376–380 i 382), nie zostały opatrzone żadnymi przypisami. Tam zaś, gdzie w pojedynczych odnośnikach (np. s. 286, przypis 11 i s. 287, przypisy od 12 do 14) podane zostały dodatkowe informacje, nie uwzględniono źródła ich pochodzenia. Brak wskazania, skąd zaczerpnięte zostały często niezwykle ważne informacje, właściwie uniemożliwia przeprowadzenie ich weryfikacji oraz odniesienie się do dokonanej przez autorów interpretacji materiałów źródłowych. Co więcej, wyraźnie widoczny na niemal wszystkich kartach książki brak rzetelności i konsekwencji, jaki wykazują Borowiak i Kasperski w sporządzaniu odnośników źródłowych, rzutuje ujemnie na wykonaną przez nich pracę. Powoduje bowiem, że w wielu przypadkach bardzo trudne jest stwierdzenie, które z podawanych przez autorów informacji są zaczerpnięte z publikacji innych specjalistów, a które są wynikiem ich własnej pracy analityczno-badawczej, prowadzonej w oparciu o materiały archiwalne. W związku z tym autorzy sami pozbawiają się przyznania im ewentualnej zasługi dokonania zupełnie nowych ustaleń w odniesieniu do poruszanej tematyki i wprowadzenia ich do powszechnego obiegu naukowego.

Ostatnim, tym razem bezpośrednio odnoszącym się do wstępu, zastrzeżeniem jest brak jasnego sformułowania w nim celów badawczych, jakie autorzy zamierzali zrealizować, pisząc niniejszą pracę. Nie postawili oni żadnych konkretnych pytań i nie określili dokładnie zakresu swoich zainteresowań. Nie wiemy zatem, czy zamierzali jedynie zebrać możliwie jak

najwięcej dostępnych już i rozproszonych w różnych publikacjach informacji na temat U-Bootów typu IX, czy też może chcieli wypełnić określone luki w aktualnym stanie wiedzy w odniesieniu do tych jednostek.

W rozdziale I autorzy szczegółowo, być może nieco zbyt szczegółowo, opisali nielegalne działania Niemiec, związane z pracami nad konstruowaniem i budową okrętów podwodnych oraz powstanie i rozwój niemieckiej broni podwodnej w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Poświęcili też sporo miejsca U-Bootom typu I, II i VII oraz kwestiom związanym ze szkoleniem załóg powstającej U-Bootwaffe. Jest to, ogólnie rzecz biorąc, wartościowe i zajmujące przedstawienie stosunkowo mało znanych i rzadko poruszanych w polskojęzycznej literaturze przedmiotu zagadnień dotyczących tego okresu w dziejach niemieckiej broni podwodnej. Należy jednak zauważyć, że skoro autorzy zdecydowali się na tak dokładny opis tych epizodów, to wskazane byłoby w tym miejscu wykorzystanie przynajmniej trzech ważnych, jeśli nie fundamentalnych, opracowań autorstwa Eberharda Rösslera³. Zawarte w nich informacje, odnoszące się do niemieckich projektów okrętów podwodnych, powstałych w drugiej połowie lat 20. oraz w początkach lat 30. XX w., a także do kształtujących się w tym okresie w dowództwie Reichsmarine poglądów na prowadzenie przyszłej wojny podwodnej oraz kulisów niezgodnych z postanowieniami traktatu wersalskiego przedsięwzięć organizacyjnych, podejmowanych przez Kierownictwo Marynarki w zakresie budowy okrętów podwodnych, z całą pewnością pozwoliłyby na rozwinięcie niektórych wątków tego rozdziału, a także doprecyzowanie i wzbogacenie zawartej w nim faktografii.

Kolejny rozdział, zatytułowany *Oceaniczne okręty podwodne Kriegsmarine, czyli jednostki bojowe z możliwością krótkotrwałego zanurzenia*, zawiera skrótowy opis U-Bootów typu I, ale przede wszystkim charakterystykę poszczególnych odmian okrętów typu IX. Stanowi on kompendium podstawowych danych technicznych i informacji na temat zmian konstrukcyjnych wprowadzanych w kolejnych podtypach „dziewiątek”. Jednakże w odniesieniu do tego fragmentu książki, jeszcze bardziej niż w przypadku poprzedniego rozdziału, zauważalne staje się pominięcie przez auto-

³ E. Rössler, *Die deutschen U-Boote und U-Bootentwürfe zwischen den Weltkriegen 1922–1939*, Berlin 2013; idem, *Die deutschen U-Boote und ihre Werften. Eine Bilddokumentation über den dt. U-Bootbau in zwei Bänden*. Band 1: *U-Bootbau bis Ende des 1. Weltkrieges, Konstruktionen für das Ausland und die Jahre 1935–1945* (Teil 1), München 1979; idem, *Geschichte des deutschen U-Bootbaus*, Band 1, *Entwicklung, Bau und Eigenschaften der deutschen U-Boote von den Anfängen bis 1943*, Augsburg 1996.

rów opracowania Rösslera, traktującego o niemieckich projektach U-Bootów powstałych w latach 1922–1939⁴. Niemiecki autor dość szczegółowo przedstawia w nim okoliczności, w jakich doszło do wypracowania technicznych założeń konstrukcji jednostek typu IX, analizuje zmiany wprowadzane z biegiem czasu do pierwotnego projektu okrętu, a także towarzyszące procesowi wdrażania go do produkcji, wątpliwości i oczekiwania, które były artykułowane zarówno przez ówczesnego komandora Karla Dönitza (o czym wspominają autorzy), naczelnego dowódcę Kriegsmarine generała-admirała Ericha Raedera, jak i przez kierownika Wydziału Operacyjnego (A I) Naczelnego Dowództwa Kriegsmarine kontradmirała Wilhelma Marschalla⁵. Borowiak i Kasperski, z ewidentną szkodą dla swojej pracy, całkowicie pominieli te interesujące i mało znane kwestie. Nie odnieśli się również, ani w tym, ani w następnych rozdziałach, do bardzo istotnej informacji podanej przez Bodo Herzoga i Ermingo Bagnasca (prace tych autorów zostały ujęte w bibliografii zamieszczonej w książce – ss. 531 i 532), którzy podają, że konstruktorzy opracowujący projekt U-Boota typu IX korzystali nie tylko z doświadczeń zebranych podczas prac nad jednostkami typu I, ale również z rozwiązań konstrukcyjnych zastosowanych na pochodzących z okresu I wojny światowej okrętach dalekiego zasięgu, serii U-81 do U-86 (typ MS – projekt z maja 1916 r.)⁶. Sądzę, że jest to kwestia warta zbadania i wyjaśnienia, można bowiem przypuszczać, iż Herzog, a także opierający się na jego ustaleniach Bagnasco, wiążąc projekt okrętu podwodnego z 1916 r. z U-Bootem typu IX, dokonali zbyt pobieżnej oceny i interpretacji źródeł. Możliwość popełnienia przez nich błędu czyni bardziej prawdopodobnym fakt, że większość zarówno polskich, jak i zagranicznych badaczy nie potwierdza wersji Herzoga i Bagnasca⁷.

Sądzę, że w tym miejscu należałoby również poświęcić nieco uwagi osobie byłego Kapitanleutnanta Roberta Bräutigama, który po zakończe-

⁴ Chodzi oczywiście o pozycję: E. Rössler, *Die deutschen U-Boote und U-Bootentwürfe...*

⁵ Ibidem, s. 100–113.

⁶ E. Bagnasco, op. cit., s. 75; B. Herzog, *Deutsche U-Boote 1906–1966*, Herrsching 1990, s. 50; E. Rössler, *Geschichte des deutschen U-Bootbaus...*, Band 1, s. 73, 74.

⁷ Żadna wzmianka na temat wykorzystania przez konstruktorów okrętu typu IX, projektu z 1916 r., nie została zawarta m.in. w opracowaniach: A. Perepeczko, *U-Booty II wojny światowej*, Warszawa 2012, s. 33; I. Witkowski, *U-Booty. Historia niemieckich okrętów podwodnych*, Warszawa 2009, s. 55, 57–60; W. Trojca, *U-Bootwaffe 1939–1945*, cz. 3, Gdańsk 2006, s. 5; E. Rössler, *Geschichte des deutschen U-Bootbaus...*, Band 1, s. 159–162; E. Rössler, *Die deutschen U-Boote und U-Bootentwürfe...*, s. 101–108.

niu I wojny światowej pracował przez kilka lat w Japonii jako doradca i konsultant marynarki, nadzorujący dla Cesarskiej Marynarki Wojennej budowę okrętów podwodnych wzorowanych na niemieckich U-Bootach – U-139 i UB-125. Uczestniczył także w próbach stocznioowych japońskich okrętów podwodnych I 1 do I 3 oraz I 21 do I 24, które powstały według planów konstrukcyjnych podwodnego krążownika U-142 i dużego podwodnego stawiacza min U-117⁸. Być może doświadczenia, jakie zgromadził on podczas pobytu w Japonii, miały później wpływ na powstanie projektu U-Bootu typu IX. Tak czy inaczej, te, mało znane i niedostatecznie zbadane, wątki związane z historią powstania jednostek typu IX z pewnością zasługują na próbę ostatecznego rozstrzygnięcia, czego jednak autorzy się nie podjęli.

Pewne zastrzeżenia można mieć także do zamieszczonego na końcu omawianego rozdziału tabelarycznego zestawienia zatytułowanego: *Szczegóły produkcji U-Bootów typu IX* (s. 71). Moim zdaniem zawiera ono niezbyt wiele informacji, można nawet zaryzykować twierdzenie, że jest jedynie zbiorem podstawowych danych na temat liczby jednostek typu IX wybudowanych w latach 1938–1945 w trzech niemieckich stoczniach. Natomiast dwie wyżej wymienione publikacje Rösslera⁹ pozwalają na sporządzenie naprawdę szczegółowego zbioru wiadomości, dotyczących zarówno ilości wyprodukowanych okrętów podwodnych typu IX, jak i nadanych im numerów stocznioowych, dat złożenia zamówień na ich produkcję, położenia pod nie stępek, wodowania i wcielenia ich do służby. Szkoda, że autorzy nie dołożyli starań, aby zebrać więcej informacji z tego zakresu i stworzyć dzięki temu możliwie kompletne zestawienie, tym bardziej że pewną część z niezbędnych do tego danych uwzględnili przecież w różnych częściach tego i następnym rozdziałów (między w rozdziale XVI – *Przebieg służby jednostek typu IX. Leksykon*, ss. 382–528).

⁸ Ł. Stach, *Zmarnowany potencjał. Japońska flota podwodna w okresie walk na Pacyfiku 1941–1945*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2015, s. 24; E. Rössler, *Geschichte des deutschen U-Bootbaus...*, Band 1, s. 131.

⁹ E. Rössler, *Die deutschen U-Boote und ihre Werften...*, Band 1; idem, *Geschichte des deutschen U-Bootbaus...*, Band 1. Natomiast dane dotyczące budowy poszczególnych podtypów okrętów typu IX można znaleźć w: E. Rössler, *Die deutschen U-Boote und ihre Werften...*, Band 2: *Der deutsche U-Bootbau in den Jahren 1935–1945 (Teil 2)* sowie *der U-Bootbau in der Bundesrepublik Deutschland*, München 1980, s. 22–25, 27–28, 84–86; idem, *Geschichte des deutschen U-Bootbaus...*, Band 1, s. 192–195, 207, 210.

Opis technologii budowy i konstrukcji to tytuł kolejnej części książki. Jest to obszerna prezentacja procesu budowy okrętów typu IX, jak i omówienie funkcji, jaką pełniły poszczególne przedziały tych jednostek, oraz ich najistotniejszego wyposażenia. Tak więc poza zapoznaniem się z kolejnymi etapami produkcji „dziewiątek” czytelnik może w tym miejscu uzyskać wiedzę na temat wewnętrznego układu pomieszczeń, a także głównych instalacji znajdujących się w: dziobowym przedziale torpedowym i części mieszkalnej, głównym przedziale mieszkalnym, pomieszczeniu dowódcy, kabinie hydroakustyka i radiowca, centrali, przedziale maszynowym, rufowym przedziale torpedowym, kiosku. W bardzo ciekawy sposób, podając wiele cennych informacji, autorzy opisują montowane na U-Bootach typu IX „chrapy” i peryskopy oraz przebudowy górnych pokładów tych okrętów dokonywane w celu skrócenia czasu zanurzenia i ułatwienia utrzymania ich na głębokości peryskopowej. Za pewien mankament należy jednak uznać ponowne niewykorzystanie przez autorów znakomitego przywołanego już opracowania Rösslera, traktującego o budowie niemieckich okrętów podwodnych¹⁰. W pracy tej niemiecki badacz drobiazgowo analizuje, na przykładzie okrętu typu IX C (rok 1941), m.in. takie szczegóły konstrukcyjne jednostki jak: kil balastowy, gródź przedziału torpedowego, ukształtowanie pokładu torpedowego, układ zbiorników i elementy składowe konstrukcji rufy¹¹.

W rozdziale zatytułowanym *Broń ofensywna – uzbrojenie torpedowe i minowe* zostały opisane typy torped i min, jakie znajdowały się na wyposażeniu U-Bootów typu IX, a także operacje minowe przeprowadzone przez te okręty. Ten fragment książki obfituje w dane techniczne i szczegóły konstrukcyjne różnych typów torped i min, wzbogacają go poglądowe rysunki torped G7a i G7e (ss. 113 i 114) oraz miny kotwicznej TMA i miny magnetycznej TMB (s. 123).

Na kolejnych stronach książki autorzy zajmują się artylerią pokładową U-Bootów typu IX. Przedstawiają parametry techniczne i rysunki (w kilku rzutach), stanowiącej główne uzbrojenie artyleryjskie tych okrętów, armaty pokładowej SK C/32, kal. 105 mm, a także wszystkich typów montowanych na nich działek przeciwlotniczych. Poruszają również ciekawe zagadnienie dotyczące, stanowiących dodatkowe wyposażenie obronne U-Boo-

¹⁰ E. Rössler, *Geschichte des deutschen U-Bootbaus...*, Band 1.

¹¹ Ibidem, Tafel VIII: *U-Bootyp IX C (1941) – Zellen, Bunker- und Tankplan, Unterseeboot 1120 t, Bauart: Typ IX C.*

tów, karabinów maszynowych, ręcznych lekkich karabinów maszynowych oraz skuteczności niemieckich okrętów podwodnych w walce z alianckim lotnictwem.

Rozdziały VI, VII i VIII pracy poruszają tematykę urządzeń hydroakustycznych, obrony pasywnej, a także wyposażenia radarowego i służącego do wykrywania fal radarowych oraz urządzeń łączności, jakie instalowane były na jednostkach typu IX. Jest to bardzo ciekawa prezentacja sprzętu nasłuchowego, sonarowego, radarowego oraz wielu typów radiowych stacji nadawczych i odbiorczych, wzbogacona szczegółową charakterystyką ich parametrów technicznych oraz opisem kolejnych wprowadzanych do użytku wersji tych urządzeń. Wartościowe uzupełnienie warstwy tekstowej stanowią w tym przypadku rysunki anten części z opisywanych w rozdziale VII radarów i radionamierników. Bardzo cenne jest także to, że autorom udało się w dość przystępny i syntetyczny sposób przedstawić kwestie techniczne, które są niewątpliwie skomplikowane i trudne. Choć pewien niedosyt może pozostawiać fakt, że mimo szczegółowości opisów, w mojej opinii, nazbyt oszczędnie została zaprezentowana kwestia budowy i funkcjonowania maszyny szyfrująco-deszyfrującej Enigma. Ponadto w tym miejscu ponownie należy zwrócić uwagę na to, iż autorzy, wielokrotnie podając niezwykle istotne i precyzyjne dane, nie informują czytelników w przypisach o źródłach ich pochodzenia lub w ogóle nie stosują jakichkolwiek odsyłaczy.

W rozdziale IX opisane zostały sposoby malowania U-Bootów typu IX, rodzaje nanoszonych na nie kamuflaży oraz oznaczenia i godła, jakie posiadały poszczególne okręty. Opracowując ten niewielki, liczący niecałe cztery strony tekstu, fragment książki (został on oczywiście wzbogacony fotografiami i rysunkami), autorzy oparli się głównie na skądinąd znakomitej pracy Georga Högela¹². Pominęli jednak bardzo ważną publikację autorstwa: Ditera Junga, Arno Abendrotha i Norberta Kellinga, zatytułowaną *Anstriche und Tarnanstriche der deutschen Kriegsmarine*¹³. W wydawnictwie tym można znaleźć m.in. informacje na temat podstawowych zasad maskowania okrętów, stosowanych w zależności od miejsca ich operowania lub postoju, wpływu światła słonecznego na jakość kamuflażu, przeprowadzanych na zlecenie Naczelnego Dowództwa Kriegsmarine

¹² G. Högel, *Embleme, Wappen, Malings deutscher U-Boote 1939–1945*, Hamburg 2001.

¹³ D. Jung, A. Abendroth, N. Kelling, *Anstriche und Tarnanstriche der deutschen Kriegsmarine*, Bonn 1997.

prób z pomalowanymi modelami jednostek pływających (w tym U-Bootów), ale także czarno-białe i kolorowe fotografie przedstawiające okręty podwodne (np. jednostki typu IX) wraz z opisami zawierającymi analizę ich malowania oraz barwne tablice prezentujące odcienie kolorów farb, używanych do malowania jednostek w stoczniach i stosowanych w kamuflażu okrętów wychodzących w rejsy bojowe, jak również przepisy dotyczące malowania powierzchni poziomych i pionowych na niemieckich okrętach podwodnych, wprowadzone w 1944 r.¹⁴

Zatem, gdyby autorzy skorzystali z wyżej wymienionego opracowania, mogliby znacząco wzbogacić zawartość rozdziału IX oraz przeprowadzić bardziej gruntowną analizę większości poruszanych w nim zagadnień.

Na następnych stronach książki Borowiak i Kasperski podejmują tematykę baz dla U-Bootów typu IX oraz wymieniają flotylle bojowe, w których te okręty służyły. Należy przyjąć, że autorzy, uznając kwestię schronów dla okrętów podwodnych za problematykę poboczną w stosunku do głównego tematu pracy, celowo potraktowali ją w sposób ogólnikowy i wybiórczy, sygnalizując jedynie wybrane zagadnienia. Mając to na względzie, trzeba jednak zauważyć, że niektóre z informacji zawartych w tym rozdziale są jednak zbyt skąpe lub niepełne, co może sprawiać wrażenie pewnej niezrzetelności. Autorzy wspominają np. o niezrealizowanych przez Niemców planach budowy schronów dla okrętów podwodnych na wybrzeżu Bałtyku – w Gdyni, Świnoujściu i na Rugii (s. 170). Pomijają jednak fakt, że już w grudniu 1942 r. berlińska firma Siemens Bauunion otrzymała zlecenie na budowę na terenie gdańskiej stoczni Schichaua schronu dla U-Bootów o nazwie „Weichsel II”. Na etapie projektów budowlanych pozostały także schrony: „Bruno II” (miał powstać w tunelach wykutych w skałach) w okolicach Bergen w Norwegii, „Wenzel” i „Hamburg I” w Hamburgu, „Weser I” i „Weser II” w Bremie oraz bunkier w stoczni Mittelwerft w Nikałajewie, a także wiele innych w Kilonii, Bremie i Wilhelmshaven¹⁵.

Chociaż Borowiak i Kasperski dokonują rozróżnienia na poszczególne typy schronów dla U-Bootów (s. 169), to jednak w ich tekście brak jest wyraźnego stwierdzenia, że niektóre z obiektów, takie jak np. „Valentin” czy „Hornisse” w Bremie, od samego początku powstawały jako bunkry stoczniove, przeznaczone do produkcji okrętów podwodnych typu XXI,

¹⁴ Ibidem, s. 13, 18–23, 27–29, 41–44, 49–68, 112–117.

¹⁵ S. Neitzel, *Die deutschen Ubootbunker und Bunkerwerften. Bau, Verwendung und Bedeutung verbunkelter Ubootstützpunkte in beiden Weltkriegen*, Koblenz 1991, s. 144–151.

a nie jako schrony w bazach wykorzystywane do przeprowadzania napraw lub remontów innych U-Bootów.

Jestem przekonany, że liczne dodatkowe, ciekawe informacje, w wielu przypadkach bezpośrednio odnoszące się do napraw i remontów, jakie przechodziły U-Booty typu IX w stoczniach i bazach, mogłyby zostać uwzględnione w tej części książki, gdyby autorzy wykorzystali publikację Sönkego Neitzela, *Die deutschen Ubootbunker und Bunkerwerften*¹⁶.

Dalsza część rozdziału to zestawienie sformowanych w latach 1935–1945 flotylli bojowych i szkolnych okrętów podwodnych oraz przyporządkowanie (sporządzono zestawienia numerów taktycznych) wcielonych do nich U-Bootów typu IX.

Kolejny, bardzo obszerny fragment książki stanowi opis operacji i działań bojowych prowadzonych przez jednostki typu IX w okresie od września 1939 r. aż do ostatniego w czasie II wojny światowej starcia, do którego doszło 5 maja 1945 r. w cieśninie Kattegat (s. 357) między U-534 (typ IX C/40) a dwoma samolotami Liberator z 547 dywizjonu RAF. Został on podzielony na dwa rozdziały i 11 podrozdziałów, których daty skrajne wyznaczają ważne wydarzenia związane z przebiegiem ofensywy U-Bootów, jej stopniowym ograniczaniem i wreszcie całkowitym załamaniem. Znajdujemy tam szczegółową prezentację sukcesów bojowych odniesionych przez załogi poszczególnych okrętów (z podaniem liczby i tonażu zatopionych lub uszkodzonych alianckich i neutralnych jednostek), a także ich porażek i popełnionych błędów, które skutkowały uszkodzeniem lub zatopieniem U-Bootów. W tym przypadku Borowiak i Kasperski wykonali godną podziwu pracę, zestawiając i analizując informacje rozproszone w bardzo wielu publikacjach i źródłach. Nie ograniczyli się przy tym tylko do danych odnoszących się do okrętów typu IX, ale starali się również naszkicować szersze tło wydarzeń i zasygnalizować ogólne procesy, które miały często niebagatelny wpływ na przebieg wypadków, jakie rozgrywały się na morzach i oceanach (np. złamanie kodu Enigmy, rozwój alianckiego sprzętu radiolokacyjnego). Nie jest to zatem jedynie sucha relacja z przebiegu kolejnych patroli bojowych U-Bootów typu IX, ale także w wielu miejscach próba bilansu działań tych jednostek i oceny ogólnej, zmieniającej się sytuacji w „wojnie o tonaż”.

Jednak należy w tym miejscu powrócić do poruszanej już wcześniej kwestii, tzn. wielokrotnego pomijania przez autorów przypisów, podają-

¹⁶ Ibidem, s. 152–164.

cych źródła zamieszczanych w tekście informacji. W omawianych rozdziałach jest to szczególnie mocno zauważalne, gdyż zawarto w nich bardzo dużo istotnych danych (w tym liczbowych), które mogły zostać uzyskane zarówno w wyniku drobiazgowej analizy źródeł, jak i być rezultatem kompilacji cząstkowych informacji, rozproszonych w wielu publikacjach. W związku z tym Borowiak i Kasperki mogli częściowo wykorzystać pracę już wykonaną przez innych, ale mogli również dokonać własnych, nigdzie dotąd niepublikowanych, ustaleń i interpretacji. Jednak wobec braku przypisów, zainteresowany czytelnik nie w każdym przypadku będzie w stanie to stwierdzić. Nie będzie też miał szansy na pogłębienie swojej wiedzy i poszerzenie bazy źródłowej poprzez sięgnięcie do publikacji i materiałów, z których korzystali autorzy.

W tej części pracy możemy także znaleźć wzmianki o rejsach U-Bootów typów: IX C (U-511, U-518), IX C/40 (U-530, U-1224), IX D1 (U-180) na wody południowego Atlantyku i Oceanu Indyjskiego w celu odzyskania społkań z japońskimi okrętami podwodnymi, a także bezpośrednio do baz japońskich, jak również o transferze niemieckiej technologii i próbach podjęcia współpracy III Rzeszy z Krajem Kwitnącej Wiśni w zakresie budowy okrętów podwodnych (s. 281, 291–292, 315, 332, 336). Jednakże autorzy nie poświęcili tym zagadnieniom zbyt wiele uwagi, a są one przecież warte dokładniejszego zbadania i dzięki temu lepszemu poznania. Gdyby zatem podjęli się oni tego zadania, to wobec braku większego zainteresowania tymi kwestiami u innych polskich badaczy¹⁷ byłby to ich znaczący wkład w rozwój naszego stanu wiedzy w zakresie tej tematyki.

Następny rozdział książki został poświęcony sukcesom, jakie U-Booty typu IX odniosły w walce z alianckimi okrętami nawodnymi. Stanowi on zwięzły opis akcji bojowych „dziewiątek”, podczas których zatopiły lub uszkodziły wrogie okręty wojenne i jednostki pomocnicze flot alianckich. Zakończono go podsumowaniem prezentującym liczby okrętów alianckich, które należały do z poszczególnych klas i które poszły na dno lub odniosły uszkodzenia w wyniku ataków torpedowych lub ostrzału artyleryjskiego, przeprowadzonych przez okręty podwodne typu IX. W roz-

¹⁷ Więcej miejsca kwestiom współpracy niemiecko-japońskiej, wymiany doświadczeń oraz technologii wojskowej pomiędzy tymi krajami i wykorzystywanym do tych celów niemieckim i japońskim okrętom podwodnym, poświęcają Ł. Stach i G. Burkała; Ł. Stach, *Zmarnowany potencjał. Japońska flota podwodna w okresie walk na Pacyfiku 1941–1945*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2015, s. 201–222; G. Burkała, *Podwodne łamacze blokady Cesarskiej Marynarki Japońskiej*, „Morze, Statki i Okręty” 2008, nr 7–8.

dziale tym znalazły się też dwa zestawienia tabelaryczne. Jedno – zawierające informacje dotyczące wszystkich strat zadanych flotom wojennym aliantów przez U-Booty różnych typów w latach II wojny światowej, oraz drugie – niezwykle interesujące, wymieniające przypadki taranowania niemieckich okrętów podwodnych przez okręty i statki wroga. Wynikiem tych akcji było nie tylko zatopienie U-Boota, ale też w wielu przypadkach bardzo poważne uszkodzenie lub zatonięcie jednostki, która przeprowadziła taranowanie. Ten ostatni wykaz jest udaną próbą uzupełnienia, pochodzącego z 2009 r., opracowania Sławomira Walkowskiego, który dokonał bilansu wypadków taranowania niemieckich okrętów podwodnych¹⁸. Jednakże, jak dowiedli autorzy, w opracowaniu Walkowskiego nie zostało uwzględnionych wiele tego typu zdarzeń, natomiast ich praca umożliwiła wprowadzenie do niego znaczących aktualizacji.

Na kolejnych stronach książki autorzy opisali przypadki starć U-Bootów typu IX z alianckimi samolotami zakończonych zestrzeleniem lub zmuszeniem atakujących okręty podwodne maszyn do awaryjnego lądowania. Jest to ważny przyczynek do badań nad możliwościami obrony U-Bootów przed zagrożeniem z powietrza oraz nad skutecznością alianckiego lotnictwa w zwalczaniu broni podwodnej wroga.

Następnie Borowiak i Kasperski przedstawili najskuteczniejszych pod względem liczby zatopionych jednostek oraz ich tonażu dowódców okrętów podwodnych typu IX, a także najlepsze patrole bojowe tych U-Bootów. Natomiast w ostatnim rozdziale książki znajdujemy, ujęty w formę specjalistycznego leksykonu, opis losów wszystkich 194 jednostek typu IX, które wzięły udział w działaniach wojennych. Jest to wartościowe kompendium wiedzy, w którym zebrano wszystkie istotne dane odnoszące się do U-Bootów typu IX, tzn.: daty podpisania umowy na ich budowę, nazwy stoczni, która ją prowadziła, daty położenia stępki, wodowania, wejścia do służby, służby w określonych flotyllach U-Bootwaffe, liczby odbytych patroli i informacji na temat zatopionych podczas nich jednostek alianckich, a także nazwisk dowodzących nimi oficerów oraz danych odnoszących się do okoliczności, czasu i miejsca ich zatopienia.

Dzieło Borowiaka i Kasperskiego wieńczy epilog, w którym podsumowują oni i skrótowo oceniają bilans działań U-Bootów typu IX podczas II wojny światowej. Podają, że okręty te zatopiły 1182 jednostki o tonażu 6 132 395 BRT i uszkodziły 129 jednostek, których tonaż wynosił 920 182

¹⁸ S. Walkowski, *Taranuję!*, „Militaria XX wieku” 2009, nr 2.

BRT. Jeśli chodzi o zatopiony tonaż statków handlowych, to według autorów na konto okrętów podwodnych typu IX należy zapisać 37% wszystkich takich jednostek posłanych na dno przez niemiecką U-Bootwaffe (s. 530). W tym miejscu Borowiak i Kasperski zamieszczają również informacje na temat ogólnej liczby „dziewiątek”, które zostały zatopione w różnych okolicznościach do dnia zakończenia działań wojennych, oraz losów tych, które przetrwały kapitulację Niemiec.

Uważam, że aby możliwa była jak najbardziej obiektywna ocena pracy Borowiaka i Kasperskiego, należy podkreślić, że jej niewątpliwym atutem są pochodzące z różnych źródeł fotografie (zbiory prywatne, archiwa zagraniczne i archiwum Wydawnictwa Okręty Wojenne) oraz doskonale rysunki autorstwa Jarosława Dzierżawskiego. Trzeba również zwrócić uwagę na pewien, może niezbyt istotny, ale jednak wskazujący na brak konsekwencji szczegół. Chodzi mianowicie o zamienne stosowanie przez autorów niemieckiego i polskiego nazewnictwa stopni oficerskich kapitanów niemieckich okrętów podwodnych. Dla przykładu: wymieniony na s. 215 dowódca U-127 Bruno Hansmann najpierw jest Kapitänleutnantem (Kplt), a nieco dalej już kapitanem, natomiast wspomniany na następnej stronie dowodzący U-130 Ernst Kals raz występuje w stopniu Korvettenkapitän (KKpt), a kilka wersów dalej jest komandorem (choć powinien być komandorem podporucznikiem). Podobne nieścisłości możemy znaleźć jeszcze w wielu miejscach książki, chociażby na s. 219 (Korvettenkapitän – komandor Zapp) czy na s. 252 (Kapitänleutnant – kapitan Witte). Nie są to oczywiście poważne błędy, szczególnie jeśli na stronie 10 książki zamieszczone zostało zestawienie niemieckich stopni podoficerskich i oficerskich wprowadzonych w Kriegsmarine wraz z ich polskimi odpowiednikami. Jednak tak swobodne podejście do tej formalnej kwestii, może wprowadzać pewien chaos i sprawiać trudność, szczególnie nieco mniej zorientowanym czytelnikom.

Podsumowując, należy stwierdzić, że praca Borowiaka i Kasperskiego, choć nie jest wolna od wad, to jednak ma tę zaletę, że jak na razie jest jedynym tak wieloaspektowym, polskim opracowaniem na temat U-Bootów typu IX. Nie wyczerpuje ono jednak w całości wszystkich poruszanych w nim zagadnień, a w wielu miejscach nosi wręcz znamiona powierzchowności i niezbyt dogłębnej analizy. Na pewno jest to ważna próba kompleksowego przedstawienia wielu kwestii związanych z tymi okrętami, jednak nie można określić jej mianem wyczerpującej i wyjaśniającej, jeśli nie wszystkie, to przynajmniej większość badanych tematów. Trudno też

uznać tę książkę za dzieło nowatorskie, za publikację stawiającą przemysłane pytania, formułującą ważne hipotezy i udzielającą, po dogłębnej weryfikacji danych, oryginalnych odpowiedzi. Jednak niezaprzeczalnie jest to publikacja ciekawa, potrzebna i nietuzinkowa, a także pod wieloma względami wartościowa. Jej autorzy z całą pewnością podjęli się trudnego wyzwania i sprostali mu w stopniu zadowalającym, nie udało im się wszakże stworzyć dzieła wybitnego i inspirującego. Mimo mankamentów i niedociągnięć należy z pełną odpowiedzialnością stwierdzić, że spod pióra Borowiaka i Kasperskiego wyszło porządne kompendium wiedzy na temat U-Bootów typu IX. Wprawdzie czytający je znawca problematyki nie znajdzie tam wielu nowych faktów i ustaleń, jednak jak sądzę, będzie mógł uznać je za rzetelny i fachowy zbiór danych stanowiących punkt wyjścia do dalszych, bardziej szczegółowych badań. Warto również podkreślić, że książka ta posiada ogromny potencjał, umożliwiający stosunkowo szybkie uzupełnienie braków, skorygowanie nieścisłości, a przede wszystkim rozwinięcie niektórych wątków oraz sformułowanie i udowodnienie nowych tez. Dokonanie tego pozwoliłoby na znaczne podniesienie jej walorów poznawczych, a tym samym uczyniłoby z niej dzieło, które wniosłoby poważny wkład w rozwój badań nad zagadnieniami związanymi z okrętami podwodnymi typu IX. Zatem, doceniając ogromną wiedzę i pracowitość autorów, a jednocześnie licząc na ich naukową ciekawość, zachęcam ich do podjęcia dalszego wysiłku i kontynuowania prac nad tą tematyką, mają bowiem szansę stworzyć pracę ze wszech miar wyjątkową.

Marcin Westphal

**Українська політична еміграція в Польщі
(1921–1939 рр.): суспільні виклики та повсякденні
практики на території Волинського воєводства.**

**Давидюк Руслана, *Українська політична еміграція
в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні
практики на території Волинського воєводства:
монографія*, Дятлик М., Львів–Рівне 2016, 704 с.**

У нинішніх умовах, коли розвиток історичної науки позначений набуттям якісно нових параметрів і дослідники мають можливість переосмислити окремі події та процеси, проблематика міжвоєнної української політичної еміграції в Польщі, яку піднімає у своїй монографії Руслана Давидюк, є особливо актуальною. Значимість проблеми також визначається посиленням уваги до місцевої історії, адже в центрі дослідження – своєрідний суспільний феномен: українці на етнічних українських землях і в країномовному середовищі були у статусі емігрантів.

Важливість обраної теми виразнюється необхідністю об'єктивного висвітлення особливостей громадсько-політичних практик українських політичних емігрантів у середовищі Західної Волині, котра опинилася в складних умовах польської національної/державної асиміляції міжвоєнного періоду ХХ ст. Проведений авторкою у ході дослідження історіографічний аналіз засвідчив фрагментарність розгляду еміграційних процесів міжвоєнного періоду в контексті інших

проблем суспільно-політичного життя, а відтак відсутність тематичної комплексної узагальнювальної праці.

Реалізації задумів авторки сприяє добре продумана, чітка, побудована за проблемно-хронологічним принципом структура роботи, що складається зі вступу, п'яти розділів, поділених на 17 параграфів, висновків, списку використаних джерел та літератури (1940 позицій). Така побудова дала можливість розглянути широке коло проблем, які потребували детального історичного аналізу, а головне – вдало продемонструвати різні аспекти життя волинського еміграційного соціуму у міжвоєнний період.

Надзвичайно потужною та репрезентативною є джерельна база монографії, яку розподілено на документальні джерела (законодавчі акти, статутні, програмні документи політичних партій і громадських об'єднань, звітні матеріали, діловодна документація), статистичні, судово-слідчі документи, джерела особового походження (публіцистичні праці, спогади, листи, некрологи), періодику.

Із документів архівного походження в роботі використано матеріали українських (ГДА СБУ, м. Київ; ГДА СБУ, м. Луцьк; ГДА СБУ, м. Полтава; ГДА СБУ, м. Рівне; ГДА СБУ, м. Тернопіль; Держархів Волинської обл.; Держархів Івано-Франківської обл.; Держархів Львівської обл.; Держархів Рівненської обл.; Держархів Тернопільської обл.; ЦДАВО України; ЦДАГО України; ЦДІАЛ України), польських (Archiwum Akt Nowych w Warszawie; Archiwum Narodowe w Krakowie; Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych; Centralne Archiwum Wojskowe), білоруських (Государственный архив Брестской области, г. Брест) архівів.

Цінними для дослідження історії української політичної еміграції виявилися документи фонду «Українська військова місія у Польщі», збережені в Архіві Інституту Юзефа Пілсудського (Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce. Kolekcje Archiwalne Online) та матеріали з фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею й Бібліотеки Варшавського університету (Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego).

Джерельним складником для аналізу української політичної еміграції стала українська та польська періодика 1921–1939 рр., що виходила друком на території західноукраїнських земель, та без використання якої висвітлення теми було б неповноцінним. Адже саме на пресу було спроектовано обставини життя та діяльності українських

політичних емігрантів, їхні відносини з польською владою, участь у громадській, суспільно-політичній роботі.

Розкрити тему значною мірою допомогли документи і матеріали Галузевих державних архівів Служби безпеки України. Аналіз архівно-кримінальних справ дозволив розкрити особливості міжвоєнного життя, установити й уточнити окремі деталі, а подекуди повернути забуті імена емігрантів, простежити їхню долю. З огляду на специфіку такого виду джерел, застереження щодо їхньої достовірності через умови перебування заарештованих, інформацію, отриману із показів емігрантів на допитах, дослідниця зіставила з іншими джерелами.

Залучення такого широкого кола різних за походженням та інформативним потенціалом джерел, значна кількість з яких введена у науковий обіг вперше, є вагомим перевагою монографії та безсумнівним здобутком автора. В означеному контексті важливим є і те, що авторка, на основі використання такої серйозної джерельної бази, репрезентує діяльність наддніпрянських емігрантів не лише в політичному, але й у громадському, культурному, освітньому та релігійному житті міжвоєнної Волині. Окрім того, доводить, що українські політичні емігранти впродовж міжвоєнного періоду виступали каталізатором громадсько-політичних процесів та намагалися сформувати власне бачення української проблеми в Другій Речі Посполитій. У середовищі української політичної еміграції виокремлюється дві групи: військові та цивільні емігранти.

У своїй монографії Руслана Давидюк піднімає питання, присвячені появі, адаптації політичних емігрантів на території Польщі, зокрема у Волинському воєводстві, аналізу відносин із більшовицькою та польською владою. При цьому визначено причини спрямування емігрантів до Польщі як союзника у боротьбі, посилені географічним, мовним, етнокультурним та іншими факторами.

Цінним є те, що на основі різнопланових джерел автор окреслила соціальний портрет емігрантів, висловила припущення про кількість наддніпрянських емігрантів у міжвоєнній Волині – 1 500–2 000, що становило близько 0,1% від загального складу населення воєводства (без урахування активних учасників революції, громадян УНР і Української Держави – місцевих уродженців). Водночас, зауважено те, що питання кількісного виміру на сьогодні є відкритим, з огляду на розрізненість і суперечливість джерельних статистичних даних, трива-

лість міграційних рухів міжвоєнного часу в середині Польщі та рееміграцію за її межі.

Заслуговує неабиякого схвалення і те, що авторка монографії зуміла персоніфікувати українську політичну еміграцію та вельми вдало продемонструвала різні аспекти повсякдення емігрантів. Детально аналізуючи проблеми адаптації емігрантів на Волині, простежено низку труднощів, з якими вони стикалися: складні умови життя, безробіття, обмеження свободи пересування, порушення політичних, економічних прав тощо, незважаючи на які українські політичні емігранти змогли не лише призвичаїтися до нових етнополітичних умов, але й зробити неабиякий вклад у різні сфери життя регіону. Саме через відкриття Р. Давидюк людського виміру історії української політичної еміграції ми приходимо до розуміння неоднозначності тих подій і вчинків людей, багато чого переосмислюємо.

Важливим є дослідження ролі гендерного чинника у цих процесах та жіночого досвіду еміграції. А це – якісно новий погляд на проблематику діяльності міжвоєнної української політичної еміграції в Польщі та її адаптацію до західноукраїнського соціуму. Зосереджуючи увагу на ролі жіноцтва у громадському русі, авторка висвітлює діяльність «Союзу українок» з центром у Рівному та «Союзу жінок українок громадської праці» у Луцьку, які уособлювали дві основні течії в середовищі емігранток – проурядову, представниці якої орієнтувалися на беззастережну співпрацю з польською адміністрацією, та національно-демократичну, належні до якої намагалися дистанціюватися від подібної співпраці та продовжити контакти із жіноцтвом Східної Галичини. Так, спільно з місцевими українками активізували роботу жіночих товариств, наповнювали її новим змістом – П. Багринівська, С. Томкович, Є. Глінська, М. Бульба, О. Кентржинська та інші.

Руслана Давидюк слушно зауважує, що вагомим складником життєдіяльності жіночого руху було благодійництво: опіка над дітьми, допомога в оплаті навчання, влаштування безкоштовних обідів. Членкині жіночого товариства відгукувалися на злободенні проблеми життя краю, зокрема, долучалися до роботи тимчасових допомогівих комітетів. Політичні симпатії представниць активного жіноцтва різнилися: частина схилилася до націоналістичних поглядів, окремі симпатизували соціалістичним ідеям. Наголошено, що діяльність товариств ускладнювали й внутрішні труднощі.

Характеризуючи взаємини української політичної еміграції з місцевим українським населенням авторкою виявлено приклади допомоги емігрантам шляхом збирання коштів на потреби нужденних, інвалідів, дітей, що засвідчує приязність останніх. Також простежено роль «Українського громадянського комітету допомоги емігрантам Польщі», що діяв у Рівному з 1924 р. в аспекті захисту прав українських політемігрантів.

Взаємозв'язки емігрантів з більшовицькою владою авторка визначає як «взаємне поборення» і, послуговуючись джерелами, доводить, що з метою розколу еміграційного середовища більшовики намагалися поглибити суперечності між різними ідейними течіями української еміграції, між «верхами» і «низами» еміграції, заохочували авторитетних діячів до повернення в УСРР, ухвалювали рішення про амністію, агітували за репатріацію в таборах для інтернованих, обіцяючи помилування та повернення громадянських прав тощо. Простежено також те, що впродовж міжвоєнного періоду більшовики практикували різні методи боротьби з українською політичною еміграцією – від організації спецоперацій для знищення її зсередини до фізичної розправи над найбільш небезпечними її представниками.

Не однозначними були і взаємини емігрантів із польською владою. Визначальний вплив на них справляла національна політика урядів Другої Речі Посполитої. Так, в умовах політики національної асиміляції реальністю були ретельний контроль за діями емігрантів, проведення арештів, обшуків, виселення тощо. Федералістська програма, в основу якої були закладені принципи взаємної толерантності й співжиття різних національностей, сприяла активізації проурядово налаштованої групи емігрантів. «Волинський експеримент» Г. Юзевського мав на меті сприяти утворенню українського полонофільського руху, основою якого стали б наддніпрянські емігранти.

Як стверджує дослідниця, в регіоні домінувала демократична, уєнерівська еміграційна течія, в якій вирізнялись окремі групи: національно-демократична (О. Карпинський, А. Кентржинський, М. Черкавський, Б. Козубський, М. Багринівський), ліберально-демократична (зорієнтована на ДЦ УНР, консолідована у філіях УЦК) і проурядова (УНП (с-с), ПУНС, ВУО). З огляду на різні обставини погляди емігрантів трансформувалися. Монархічний напрям еміграції у Волинському воєводстві був пов'язаний зі створенням II Коша УНАКОТО, який очолював І. Волошин.

Аналіз особливостей російського, білоруського, українського еміграційних середовищ дав підстави зробити висновок, що російська еміграція була соціально-політичною, білоруська – трудовою, українська здебільшого вирізнялася національно-політичним характером.

Цікавою виглядає характеристика внеску емігрантів у розвиток економічного життя краю, ініціативи організації кооперативних установ, що призводило до зміцнення господарської самостійності українців, уможлиблювало їхнє працевлаштування. Простежено, що емігранти були ініціаторами пошкваллення кооперативного руху, за їхнього сприяння відкривали книгарні, банки, майстерні, магазини.

Із книги дізнаємося про форми роботи емігрантів щодо захисту української школи, простежується їхня опіка над українськими приватними гімназіями та ініціативи утворення спеціальних товариств, які зосереджувалися на освіті українських дітей. Доцільним є розкриття авторкою особливостей діяльності товариства «Українська школа». Відзначено і те, що на ґрунті мистецького досвіду, здобутого ще в таборах для інтернованих, наддніпрянці активізували театральне життя у Волинському воеводстві, організували драматичні гуртки в селах. Окрім того, еміграція була каталізатором процесу українізації Православної церкви в Польщі тощо.

Оригінальною є запропонована авторкою монографії періодизація діяльності української політичної еміграції на території Волинського воеводства, яка включає чотири основні періоди:

- 1921–1924 рр. – характеризується появою військово-політичної еміграції, формуванням організованих трудових колоній та адаптацією до нових умов життя;
- 1924–1928 рр. – період від спроб самоорганізації емігрантів шляхом відкриття філій УЦК, усталення їхніх політичних поглядів до запровадження «волинського експерименту»;
- 1928–1935 рр. – знаменний впливом на життєдіяльність еміграції політики Г. Юзевського, появою конформістської групи, зорієнтованої на співпрацю з владою, а також паралельним розвитком демократичного напрямку еміграції, діячі якого намагалися дистанціюватися від угодівців;
- 1935–1939 рр. – вирізняється особливостями діяльності емігрантів в умовах кризи «волинського експерименту», що виявилися в розколі конформістського напрямку, посиленні симпатій до націоналістичних ідей, попри визначальність утверджен-

ня українсько-польської співпраці до початку Другої світової війни.

Таким чином, рецензована монографія авторства Руслани Давидюк є прикладом значимого для сучасної історичної науки, надзвичайно вдалого, комплексного, ґрунтовного дослідження української політичної еміграції на території міжвоєнної Волині як цілісного та багатоаспектного явища, яке розвивалося в умовах громадсько-політичних і соціокультурних трансформацій Другої Речі Посполитої.

Віталіна Данильчук

**Tragedia wschodnich chrześcijan w eseju
Colosimo *Zbędni ludzie*. Jean-François Colosimo,
*Zbędni ludzie. Przekleństwo chrześcijan
Bliskiego Wschodu*, Wydawnictwo Dialog,
Warszawa 2017**

Wraz ze stopniowym zaostrzaniem się sytuacji na Bliskim Wschodzie media coraz częściej donoszą o dokonującym się na naszych oczach holokaście chrześcijan tego regionu. Jesteśmy świadkami stopniowej i systematycznej likwidacji ludności chrześcijańskiej na obszarze, co wręcz paradoksalne, z którego chrześcijaństwo pochodzi. Autor poruszającego eseju *Zbędni ludzie. Przekleństwo chrześcijan Bliskiego Wschodu* Jean-François Colosimo prowadzi czytelnika po meandrach skomplikowanych i często wielowarstwowych relacji między poszczególnymi grupami wyznaniowymi i etnicznymi tej części świata. Jego eskapada jest niezwykle angażująca intelektualnie ze względu na mnogość erudycyjnych odniesień autora. Choć w nawale dat, miejsc i postaci, które stara się przybliżyć czytelnikowi, nietrudno się zgubić, to jednak autor wykonuje swoją pracę niezwykle sumiennie. Dzięki znakomitemu przygotowaniu autora czytelnik nie odnosi wrażenia, iż twórca czasem gubi się w natłoku narracyjnych ścieżek i faktów. Wprawne oko wychwyci ledwie kilka uproszczeń, które wynikają z przyjętej przez Colosimo formuły eseju. W niniejszym tekście chciałbym zaprezentować tę niezwykłą pracę, opisać jej poszczególne elementy, wskazać jej zalety i dodać kilka niewielkich uwag dotyczących kwestii merytorycznych.

Książka podzielona jest na siedem rozdziałów: *Zjawa pobożności*, *Opowieść pewnego idioty*, *Rozpalony piec*, *Darmowe lzy*, *Pustynia będzie ich cytadelą*, *Wymazane proroctwo* oraz *Sąd ostateczny*. W każdym z nich autor zabiera czytelnika do innego kraju regionu, aby zaprezentować historię nieszczęścia chrześcijan. W pierwszej kolejności w eseju przedstawieni są sami chrześcijanie Bliskiego Wschodu. Czytelnik szybko dowiaduje się, na czym polega ich wyjątkowość. Małe, tylko z punktu widzenia społeczeństw, w których się znajdują, często kilkutysięczne społeczności są nośnikiem pamięci, która wykracza poza granice percepcji jednego człowieka, a nawet jednej generacji. Ich wspólnoty są żywymi strukturami długiego trwania. Autor wspomina jedno ze swoich, pachnących kawą, spotkań z lokalnymi chrześcijanami w następujący sposób:

Litania niechybnie powracała: oblężenie Antiochii przez Mameulków, łupienie Konstantynopola przez krzyżowców, zdobycie Jerozolimy przez mahometan, podpalenie Aleksandrii przez Sasanidów nie były daleką przeszłością, ale jakby działały się dzień wcześniej, wczoraj rano, być może przedwczoraj wieczorem – ni mniej, ni więcej. Ich świat był zakrzepły¹.

Wszystko, co dziś wydaje się nam całkowicie przebrzmiałą historią, ma dla nich niezwykle znaczenie. To rodzaj mozaiki, którą wystarczy delikatnie uderzyć, aby utracić właściwy obraz. Nie bez kozery autor pozwala sobie na stwierdzenie: „Oni są też drugą cywilizacją rzymską, imperium Wschodu”². I pisze to bez zbędnej ironii, którą stosujemy czasem, aby oddać złudę kremlowskich snów o ciepłym oceanie. Colosimo stwierdza nawet, że Moskwa już od ponad 200 lat stosuje w zasadzie podobnie pyszną, co Zachód, politykę wobec chrześcijan mordowanych przez kolejne bliskowschodnie imperia, ale robi to o tyle gorzej, że traci czasem kontakt z rzeczywistością w „fantasmagorii szalonego pościgu za cieniem Bizancjum”³.

Następnie Colosimo nakreśla, czym w zasadzie jest amerykańska ideologia neokonserwatyizmu. Czytelnik stopniowo rozumie przyczyny amerykańskiej pomocy dla Izraela, który w oczach „ewangelikalnych” mieszkańców *Bible Belt* jest nie tylko miejscem narodzin i męki Chrystusa, ale

¹ J. F. Colosimo, *Zbędni ludzie. Przekleństwo chrześcijan Bliskiego Wschodu*, Warszawa 2017, s. 17.

² Ibidem, s. 19.

³ Ibidem, s. 32.

także nierozzerwalnym elementem dokonania się boskiego planu ponownego przyjścia Chrystusa na ziemię. Apokaliptyczna wizja wymaga silnego i gromadzącego wszystkich Żydów państwa Izrael, gdzie musi dojść do katastrofy zapowiadającej paruzję. Wszystkie dawne zaklęcia, o których – wydawałoby się – zapomniano już po obu stronach Cieśniny Bosfor, wracają jak mantra. W wystąpieniach polityków i duchownych wraca narracja dotycząca dżihadu, wypraw krzyżowych, Wielkiego Szatana etc.

W pewnej chwili mamy wrażenie pozostawania w innej rzeczywistości. Fox News, to z tej stacji telewizyjnej czerpią wiedzę o świecie republikańscy wyborcy Donalda Trumpa, przypomina czasem swoim językiem sposób opisywania świata, o jakim chyba sam Zachód w swojej demoliberalnej i humanitarnej wersji chciałby czym prędzej zapomnieć. Autor przypomina czytelnikowi, że zupełnie analogicznie jest w przypadku samych dżihadystów, którzy chcą w swoich wypowiedziach pierwotnej wersji islamu z czasów, gdy nauczał sam prorok Mahomet⁴. I ta samospełniająca się od lat 70. przepowiednia wywołała wojnę, w której tonie dziś cały Bliski Wschód. Bezpośrednią przyczyną takiego stanu rzeczy było amerykańskie zaangażowanie w Iraku podczas II wojny w Zatoce Perskiej. Nie tylko opozycja swój – obcy jest kołem napędowym nienawiści w regionie, ale też pojmowany w ten sam sposób konflikt między sunnitami a szyitami. Colosimo porównuje długoletnią wojnę iracko-irańską z początkiem ekspedycji Omara przeciwko Sasanidom⁵. W jego mniemaniu Husajn identyfikował się, jakkolwiek zabawnie by to brzmiało, z Omarem, który rozbił wojska króla królów i jego armeńskich sojuszników, aby wprowadzić na Płaskowyż Irański religię Proroka. Gdy Husajn został powieszony, odbywało się to w dzień ważnego dla szyitów Święta Ofiarowania. Skazany na powieszenie były prezydent przeklinał „perskich magów”. Dla przeciętnego odbiorcy wydawać może się to wszystko zbyt symboliczne i nasączone zbędnym patosem, ale w przypadku mieszkańców Bliskiego Wschodu, gdzie przeszłość ściera się z terażniejszością, nie jest to takie oczywiste. Bitwa pod Kadisiją w 636 r. faktycznie doprowadziła do rozbitcia głównych sił Sasanidów i pozwoliła armii spod znaku Zielonej Flagi wyjść na Płaskowyż. Parvaneh Pourshariati widzi w katastrofie potomków Sasana klęskę spowodowaną wyczerpaniem przez wieloletnie walki z Bizan-

⁴ Ibidem, s. 41.

⁵ Ibidem, s. 58.

cjum⁶. I trudno odmówić jej racji. Wyczerpujący Iran długotrwały konflikt nie mógł pozostać obojętny wobec sasanidzkiego potencjału militarnego. Inną kwestią jest pytanie: czy islamski egalitaryzm miał wpływ na sfrustrowane utrzymywaniem skostniałego układu feudalnego niziny społeczne? Dla przerażonego perspektywą kary Husajna historia stała się złośliwym lustrzanym odbiciem. Nagle okazało się, że Irańczycy – potomkowie zaratusztriańskich Persów, szyicki islam zawsze kojarzony jest przez sunnitów z politycznymi wpływami Teheranu – ostatecznie zwyciężyli. W jego mniemaniu po prawie 15 wiekach to z Iranu wyszła ofensywa, która zniszczyła potomka Omara.

Powieszenie Husajna stało się ponurym preludium dla końca wielu innych dyktatur na Bliskim Wschodzie. Zdaniem Colosimo wynikało to z wyjątkowo niefortunnego zbiegu kilku czynników natury społecznej i demograficznej. Na Bliskim Wschodzie dały o sobie znać wyżej demograficzny, który niósł ze sobą młode społeczeństwa skore do buntu, i wzrost świadomości przemian rynkowych na świecie spowodowany lepszym wykształceniem. Zachód też dołożył swoją cegiełkę do rozkręcającej się spirali chaosu, pozostawiając lokalnych dyktatorów samych sobie, gdy przestali mu być potrzebni po upadku państw bloku sowieckiego. Egipskie mgnienie Arabskiej Wiosny nie przyniosło jednak wymarzonej przez eurokratów lokalnej demoliberalnej republiki, ale zgrozę Braci Muzułmanów. W Egipcie dochodziło i dochodzi do straszliwych zbrodni na lokalnych koptyjskich chrześcijanach. Autor przypomina czytelnikowi, że przejście władzy nad Egiptem przez muzułmanów nie było wcale pokojowym i spokojnym procesem, na który wręcz wyczekiwano. Egipt jeszcze przed przybyciem Arabów był bowiem okupowany przez Irańczyków (619–629) i mimo pewnego poczucia ulgi, jakie musiało pojawić się wśród lokalnych mieszkańców po wyjeździe urzędników z Konstantynopola, żadna z tych okupacji nie patrzyła na Koptów jak na mile widzianych poddanych⁷. Całkowite zniszczenie Wschodu przez wojnę Herakliusza i Chosroesa II utorowało drogę Arabom. Na początku VII w. powstawał więc świat, który poddany różnym procesom, w dużej mierze przetrwał do dnia dzisiejszego.

⁶ P. Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, New York 2009, s. 232–236; D. Wiśniewski, *Europa i islam w średniowieczu. Konfrontacja i współzycie*, Brzezia Łąka 2016, s. 38.

⁷ T. Sińczak, *Perska okupacja Egiptu w VII w. n.e.*, „SAMAI (Studia Antiquitatis et Medii Aevi Incohantis)” 2016, nr 1, s. 113–120.

Narrator zatrzymuje się też nad losami ludności armeńskiej, która przez wieki żyła niejako wciśnięta między Zachód i Wschód, i w efekcie nie była tolerowana przez nikogo. Rzymianie i Partowie, Bizantyjczycy i Sasanidzi, Bizantyjczycy i Arabowie, Osmanowie i Irańczycy, wreszcie Osmanowie i Rosjanie – wszyscy oni starali się grać armeńską kartą, aby samemu odnieść korzyść. Rodzące się w bólach po upadku monarchii tureckie państwo narodowe ma na sumieniu jedno z pierwszych ludobójstw XX w. – rzeź Ormian⁸. Autor na potrzeby spójności narracji kwituje podwaliny armeńskiego rozdarcia, dość lakonicznie stwierdzając, że wybrali oni chrześcijaństwo, gdy „zoroastryjscy misjonarze byli u bram”⁹. Jest to uproszczenie o tyle szkodliwe, że przypisuje decyzję o chrzcie króla i dworu chęci ucieczki przed mazdaizacją kraju. Nie jest to jednak prawda. Armenia była krajem związanym z Śródziemnomorzem przez język i kulturę Greków, ale tylko powierzchownie. Ta faktycznie największa hellenistyczna monarchia, która przetrwała okres militaryzacji Bliskiego Wschodu między I a III w. po Chrystusie, była faktycznie krajem Orientu rozumianego jako irańska wspólnota kulturowa: część *sasano-parthian confederacy*¹⁰. Od daty chrztu, niezależnie od tego, ku której się skłaniamy, chrześcijaństwo zdobyło tylko serca i umysły części elit dworskich i nizin społecznych. Większość arystokracji i mieszkańców miast tego kraju była zaratusztrianami i czuła się częścią Wielkiego Iranu na długo przed chrztem Tiridatesa III.

Autor pokazuje także podstawową przyczynę osamotnienia chrześcijan Wschodu, jaką była erozja i stopniowy upadek nie tyle Cesarstwa Bizantyjskiego – dla wielu z nich Cesarstwo było tworem obcym również wyznaniowo ze względu na kwestie chrystologiczne – ile cywilizacji bizantyjskiej w ich regionie. W pierwszej kolejności przyczyną była ekspansywność i wszędobylskość islamu, ale w drugiej – pogarda zachodnich chrześcijan wobec Konstantynopola. To ona w zdecydowanej większości odpowiada nie tylko za dzisiejszą bierność, ale także za wczorajszą przemoc. Colosimo przypomniał w swojej książce o straszliwej katastrofie Konstantynopola w 1204 r., którą zgotowali maszerujący do grobu Chrystusa arystokraci związani z ruchem krzyżowym. Jak zauważa Nora Berend, krzyżowcy niezwykle szybko tworzyli państwa na terenie upoko-

⁸ J.F. Colosimo, op. cit., s. 171–177.

⁹ Ibidem, s. 171.

¹⁰ P. Pourshariati, op. cit., s. 4347.

rzanego Bizancjum¹¹. Były one konstruowane na wzór zachodni. Lokalni urzędnicy byli zastępowani przez osadników z Zachodu, duchowni Kościoła prawosławnego – przez katolickich. Od tej chwili nie mogło już być mowy o pojednaniu.

Podsumowując, Colosimo prezentuje w swoim dziele świat ginący i zannurzony we wspomnieniach przeszłości. Pozbawiony wsparcia ze strony swoich europejskich współwyznawców mikrokosmos wschodniochrześcijańskich społeczności ginie. Uwikłany w nieustanny kompleks między tradycyjnym przywiązaniem do władzy państwowej, kłania się tu punktowany przez autora postbizantyjski cesaropapizm, a próbami niezadrażniania stosunków z sunnickimi sąsiadami traci rację bytu, stając się koźłem ofiarnym wszystkich sfrustrowanych sąsiadów¹². Kolejne wspólnoty chrześcijan przestają istnieć – mordowane w nieludzki sposób. Autor unika jednak zbędnego sentymentalizmu. Zaznacza, że to właśnie przez fałszywe współczucie ludzie Zachodu leczą swoją obojętność wobec ginących współbraci. Współczucie podlewane cikliwymi reportażami, wstrząsającymi fotografiami z gazet i szokującymi relacjami świadków mordów, wydawanymi co chwila w formie telewizyjnych tok show czy demaskatorskich książek. Chyba największą zaletą książki Colosimo jest jego surowa ocena przyczyn tragedii chrześcijan Wschodu i obojętności sytego Zachodu. Obojętność ta nie wynika tylko z braku materialnego interesu w mniej lub bardziej udanych interwencjach militarnych w regionie, które mogą być, a często wręcz są tylko kolejnymi preludiami do nowych brutalnych represji chrześcijan. Ten *desinteressement* jest faktycznie podszyty niechęcią wynikającą z kompleksu niższości, jaki mają mieszkańcy regionu euroatlantyckiego wobec dawnego świata, który funkcjonował wokół Bizancjum – jego kultury, dziedzictwa jego nauki, osiągnięć w zakresie kodyfi-

¹¹ N. Berend, *Ekspansja łacińskiej Europy*, [w:] *Rozkwit średniowiecza*, red. D. Power, Warszawa 2011, s. 259.

¹² Idealnie wpisuje się w tę sytuację przesłanie wspólnego listu, jaki podpisali Jan X – prawosławny patriarcha Antiochii i Całego Wschodu, Ignacy Efreim II – syryjski orientalny patriarcha Antiochii i Całego Wschodu, oraz Youssef Absi – grecko-melchicki katolicki patriarcha Antiochii, Aleksandrii i Jerozolimy. Odezwa została przez nich wystosowana 14 kwietnia 2018 r. w odpowiedzi na atak połączonych sił Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Francji na syryjskie instalacje wojskowe i przemysł chemiczny. Potępiał on agresję aliantów i podkreślał przywiązanie duchownych do władzy świeckiej w Damaszku. Vide: <http://syriacpatriarchate.org/2018/04/a-statement-issued-by-the-patriarchates-of-antioch-and-all-the-east-for-the-greek-orthodox-syrian-orthodox-and-greek-melkite-catholic>, dostęp: 16 IV 2018.

kacji prawa czy rozwoju medycyny, które przez stulecia czyniły zamieszkujących niedogrzone lepianki Franków, Burgundów czy Swebów ubogimi krewnymi cesarskich i patriarszych ośrodków w Konstantynopolu, Cezarei, Antiochii, Jerozolimie i Aleksandrii. I to chyba najważniejsza, choć bardzo gorzka, konkluzja, jaka wynika z lektury tego fascynującego eseju.

Tomasz Sińczak

SPRAWOZDANIA

Relacja z otwarcia wystawy „Śladami Marszałka Mannerheima w Polsce 1889–1919”

Dnia 5 grudnia 2017 r. w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu została otwarta wystawa fotograficzna pt. „Śladami Marszałka Mannerheima w Polsce 1889–1919”. Data wernisażu nie była przypadkowa – nawiązywała do przypadającej 6 grudnia setnej rocznicy przegłosowania przez Eduskuntę rezolucji niepodległościowej Republiki Finlandii oraz 150 jubileuszu urodzin marsz. Mannerheima. Warto nadmienić, że 5 grudnia to także 150 rocznica urodzin marsz. Józefa Piłsudskiego, dlatego otwarciu wystawy nadano niezwykle uroczysty charakter.

Carl Gustaf Emil Mannerheim urodził się 4 czerwca 1867 r. Już w wieku młodzieńczym związał swoją przyszłość z wojskiem Imperium Rosyjskiego. W 1889 r. po raz pierwszy przybył do Polski i służył jako kornet w 15 Aleksandryjskim Pułku Dragonów, stacjonującym w Kaliszu. Wraz z pułkiem został przeniesiony do Sankt Petersburga. Następnie służył w Azji Środkowej i na Dalekim Wschodzie. W 1905 r. został awansowany do stopnia pułkownika, uczestniczył w wojnie rosyjsko-japońskiej. W styczniu 1909 r. powrócił do Królestwa Polskiego, gdzie objął dowództwo 13 Włodzimierskiego Pułku Ułanów w Mińsku Mazowieckim. Mannerheim posiadał zdolności organizacyjne i przywódcze, dzięki czemu dowodzony przez niego pułk kawalerii został uznany za jeden z najlepszych w armii Imperium Rosyjskiego. W czasie I wojny światowej objął stanowisko dowódcy korpusu kawalerii, jednocześnie awansując do stopnia generała-lejtnanta. Wybuch rewolucji lutowej w 1917 r. w Rosji przerwał jego błyskotliwą karierę wojskową.

Okres 7 lat, które Mannerheim spędził w Królestwie Polskim, w swoich pamiętnikach określił jako najlepsze lata swojego życia. Będąc jeszcze w Sankt Petersburgu, nawiązywał kontakty towarzyskie z przedstawicielami polskiej arystokracji. Jako zdeklarowany przeciwnik polityki rusyfikacji doskonale rozumiał sytuację mieszkańców Królestwa Polskiego. Mannerheim prowadził bujne życie towarzyskie wśród polskich elit, co nie było dobrze widziane w kręgach rosyjskich wojskowych. Był częstym gościem w rezydencjach Zamoyskich, Lubomirskich, Branickich, Potockich, Radziwiłłów, Tyszkiewiczów i Wielopolskich. Został również członkiem elitarnego warszawskiego Klubu Myśliwskiego. O sympatii, jaką sobie zaskarbił Mannerheim, świadczy fakt, że po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. z listy członków klubu usunięto wszystkich byłych carskich oficerów oprócz niego.

Wraz z zakończeniem I wojny światowej został wezwany do Finlandii i objął funkcję regenta. W 1919 r. poznał marsz. Józefa Piłsudskiego, z którym omówił koncepcję Międzymorza i plan ewentualnej wojny z sowiecką Rosją.

Po odzyskaniu przez Finlandię niepodległości Mannerheim otrzymał tytuł marszałka. Jako doświadczony wojskowy postawił sobie za cel wzmocnienie bezpieczeństwa swojego kraju. Doprowadził do reorganizacji fińskiej armii. Z jego inicjatywy zbudowano na Przesmyku Karelskim linię umocnień, tzw. linię Mannerheima. Był on naczelnym dowódcą armii fińskiej w czasie wojny zimowej z ZSRR w latach 1939–1940. Dzięki jego talentom dowódczym Finlandia obroniła niepodległość za cenę ustępstw terytorialnych. W 1941 r., kierując się troską o integralność terytorialną państwa, zgodził się wejść w sojusz z III Rzeszą. Wprawdzie marszałek liczył, że uda się doprowadzić do odzyskania ziem utraconych w 1940 r., ale jako wytrawny polityk starał się unikać zbyt gorliwego zaangażowania po stronie Państw Osi.

Po inwazji Niemiec na Polskę we wrześniu 1939 r. Mannerheim nie pozostał obojętny na los ludności polskiej w okupowanym kraju. Wykorzystując swoje znajomości z przywódcami III Rzeszy, uratował wielu Polaków przed aresztowaniem i obozami koncentracyjnymi. O tym fakcie świadczą odnalezione w fińskich archiwach listy Polaków kierowane do Mannerheima, zawierające podziękowania za okazane wsparcie.

4 sierpnia 1944 r. Mannerheim został wybrany na prezydenta Finlandii. Jego prezydentura nie trwała jednak długo. Zdając sobie sprawę, że jego osoba może stanowić problem w ułożeniu stosunków z ZSRS w okresie

powojennym, Mannerheim ustąpił z urzędu w rok po zakończeniu wojny, a następnie wyjechał z Finlandii i osiadł w Szwajcarii, gdzie zmarł 27 stycznia 1951 r.

Uroczyste otwarcie wystawy poświęconej osobie marszałka Mannerheima poprowadził dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej UMK – dr Krzysztof Nierzwicki oraz kustosze wystawy Anna Kulicka-Soisalon-Soininen i Jukka Soisalon-Soininen. Na uroczystości przybyli m.in. konsul honorowy Republiki Finlandii w Toruniu Tadeusz Pająk, wicewojewoda kujawsko-pomorski Józef Ramlau, starosta toruński Andrzej Siemianowski, wiceprezydent Torunia Andrzej Rakowicz, konsul honorowy Peru i dziekan korpusu konsularnego dr Stanisław Rakowicz oraz wielu innych przedstawicieli instytucji kultury oraz przyjaciół konsulatu i biblioteki.

W otwarciu wystawy miała wziąć udział ambasador Republiki Finlandii w Polsce Hanna Lehtinen, lecz nie mogła dotrzeć na uroczystości. W jej imieniu wystąpił konsul honorowy Republiki Finlandii w Toruniu Tadeusz Pająk, który odczytał list ambasador skierowany do przybyłych na wystawę. W swoim liście ambasador przypominała drogę, jaką w ciągu 100 lat pokonała Finlandia: od małego zimnego kraju o warunkach trudnych do życia do dobrze prosperującego nordyckiego społeczeństwa. Ambasador przypominała, że w 1917 r. Finlandia i Polska dzieliły to samo przeznaczenie – stały w obliczu podobnych wyzwań, co doskonale pamiętają Finowie, nazywając Polskę swym „bałtyckim sąsiadem”. Podkreśleniem dobrej współpracy obu krajów była wizyta Prezydenta RP Andrzeja Dudy w Finlandii w październiku 2017 r., a omawiana wystawa stanowi świadectwo wielu historycznych powiązań między obu krajami. Na koniec ambasador podziękowała kustoszom Annie i Jukce Soisalom-Soininenom za zorganizowanie wystawy, podkreślając, że stanowi ona świadectwo historycznych powiązań fińsko-polskich. Następnie głos zabrali zgromadzeni na sali goście.

Wicewojewoda kujawsko-pomorski Józef Ramlau podkreślił swoją osobistą fascynację postacią marsz. Mannerheima. W wystąpieniu zwrócił uwagę na liczne podobieństwa pomiędzy nim a marsz. Piłsudskim. Przypomniał okres tzw. wojny zimowej (wojna sowiecko-fińska z lat 1939–1940), podczas której objawił się geniusz Mannerheima. Przywołał również postać fińskiego snajpera Sima Häyhę, który stał się bohaterem narodowym Finlandii. Wspomniane zostały także polityczne talenty marsz. Finlandii i rola, którą odegrał w ugruntowaniu państwowości tego kraju.

Starosta toruński Andrzej Siemianowski podkreślił sukcesy fińskiego szkolnictwa, które uważane jest za jedno z najlepszych na świecie. Opowiedział zgromadzonym na sali o wspólnych polsko-fińskich projektach edukacyjnych, realizowanych w szkołach podstawowych, gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych powiatu toruńskiego, doskonale wpisujących się w tradycję polsko-fińskiej współpracy.

Wiceprezydent Torunia Andrzej Rakowicz w imieniu prezydenta Michała Zalewskiego wręczył okolicznościowy adres na ręce konsula z prośbą o przekazanie jej ekscelencji ambasador.

Głos zabrali autorzy wystawy, Anna Kulicka-Soisalon-Soininen i Jukka Soisalon-Soininen, dziękując zgromadzonym za tak liczne przybycie. Swoje przemówienie poprzedzili projekcją krótkiego filmu dokumentalnego, przybliżającego sylwetkę marsz. Mannerheima. Po filmie Jukka Soisalon-Soininen przedstawił szczegółowo biografię marszałka, wiele miejsca poświęcając jego pobytowi w Polsce i przyjacielskimi stosunkom z Józefem Piłsudskim, Ignacym Paderewskim i Adamem Michałem Zamoyskim. Wspomniał również czasy II wojny światowej i starania marsz. Mannerheima o zwolnienie lub poprawę warunków bytowych członków rodziny Zamoyskich i innych rodów arystokratycznych uwięzionych w niemieckich obozach. Ponadto Jukka Soisalon-Soininen podkreślił znaczenie pamięci o marszałku w powojennej Finlandii, czyniąc kolejną analogię do stosunku Polaków do osoby marsz. Józefa Piłsudskiego.

Anna Kulicka-Soisalon-Soininen przybliżyła kulisy powstania wystawy, a następnie opowiedziała o planach wydania albumu fotograficznego, połączonych z publikacją książki rzucającej nowe światło na polski okres w biografii marsz. Mannerheima.

Po części oficjalnej organizatorzy wystawy zaprosili przybyłych do zwiedzania wystawy, które zakończone zostało poczęstunkiem.

Kamil Anduła

Международная научно-практическая конференция «Ползуновские чтения» в Барнауле (Россия)

Международная научно – практическая конференция «Ползуновские чтения» состоялась в Барнауле 2–3 марта 2017 г. в Алтайском государственном техническом университете им. И. И. Ползунова. Конференция была посвящена 75-летию Алтайского государственного технического университета им. И. И. Ползунова (в дальнейшем АлтГТУ им. И. И. Ползунова) и 25-летию Гуманитарного факультета. Организаторами проведения конференции выступил АлтГТУ им. И.И. Ползунова и Гуманитарный факультет.

В работе конференции приняли участие ученые, преподаватели, сотрудники музеев и библиотек Польши (Торунь), Канады (Садбери), Казахстана (Усть – Каменогорск), России (Новосибирск, Казань, Барнаул).

2 марта пленарное заседание открыло выступление заведующего кафедрой философии, профессора АлтГТУ В.Ю. Инговатова «Человек и господство техники: вызовы и перспективы прогресса в современном мире». Затем с докладами выступили доценты АлтГТУ Т.А. Аскалонова «И.И. Ползунов – конструктор, технолог, организатор производства», В.В. Исаев «Экскурсионный маршрут наследия И.И. Ползунова как отражение горнозаводского периода истории Алтая», О.Е. Контева «Содержание образования Барнаульского горного училища в последней четверти XVIII в.», заместитель директора Алтайского государственного краеведческого музея Ю.А. Абрамова «Музей как социальнокультурная услуга» (Барнаул, Россия), старший

преподаватель Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова Е.Н. Егоренкова «К характеристике уровня толерантности в образовательной среде Восточно-Казахстанской области». (Усть-Каменогорск, Казахстан).

3 марта работа конференции осуществлялась по двум направлениям:

1. Исторические и лингвокультурные аспекты исследований (1 секция);
2. Новые коммуникации в социальной практике: психология, педагогика, лингвистика (2 секция).

Материалы выступлений 1 секции затрагивали различные аспекты исторических и лингвокультурных исследований, вызвавших большой интерес у слушателей.

Результаты своих исследований представили:

- профессор Т.Г. Недзелюк «Правовое регулирование этнорелигиозной ситуации в Сибири: историческая динамика» (Сибирский институт управления – филиал Российской академии народного хозяйства при Президенте Российской Федерации, Новосибирск, Россия);
- научный сотрудник И.Б. Каланчина «К вопросу о создании Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Русского географического общества» (Централизованная библиотечная система имени Оралхана Бокея, Усть-Каменогорск, Казахстан);
- научный сотрудник И.В. Дурново «Переписка С.Е. Черных с поэтом С.М. Анисимовым, «Журнал Трудовое казачество как исторический источник» (Восточно-Казахстанский областной архитектурно-этнографический и природно-ландшафтный музей-заповедник, Усть-Каменогорск, Казахстан);
- научный сотрудник С.В. Головеева «Уникальная коллекция сибирской монеты в собрании Алтайского государственного краеведческого музея» (Алтайский государственный краеведческий музей, Барнаул, Россия).

Особый интерес вызвали выступления профессора В. Резмера (Университет Н. Коперника, Торунь, Польша), раскрывшего основные направления польско-российского сотрудничества по распространению знаний о Сибири в Польше в XX–XXI вв., доктора медицины А. Андроновского (Садбери, Канада), являющегося правнуком ссыльного участника Январского восстания 1863 г. И Андроновского, находившегося в ссылке на Алтае в Бийске и Барнауле. В докладе А. Ан-

дроновского были представлены редкие фотографии и материалы из личного архива Андроновских, раскрывающие неизвестные ранее подробности проживания ссыльных поляков на Алтае. Выступивший в обсуждении профессор В.А. Скубневский (Барнаул, Россия) отметил важность представленных сведений для научной общественности.

По завершению работы секции в Центре культуры АлтГТУ состоялась презентация сборника научных статей «Проблемы истории и культуры в современном мире», посвященного 75-летию АлтГТУ им. И.И. Ползунова, 55-летию кафедры истории Отечества и 25-летию Гуманитарного факультета, с участием исследователей Польши (Варшава, Торунь), Беларуси (Минск), Казахстана (Усть-Каменогорск), Китая (Шихецзы), России (Москва, Новосибирск, Бийск, Барнаул). В презентации приняли участие авторы сборника профессор Университета Н. Коперника В. Резмер (Торунь, Польша), научные сотрудники И.Б. Каланчина, И.В. Дурново (Усть-Каменогорск, Казахстан), доцент Т.Г. Утробина (Алтайский государственный педагогический университет, Барнаул, Россия), заместитель директора Алтайской краевой универсальной научной библиотеки им. В.Я. Шишкова М.Н. Потупчик (Барнаул, Россия).

В ходе работы II секции рассматривались актуальные вопросы психологии, педагогики, лингвистики. Большой интерес вызвал доклад В.А. Чистоусова (Казанский федеральный университет, Казань, Россия) «Проектирование интерфейсов самообучающихся образовательных организаций». По ходу выступлений у присутствующих в ряде случаев возникали вопросы, происходил обмен мнениями.

Во время работы конференции ее участникам была предложена разнообразная культурная программа: экскурсии по городу «Исторические места, связанные с жизнью и деятельностью И.И. Ползунова» «Храмовое зодчество Барнаула XVIII – начало XX вв.», посещение музея АлтГТУ, выставка фоторабот профессора Н.Д. Ростова в Центре культуры АлтГТУ, а также межвузовский научно-практический семинар для учителей и преподавателей немецкого языка «Интерактивные подходы в преподавании немецкого языка Профессия. Немецкий. Успех».

Все доклады участников конференции опубликованы в сборнике статей «Ползуновский альманах» (серия «Общественные и гуманитарные науки» 2017. Т.3, 4.), с которыми могут ознакомиться все желающие.

Ирина Никулина

XV Ogólnopolska konferencja studentów historyków wojskowości

W dniach 16–18 listopada 2017 r. miała miejsce w Białymstoku 15 już odsłona konferencji studentów wojskowości. Głównym organizatorem tego wydarzenia była Sekcja Historii Wojskowości Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu w Białymstoku. Patronat honorowy nad konferencją objęły m.in. takie instytucje jak: Prezydent Miasta Białegostoku, Wojewoda Podlaski, Marszałek Województwa Podlaskiego, Instytut Pamięci Narodowej, Muzeum Wojska Polskiego, Wielkopolskie Muzeum Niepodległości, Muzeum Twierdzy Kostrzyn oraz Muzeum Wojska w Białymstoku. Obrady XV OKSHW odbyły się na Wydziale Historyczno-Socjologicznym Uniwersytetu w Białymstoku. Przez 13 lat trwania przedsięwzięcia Uniwersytet w Białymstoku już dwa razy gościł prelegentów z całego kraju. Miało to miejsce w 2004 i 2014 r.

Na tegorocznej edycji Ogólnopolskiej konferencji studentów historyków wojskowości pojawiło się 28 różnych instytucji pochodzących z rozmaitych ośrodków naukowych z całej Polski. Warto tutaj również wspomnieć, że pomimo większego grona studentów cywilnych nie zabrakło przedstawicieli szkół oficerskich i akademii wojskowych, m.in. Wyższej Szkoły Oficerskiej Sił Powietrznych w Dęblinie (WSOSP) i Akademii Wojsk Lądowych im. Gen. T. Kościuszki – niegdyś Wyższa Szkoła Oficerska Wojsk Lądowych (WSOWL). Odbyły się także dwa wystąpienia specjalnych gości. Magister Jarosław Strenkowski z Regionalnej Izby Historycznej w Zambrowie wygłosił referat pt. „Garnizon Zambrów 1917–

–1939”, natomiast mjr Wiesław Lewandowski z GROM Group, Fundacja Niezapomniani, przedstawił „Początki Jednostki Wojskowej GROM”.

Zakres tematyczny referatów był ogromny. Począwszy od starożytności, a skończywszy na współczesnych kwestiach związanych z wojskowością. Najwięcej tematów skupiało się w dwóch panelach zatytułowanych „Średniowiecze” i „II wojna światowa”. Pozostałe bloki, w których prelegenci mogli wygłosić swoje referaty, dotyczyły historii wojskowości po 1945 r., starożytności, XVII w., wojskowości polskiej I poł. XX w., fortyfikacji, XVIII w., Napoleona, XIX w., II RP, uzbrojenia, lotnictwa. Tematy, które nie wpasowywały się w żaden panel, zostały zamieszczone w dziale „Miscellanea”. Tytuły tychże referatów brzmią następująco:

- „Wielkie karty polskiej historii w różnych formach zapisu” – wygłoszony przez Janusza Materaca i Jakuba Rybińskiego z Akademii Wojsk Lądowych;
- „Wiera I. Giedrońc – pierwsza kobieta chirurg w carskiej Rosji: – prelegent mgr Monika Stalończyk z Uniwersytetu w Białymstoku.
- „Historyk wojskowości bada z powietrza. Technologiczna rewolucja czy fanaberia?” – autorstwa Iwony Feier z Uniwersytetu Wrocławskiego.

Przez wszystkie trzy dni obrad swoje referaty wygłosiło łącznie 92 prelegentów. W dziale starożytności swoje wystąpienia wygłosili Kacper Bylinka z Uniwersytetu Warszawskiego – „Hammurabi i historia pewnego nasypu, czyli oblężenie Upi w świetle archiwum z Marii”, mgr Hnaihen Kadim Hasson również z UW i University of Almeria – „Historia i formy założenia systemów obronnych w Mezopotamii”, mgr Katarzyna Grabowska z UwB – „Nowa Galia – Sydoniusz Apollinaris i świat późnoantyczny”, mgr Maciej Musiał z Uniwersytetu Jagiellońskiego – „Symbolika wojenna Imperium Partyjskiego na przykładzie wybranych monet z przedstawieniami bogini Nike”, Łukasz Grygorczuk z UwB – „Greckie wojska najemne w epoce klasycznej”, Maksymilian Krasoń z Uniwersytetu Adama Mickiewicza – „Przemiany w uzbrojeniu hoplity od schyłku IV do połowy II w. p.n.e. na przykładzie hoplitów Związku Achajskiego”.

Epoki średniowiecza dotyczyło dziewięć referatów. Student Michał Gniadek-Zieliński z UW poruszył temat bitwy w Øresundzie – „Między fikcją literacką a rzeczywistością. Okoliczności bitwy w Øresundzie w 1000 r.”, mgr Michał Witold Pychowski z Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie przybliżył postać Piotra Dunina w prelekcji „Piotr Dunin z Prawkovic – wielki wódz czy mit akademicki?”, Andrzej Wąsik z UJ mówił

natomiast o „Wojnie polsko-niemieckiej 1003–1018. Przyczynach sukcesu Bolesława Chrobrego w wojnie z Henrykiem II”, mgr Łukasz Makowski z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu zaś o „Śladach użycia broni na przykładzie mieczy z Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Elblągu i Muzeum Wojska w Białymstoku”. Wojciech Osiecki i Krystian Procola z Uniwersytetu Rzeszowskiego wygłosili referat pt. „Barbarzyńcy z wyspy Thule. Zarys historii Gwardii Wareskiej”, Krzysztof Bernacki z UJ – „Kołczuga wyszyta na lnę, czyli o uzbrojeniu ochronnym przedstawionym na Tkaninie z Bayeux”, mgr Wojciech Lorek z UAM przedstawił opracowanie zatytułowane „Wilhelm Marshal, czyli »najlepszy z rycerzy«, jako królewski dowódca”. Reprezentanci UW r wygłosili kolejno następujące prelekcje: Jan Wysocki: „Krucjata Norweska. Pierwsza wyprawa Królewska do Ziemi Świętej”, a Michał mgr Dudziński – „Operacyjna rola Górnych Łużyc w okresie wojen husyckich (1419–1434)”.

W dziale II wojny światowej można było spotkać się z następującymi tematami. Pierwszego dnia mgr Żaneta Borowiak z Uniwersytetu Łódzkiego przedstawiła „Działalność Oddziału II w czasie II wojny światowej”. Magister Igor Moraczewski z UMK referował temat „»Komandosi to my« – obraz komandosów PSZ”, Paweł Roszkowski z UwB mówił natomiast o „Zwycięskich walkach w rejonie Jakaci Dwornej – Piski jako niewykorzystywanej szansie na współdziałanie 18 DP i Suwalskiej BK”. Ciekawymi wystąpieniami były również referaty sierż. pchor. Ożańskiego Tomasza z AWL pod tytułem „*Einsatzgruppen* – siła rozkazu czy ideologii?” oraz Natalii Zgadzaj z UJ – „Zjawisko karania niesubordynacji SS-manów z wybranych obozów koncentracyjnych wobec argumentu »wyższej konieczności«”. W następnych dwóch dniach obrad można było usłyszeć jeszcze szereg innych wystąpień dotyczących II wojny światowej. Plutonowy pchor. Maksymilian Kościelniak i sierż. pchor. Sebastian Lech z AWL przedstawili „Atak Słowacji na Polskę we wrześniu 1939 r.”. Następnie dwóch studentów z UAM zapoznało słuchaczy ze swoimi wystąpieniami: Wiktor Stypczyński mówił o „12 Squadrilli MAS na jeziorze Łodyga na podstawie wybranej historiografii”, a Błażej Jankowski o „Zdobyciu Szczecinka. 27.02.1945”. W tym samym panelu można było również usłyszeć prelekcję mgr Tomasza Eugeniusza Bieleckiego z Uniwersytetu Gdańskiego pt. „Udział oddziałów Waffen SS w walkach o Wyżynę Wałdajską (grudzień 1941–październik 1942)”, mgr Piotra Popławskiego z UwB i Muzeum Pamięci Sybiru pt. „Transport morski wojsk niemieckich do Prus Wschodnich latem 1939 roku” oraz referat kpr. pchor. inż.

Anny Paszkowskiej z WSOSP pt. „Zagłada Hiroszimy z 6 sierpnia 1945 r. w obrazach i wspomnieniach”.

W panelu poruszającym tematykę historii wojskowości po 1945 r. pojawiły się następujące wytapiania: Eryk Gawroński z UAM – „»Niebiańska siła« – V Korpus ARBiH i strategiczne znaczenie jego działania podczas wojny w Bośni i Hercegowinie (1992–1995)”, Szymon Meller z UAM – „Bitwa o Takur Ghar – starcie podczas operacji »Anaconda«”, Jacek Tarociński z UW r – „Air Land Battle Concept”, st. szer. pchor. mgr Jacek Bajorek Jacek z AWL – „Siły obronne Izraela w perspektywie historycznej i współczesnej”. mgr Marcin Arbuz z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego przedstawił odczyt pt. „Władysław Śliwiński – w szponach bezpieki”, pchor. Maksymilian Motyczyński z WSOSP pt. mówiło o „Logistyce wojskowej wczoraj, dziś i jutro”, mgr Anna Szczepańska z Uniwersytetu Łódzkiego zaś o „Wojnie o niepodległość Namibii – zagranicznym wsparciu finansowym i militarnym”.

Tematy referatów związanych z Napoleonem brzmiały następująco: pchor. Mateusz Kaczmarek i pchor. Kinzel Piotr z AWL wygłosili prelekcję pt. „»Z ziemi włoskiej do Polski« – struktura, strategia, wyposażenie legionów polskich”, pchor. Michał Marciniak z AWL – „Szarża pod Somosierrą”, Marta Cękalska z UW r – „Ks. Józef Poniatowski jako wódz w badaniach Szymona Askenazego”, Hubert Nowak z UAM – „Wierni bracia walczący u boku Napoleona – życie Adama i Kazimierza Turnów”, Arkadiusz Piecyk z Akademii Pomorskiej w Słupsku – „Bitwa pod Raszynem 1809 r. w malarstwie batalistycznym”, mgr Kamil Szadkowski z UJ – „»To najlepsza bitwa ze wszystkich, które były mi dane...« Obraz wojny w listach Napoleona do Józefiny”.

Podczas konferencji przewijał się również temat fortyfikacji, a w nim następujące prelekcje: mgr Pawła Nastrożnego z UG pt. „»Schron« czy »bunkier«”: dylemat dla laików i oczywistość dla profesjonalistów? – meandry terminologii fortyfikacyjnej”, Pawła Pilarskiego z UMK pt. „Toruński Poligon Artyleryjski i jego historia”, mgr Pawła Łyżińskiego z UG pt. „Kapitulacja Port Artur – upadek dalekowschodniej twierdzy imperium – ostatni dzień”, mgr Jerzego Dregera z Muzeum Twierdzy Kostrzyn pt. „Fort. Nowe dzieło Twierdzy Kostrzyn – początek i koniec pewnej epoki” oraz mgr Małgorzaty Jaraczewskiej z UW r i Muzeum Polskiej Techniki Wojskowej pt. „Brückenkopf Warschau, czyli Przedmoście Warszawa z lat 1940–1944”.

Kilku prelegentów również wygłosiło referaty dotyczące wojskowości II RP. W tym panelu można było wysłuchać następujących prelekcji: Pawła Kaczmarek z UW – „Zaplecze Wojska Polskiego na Litwie i Białorusi w 1919 roku w świetle listów kapitana Stanisława Rostworowskiego”, mgr Rafała Mieczkowskiego z UMK – „Wybuch na stacji kolejowej w Aczyńsku (1919) w oczach polskich żołnierzy z 5 Dywizji Strzelców Polskich”, mgr Marka Stefańskiego z UŁ – „Jak to na co dzień w pułku piechoty bywało... Rozważania na podstawie rozkazów dziennych 45 Pułku Piechoty Strzelców Kresowych za 1936 rok”, Renaty Chrzan Renata z norweskiego Uniwersytetu w Tromsø – „Żołnierze AK w sowieckich obozach pracy”, sierż. pchor. Andrzeja Gacha i sierż. pchor. Mateusza Wolskiego z AWL – „Korpus Oficerski w II RP”, mgr Rafała Goska z UwB – „Polskie kodeksy karne wojskowe w XX w. – porównanie”, mgr oraz Joanny Kuleszy z UwB – „Zambrowskie koszary w fotografii na przestrzeni lat”.

O wojskowości polskiej I poł. XX w. mówiło dwóch prelegentów. Pierwszy z nich to mgr Mateusz Pikuliński z UWr z wystąpieniem zatytułowanym „Plany motoryzacji kawalerii samodzielnej okiem szkoły konserwatywnej. Perspektywy a możliwości finansowe”, drugi referent to Radosław Anasz z UMK, który przedstawił następujący temat: „Losy żołnierzy antykomunistycznej konspiracji zbrojnej na terenie Pomorza i Kujaw w latach 1945–1947”.

Wielbiciele uzbrojenia i lotnictwa również znaleźć ciekawe tematy. Referaty w tych panelach wygłosili następujący uczestnicy: Piotr Tomica z UWr – „Czołg T-72. Trzon wojsk pancernych układu warszawskiego”, mgr Arkadiusz Maciejewski z Muzeum Uzbrojenia – „Wyrzutnia rakietowa BM-13 ze zbiorów Muzeum Uzbrojenia”, mgr inż. Mateusz Jackowski z Politechniki Wrocławskiej – „*Bacillus anthracis* jako broń biologiczna”, Jan Tyszkiewicz z UWr – „Pierwsze bombardowania strategiczne Wielkiej Brytanii – cele, efekty, przeciwdziałania”, mgr Miłosz Stroński z MU – „Hurricane vs Spitfire, czyli pokojówka, która miała swoje pięć minut, a Cadillac angielskich przestworzy. Analiza i ocena konstrukcji brytyjskich myśliwców użytych w bitwie o Anglię”, mgr Łukasz Makowski z UwB – „R.S Johnson – kariera wojskowa legendy 56th Fighter Group”, mgr Piotr Rapiński z UŁ – „1 Pułk Lotnictwa Myśliwskiego »Warszawa« w walkach o stolicę. Sierpień 1944–styczeń 1945”.

Pozostała część referatów, które swoją treścią nie wpisywały się w powyższe panele, przyporządkowano do paneli podzielonych na poszczególne wieki:

1. XVII w.:
 - Paweł Bezubik z UwB – „Współpraca kozacko-tatarska w latach 1648–1654”,
 - mgr Arkadiusz Bożejewicz z UMK – „Przygotowania i przebieg wojny polsko-tureckiej 1633–1634”,
 - Agata Kwiatek z UJ – „»Kończ waść, wstydu oszczędź!«”, czyli o pojedynkach w wojsku i karach za nie w latach 1632–1668”,
 - Kamil Czarkowski z UwB – „Organizacja armii Ośmiu Chorągwi Qing w XVII w. na przykładzie kampanii w Południowych Chinach”,
 - Izabela Śliwińska z UW – „Wpływ warunków atmosferycznych na przebieg działań wojsk koronnych na Ukrainie w roku 1651”,
 - mgr Marcin Szumny z UG – „(Nie)codzienne sprawy w XVII-wiecznej Twierdzy Wisłoujście”,
 - mgr Dariusz Wajs z KUL – Władysław Waza pod Chocimiem w 1621 roku – rzeczywisty udział a propaganda wojenna. Zarys problematyki”,
 - Robert Fanselow z UwB – Klasyfikacja artylerii koronnej w I połowie XVII wieku – porównanie teorii z praktyką,
 - szer. Michał i pchor. Paweł Kaczmarek z WSOSP – „»Husarii dawnej huf« – czyli rzut okiem na »skrzydlatą« jazdę”.
2. XVIII w.:
 - mgr Łukasz Baranowski z UwB – „Ziemianie, bojarzy i dawne powinności wojskowe u poddanych biskupa wileńskiego w XVIII wieku”,
 - Krzysztof Kuczyński z UW – „Brygady Kawalerii Narodowej i Pułki Przedniej Straży w latach 1776–1794 – próba stworzenia jazdy uniwersalnej?”,
 - Michał Łukaszewski z UAM – „Analiza kampanii Wiliama Augusta, księcia Cumberlandu w latach 1745–1747”,
 - Artur Łuksza z UAM – „Oblężenie Quebecu w roku 1759”.
3. XIX w.:
 - Łukasz Gnat z UJ – „Obraz służby Polaków w Legii Cudzoziemskiej na podstawie *Kroniki Emigracji Polskiej i Trzeciego Maja* w latach 30 i 40 XIX wieku”,

- mgr Michał Górny z UW – „Wojskowość powstania styczniowego na podstawie badań pola bitewnego pod Ignacem z 8 maja 1863 roku”,
- Damian Marculewicz z UwB – „Powstanie styczniowe na ziemi kuźnickiej”,
- Michał Balogh z UJ – „Poglądy polityczno-wojenne elit rosyjskich na początku XIX wieku”,
- mgr Lesław Zbieranek z UAM – „Bitwa pod Bałakławą 25.10.1854 – próba analizy i oceny”,
- mgr Marek Kawczyński z UwB – „*Absolution under fire*, czyli absolucja żołnierzy Brygady Irlandzkiej podczas bitwy pod Gettysburgiem”.

Nie sposób jest opisać w kilku zdaniach każde z wystąpień wyżej wymienionych prelegentów. Większość referatów reprezentowała nowe poglądy i świeże interpretacje przeróżnych wojskowych źródeł. Inne wystąpienia zaś poruszały pionierskie tematy badawcze, które mogą stać się zaczątkiem do prowadzenia dalszych badań nad dziejami wojskowości w danej tematyce.

Reasumując, XV Ogólnopolska konferencja studentów historyków wojskowości została zorganizowana na wysokim poziomie logistycznym. Zdecydowanie Uniwersytet w Białymstoku dopełnił wszelkich punktów organizacyjnych, tak że wszyscy uczestnicy byli zadowoleni z udziału w obradach. Szereg wizyt studyjnych w muzeum, wystąpień honorowych gości czy też imprez integracyjnych całkowicie wypełniło i urozmaiciło czas uczestnikom konferencji po odbytych prelekcjach. Następna z kolei XVI konferencja odbędzie się na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Paweł Pilarski

**Międzynarodowa konferencja naukowa
„Drogi do niepodległości narodów Europy
Środkowo-Wschodniej 1914–1921”, Ciechanowiec,
6–7 czerwca 2018 r.**

Po raz kolejny Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu gościło w swoich progach naukowców z różnych krajów na międzynarodowej konferencji naukowej zatytułowanej „Drogi do niepodległości narodów Europy Środkowo-Wschodniej 1914–1921”. Wydarzenie to jest warte odnotowania z kilku powodów. Stało się ważnym forum wymiany myśli i wyników najnowszych badań znanych historyków z Polski, Białorusi, Ukrainy, Rosji, Litwy, Łotwy i Gruzji. W myśl organizatorów wpisywało się też w obchody 100 rocznicy odzyskania niepodległości przez Polskę. Równocześnie także szereg innych narodów Europy, w tym sąsiadów, świętuje stuletni jubileusz prób zbudowania własnej państwowości. Wybór tematu przewodniego tegorocznej konferencji w Ciechanowcu nie był zatem przypadkowy. Jej uczestnicy, na podstawie analizy źródeł archiwalnych i publicystycznych, próbowali uchwycić wiele różnorodnych aspektów tytułowej drogi do niepodległości narodów Europy Środkowo-Wschodniej. Zwrócili uwagę na wymiar polityczny, społeczny, kulturowy, etniczny i militarny. Zastanawiali się nad procesami wewnętrznymi i sytuacją geopolityczną, które umożliwiły wprowadzenie w życie marzenia o niepodległym państwie lub doprowadziły do jego upadku. Oceniali koncepcje niepodległościowe, starania o uznanie nowych państw, funkcjonowanie ich instytucji, nastroje społeczne, stosunki narodowościowe oraz stanowisko rozpadających się mocarstw.

Konferencja jest szóstym z kolei spotkaniem w ramach projektu naukowo-badawczego, zainicjowanego w 2013 r. przez podlaskich samorządowców. Organizatorami tegorocznej edycji, oprócz Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu występującego w roli gospodarza, był Departament Kultury i Dziedzictwa Narodowego Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podlaskiego w Białymstoku, Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Historycznego, Archiwum Główne Akt Dawnych, Instytut Historii Litwy w Wilnie oraz Wydział Politologii i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Kierownikiem naukowym konferencji była prof. dr hab. Dorota Michaluk z Katedry Europy Wschodniej UMK.

W trakcie konferencji historycy wygłosili ponad 20 referatów. Program składał się z czterech sekcji tematycznych, z których każdą kończyła dyskusja. W dniu 6 czerwca zrealizowano dwa panele konferencji. Tematyka pierwszego bloku skupiała się na czynnikach wewnętrznych i zewnętrznych, które miały wpływ na powodzenie projektów państwowych narodów Europy Środkowo-Wschodniej po wybuchu I wojny światowej. Sekcję tę otwierał referat prof. Mariusza Wołosa z Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie na temat fenomenu polskiej niepodległości w 1918 r. Prelegent próbował ustalić, czy odbudowa państwa polskiego była szczęśliwym zbiegiem okoliczności, czy też wynikiem konsekwentnej pracy Polaków w tym kierunku. Profesor Michał Klimecki z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu nakreślił uwarunkowania niepodległości Ukrainy (1918–1921). Z kolei prof. Dorota Michaluk przybliżyła okoliczności ogłoszenia niepodległości Białoruskiej Republiki Ludowej 25 marca 1918 r. Następnie dr Tomasz Błaszczak z Uniwersytetu Witolda Wielkiego w Kownie wskazał determinanty niepodległości Litwy w latach 1917–1923. Ten blok tematyczny zamykał referat prof. Jewgienii Nazarowej z Rosyjskiej Akademii Nauk w Moskwie, dotyczący łańcuchów i estońskich dążeń niepodległościowych w latach 1914–1917 na tle procesu rozpadu Cesarstwa Rosyjskiego.

Po wystąpieniu prelegentów przewodniczący sekcji, prof. Andrzej Zakrzewski z Uniwersytetu Warszawskiego, otworzył dyskusję. W centrum debaty znajdowało się pytanie o to, dlaczego po upadku wieloetnicznych imperiów tylko części narodów wschodnioeuropejskich udało się zbudować niepodległe państwa. Poruszano także kwestię negocjacji dyplomatycznych w sprawie wytyczania granic państwowych. W dyskusji pojawiały się wątki związane z granicą między Polską a Ukrainą, Białą-

rusią a Ukrainą, Białorusią a Litwą, Litewsko-Białoruską Republiką Rad a Ukrainą. Uwagę zwrócono także na rolę Niemiec w dążeniach niepodległościowych narodów Europy Środkowo-Wschodniej. Zastanawiano się nad ustaleniem momentu ukształtowania się nowoczesnej polskiej świadomości narodowej w skali masowej. Polski przypadek porównywano z sytuacją innych nacji europejskich. Wskazywano na znaczenie Kościoła katolickiego w tych procesach.

Druga sekcja tematyczna, której przewodniczył prof. Oleg Łatyszonek z Uniwersytetu w Białymstoku, dotyczyła szeregu szczegółowych aspektów polskiej niepodległości oraz wątków żydowskich. Jako pierwszy głos zabrał dr. hab. Grzegorz Zackiewicz z Uniwersytetu w Białymstoku, który mówił o rosyjskich ulotkach polskich socjalistów niepodległościowych z lat 1914–1921. Kolejny prelegent – dr. hab. Janusz Mierzwa z Uniwersytetu Jagiellońskiego – przedstawił wkład Galicji w niepodległość Polski. Doktor Alicja Nowak z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie nakreśliła obraz społeczeństwa polskiego, wyłaniający się z raportów wywiadu Austro-Węgier z lat 1915–1918. Inna reprezentantka tejże instytucji, mgr Anna Wardzińska, na temat swego wystąpienia wybrała kwestię żydowską w publicystyce Teofila Merunowicza do 1919 r. Ostatni referat przypomniał o wkładzie Polaków w dzieło odrodzenia innych narodów. Wygłosił go dr Tamaz Phurkaradze z Państwowego Uniwersytetu im. Szoty Rustawelego w Batumi, zwrócił w nim uwagę na zaangażowanie Polaków w utrwalenie niepodległości i rozwój kultury Gruzji.

W takcie dyskusji zamykającej ten blok tematyczny wiele uwagi poświęcono sprawom galicyjskim. Poszukiwano odpowiedzi na pytanie o miejsce Galicji w ukraińskim projekcie narodowym i państwowym. Dyskutantów interesował także wpływ panujących tu nastrojów na wzrost antagonizmów między Polakami, Ukraińcami i Żydami w okresie międzywojennym. Kolejny ważny wątek dotyczył specyficznej grupy społecznej, którą stanowili urzędnicy galicyjscy. Wspomniano o niezbyt pozytywnych opiniach na ich temat, panujących wśród autorów wspomnień i publicystów zarówno polskich, jak i białoruskich z obszarów współczesnej Białorusi. Analizowano zachowania i percepcję Galicjan na terytorium Królestwa Polskiego i Wielkopolski. Profesor Andrzej Zakrzewski natomiast poddał pod dyskusję zasadność stosowania określenia „odrodzenie” państwa polskiego bądź też litewskiego. Dylematy tego rodzaju mogą bowiem powstać, gdy na państwowość Polski i Litwy po 1918 r. spojrzysz się z perspektywy systemu politycznego, systemu prawnego i terytorium tych państw.

Następny dzień konferencji rozpoczął się od sekcji poświęconej kształtowaniu państwowości białoruskiej. Profesor Piotr Cichoracki z Uniwersytetu Wrocławskiego dokonał analizy relacji pomiędzy Wojskiem Polskim a ludnością cywilną na zapleczu północnego odcinka Frontu Wschodniego w latach 1919–1920. Następnie mgr Walentyna Miatlicka z Państwowego Uniwersytetu im. Franciszka Skoryny w Homlu przedstawiła udział Homelszczyzny w białoruskim ruchu narodowym z lat 1917–1918. Doktor Andrej Bucza z Międzynarodowego Instytutu Humanistyczno-Ekonomicznego w Mińsku wskazał na międzynarodowy aspekt białoruskiej niepodległości, wiążący się z perspektywami uznania Białoruskiej Republiki Ludowej. Miński naukowiec zobrazował to na przykładzie współpracy z Czechosłowacją w latach 1917–1918. Wątki te kontynuował dr Andrej Czerniakiewicz ze Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego. Jego referat na temat instytucji kurierów dyplomatycznych rządów BRL wywołał duże zainteresowanie. Z kolei jego przedmówca, prof. Dariusz Tarasiuk z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, przeanalizował, w jaki sposób gazeta „Biełaruski Szlach” prezentowała na swych łamach kwestie narodowościowe w 1918 r. Zamykające tę część obrad wystąpienie dr. hab. Mikołaja Miazkiego z Państwowego Uniwersytetu im. Franciszka Skoryny koncentrowało się na kwestii państwowości białoruskiej w polityce Sowieckiej Rosji w okresie wojny polsko-bolszewickiej. Obradom sekcji przewodniczył dr Rimantas Miknys z Instytutu Historii Litwy w Wilnie.

Jednym z tematów, których dotyczyła dyskusja po bloku „białoruskim”, był problem granic Białoruskiej Republiki Ludowej w kontekście roszczeń terytorialnych wysuwanych przez inne narody. Przykładem było zagadnienie przekazania Brześcia przez Niemcy Ukrainie. Wśród pytań, które zostały zadane prelegentom, była kwestia autorstwa mapy Białoruskiej Republiki Ludowej. Profesor Dorotę Michaluk interesowało, czy informacja na ten temat znalazła swe odbicie na łamach „Biełaruskiego Szlachu”. W swej odpowiedzi dr hab. Dariusz Tarasiuk pokreślił, że w przeanalizowanym przez niego materiale prasowym nie napotkał informacji na temat dokładnie określonych granic przyszłego państwa białoruskiego. W centrum uwagi autorów artykułów gazety znalazły się inne kwestie, w tym polemika z żądaniami terytorialnymi innych narodów wobec terenów spornych.

W omawianym panelu dyskusyjnym nie zabrakło też wzmianki na temat roli białoruskich środowisk emigracyjnych w procesach państwowotwórczych Białorusinów. Wspomniano też o stosunku oddziałów wielko-

polskich, walczących w wojnie polsko-bolszewickiej na terenach tzw. Kresów Wschodnich, do miejscowej ludności. Do problemu jednostek z Wielkopolski nawiązano w kolejnej części konferencji.

W ostatniej, czwartej sekcji tematycznej w centrum zainteresowania prelegentów znalazły się zagadnienia państwowości Ukrainy oraz Litwy. Kilka referatów ukazywało perspektywę porównawczą z sytuacją polską. Na początku dr Rimantas Miknys z Instytutu Historii Litwy w Wilnie przedstawił kwestię państwowości litewskiej w odniesieniu do rewolucji w Rosji w 1917 r. W dalszej kolejności prof. Roman Wysocki z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie przybliżył ukraińską drogę do niepodległości w okresie I wojny światowej. Profesor Serhij Trojan z Narodowego Uniwersytetu Lotnictwa w Kijowie przywołał postać polskiego naukowca i dyplomaty Stanisława Łosia. Dokonał porównania realizacji projektów państwowości polskiej i ukraińskiej w latach 1918–1923 w świetle koncepcji tego orędownika porozumienia obu narodów. Z kolei dr hab. Maciej Krotofil z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu uwypuklił aspekt militarny, porównując organizację polskich i ukraińskich sił zbrojnych w latach 1917–1921. Odniósł się także do poruszanego wcześniej problemu oddziałów wielkopolskich. Wskazał m.in. na złożone relacje między żołnierzami i oficerami tej formacji oraz innych jednostek polskich, będące wynikiem różnic mentalnościowych i tradycji żołnierskiej armii państw zaborczych. Na koniec prof. Mariusz Korzeniowski z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie sięgnął do materiałów zamieszczonych na łamach „Dziennika Kijowskiego”, by zbadać stanowisko gazety wobec kwestii niepodległości Ukrainy. Moderatorem ostatniego bloku i dyskusji kończącej obrady była dr hab. Antonina Kozyska, prof. UMK w Toruniu.

W dyskusji zwrócono uwagę na potrzebę uwzględnienia miejsca rewolucji 1905 r. w rozwoju aspiracji niepodległościowych narodów. W odniesieniu do sytuacji ukraińskiej, której w głównej mierze dotyczyła debata, wskazano na małą liczbę inteligencji, która mogła wówczas myśleć o autonomii lub niepodległości Ukrainy. Porównując do przypadku polskiego, przyznano, że ukraińskie dążenia niepodległościowe były nieco opóźnione. Podniesiono także kwestię planowanych granic Ukrainy. Pamiętając o istnieniu wielu wizji terytorium tego państwa po 1918 r., zastanawiano się w szczególności nad przebiegiem wschodniej granicy, która miała sięgać Kaukazu. Stawiano pytanie o rolę w tych projektach badań etnograficznych. Wspomniano także o wysiłkach strony ukraińskiej w kierunku wzmocnienia żywiołu ukraińskiego w miastach.

Inny poruszony w dyskusji wątek dotyczył aspektów militarnych. Podkreślono wielkie trudności, z jakimi narody dążące do niepodległości musiały się zmierzyć na drodze tworzenia swoich sił zbrojnych. Jednym z tematów, który wywołał żywą wymianę zdań, była kwestia armii Hetmanatu. Polemika dotyczyła m.in. jej rzeczywistej liczebności i potencjału bojowego. Profesor Maciej Krotofil podkreślił, że armia hetmana Pawła Skoropadskiego pozostawała w znacznej mierze na etapie projektów, a większość jej jednostek nie osiągnęła gotowości bojowej. Ponadto poruszono kwestię służby Ukraińców w wojsku polskim i Polaków w ukraińskim. Zasygnalizowano większe trudności w badaniach nad zagadnieniem w odniesieniu do okresu walk o granice niż okresu międzywojennego.

Dwudniowe wystąpienia i debaty na koniec podsumowali organizatorzy konferencji – prof. Dorota Michaluk oraz dyrekcja Muzeum. Prelegenci wskazali na główne wątki tematyczne obrad, dziękując referentom za ożywioną i inspirującą dyskusję. Zapewniono, że wygłoszone referaty w rozszerzonej wersji zostaną opublikowane do końca roku.

Należy podkreślić wysoki poziom naukowy i organizacyjny wydarzenia. Oprócz przemyślanego programu wystąpień, uzupełniająca je dyskusja stworzyła możliwość rozwinięcia wielu szczegółowych ważnych i ciekawych wątków. Wnosiły one wiele nowego w stan wiedzy na temat kontekstu tworzenia lub odnowienia państwowości przez Polaków i ich sąsiadów 100 lat temu. Dodatkowym bonusem było to, że konferencja odbywała się w pięknym i przyjaznym otoczeniu zespołu pałacowo-parkowego Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu. Obrady konferencyjne toczyły się w pałacu – dawnej siedzibie rodziny hr. Starzyńskich. Uczestnicy zakwaterowani byli na terenie skansenu, w wiejskich chatach zaadoptowanych na potrzeby hotelowe. Oprócz uczy intelektualnej uczestnicy konferencji mieli okazję poznać smaki kuchni podlaskiej. Głównym wydarzeniem towarzyszącym była wycieczka do Drohiczyzna w dniu 6 czerwca. Jej program zawierał m.in. zwiedzanie prawosławnych i katolickich obiektów sakralnych oraz bogato wyposażonego Muzeum Diecezjalnego. Na zakończenie konferencji uczestnicy zostali oprowadzeni po terenie pałacu i skansenu.

Antonina Kozyrka

Хорошие и плохие соседи: опыт межкультурной коммуникации. „Dobre i złe sąsiedztwa. Doświadczenie międzykulturowej komunikacji”, Oriechowo-Zujewo, 11–12 maja 2018 r.

Międzynarodowy projekt pod tytułem „Dobre i złe sąsiedztwa”, zainicjowany przez pracowników naukowych z Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, zaowocował trzyletnim cyklem konferencji, w której wzięli udział naukowcy z Bydgoszczy, z kilku ośrodków w Polsce oraz z zagranicy. Dotychczas odbyły się konferencje zatytułowane: „Historia kluczem do rozumienia współczesnych relacji międzysąsiedzkich” (2015), „Od konfliktu do współistnienia i współpracy” (2016), „Obcy – nasi – inni” (2017). Przez trzy lata uczestnicy tych konferencji przyglądali się relacjom sąsiedzkim z punktu widzenia pojedynczych ludzi, jak i społeczności lokalnych czy też narodowych. Pokłosiem debaty naukowej jest seria monografii pod wspólnym tytułem *Dobre i złe sąsiedztwa*. Ukazało się już pięć tomów¹.

¹ *Dobre i złe sąsiedztwa. Historia kluczem do zrozumienia współczesnych relacji międzysąsiedzkich*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2016; *Dobre i złe sąsiedztwa. Od konfliktu do współistnienia i współpracy*, t. 1: *Bliscy i dalecy sąsiedzi*, red. K. Grysińska-Jarmuła, T. Maresz, Bydgoszcz 2017; *Dobre i złe sąsiedztwa. Od konfliktu do współistnienia i współpracy*, t. 2: *Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2017; *Dobre i złe sąsiedztwa. Obce – nasze – inne*, t. 1: *Bliscy i dalecy sąsiedzi*, red. K. Grysińska-Jarmuła, T. Maresz, Bydgoszcz 2018; *Dobre i złe sąsiedztwa. Obce – nasze – inne*, t. 2: *Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2018.

W dniach 11 i 12 maja 2018 r., już po raz czwarty, odbyła się międzynarodowa konferencja naukowa dotycząca tzw. dobrego i złego sąsiedztwa. W następstwie podpisanej umowy o współpracy między Uniwersytetem Kazimierza Wielkiego i Państwowym Uniwersytetem Humanistyczno-Technologicznym kolejna konferencja miała miejsce w Rosji w mieście Oriechowo-Zujewo w obwodzie moskiewskim². Tegoroczne spotkanie otwiera drugą turę tryptyku konferencji, będących kontynuacją dotychczasowych pod tytułem „Dobre i złe sąsiedztwa”³. Tym razem uczestnikom konferencji zaproponowano temat „Опыт межкультурной коммуникации”, czyli „Doświadczenie międzykulturowej komunikacji”. Konferencja poświęcona była analizie sieciowej interakcji dwóch obszarów aktualnej socio-humanistycznej wiedzy na temat historii obszarów przygranicznych w zakresie historii lokalnej oraz dziejów kultury historycznej w dziedzinie historii intelektualnej. Dlatego do wzięcia udziału w konferencji zaproszono przedstawicieli różnych dyscyplin historycznych, a także politologów, socjologów, filologów, kulturoznawców, filozofów, psychologów i pedagogów. Obszary poruszone w ramach obrad konferencji oscylowały wokół następujących zagadnień:

- geografia historyczna: granice kulturowe i historyczne wspólnot lokalnych,
- transfer międzykulturowy w obszarach przygranicznych (graniczne przestrzenie społeczno-kulturowe, regiony przygraniczne),
- kultury historyczne: problem różnic historycznych i koegzystencji,
- czynnik kultury historycznej w kształtowaniu tożsamości lokalnej,
- historia międzykulturowej komunikacji w praktyce kształcenia historycznego.

Honorowym patronatem konferencję objął Rektor Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego – prof. dr hab. Jacek Woźny oraz Rektor Państwowego Uniwersytetu Humanistyczno-Technologicznego w Oriechowie-Zujewie – doc. dr Nadija Jusupowa. W Komitecie Naukowym z ramienia UKW zasiadali: prof. dr hab. Albert Kotowski, prof. dr hab. Małgorzata Świącicka, dr hab. Zdzisław Biegański, prof. UKW, i dr hab. Marek Zieliński, prof. UKW, a PUHT reprezentowały: doc. dr Marina Gorszkowa,

² Państwowy Uniwersytet Humanistyczno-Technologiczny w Oriechowie-Zujewie: <http://www.ggtu.ru/>.

³ Oficjalna strona konferencji „Dobre i złe sąsiedztwa”: <http://dobreizlesasiedztwa.jarmtech.pl/>.

doc. dr Jelina Jakowlewa i prof. dr Siergiej Małowiczko. Członkami Komitetu Naukowego byli również: prof. dr hab. Vladimír Gonč ze Słowackiej Akademii Nauk w Bratysławie, dr hab. Grażyna Pańko, prof. Uniwersytetu Wrocławskiego, dr hab. Arkadiusz Stempin, prof. Uniwersytetu Alberta Ludwika we Fryburgu Bryzgowijskim i Wyższej Szkole Europejskiej w Krakowie, prof. dr hab. Olga Strelowa z Krajowego Instytutu Rozwoju Kształcenia w Chabarowsku oraz prof. dr Jewgenij Wiaziemskij z Państwowego Pedagogicznego Uniwersytetu Moskiewskiego. Sekretarzami naukowymi konferencji byli: ze strony rosyjskiej – prof. dr Siergiej Małowiczko, a ze strony polskiej: dr hab. Teresa Maresz, prof. UKW, i dr Katarzyna Grysińska-Jarmuła.

Uczestników konferencji powitały: Rektor Państwowego Uniwersytetu Humanistyczno-Technologicznego w Oriechowie-Zujewie doc. dr Nadija Jusupowa oraz Dziekan Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego prof. dr hab. Małgorzata Świącicka. W konferencji wzięło udział 59 referentów, którzy przybyli z Niemiec, Polski, Słowacji, Ukrainy oraz z Karaczajewsko-Czerkieskiej Republiki, a przede wszystkim z wielu zakątków Rosji.

Trzy pierwsze referaty wytyczyły kierunki obrad, które później odbyły się w sekcjach. Obrady plenarne zainaugurował wykład dr hab. Teresy Maresz, prof. UKW, zatytułowany „Podręcznik szkolny źródłem informacji na temat życia codziennego oraz osiągnięć kulturalnych i gospodarczych narodów ze sobą sąsiadujących”. Referentka przedstawiła wyniki analizy podręczników szkolnych na temat sąsiadujących ze sobą narodów o korzeniach słowiańskich, w tym z Polski, Rosji, Ukrainy i Białorusi. Wykazała, iż pomimo bliskości kulturowej i bezpośredniego sąsiedztwa, to jednak edukacja szkolna nie jest nakierowana na wzajemne poznawanie kultury, obyczajów czy też pracy codziennej narodów żyjących za przysłowiową miedzą. Zwracając uwagę na walory wychowawcze podręczników, dr hab. Maresz przekonywała, iż uczniowie powinni poznawać nie tylko wydarzenia polityczne, ale i społeczno-obyczajowe. To pozwoli na przychylniejsze spojrzenie na sąsiadów i lepsze rozumienie ich problemów, co z kolei przyczyni się do przełamywania utartych, powszechnie przyjętych schematów i stereotypów. Profesor dr Siergiej Małowiczko (PUTH), wygłaszając referat pt. „Praktyki międzykulturowe w projektowaniu historiografii globalnej”, przyjrzał się problemowi dokumentowania i opisywania dziejów narodów żyjących i tworzących po sąsiedzku. Szczególną uwagę zwrócił na historiografię XIX w. w kontekście historii lokalnej, przywołu-

jąc konkretne przykłady. Do tego zagadnienia nawiązała trzecia z uczestniczek plenarnych obrad – prof. dr Łorina Repina, członek korespondent Rosyjskiej Akademii Nauk, omawiając „Kulturę i tożsamość z perspektywy historii międzyregionalnej”. Następnie uczestnicy konferencji rozeszli na obrady w sekcjach.

Obrady sekcji I (najliczniejszej), zatytułowanej „Dialog międzykulturowy i transfer kulturowy w obszarach przygranicznych”, odbywały się w obu dniach konferencji. W pierwszej części skupiono się nad historyograficznym ujęciem transferu kulturowego, głównie w Rosji, na przestrzeni dziejów. Debatę naukową zainicjował doc. dr Dmitrij Dobrowolski (Narodowy Uniwersytet Badawczy „Wyższa Szkoła Ekonomiczna” w Moskwie), wygłaszając referat pt. „Dyplomacja jako sposób wymiany kulturalnej Rosji i Europy w XII–XIII wieku”. Autor wystąpienia wykazał wielopoziomowe powiązania dawnej Rusi i Europy Zachodniej po schizmie dokonanej w 1054 r. Rozłam w Kościołach i zerwanie z Zachodem przyczyniły się do szukania dróg porozumienia i kanałów wymiany kulturalnej. Jedną z nich była dyplomacja prowadzona przez książęta z domu Rurykowiczów, dążących do utrzymania kontaktów z europejskimi monarchiami. Z kolei doc. dr Ludmiła Sukina (Instytut Systemów Programowania im. A.K. Ajłamaziana RAN) scharakteryzowała „Zamoskowie jako terytorium transferów kulturowych późnego średniowiecza i czasów nowożytnych”. Zamoskowie, będąc przestrzenią historycznie, geograficznie i kulturowo łączącą dawne księstwa ze stolicami we Włodzimierzu, Moskwie, Rostowie, Suzdału, Niżnym Nowogrodzie i Twerze, stało się przestrzenią transferu kulturowego, gospodarczego, politycznego, religijnego ze wschodu na zachód i na odwrót. Pozostając na terytorium moskiewskim, mgr Jelizawieta Jagarijan (Rosyjska Państwowa Wyższa Szkoła Humanistyczna w Moskwie) omówiła „Praktyki w przestrzeni socjokulturowej Moskwy pod koniec XIX i początku XX wieku”. Scharakteryzowała sytuację kulturową w Moskwie i wpływ środowiska społecznego i kulturowego na rozwój komunikacji. Przedstawiła wyniki swoich badań nad wzajemnym oddziaływaniem grup etnicznych, jak i pojedynczych osób żyjących w Moskwie na przełomie XIX i XX w. Z kolei doc. dr Olga Kazakowa (Orłowski Uniwersytet Państwowy im. I.S. Turgieniewa) w referacie zatytułowanym „Socjokulturowe algorytmy transferu języka rewolucji 1917 r. w guberniach rosyjskich” zaprezentowała wyniki swoich badań przeprowadzonych w oparciu o regionalne periodyki oraz źródła osobiste pochodzące z lat 1917–1921. Granice terytorialne podlegające badaniu ob-

jęły w znacznym stopniu obszar omówiony przez Jagarijan, czyli okolice Moskwy, Włodzimierza, Riazania, Tuły, Orła, Kalugi. Badania nad językiem stosowanym w publicystyce i prasie codziennej przeprowadziło również dwoje badaczy z Polski – dr hab. Ewa Szatlach, prof. UKW, i dr hab. Andrzej Zaćmiński, prof. UKW. Pierwsza z referentów zajęła się analizą „Trybuny Ludu” z lat 1949–1953 w zakresie propagandy radzieckiego modelu gospodarki w Polsce, a drugi – proradziecką propagandą stosowaną w tym samym periodyku w celu kształtowania pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego o ZSRR. Oboje prelegenci celowo wybrali lata 1949–1953, tj. szczytowy okres polskiego stalinizmu. Zaćmiński przebadął wymiar statystyczny publikowanych artykułów według kryterium tematycznego (polityka, gospodarka, kultura, nauka, społeczeństwo, rocznice i sport). Jak wykazał, powstał doktrynalny (urzędowy) wizerunek Związku Radzieckiego.

Po przerwie kawowej powrócono do obrad w sekcji I. Tym razem referenci dokonali przeglądu międzykulturowej komunikacji w krajach europejskich. Profesor dr Igor Kriuczkw (Federalny Uniwersytet Północnego Kaukazu w Stawropolu) pokazał „Pogranicze południowych Węgier w XIX i na początku XX wieku: przestrzeń komunikacji międzykulturowej i rozwój nacjonalizmu”, a dr hab. Danuta Jastrzębska-Golonka, prof. UKW, przeanalizowała przekazy literackie na temat sąsiedztwa dwóch narodów mieszkających „od zawsze” ze sobą, a referat swój zatytułowała „Serbowie i Chorwaci. Reakcje literackie i kulturowe trudnego sąsiedztwa”. Z kolei dr hab. Arkadiusz Stempin (reprezentujący Uniwersytet Alberta Ludwiga z Freiburga (Niemcy) oraz Wyższą Szkołę Europejską im. Józefa Tischnera w Krakowie) omówił „Niemiecko-żydowskie sąsiedztwo w południowych Niemczech (na przykładzie Freiburga w latach 1933–1945)”. Natomiast doc. dr Aleksander Fedorenko (PUHT – Oriechowo-Zujewo) scharakteryzował „sąsiedztwo”, czyli relacje między rosyjską Partią Socjalistów Rewolucjonistów a polskim ruchem rewolucyjnym tuż przed wybuchem rewolucji w Rosji w 1917 r.

Aż pięć referatów w ramach trzeciej części sekcji I dotyczyło sąsiedztwa na Kaukazie. Obrady zainicjowała prof. dr Tamara Bułygina (Północnokaukaski Uniwersytet Federalny w Stawropolu) referatem zatytułowanym „Model międzyetnicznego współdziałaniem narodów Kaukazu Północnego w projektach bolszewików i ich oponentów”. Z kolei dr Rustam Biegieułow (Państwowy Uniwersytet Karaczajewsko-Czerkieski) przedstawił „»Ślad Gruzina« w etnohistorycznych stereotypach ludu Karaczajew-

ców-Bałkarców w następstwie deportacji”. Deportacje z Karaczajewców (1943) oraz Bałkarzy (1944) zakorzeniły się w ich narodowej pamięci historycznej – zarówno na poziomie oficjalnej nauki, jak i na poziomie opinii publicznej. Biegieułow wskazał na powstały stereotyp Gruzina grabieżcy bogacącego się kosztem deportowanych narodów. Jak zauważył referent, stereotyp ten nie zawsze opiera się na mocnych dowodach i często ma podłoże mitologiczne. Z kolei dr Rica Zielnickaja (Szarba) (Rosyjskie Muzeum Etnograficzne w Petersburgu) zaprezentowała obraz relacji między Abchazami i Karaczajewcami. W referacie „Historia kontaktów społeczno-kulturalnych między Abchazami i Karaczajewcami” wykazała, iż wzajemne korzyści zbliżają sąsiadów. Tak było właśnie w przypadku wspomnianych dwóch narodów, które zaczęły swoją współpracę w dziedzinie handlu jeszcze w czasach jedwabnego szlaku łączącego Chiny z Bliskim Wschodem i Europą i tak pozostało do dnia dzisiejszego. Dwoje referentów – dr Ludmiła Jermolenko (Północnokaukaski Federalny Uniwersytet w Stawropolu) wraz z Nikołajem Miedwienskimi (Państwowe Muzeum Militarnej Chwały im. V.G. Ardzinba z Suchumi – Republika Abchazji) – mówiło „O niektórych aspektach rozwoju katolicyzmu w Księstwie Abchaskim w latach 40. i 50. XIX wieku”. Podobnie jak ich poprzedniczka, również oni wykazali pozytywny wpływ na relacje międzyludzkie, gdy ludziom przyszło mieszkać i funkcjonować obok siebie. Pierwsi katolicy na terytorium Abchazji przybywali w XIII–XV w., ale najwięcej ich osiedliło się w Suchumi na przełomie XIX i XX w. – byli to żołnierze i oficerowie armii rosyjskiej, w większości Polacy. Polscy księża i parafianie wnieśli znaczący wkład w organizację życia wyznaniowego, ale i codziennego w Abchazji. W obszarze zagadnienia poświęconego współpracy narodów kaukaskich był referat dr Kariny Aambarcumian (Północnokaukaski Federalny Uniwersytet w Stawropolu). Referentka, wygłosiwszy referat pt. „Wpływ czynników interwencji zagranicznej w tle etnicznym współpracy narodów Kaukazu Południowego (1918–1921)”, wykazała, iż wspólne zagrożenie zewnętrzne jednoczy narody.

Obrady w sekcji I Były kontynuowane w kolejnym dniu konferencji. Doktor Olga Morowa (prorektor PUHT w Oriechowie-Zujewie) zaprezentowała „Praktyki interakcji społecznych w centrach przemysłowych Rosji na początku XX wieku”. Z kolei dr hab. Grażyna Pańko, prof. Uniwersytetu Wrocławskiego, przedstawiła „Rolę muzyki w kontaktach z sąsiadami”. Autorka, przytaczając przykłady współpracy muzyków przy wystawianiu oper, np. Bedřicha Smetany i Stanisława Moniuszki, odwołując się do pio-

senek ludowych wspólnych dla kilku nacji (Janosik – górale polscy i słowaccy), przywołując piosenki popularne wśród młodzieży wielu krajów („Szła dziewczeczka do laseczka”), analizując rolę konkursów chopinowskich (na podstawie analizy nacji laureatów), wykazała, że dewiza Arystotelesa „muzyka łagodzi obyczaje” obowiązuje po dzisiejsze czasy. Na temat współpracy przygranicznej w dziedzinie kultury mówili również doc. dr Arturas Walientonis i doc. dr Ludmiła Sokolnickaja (oboje z PUHT), wygłaszając referat zatytułowany „Rola akulturacji w tworzeniu i rozwoju kultury społeczności przygranicznych”.

Równolegle odbywały się obrady w sekcji II zatytułowanej „Historyczne kultury: problem zróżnicowania historycznego i koegzystencji”. Sześcioro pierwszych referentów zaprezentowało wyniki swoich badań nad przekazami źródłowymi pochodzącymi z czasów średniowiecznych i nowożytnych aż po czasy nam współczesne. Dmitrij Aszczepkow (Narodowy Uniwersytet Badawczy „Wyższej Szkoły Ekonomicznej” w Moskwie) zreferował postrzeganie Rusinów w Kronice Wielkopolskiej, a prof. dr Andriej Kuzniecowa (Uniwersytet Państwowy im. N. Łobaczewskiego w Niżnym Nowogrodzie) wyjaśnił, „Co Kuźma Minin mówił o Polakach?”. Z kolei dr hab. Marek Zieliński, prof. UKW, w oparciu o zapisy w pamiętnikach, korespondencji, prasie i utworach literackich zaprezentował „Opinie Polaków o cudzoziemcach w czasach oświecenia (II poł. XVIII w.)”. Licznie napływający do Rzeczypospolitej Obojga Narodów cudzoziemcy (arystokraci, artyści, aktorzy, gubernatorzy, żołnierze, ale także biedacy, zbiedzy, oszuści), prezentujący pozytywne, jak i negatywne postawy, nie pozostawali niezauważeni przez Polaków. Jak zauważył Zieliński, w efekcie ścierania się zróżnicowanych tendencji (nie tyle politycznych, ile kulturowych) wykształcił się obraz pełen stereotypów i uogólnień. Natomiast doc. Roman Kazakow (Narodowy Uniwersytet Badawczy „Wyższej Szkoły Ekonomicznej” w Moskwie) na podstawie badań historiograficzno-geograficznych zaprezentował mapę pogranicza z przełomu XVIII i XIX w. Korzystając z przekazów Zoriana Dołęgi-Chodakowskiego, sporządził spis miast rosyjskich ze wspomnianego okresu. Dwoje referentów z Polski – prof. dr hab. Małgorzata Święcicka i dr hab. Rafał Zimny (oboje z UKW) zaprezentowali wyniki swoich badań na polu filologicznym. Pierwsza w wystąpieniu podjęła próbę rekonstrukcji językowo-kulturowych sposobów obrazowania dwóch kategorii znaczeniowych „Rosja” i „Rosjanin”. Źródłem materiału badawczego były swobodne wypowiedzi młodych Polaków, szczególnie skrajne wywołane podanymi słowa-

mi kluczowymi. Istotą badań było pytanie o stabilność i zmienność cech w najnowszym polskim stereotypie Rosjanina oraz językowo-kulturowym obrazie Rosji. Natomiast drugi z referentów omówił „Kontekst rosyjski w wybranych współczesnych polskich frazematyzmach politycznych”.

Z kolei pięcioro Rosjan na sąsiedztwo spojrzęło z punktu widzenia rosyjskiej historiografii: dr Maria Niskowskaja (Centrum Naukowe RAN w Syktywkarze) omówiła „Międzykulturowe komunikacje w XVIII wieku. Właściwości podnoszenia autorytetu państwa w dziejach I.P. Jełagina”, wystąpiły także dwie badaczki z Narodowego Uniwersytetu Badawczego „Wyższej Szkoły Ekonomicznej” w Moskwie) – doc. dr Marina Rumiancewa zajęła się zagadnieniem „Rosyjskiego i badeńskiego neokantyzmu: sąsiedztwem lub konfliktem neoklasycystycznych i nieklasycystycznych kultur historycznych”, mgr Nadieżda Niekrasowa „Praktyką cytowania historyków metropolii z Tweru przez historyka W.I. Kołosowa (1854–1919): kwestią »sąsiedztwa« prowincjonalnej i stołecznej kultury historycznej”, a prof. dr Marina Kolesnikowa (Północnokaukaski Uniwersytet w Stawropolu) omówiła „Wkład I.W. Bientkowskiego w poznanie Północnego Kaukazu”. Z kolei prof. dr Oleg Żurba (Dnieprzański Uniwersytet Narodowy im. Olesia Gonczara w Dnieprze) przedstawił „Kulturę historyczną końca XVIII–pierwszej połowy XIX w. i formowanie się regionów historiograficznych na Ukrainie”. Natomiast dr hab. Andrzej Topij, prof. UKW, przedstawił „Obraz Rosji i Rosjan w publicystyce Theodora Schiemanna”, jednego z czołowych niemieckobaltyckich emigrantów, znających Rosję z autopsji, a prof. dr Aleksiej Wiszniakow (PUHT w Orzechowie-Zujewie) – „Całą prawdę i całą nieprawdę o wszystkim. Claude Simon i Związek Radziecki”, prezentując poglądy francuskiego pisarza i eseisty, uczestnika wojny domowej w Hiszpanii.

Ostatnie, trzecie posiedzenie sekcji II objęło referaty dotyczące czasów średniowiecznych i nowożytnych. Magister Marta Nowaczyk (UKW w Bydgoszczy) w referacie pt. „O czym »mówią« symbole? Niewerbalna komunikacja Słowian” przytoczyła przykłady symboli z życia codziennego Słowian, a także podjęła próbę ich wyjaśnienia. Przedstawiła wnioski wyciągnięte na podstawie podejścia do tych symboli wśród współczesnych Rosjan. Magister Jewgienij Kirsanow (Klasyczne Kolegium Edukacji Artystycznej i Estetycznej w Orzechowie-Zujewie) dokonał analizy historiografii rosyjskiej na temat stosunków dawnej Rusi i koczowników z północnego wybrzeża Morza Czarnego i Morza Kaspijskiego w okresie od połowy IX do połowy XIII w. Przy czym przedstawił problem: „Dawna

Ruś i koczownicy w radzieckiej i rosyjskiej historiografii: sąsiedzi czy jedno państwo?”. Z kolei prof. dr Andriej Kuzniecowa (Uniwersytet Państwowy im. N. Łobaczewskiego w Niżnym Nowogrodzie) omówił „Tworzenie tradycji rozumienia dawnej historii w Niżnym Nowogrodzie”. Kolejny referat dotyczył czasów nowożytnych: prof. dr Tatiana Litwinowa (Dnieprzański Uniwersytet Narodowy im. Olesia Gonczara w Dnieprze) zbadała „Pogranicze tożsamości. Małorusinów w cesarskiej przestrzeni intelektualnej w II połowie XVIII wieku” i zaprezentowała wnioski prowadzące do uogólnienia, iż interakcja kulturowa, patrząc z punktu widzenia jednostki, wpływa na zmianę jej tożsamości. Tak było np. w czasach oświecenia, gdy jego idee oraz edukacja w języku rosyjskim wciągała Ukraińców prowincjuszy w krąg stołecznej kultury w Petersburgu. Również prof. dr Natalia Rostisławlewna (RGGU w Moskwie) wykazała interakcję i „Transformację kultury historycznej w czasach I wojny światowej”.

Sekcja III nosiła tytuł: „Czynnik kultury historycznej w kształtowaniu lokalnej i/lub regionalnej tożsamości”. Obrady w tej sekcji odbyły się w dwóch częściach. Pierwsza z nich objęła referat prof. dr. Vladimíra Gonca (Słowacka Akademia Nauk w Bratysławie) pod tytułem „»Centrum« Europy Środkowej. Doświadczenie Moraw, Dolnej Austrii i Zachodniej Słowacji przez ostatnich 200 lat”. Prelegent wykazał konsekwencje migracji na szczeblu regionalnym, pokazał, iż przybyszy traktowano jak „naszych” bądź „obcych”. Ponadto na przykładzie pogranicza wykazał różnice w ich prywatności i w przestrzeni publicznej. Z kolei dr Katarzyna Grysińska-Jarmuła (UKW) w referacie „Polacy i Niemcy w Bydgoszczy w XIX wieku: płaszczyzna współpracy i rywalizacji” pokazała, iż w cieniu wielkiej polityki w mieście toczyło się normalne życie, a jego mieszkańcy współpracowali lub rywalizowali ze sobą na płaszczyźnie gospodarczej czy też kulturalnej. Dla Polaków była to kwestia obrony swojej pozycji i tożsamości, a dla Niemców budowy tych elementów. Wszystkim jednak zależało na rozwoju miasta i utrzymaniu jego potencjału, choć pobudki, jakie nimi kierowały, bywały często różne.

Pozostając w tematyce rywalizacji mieszkańców Bydgoszczy, należy wspomnieć, że kolejna referentka – dr hab. Agnieszka Rypel, prof. UKW, sięgnęła do prasy codziennej i mówiła o „Trudnym sąsiedztwie. O relacjach między polskimi i niemieckimi mieszkańcami Bydgoszczy u progu niepodległości Polski (na podstawie »Dziennika Bydgoskiego« z lat 1909–1925)”. Analizując prasę codzienną, referentka zaprezentowała sposób utrwalania stereotypu Niemca jako „obcego” oraz dokonała redefini-

cji stosunków polsko-niemieckich w polskiej już Bydgoszczy. Po prasę codzienną sięgnęła również dr Anastazja Tancewowa (Północnokaukaski Federalny Uniwersytet w Stawropolu) i zademonstrowała kilka przykładów „Prezentowania obrazu »wroga« i obrazu »przyjaciela« w czasopiśmie »Ogoniok« w latach 20. XX wieku”. Podobnie jak to uczyniła Rypel, również Tancewowa podkreślała, iż ważne gazety i ich autorzy wpływali na kształtowanie opinii publicznej na temat „swoich” i „obcych”.

Dwaj kolejni referenci w sekcji III zajęli się problemem odnalezienia się i próby asymilacji rosyjskich emigrantów na ziemiach polskich. Pierwszy z nich – dr Oleg Horużenko (RAN w Moskwie) – przedstawił „Moskiewskich posiadaczy ziemskich kniaziów emigrantów na pograniczu litewsko-moskiewskim w XV–XVI w.”, a mgr Siergiej Kostierin (RGGU w Moskwie) omówił „Problem zachowania się rosyjskich emigrantów »pierwszej fali« tożsamości narodowej w »rosyjskiej Warszawie«”. Zwłaszcza ten drugi na podstawie materiału archiwalnego wykazał nieścisłości w konkluzjach radzieckich i rosyjskich historyków na temat ambiwalentnej postawy narodu polskiego i rządu wobec emigrantów rosyjskich w latach 20. i 30. XIX w. Ponadto pokazał, iż rosyjscy emigranci „pierwszej fali” doznali szoku kulturowego i stanęli w obliczu asymilacji bądź zachowania własnej tożsamości narodowej. Formowaniu się relacji lokalnych, wymuszonych uwarunkowaniami polityczno-represyjnymi przyjrzał się dr Anton Niskowskij (Uralski oddział RAN w Syktywkarze), wygłaszając referat pt. „Represjonowani uczeni w kształtowaniu lokalnej tożsamości w mieście Peczora”. Referent przybliżył działalność represjonowanego naukowca G. M. Daniszewskiego w latach 1944–1948, który podjął się ratowania ludzi umierających z głodu w północnych obozach. Tym samym zmienił podejście mieszkańców Peczory do organizowania przez siebie czasu wolnego oraz świadomego pozyskiwania informacji na temat tego, co się dzieje w kraju i w regionie. Również dr Aleksander Sołowcow (PUHT w Oriechowie-Zujewie) wykazał wpływ jednej społeczności na drugą. W referacie zatytułowanym „Wpływ lokalnych katolickich Kościołów wschodniego obrządku na życie duchowe i kulturę współczesnego społeczeństwa” poruszył kwestię aktywnej dobroczynności cerkiewnej, wychowawczej i wydawniczej oraz ich oddziaływanie na rozwój nauki, kultury duchowej i sztuki.

Natomiast dr Anetta Głowacka-Penczyńska (UKW) w referacie zatytułowanym „Żydzi w małych miastach Wielkopolski w drugiej połowie XVI i w XVII w.” przedstawiła osadnictwo żydowskie oraz relacje sąsiedzkie

między Żydami a ich sąsiadami. Wykazała przy tym, iż były one czasami dobrosąsiedzkie, a innym razem konfliktowe, o podłożu rywalizacji na tle handlowym. Z kolei dr hab. Aleksandra Kłaput-Wiśniewska (Akademia Muzyczna im. F. Nowowiejskiego w Bydgoszczy) w referacie pt. „Muzyka i muzycy rosyjscy w kulturze muzycznej Bydgoszczy w I połowie XX wieku” odnotowała dowody na ich obecność w kulturowych realiach Bydgoszczy. Rosjanie budowali swą kulturową tożsamość, ale także wywarli wpływ na kulturę tego miasta, w tym gusta jego mieszkańców oraz artystyczne upodobania muzyków i stosunek do rosyjskiej kultury w kolejnych dziesięcioleciach.

Ostatnia, sekcja IV odbyła się pod wspólnym tytułem „Dzieje komunikacji międzykulturowej w praktyce edukacji historycznej”. W ramach tego panelu ogłoszono siedem referatów. Pierwszy referat pt. „Podręczniki do historii Rosji a naukowe podejście do historii w pierwszej połowie XIX w.” przedstawił prof. dr Siergiej Małowiczko i prof. dr Władysław Fedorowicz (obaj z PUHT). Idąc tym tropem, prof. dr Olga Strielowa (Krajowy Instytut Rozwoju Kształcenia w Chabarowsku) przybliżyła zagadnienie „Stulecia rewolucji w Rosji w 1917 r. jako przestrzeni do dialogu kultur w ramach lekcji historii w szkole”. Jak zauważyła referentka, w edukacji szkolnej zgodnie z nowoczesnym podejściem naukowym rewolucję traktuje się jak proces, który obejmował sześć lat (1917–1922). Strielowa w swoim wystąpieniu na konkretnym przykładzie ukazała potencjał projektów rocznicowych w aktualizowaniu nauczania historii w szkole w kontekście kulturowym i dyskursu nad zagadnieniami z przeszłości. Z kolei prof. dr hab. Waldemar Rezmer (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu) zadał pytanie, „Kiedy zaczęła się wojna polsko-sowiecka? Pytanie badawcze i dydaktyczne”. Jak zauważył referent, ta wojna nigdy nie została „wypowiedziana stronie przeciwnej”. W polskiej i rosyjskiej (radzieckiej) historiografii pisze się o jej zakończeniu, wskazując na datę zaprzestania działań wojennych (18.10.1920 r.) czy też podając datę traktatu pokojowego w Rydze (18.03.1921 r.). Nigdzie natomiast nie ma jednoznacznej odpowiedzi na pytanie o początek tej wojny. Na potwierdzenie swych spostrzeżeń Rezmer dokonał przeglądu polskiej i rosyjskiej (radzieckiej) historiografii, sam również nie dając jednoznacznej odpowiedzi.

Przechodząc do czasów nam współczesnych, należy przybliżyć referat prof. dr Jewgenija Wiaziemskija (Państwowy Pedagogiczny Uniwersytet Moskiewski), który przedstawił „Koncepcje nowego dydaktycznego i metodologicznego złożenia historii ojczystej jako teoretyczną i metodo-

logiczną podstawę do studiowania zagadnień kultury i komunikacji międzykulturowej w szkole ogólnokształcącej”. Autor wystąpienia zaprezentował założenia nowej ministerialnej koncepcji nauczania historii Rosji, obejmującej standard historyczny i kulturowy, polegający na nowej ocenie kluczowych wydarzeń z przeszłości. Jak podkreślił Wiaziemskij, daje się zauważyć zmiany w rosyjskiej edukacji historycznej i dostrzeganie różnorodności oraz interakcji kultur narodów, które wchodziły w skład wielonarodowego państwa rosyjskiego na różnych etapach jego dziejów. Jego zdaniem takie podejście sprzyja poszanowaniu osiągnięć kulturalnych i tradycji własnej, jak i innych narodów. Nawiązując do wystąpienia poprzednika, doc. dr Liubow Aksienowa (PUHT) omówiła „Kształtowanie wizerunku »sąsiada« w procesie edukacji historycznej w szkole jako sposobu na osiągnięcie osobistych efektów uczenia się”.

Obrady w sekcji IV zakończyły dwa referaty prezentujące niekonwencjonalne podejście do edukacji historycznej. Docent dr Marina Gorszkowa (PUHT) w referacie zatytułowanym „Wykorzystanie nowoczesnych technologii w innowacyjnej przestrzeni edukacyjnej” zachęcała do nauczania historii wspomaganego komputerem i pozyskiwaniem przez uczniów wiedzy w sieci. Inną formę pracy, w ramach innowacji, zaprezentowały trzy pracownice naukowe z Oriechowa-Zujewa – dr Jelena Babajewa, dr Galina Gańszina, dr Żanna Murawiewa (wszystkie z PUHT), wygłaszając referat „Rola sztuki ludowej i rzemiosła w kształtowaniu holistycznego wizerunku wielokulturowej Rosji”. Jak zgodnie podkreśliły, w dobie globalizacji coraz większe znaczenie ma kwestia zachowania tożsamości narodowej. W wielu regionach daje się zauważyć powrót do korzeni narodowych – z jednej strony do poznawania sztuki ludowej i rzemiosła, a z drugiej do ich naśladownictwa. W swym wystąpieniu nawiązały do powstałego w 1990 r. stowarzyszenia Narodowe Rzemiosła Artystyczne Rosji i przytoczyły szereg przykładów organizacji pozarządowych działających na zasadzie non-profit w 64 regionach Federacji Rosyjskiej. Podkreśliły ich otwartość na współpracę ze szkołami i przygotowywane dla nich programy edukacyjne na temat różnych rodzajów rzemiosła. Tym samym zwróciły uwagę na korzyści wynikające z edukacji „poza murami szkoły”.

Każda z sekcji kończyła się dyskusją. Obrady konferencji odbywały się w dwóch językach: polskim i rosyjskim. Konferencja przyczyniła się do wymiany poglądów, a także spotkała się z zainteresowaniem młodzieży akademickiej, przysłuchującej się debacie naukowej na temat funkcjono-

wania sąsiedztwa w przeszłości, ale także przejawom dobrych i „innych”, niekoniecznie złych relacji z sąsiadami współcześnie.

Konferencja, która odbyła się w maju w Oriechowie-Zujewie, była czwartym międzynarodowym spotkaniem naukowców w ramach podjętego programu badawczego „Dobre i złe sąsiedztwa”. Jednocześnie zainicjowała drugą serię debat naukowców z Rosji i Polski oraz wielu innych krajów w Europie Środkowo-Wschodniej. Dotychczasowe cztery edycje pokazały, że tematyka ta cieszy się dużym zainteresowaniem przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych, a referaty i dyskusje nad poruszonymi problemami wskazały kolejne obszary i zjawiska warte podjęcia dalszych badań.

*Teresa Maresz
Katarzyna Grysińska-Jarmuła*

Konferencja naukowa „Marzec 1968 r. – etap w drodze do wolności”, Toruń, 21–22 marca 2018 r.

W dniach 21–22 marca 2018 r. w Centrum Dialogu im. Jana Pawła II w Toruniu odbyła się konferencja naukowa poświęcona tematowi: „Marzec 1968 r. – etap w drodze do wolności”. Konferencję zorganizował Wydział Politologii i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika we współpracy z Urzędem Marszałkowskim w Toruniu, Instytutem Pamięci Narodowej w Gdańsku, Europejskim Centrum Solidarności w Gdańsku oraz Regionalnym Ośrodkiem Debaty Międzynarodowej w Toruniu. Pięćdziesiąta rocznica Marca '68 r. skłania do podjęcia szerszej analizy nad przyczynami ówczesnych wydarzeń. Podczas dwudniowej konferencji badacze omówili również nieznanne i słabo naświetlone wątki wydarzeń marcowych.

Dwudniowe obrady rozpoczęły się poranną sesją, obejmującą cztery referaty i dyskusję. Podczas przemówienia inauguracyjnego kierownik konferencji prof. dr hab. Wojciech Polak wskazał, że istota wydarzeń marcowych polega na wystąpieniach Polaków przeciwko systemowi komunistycznemu, natomiast na drugi plan należy odłożyć wszelkie inne interpretacje, jakie powstały wokół tych szczególnych wydarzeń. Następnie głos zabrali: Marszałek Województwa Kujawsko-Pomorskiego Piotr Całbecki, Dyrektor Oddziału Gdańskiego IPN prof. dr hab. Mirosław Golon oraz przedstawiciel Europejskiego Centrum Solidarności dr Przemysław Ruchlewski. W swoich krótkich wystąpieniach okolicznościowych podkreślali znaczenie pamięci o Marcu '68.

Jako pierwszy wystąpił z referatem prof. dr hab. Wojciech Polak, który przeanalizował opinie pracowników naukowych UMK na temat wydarzeń z marca 1968 r. na podstawie donosów tajnego współpracownika Służby Bezpieczeństwa o pseudonimie „Prus”. Prelegent w wyniku przeprowadzonych badań udowodnił, że obiegowa opinia dotycząca braku poparcia protestów studenckich przez kadre naukową UMK jest w znacznym stopniu przesadzona, wielu bowiem toruńskich naukowców wsparło działania młodzieży podczas protestów Marca '68. Z kolei prof. dr hab. Roman Bäcker przeprowadził analizę politologiczną światowych protestów młodzieży w 1968 r. Na wyróżnienie zasługuje szerokie omówienie przyczyn wystąpienia młodzieży. Profesor dr hab. Roman Bäcker dokonał również klasyfikacji wydarzeń marcowych. Tej dobrze ustrukturalizowanej prezentacji towarzyszyła ostateczna konstatacja, czy wystąpienia społeczne w marcu 1968 r. można uznać za rewolucję czy rewoltę. Prelegent zaznaczył, że są one usytuowane gdzieś pomiędzy dwoma wymienionymi pojęciami, a ich skutkiem była zmiana społeczna, jaka nastąpiła w młodych ludziach.

W dalszej części sesji prof. dr hab. Józef Marecki wygłosił referat pt. „Głos biskupów polskich w sprawie wydarzeń marcowych 1968 r.”, z którym tematycznie wiązało się kolejne wystąpienie dr. Michała Białkowskiego pt. „Konferencja Episkopatu Polski wobec wydarzeń Marca 1968 roku”. Biskupi zdecydowanie stanęli w obronie protestującej młodzieży. Z kolei dr hab. Patryk Pleskot w swoim referacie zatytułowanym „Marzec w Akademii. Wpływ protestów marcowych na funkcjonowanie Polskiej Akademii Nauk (1968–1970)” omówił stanowisko pracowników tej instytucji naukowej wobec protestów społecznych w marcu 1968 r. W jego opinii trudno jednoznacznie ocenić postawę Polskiej Akademii Nauk wobec protestów marcowych, gdyż była ona niejednolita, a czasami wręcz sprzeczna. Wyrazom solidarności z protestującymi towarzyszyły przejawy oportunistów wobec władz komunistycznych. Następny referat wygłosił dr Przemysław Benken, który ukazał historię ucieczki płk. Klemensa Nussbauma do Izraela w 1969 r. Podczas prezentacji przedstawił biografię tego wojskowego oraz szczegóły jego niezwyklej ucieczki. Przypadek płk. Nussbauma można uznać za interesujący, gdyż był on jednym z nielicznych oficerów Ludowego Wojska Polskiego, który uciekł z Polski prawdopodobnie bez inspiracji ze strony wywiadu obcego państwa. Jego postać wydaje się tym ciekawsza, że był on ideowym komunistą pochodzącym z żydowskiej rodziny, a decyzja o wyjeździe wynikała z załamania kariery wojskowej, które miało miejsce właśnie w 1968 r.

W swoim wystąpieniu pt.: „Marcowy »reporter«. Przyczynek do dziejów Marca '68 w Gdańsku” dr Daniel Gucewicz podkreślił znaczącą rolę wydarzeń marcowych na Wybrzeżu Gdańskim. Badacz przedstawił również szczegółowe statystyki dotyczące marcowych protestów. W dalszej części swojego referatu dr Daniel Gucewicz dokonał szczegółowej analizy sprawy operacyjnej „reporter”. Na jej przykładzie badacz stwierdził, że Marzec '68 poszerzył pole działania Służby Bezpieczeństwa. Dla resortów siłowych nowym wrogiem stało się środowisko akademickie, a przede wszystkim studenci. Z kolei dr Tadeusz Ruzikowski w referacie pt. „Nie tylko Akacja. Warszawska Służba Bezpieczeństwa wobec Marca 1968 roku” scharakteryzował stan przygotowań tej służby do protestów studenckich. Warszawskie organy bezpieczeństwa zostały zaskoczone skalą wystąpień studentów. Nie posiadały również odpowiednich środków, aby szybko zareagować na rozszerzające się protesty społeczne. Czynnikiem determinującym taki stan rzeczy był fakt, że warszawska Służba Bezpieczeństwa zajmowała się głównie zbieraniem informacji i ich dostarczaniem do decydentów politycznych, a nie przygotowaniem do tłumienia demonstracji ulicznych.

Kolejne dwa referaty koncentrowały się na przedstawieniu stanowiska Kościoła katolickiego wobec wydarzeń z marca 1968 r. Doktor Łucja Marek w referacie pt. „Kościół katolicki wobec Marca '68 na tle stanowiska Episkopatu Polski” scharakteryzowała zachowanie polskiego episkopatu wobec protestów studenckich. Z przeprowadzonej przez badaczkę analizy wynika, że Episkopat Polski postępował z dużą powściągliwością, gdyż jego przedstawiciele nie chcieli uczestniczyć w konflikcie. Z kolei dr Cecylia Kuta w swoim wystąpieniu pt. „Środowiska katolików świeckich wobec wydarzeń Marca 1968” ukazała, jak wydarzenia z tamtego czasu wpłynęły na działalność różnych środowisk katolików świeckich.

Następny referat, „Francuska służba dyplomatyczna w Polsce wobec Marca 1968 r.”, wygłosiła dr Monika Komaniecka-Łyp. Prelegentka zwróciła uwagę na wydźwięk wydarzeń marcowych na arenie międzynarodowej z perspektywy francuskiej służby dyplomatycznej w Polsce. Badaczka dokonała analizy stosunków polsko-francuskich w okresie Marca '68 na podstawie depech oraz raportów wysłanych przez francuskich dyplomatów, uzupełnieniem były dokumenty polskiego aparatu bezpieczeństwa. W swoim wystąpieniu referentka podkreśliła, że w marcu 1968 r. sympatie dyplomatów francuskich pozostały po stronie protestujących studentów. Ich reakcja wynikała głównie z naocznej obserwacji wydarzeń marcowych

oraz z osobistych rozmów z przedstawicielami opozycji, środowisk dziennikarskich i naukowych.

Niezwykle interesujący referat przedstawił dr Macin Kasprzycki pt. „Jak rozpętałem »Marzec« w Tarnowie. Rzecz o Jerzym Barczyńskim”. Prelegent omówił szczegółowo historię młodego, 20-letniego mężczyzny, który swoimi działaniami doprowadził do dwudniowych manifestacji w mieście powiatowym w 1968 r. Referent część swojego wystąpienia poświęcił na przedstawienie postaci Jerzego Barczyńskiego. Dzięki szczegółowemu opisowi i licznym cytatom uczestnicy konferencji poznali osobowość Barczyńskiego i jego motywację podczas wydarzeń marcowych w 1968 r. Natomiast dr Rafał Opulski, w swoim przemówieniu pt. „Trzeba wkroczyć zdecydowanie, z całą siłą! PZPR w Krakowie wobec wydarzeń Marca '68”, uchwycił specyfikę wydarzeń krakowskich na tle sytuacji w innych miastach. W swoim wystąpieniu zawarł m.in. szczegółowy opis okoliczności z dnia 14 marca 1968 r., wskazujący, jak działania jednej osoby – ówczesnego rektora Akademii Górniczo-Hutniczej, wpłynęły na przebieg marcowych wydarzeń w miasteczku studenckim AGH w Krakowie. Jego reakcja na działania Milicji Obywatelskiej doprowadziła do ochrony protestu przed brutalnym stłumieniem.

W swoim studium dr Stefan Pastuszewski dokonał analizy pamięci i wiedzy o Marcu '68 („Pamięć i wiedza o Marcu 1968. Studium historyczno-socjologiczne”). W tym celu zebrał obszerny materiał empiryczny w postaci sondaży, oraz wywiadów. W rezultacie dr Stefan Pastuszewski otrzymał interesujący materiał badawczy, które przysłużył mu do zrozumienia współczesnego odbioru wydarzeń marcowych.

W kolejnych dwóch wystąpieniach poruszono wątek mniejszości żydowskiej w Polsce w kontekście wydarzeń marcowych. Magister Paweł Tomasiak wygłosił referat pt. „Klub Babel z perspektywy półwiecza”. Swój odczyt prelegent poświęcił Klubowi Babel, który współpracował z towarzystwem społeczno-kulturalnym Żydów w Polsce. Z kolei mgr Paweł Sztańma przedstawił referat pt. „Służba Bezpieczeństwa wobec byłych funkcjonariuszy komunistycznego aparatu represji żydowskiego pochodzenia na przełomie lat 60. i 70. XX wieku. Wybrane przypadki”. Prelegent w swoim wystąpieniu przeanalizował przypadki słynnych funkcjonariuszy resortu bezpieczeństwa: Wacława Komara, Juliusza Burgina i Józefa Różańskiego. Jego wystąpienie zawierało wiele nowatorskich ustaleń i pozwoliło uzupełnić wiedzę o tych postaciach. Jako ostatni w pierwszym dniu kon-

ferencji wystąpił Marek Dąbrowski, który przedstawił portal tematyczny Instytutu Pamięci Narodowej dotyczący wydarzeń marcowych.

Drugi dzień obrad otworzył referat dr. Konrada Knocha pt. „Kształtowanie pamięci o Marcu 1968 w prasie drugiego obiegu”, który szczegółowo omówił etapy kształtowania się pamięci o wydarzeniach marcowych w drukach pozacenzuralnych. W dalszej części konferencji jej uczestnicy zapoznali się z odczytem dr. Przemysława Ruchlewskiego pt.: „Marzec 1968 w Stoczni Gdańskiej im. Lenina”. Prelegent swoje wystąpienie oparł na materiałach Komitetu Zakładowego PZPR Stoczni Gdańskiej. Z ich analizy wynika, że władze stoczniowe wykazywały niewielkie zainteresowanie wydarzeniami marcowymi.

Z kolei dr. Jakub Kufel w swoim wystąpieniu pt. „Echa marca w myśli politycznej Komitetu Obrony Robotników” zajął się interesującym problemem wpływu wydarzeń marcowych na program KOR. W opinii prelegenta protesty społeczne Marca '68 były przykładem alternatywnego zorganizowania się społeczeństwa, które nie uległo w swojej „masie” hasłom propagandowym. Owo społeczeństwo zostało zauważone jako pełne potencjału, który można wykorzystać w kontekście zmiany społecznej. Kolejny referat wygłosił mgr Paweł Dunikowski i dotyczył on roli tajnych współpracowników organów bezpieczeństwa PRL w wydarzeniach marca 1968 r. Referent w bardzo szczegółowej i uporządkowanej analizie udowodnił, iż tajni współpracownicy nie wykonali powierzonych im zadań, gdyż ich działania nie ustrzegły władz przed protestami społecznymi.

W dalszej części sesji mgr Piotr Abryszeński zaprezentował referat pt. „Komitety Zakładowe PZPR trójmiejskich uczelni wobec wydarzeń marcowych”, w którym to przedstawił swoje badania dotyczące funkcjonowania Komitetów Uczelnianych w marcu 1968 r. oraz ich podejście do protestów studenckich. Prelegent scharakteryzował działania członków komitetu, którzy wyrażali swój sprzeciw wobec protestów studenckich. W opinii mgr Abryszeńskiego taka postawa nie była wspólna dla wszystkich członków komitetu. Prelegent przywołał sytuację, w której na jednym z zebrań partyjnych głos zabrał prof. Franciszek Otto, mówiąc: „jesteśmy dumni z naszych studentów”. Jego słowa poparła część zgromadzonych, co w ostateczności wstrzymało przegłosowanie uchwały potępiającej działania studentów.

Jako ostatnia głos zabrała mgr Judyta Bielanowska, która przedstawiła referat „Zmierzch rządów Władysława Gomułki, czyli wrogowie we wła-

sny m obozie”. W zaprezentowanej analizie referentka głównie poszukiwała odpowiedzi na pytanie, co przyczyniło się do osłabienia autorytetu Gomułki w jego najbliższym wewnątrzpartyjnym otoczeniu. Badaczka stwierdziła, że taka kolej rzeczy była rezultatem uformowania się znaczącej kontrelity w aparacie partyjno-rządowym. Podkreśliła, że trudno jednoznacznie stwierdzić, czy Gomułka wyszedł z zaistniałej sytuacji zwycięsko. Istotne były jednak ujawnione w aparacie partyjno-państwowym głębokie podziały, które doprowadziły do odsunięcia go od władzy dwa lata później.

Konferencja naukowa „Marzec 1968 r. – etap w drodze do wolności” przyczyniła się do lepszego zrozumienia ówczesnych wydarzeń. Nowe interpretacje wzbogaciły naszą wiedzę o Marcu '68 r. Pozostaje mieć nadzieję, że planowana publikacja pokonferencyjna ukaże się szybko, gdyż niewątpliwie będzie ona wartościową monografią naukową.

Julia Kołodziejaska

Noty o autorach

Kamil Anduła (kamil.andula@gmail.com) – doktorant na Wydziale Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zainteresowania naukowe: najnowsza historia wojskowa Europy Środkowo-Wschodniej, szczególnie ludowego Wojska Polskiego. Autor monografii *1. Warszawska Brygada Pancerna im. Bohaterów Westerplatte na froncie (1943–1945)* (Warszawa 2015).

Andrij Czutkyj (Андрій Чуткий; andr32_ukr@ukr.net) – doktor nauk historycznych, profesor Katedry Historii i Teorii Gospodarki Kijowskiego Narodowego Uniwersytetu Ekonomicznego im. Wadyma Hetmana w Kijowie (Ukraina). Zainteresowania naukowe: stosunki polsko-ukraińskie w XX w., Polacy w Kijowie.

Rusłana Dawydiuk (Руслана Давидюк; davrus63@gmail.com) – doktor habilitowany nauk historycznych, profesor Katedry Historii Ukrainy Państwowego Humanistycznego Uniwersytetu w Równem (Ukraina). Zainteresowania naukowe: ukraińska emigracja polityczna, ziemie południowo-wschodnie II Rzeczypospolitej, polityka władz sowieckich i represje wobec ukraińskiego ruchu niepodległościowego na ziemiach zachodnioukraińskich. Autorka monografii *Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства* (Львів–Рівне 2016).

Witalina Danyleczuk (Віталіна Данильчук; vitalina.-@ukr.net) – doktor nauk historycznych, docent Katedry Edukacji Społeczno-Humanistycznej Rówieńskiego Obwodowego Instytutu Kształcenia Podyplomowego (Ukraina). Zainteresowania naukowe: Ukraina w okresie II wojny światowej, ukraińscy pracownicy przymusowi w Niemczech.

Katarzyna Grysińska-Jarmuła (kjarmula@ukw.edu.pl) – doktor, adiunkt w Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, sekretarz czasopisma „Tabularium Historiae”. Zainteresowania naukowe: działalność kulturalna i społeczna Niemców w Prowincji Poznańskiej, stosunki polsko-niemieckie w XIX i początku XX w., ziemiaństwo XIX i XX w., historia regionalna – historia Bydgoszczy i jej okolic.

Olga Jastrzębska (olga.jastrzebska@opoczta.pl) – doktorantka w Instytucie Politologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Zainteresowania naukowe: przestrzeń post-sowiecka, przemiany społeczno-polityczne na obszarze byłego ZSRR, polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Stypendystka programu Erasmus Mundus.

Simonas Jazavita (simasjz@yahoo.com) – doktorant Uniwersytetu Witolda Wielkiego w Kownie (Litwa). Zainteresowania naukowe: historia Litwy pierwszej połowy XX w., historia dyplomacji, szczególnie polityka zagraniczna Litwy w okresie międzywojennym, stosunki polsko-litewskie w okresie międzywojennym.

Leszek Kania (l.kania.uz@interia.pl) – doktor nauk prawnych, doktor habilitowany nauk humanistycznych. Praktyk sądowy i profesor nadzwyczajny Uniwersytetu Zielonogórskiego. Specjalizuje się w historii wojskowego prawa karnego i dziejów audytoriatu wojskowego na przestrzeni stuleci. Autor m.in. monografii dotyczącej historii sądownictwa wojskowego II Rzeczypospolitej.

Julia Kołodziejska (kolodziejska.julia94@gmail.com) – absolwentka kierunku bezpieczeństwo wewnętrzne oraz studiów wschodnich na Wydziale Politologii i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Uczestniczka Wolontariatu Europejskiego w Gruzji (projekt „Support Peace Building and Youth Work in IDP Settlement”). Zainteresowanie badawcze: obszar poradziecki oraz polityka wschodnia.

Antonina Kozyrska (kozyrska@umk.pl) – doktor habilitowany nauk społecznych, profesor nadzwyczajny w Katedrze Europy Wschodniej na Wydziale Politologii i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zainteresowania naukowe: procesy kulturowe, religijne, narodowościowe, przemiany tożsamościowe, polityka pamięci w Europie Wschodniej, ze szczególnym uwzględnieniem Ukrainy.

Piotr Lech (piotrlech1683@gmail.com) – doktor nauk humanistycznych, historyk, członek Aeroklubu Pomorskiego w Toruniu – sekcja spadochronowa, szybowcowa i samolotowa. Pilot komunikacyjny. Zainteresowania naukowe: historia lotnictwa, szczególnie lotnictwa wojskowego II RP i wojen powietrznych.

Teresa Maresz (teresamaresz@ukw.edu.pl) – doktor habilitowana, profesor w Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, wicedyrektor IHISM UKW, zastępca redaktora naczelnego czasopisma „Tabularium Historiae”. Zainteresowania naukowe: edukacja historyczna w Polsce oraz w państwach sąsiedzkich, stosunki bilateralne Polski z sąsiadami (zwłaszcza z Rosją, Ukrainą oraz Białorusią), regionalizm a globalizacja.

Irina Nikulina (Ирина Никулина; innikulina@mail.ru) – profesor doktor habilitowany, pracownik naukowo-dydaktyczny Ałtajskiego Państwowego Uniwersytetu Technicznego im. Iwana I. Połzunowa w Barnaule (Ałtajski Kraj – Rosja). Zainteresowania naukowe: historia Syberii i Polaków na Syberii, dzieje Kościoła w Rosji, dzieje i współczesność Ałtaju.

Adam Adrian Ostanek (adam-ostanek@wp.pl) – doktor nauk humanistycznych, historyk, adiunkt w Wojskowej Akademii Technicznej w Warszawie. Stypendysta Polonia Aid Foundation Trust. Autor i współautor kilkudziesięciu publikacji historyczno-wojskowych, w tym dwóch monografii. Zainteresowania naukowe: dzieje II Rzeczypospolitej, szczególnie historia wojskowości, bezpieczeństwo wewnętrzne ziem południowo-wschodnich oraz stosunki polsko-ukraińskie.

Natalia Pasichnyk (Наталія Пасічник; pasichnyk1809@gmail.com) – doktor nauk historycznych, docent Centralnoukraińskiego Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Wołodomyra Wynnyczenki (Kropywnycki, Ukraina). Zainteresowania naukowe: historia Ukrainy i jej sąsiadów XIX–XX w., biografistyka i historia nauki.

Paweł Pilarski (pilaarski@op.pl) – student wojskoznawstwa na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, współzałożyciel i prezes Wojskoznawczego Koła Naukowego przy Wydziale Nauk Historycznych UMK. Przewodnik po Toruniu i twierdzy Toruń.

Margarita Potupczik (Маргарита Потупчик; p-mn@mail.ru) – kustosz i pracownik naukowy Ałtajskiej Krajowej Powszechnej Biblioteki Naukowej im. W. J. Szyszkowa w Barnaule (Ałtajski Kraj – Rosja).

Wanda Krystyna Roman (wandakr@umk.pl) – profesor doktor habilitowana nauk humanistycznych, pracownik naukowo-dydaktyczny Zakładu Zarządzania Dokumentacją i Informacji Archiwalnej w Instytucie Historii i Archiwistyki UMK w Toruniu. Zainteresowania naukowe: teoria i praktyka archiwalna, dzieje archiwów, historia Polski i powszechna XX w.

Tomasz Sińczak (sinczaktomasz@gmail.com) – doktorant na Wydziale Nauk Historycznych oraz Wydziale Politologii i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zainteresowania naukowe: historia, kultura i współczesność Bliskiego Wschodu. Autor monografii *Wojny Cesarstwa Rzymskiego z Iranem Sasanidów w latach 226–363* (Oświęcim 2016). Laureat stypendium Polskiej Misji Historycznej w Würzburgu, nagrody Polskiej Akademii Nauk dla młodych naukowców w 2017 r., stypendium MNiSW dla najlepszych studentów oraz JM Rektora UMK i Dziekana WNH UMK.

Inga Stepukonienė (inga.stepukoniene@yahoo.com) – doktor nauk humanistycznych, profesor nadzwyczajny Uniwersytetu Wileńskiego – Wydział w Kownie – Instytut Języka, Literatury i Nauk Translatorskich. Zainteresowania naukowe: literatura porównawcza, literatura słowiańska, historia prasy litewskiej, teoria i historia powieści zachodnioeuropejskich i litewskich.

Marcin Westphal (m.westphal@muzeum1939.pl) – doktor historii i archiwista, kierownik Działu Wystawienniczego Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku. Zainteresowania badawcze: działania na morzach i oceanach w okresie II wojny światowej, ze szczególnym uwzględnieniem roli niemieckiej broni podwodnej, niemieckie budownictwo okrętowe i przemysł stoczniowy, a także polskie i niemieckie wojskowe planowanie strategiczne i operacyjne. Autor i współautor monografii marynistycznych oraz kilkunastu artykułów naukowych i popularnonaukowych.

Andrij Żywiuk (Андрій Жив'юк; derzhy60@gmail.com) – doktor nauk historycznych, docent Katedry Historii Międzynarodowego Uniwersytetu Ekonomiczno-Humanistycznego im. Stepana Demjanczuka w Równem (Ukraina). Zainteresowania naukowe: historia Ukrainy XX w., nomenklatura komunistyczna w procesie sowietyzacji Ukrainy Zachodniej, sowieckie represje polityczne w zachodnich obwodach USRR.